Friedebert Tuglas

TEOSED

IV

Arh.-eks.

FRIEDEBERT TUGLAS

REISIKIRJAD

*

FRIEDEBERT TUGLAS

TEOSED

NELJAS KÖIDE

EESTI
RIIKLIK
KIRJASTUS
1961

FRIEDEBERT TUGLAS

REISIKIRJAD

EESTI
RIIKLIK
KIRJASTUS
1961

KUNSTILINE KUJUNDUS JA PUUGRAVÜÜRID

M. Laarman

2

Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
51048

Friedebert Tuglas

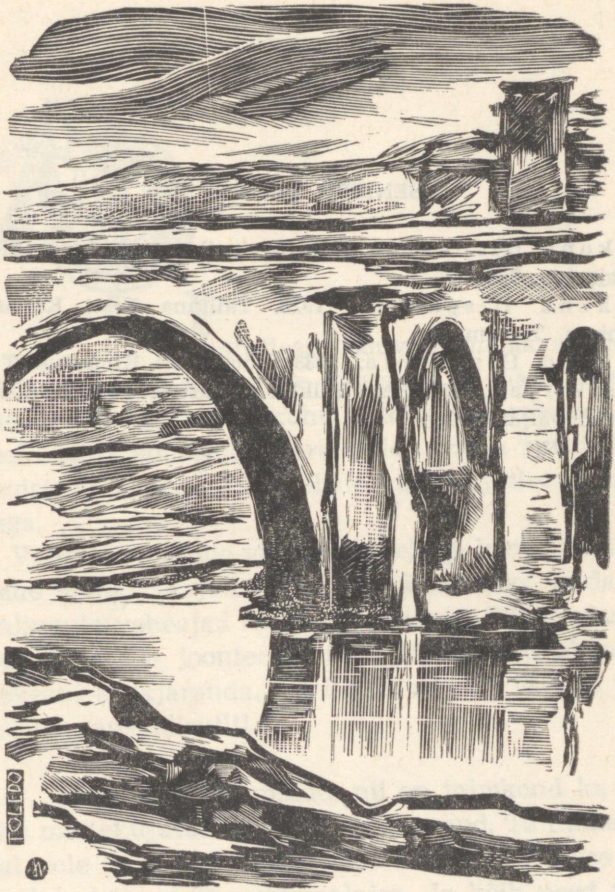

TEEKOND HISPAANIA

SENISED TRÜKID:

Teekond Hispaania. 1918. Kirjanikkude Ühingu «Siuru» kirjastus. Tartu.
Teekond Hispaania. 1923. Tallinna Eesti Kirjastuse Ühisus. Tallinn.
Teekond Hispaania. 1938. Noor-Eesti Kirjastus. Tartu.
Reisikirjad. 1956. Eesti Riiklik Kirjastus. Tallinn. (Lühendatud väljaanne.)

1

Maakaardid.

Jalutlesin Louvre'i maakaartide osakonnas, istusin estampide kabinetis, et saada hämaratki ülevaadet maailmast, kuhu valmistusin minema. Levitasin lahti kollaseid kaardirulle, avasin suuri foliante muistsete geograafide tõeliste ning kujutletud mandritega.

Väljas lõi talvine vihm akendele ja kostis Pariisi igavene müha. Varjud tihenesid hämarikuks, mida ainult valingute vaheajad hetkeks peletasid. Siis lendasid pilved jälle üle joonterägastiku, täites neid eluga nagu ookeani kõrkjaranda. Värisesid varjud, värises joonestik pärgamendirullil.

... Nagu mitmeti muidu, nii on inimkond ka kaartides mõttekujutusvaesemaks muutunud. Ta tunneb kõik, tal pole enam saladusi, ta on tunginud Niiluse allikateni ja käinud Transhimaalajas. Ja kõik need teadmised, mis ta on kogunud aparaatide ja arvutuste abil, paneb ta nüüd kaartidesse, muutes needki täpseiks ning igavaiks.

Kuis oli lugu teisiti kord, mil kaardijoonistamine tähendas alles omamoodi luuletamist! Kui palju nõudis see siis lapsemeelt ja mõttekujutust ning kui rikkad olid

siis gloobused isikulise hingeelu avaldusist! Kui salapärane näis maailmakuju, mida tundis Homeros: maa nagu ümarik ketas, mille ümber voolab ületamatu Okeanos, saar ääretus meres, mida peidab alatine udu ja pimedus. Need olid lapselikud ajad, mil kaardil võis leida veel Paradiisi aia, Õnne saare või Gogi ja Magogi riigi. On nagu poeemid kaardid, kus mered on täis meremadusid ja näkineitsisid, maad aga ükssilmi ja üksjalgu, peninukke ja kentaure, pügmeesid ning amatsoone. Kaart oli ühiseluline ja ajalooline allegooria, esitades laevurit merel, künnimeest põllul ja indiaani põlismetsas. Kui sisurikas on Olaus Magnuse Põhjamaa kaart: üleval Lapis laulavad naised nõia ümber, Kesk-Soomes rehitseb mees ussi, lõuna pool lahte seisab aga kirik kiriku kõrval. Mis tähendab seejuures väike viga, et Valget merd on järveks peetud!

Muistsed kaardid pole praeguste kombel ainult hingetud aruanded maailmast. Need on geograafilise nägemuse tooted ja kõlbelised võrdkujud. Kolumbuse kaaslase Juan de la Cosa esimesel Ameerika kaardil näeme Kolumbust, reisikepp käes ja sääred paljad, Jeesuslapsukest — ristiusku — õlal läbi ookeani uude maailma kandvat. See süllapikkune lehmanahale joonistatud kaart, mis seob nõnda legendi pühast Kristophorosest Kolumbusega, on praegugi Madridis alles.

Kuid hoolimata proosastavast edust pakuvad kaardid veel nüüdki palju huvitavat. Kõige ilusamad muuseumid on ikkagi kaartide kogud. Millise igatsusega täidavad need teosed rinna keset elu argipäevast hallust! Tundide kaupa võib uurida nende joonte ja punktide rägastikke, salapäraseid kui tähistaevas, unustudes neisse nagu avaruste muusikasse. Võõrad nimed avatlevad mõtteid kaugeile rannule, igatsuse laine tõuseb, nähes korallisaari ääretus ookeanis. Mäletan romaani,

mille tegelane kõigest lähedasest väsides end kaugete nimede meenutamisega lohutab: Uganda, Tananarivo, Honolulu, Atacama, Venezuela...

Sest kord osati anda kauneid nimesid, mille sisutuseski on rohkem sisu kui mõnes nüüdisaegses romaanis. Tunnen loendamatuid linnu ja tänavaid, kuid lapsest saadik on meeles püsinud aadress, mida nii tihti olen hajameelsena tahtnud kirjaümbrikule märkida: Papagoimaa, Elevandiluurand. Mis on sellega võrreldes nüüdne mõttekujutus, mis annab ühele vallale ühe ja teisele teise suurvürsti nime! Taanlane Svartho joonistas a. 1427 Gröönimaa kaardi, kuid poolsaarena, mis Euroopaga teiselt poolt Islandi ühendatud. Et ta ühtki nime Gröönimaalt ei tundnud, siis kirjutas ta saare randadele ühe luuletuse sõnad nimedena. Millise käsukirja, mihukese keelu sõnad kirjutaksime nüüd!

Salapäraseid vormeleid peidavad enestes kaardi jooned. Lugesin kord üht päevakajanikku, kes Euroopa pealinnade kaudu tõmmatud joonte kolm- ja nelinurgist tulevikku tõlkis. Kaart viitab ohtlikele võimalustele. Näeme paberi läikiv-tasast pinda ja arvame selle surnud ning tundetu olevat. Kuid niipea kui tahame muuta selle salakirja, näeme inimese algkirgede ärkamist. Need vaevalt silmil seletatavad joonekesed on täis põletavat elektrituld. Need määravad tõe ja õiguse, armastuse ning viha. Ning nende keskel seisab isik abituna nagu võrgus, mille levitanud kurikaval vaim.

Kaardid pole erapooletud ja kirgedeta, nagu arvatakse. Neil on omad sihid, nad liialdavad, nad võivad olla niisama erapoolikud nagu kõik inimpürgimused. Kord jagasid tolleaegsed suurvõimud tulevikus avastatavad maaosad joone abil juba eeskätt kahte ossa. Sealt peale püsis kaartidel Põhja-Ameerika kaua aega ebaloomulikus asendis, et aga Hispaania omanduspii-

rist võimalikult kaugel olla. Kaardid on vahel täis julma tigedust, lahutades seda, mis peaks olema ühes, ja ühendades seda, mis peaks olema lahus. Need on verise vägivalla ja lõkendava meeleheite kaardid mustis leinaraames.

Kuid kõigest hoolimata annab kaart sest «suurest fetišist», sest inimkonna kodust siiski kõige ideaalsema käsituse. Ta ei lase meie optimismi ja unistusi lõplikult surra. Ta näitab oma arengus maailma noorustki, mil inimesed ühest kohast teise rändasid, ilma aedu eest leidmata ja kohtade nimesid tundmata. Siis võis rannale veel laulusalmist nimesid valida. Ja siis tundis inimene kahtlemata tegelikult seda, mis sõnastasid kord sajandite eest Kataloonia mässavad talupojad: «Aadam suri ilma testamenti tegemata, sellepärast kuulub maa meile kõigile ühteviisi.»

Meie kaardid vastavad meile. Hispaania kaart pole geograaf Ptolemaiose päevist peale palju muutunud. Kas on see maa ise niisama muutumata püsinud?

2

Püreneed ja San Sebastian.

Vagun lendas mürinal pimedas. Läbi ähmaste ruutude viirastusid mustad kaljud, puude järsud kontuurid; mürina muutusest võis aimata sildu, kitsaid kaljuorge ja tunneleid. Kord paremalt, kord pahemalt virutati üles kuuketas käristatud suitsu- ja aurukoonaldes, puude, kaljude ning pilvede vahel. Siin

kuu, seal kuu, veel üks kuu, — terve rida ähmaseid kuid veeres kiirelt mööda sakilist mäeharja nagu saetera...

Siis aga valdas mind võitmatu väsimus. Läbi suletud laugude nägin veel mingit ähmast kuma ja kuulsin käsitamatut jutukõma. Tundsin, kuis jalad kuuma veega täidetud raudsilindril soojenesid, kuis soojus jalgu mööda peani ulatus ja nagu pimeduse kott üle teadvuse tõmbus. Ainult natuke veel, natuke veel kuuldus kaugelt pisukeste rattakeste veeremine, pehmelt nagu kummist rööbastel...

Siis äkki paugatas uks ja ma avasin ehmunult silmad.

Suures neljakandilises laternas vabises kollane tuluke. Lahtisest uksest trügisid sisse pikad mehed lühikeste kuubede, laiade punaste vööde ja barettkübaratega. Nad jagunesid siia-sinna pinkidele, riidest kingis jalgu kuuma vee silindritele sirutades ja kehi põlvede vahele püstitatud tinanupulistele keppidele toetades. Nende keskel istusid siin-seal tõmmunäolised eided, laiad ning rasked nagu kivijumalad.

Kus olen neid imelikke nägusid varem näinud? mõtlesin läbi unepohmeluse. Olid need mälestused Lõuna-Ungarist, kus niisama igas jaamas slaavlasi ja madjareid hoogsalt vagunisse pressis, mehed pisukeste nahkmütside ja hebemeist põlvseelikutega? Või kas polnud ma näinud neid naiste nägusid kuskil Savos suvisel pühapäeval kirikurannas, niisama liikumatuid ning raskeid?

Kuid siis hakkas mu kõrv tabama jutukõminat, haruldast, ennekuulmatut, — kaks mullakarva kivieite mu vastas pomisesid sõnu täis nina- ja kurguhääli. Mis keel see on? mõtlesin virgudes. Ah jah, me olime ju Püreneedes, üle Hispaania piiri, need mu ümber

olid hispaanlased. Kuid juba teekonnaks omandatud pisikese keelevara põhjal mõistsin kohe, et see polnud hispaania keel.

Ja äkki selgus: see oli baski keel! Need olid siis euscaldunac'id, vascongado'd, baskid, — millised nimed tähendavad ometi ühte ja sama kolmveerand miljonilist väikerahvast, kes on juba eelajaloolisist ajust saadik neil mail, kahel pool Püreneesid elanud. Rahvas, kelle algupära kaob halli uttu ja kellele teadus pole siiamaale sugulasi leidnud, olgugi et neid on lähendatud kord foiniiklastele, berberitele ja alaanidele, kord jälle indiaanlastele, soomlastele ning jaapanlastele. Rahvas, kes on nii võõras meie mõttemaailmale, et isegi ta arvutamissüsteem ei põhine 10-l, vaid 20-l, nagu olen lugenud!

Aga ometi on ka baskidel olnud suuruse aegu. Nende esivanemad ibeerlased täitsid kord kogu Püreneede poolsaare ja Lõuna-Prantsusmaa. Nad panid visalt foiniiklaste, roomlaste ja hiljem mauride vastu, ja just nemad need olid, kes lõid, nagu pajatab rahvalugu, a. 778 Karl Suure väepealikut Rolandit Roncesvalles'i orus.

Kuid need ajad on olnud ja läinud. On jäänud väikerahvas, kes võimsate naabrite poolt mägedesse surutud, kuigi on säilitanud omad endised rahvustunnused. Nüüd omandavad need algeurooplased aegamööda Euroopa haridust. Nende kunstielu on algeline, pearaskus on veel rahvaluulel, rahvalikes müsteeriumides, pallimängudes ja tantsudes.

Vaatlesin neid võõraid nägusid ja kuulasin käsitamatut kõnet, mida rataste ragin katkestas ja mis oma imeliku kõlaga kostis kui aegade ääretusest.

Mitte-aaria tõugu rahvas, nagu arvatakse, — kuid sealsamas nägin, kuis mees just samade liigutustega

tubakat süütas nagu aarialanegi. Ta põletas sigareti lõpuni, laskus vastu seljatuge ja sulges silmad. Mis eraldas teda nüüd «aarialasest»? Ta välimus? Kuid ses suhtes ei erinenud ta kuigi palju edelaprantslasest. Ta mõttemaailm? Kuid ka selle on tuhandeid aastaid valitsenud ühine ümbrus ja elutingimused sarnastanud. Vahe on võib-olla ainult mingis hingeelulises varjundis, mis alati väikerahva liiget seirab: oma väiksuse ja jõuetuse, kuid ühtlasi ka rahvusliku kohustuse tunne.

Langesin uuesti mingisse tarretusse. Kandsime tummalt oma rahvuslikku saladust. Rong aga ragistas edasi keset pimedat jaanuari ööd, mustade kaljude vahel, raagus puude all, kuna mitu kuud ühel hoobil vaguni akendest sisse vilkus.

Kui jälle silmad avasin, oli hommik ja rong seisis baskide provintsi Guipúzcoa pealinna San Sebastiani vaksalis. Olin kavatsenud siin natuke peatuda. Vaksali ees tänaval võttis mu vastu väike mehike hõbetressides, lausudes murdelises prantsuse keeles:

«Härra, see on Euroopa puhtaim linn ja meie hotell on puhtaim ses linnas.»

Pidin ta kurvastuseks teatama, et linnas ainult mõne tunni võin viibida ja sellepärast ta esimese soovituse, s. o. linna, vastu võtan, teist, s. o. hotelli, aga mitte. Tahtsin süüa ja puhata, ilma hoolimata sest piiriäärsest Hispaaniast ja ta linnast, eriti veel viimase puhtusest.

Kuid väikesel tressides mehikesel oli õigus: San Sebastian on Euroopa korralikumaid, õhu- ja mereavaramaid linnu. Ta on seda osalt sellepärast, et on Hispaania kuninga suvituskohaks ja üheks parimaks supelpaigaks. Kuid ühtlasi sain juba siin aimu, kui suurel määral veel praegunegi Hispaania on mauride puhtusearmastust pärinud.

Pärast lühikest puhkust ja einet algasin rännakut linnas. Kogu aja tahtsin kindlalt meeles pidada, et see pole veel tõeline Hispaania. Kuid aegamööda, tähelepanemata muutus mu tuju, hakkasin tundma mingit uut hingust, mis Lõuna-Prantsusmaast erines, kuid mille liigituseks mul veel vähe oli eeldusi.

Hoolimata hispaania keelega segamini kostvast baski ja prantsuse keelest, hoolimata inglastest ja prantslastest, keda siin liikus, hoolimata ka linna euroopalikust välimusest ja avarast uusaegsest supelrannast, tundsin äkki hingust salapärasest, mind nõnda kaua avatlenud maailmast. Vaatlesin inimesi ja imestlesin. Astusin tühja kirikusse, mis näis olevat võrdlemisi uus, kuid mille roosaken hõõgus joobnustavat lillat ja puna. Siis ruttasin üles Urgulli mäele poolsaare lõpus.

Taha vaadates nägin linna sedamööda, kuidas ta kaugenes, ikka rohkem ja rohkem nähtavale tulevat. Nägin Ulia mäge, Urumea jõge, linna korrapäraseid kvartaale ja puiesteid, ümmargust härjavõitluse areeni, teispool lahte Püha Clara saart, selle tagant tumenevat Monte Igueldot. Tõusin ikka kõrgemale ja kõrgemale, kuni seisin La Mota kindluse müüri ääres ja vaade avanes teisele poole mäge.

Mis oli seal all? Oli see miski hiigeleesvaip, mis järelejätmata rullus? Oli see tinaraske rahutu pilv, mis kortsudesse keerdus? Või oli see muinasjutuline kõrkjastik, sinendav bambusmets, mida läänetuul loogutas ja tõstis, tõstis ning loogutas? ...

Pingutasin mõne hetke vaadet, kuni äkki mõistsin: see oli meri, see oli Biskaia laht! Tuul lõõtsus valjult üle ookeani avaruse. Vahused laineharjad kihutasid vaheldumisi tinasiniste veevöötidega ranna poole. Järelejätmata üks puhang teise järel, nagu hääletu

sümfoonia, lopsakas, sügav, ürgne — vaikne ja kauge nagu fantastiline pilt kinolõuendil.

Pöördusin ja nägin enese ees kuiva maad hallide majade, mantlitesse mässitud vaikivate meeste, häältetult naeratavate laste ning kidurate puude all seisvate muuladega. Nägin Hispaaniat.

Ja äkki ärkas minus see rändamispaatos, ilma milleta ükski teekond pole küllalt väärtuslik. See kaugenemiskirg, mustlase vaist, mis on kaasa sündinud nagu kõik võltsimatud vaistud. Ja nagu loetud raamat või nähtud kunstiteos, nõnda süütab ka iga maastik erilist rändamisinspiratsiooni, mis kunagi teises kohas ei kordu.

Kui uuesti vagunis istusin ja rong sisemaale pöördus, rusked mäed taevaranna peitsid ning talvine süngus pilved kattis, tundsin alustavat teed tõelisse Hispaaniasse.

3

Hispaania ajaloost.

Pelinurkne hiigelpoolsaar, mida meri peaaegu igalt poolt piirab ja ainult kirdes lumised mäed muust Euroopast eraldavad... Loendamatud kõrgustikud ja kiltmaad, mis lääne poole alanevad ning kollaseid jõgesid Atlandi ookeani juhivad... Põhjas ja keskosas kuivad kõrbed külmade talvede ja kuumade suvedega, ainult lõunas leebem kliima... Ning lõpuks elanikeks roomlaste järeltulijad, kes armastavad tooreid härjavõitlusi... Sellisena tunneme koolipõlvest seda maad.

Hiljem lisandusid ja varieerusid meie teadmised. Lugesime vahest mauri kultuurist ja Andaluusia õitsvaist aedadest, hispaania teatrist, kunstist ja kirjandusest. Mõned kirjanduslikud tüübid nagu Don Juan ja Don Quijote sööbisid eriti meelde. Kõige lisaks elasime muidugi kaasa poliitilistele võnkumistele, mis see maa juba meie elupäevil läbi tegi.

Kuid nii juhuslikud ja lünklikud, kui peaksidki olema need teadmised ja kujutlused, nad liituvad ometi üheks ja samaks mõisteks: Hispaania. Kõik kirglikkus ja külmus, värvikas luule ning karm tõde on suletud ühte sõnna: Hispaania.

... «Hispaania tõug» on paremini säilinud kui harva mõni teine Euroopas, kuid ühtlasi võib vaevalt kuskil märgata nii järjekindlat tõugude segunemist kui siin. Hispaania on palju kordi olnud kahe rahva ja ühes sellega kahe kultuuri võitlusväljaks, kuid peaaegu alati on võistlejad enam-vähem ühte sulanud, uue «hispaanlaste» tüübi loonud, kuni jälle uus tõug uute tunnustega ilmus. Ja praegused hispaanlased on kokkuvõte kõigist rahvustest, kes üle selle maa on käinud, kuid sellest hoolimata on rahva iseloomulised omadused ometi nii püsivad, et seda kõige puhtamaks romaani rassi haruks peetakse.

Suuris joonis võiks selle maa ajalugu viide järku jagada.

Poolsaare algelanikeks olid ibeerid. Nad sulasid peaaletunginud keltidega ühte ja moodustasid uue rahvuse, keda kutsutakse keltibeerideks. Juba selles kauges rahvas nähakse praeguste hispaanlaste rahvuslikke omadusi, kuigi tõug ja keel põhjalikult erinesid. Keltibeeride ajal tungis kreeklasi ja kartaagolasi maa rannikuile ning rajas seal oma asundusi. Neil oli märgatav mõju pärisrahva ellu.

Siis alistasid maa roomlased ja valitsesid seda terveni kuussada aastat. Nende ühiskondlik ja hariduslik mõju oli põhjalik. Rooma asunikud sulasid ühte pärisrahvaga, see omandas tulijate kultuuri ja keele, mis jäi siitpeale maale valitsema, erinemata liialt lihtrahva ladinast.

Rooma riigi varisemisel tungisid germaani rahvad — alaanid, vandaalid ja läänegootid poolsaarele, kuid sulasid alistatud pärisrahvaga ühte ning omandasid selle keele.

Lääne-Gooti riigi lõpetas muhameedlaste maaletung VIII sajandi algul. Uute tulijate rahvus ja kultuuritase polnud kaugeltki ühtlane. Kõigepealt alistasid peaaegu kogu poolsaare kultuursemad araablased. Kui nende jõud nõrkes, tulid Aafrikast uued muhamedi usku hõimud — almoraviidid ja almohaadid. Kui nad kõik maa seniste elanikega ühte ei sulanud, siis oli selle põhjuseks liiga suur erinevus tõu ja usu vahel. Kuid kristlaste ja muhameedlaste vahekord polnud alati kaugeltki nii vaenulik, nagu arvatakse. Et viimaste võim ei võinud kõikjal ühesugune olla, sellega seletub ka vahe praeguste lõuna- ja põhjahispaanlaste vahel.

Põhja-Hispaania mägedesse surutud gooti riigi riismete valitsejad hakkasid peagi maad mauridelt tagasi võitma. See võitlus, nn. *reconquista*, kestis vahelduva õnnega ligi kaheksasada aastat ja lõppes a. 1492, mil kristlased viimse muhamedi riigi jäänuse Granada alistasid. Hiljem aeti maurid poolsaarelt minema, ja sellest peale pole ka hispaanlaste tõusse suuremaid välismõjusid olnud.

Kuid siit saab alguse praeguse Hispaania riigi sünd. Üksikud maakonnad olid võitlust mauride vastu pidanud omaette, ja sellepärast edeneski see nii visalt. Kui

viimaks võõrad olid võidetud, algas võitlus maakondade eneste vahel, millest olid tugevamad Kastiilia, Navarra, Aragoonia ning Portugal. Kui Kastiilia pärija Isabella ja Aragoonia kuningas Ferdinand abiellusid, olid need maad enam-vähem jäädavalt ühendatud. Nende ülevõim oli aga sedavõrd suur, et nad aegamööda poolsaare teised maad eneste külge liitsid, välja arvatud Portugal, mis peale paari lühema vaheaja kuni siiamaale on oma iseseisvuse säilitanud.

Pärast riigi ühendamist algas Hispaanias nagu kõikjal Euroopas isevalitsuse kindlustamine ja «usupuhastus». Kuid kuskil maailmas ei võtnud need säärast kuju kui Hispaanias.

Kauase omaette elamise mõjul reconquista ajal olid üksikuis maakondades kujunenud erinevad ainelised ja vaimsed olud, mis leidsid enesele õigusliku normi kohalikes põhiseadustes — *fueros*'tes. Keskvalitsuse esimeseks püüdeks oli nende maakonna-vabaduste hävitamine. See teine «reconquista» ei kestnud palju vähem aega kui võitlus mauride vastu, ta ei avaldanud vähem halastamatut valjust, kuid ühtlasi ei näe me siin ka seda kõlbelist õigustust, mis eelmisel puhul. See on verise vägivalla, meeleheitlike mässude ja nende armuheitmatu allasurumise lugu. Tulemuseks oli igatahes üksikute maakondade vabaduse riisumine ja ainuvalitsuse võit. Kuid lõplikult pole see küsimus kaugeltki veel otsustatud, ja praegune vabariiklik liikumine ühineb õieti kohaliku autonoomia liikumisega. Hüüdsõnad on jäänud endisteks: *Viva la libertad! Vivan los fueros!* Elagu vabadus! Elagu õigused!

Teine ajanähtus oli «Hispaania usupuhastus». Peab aga kohe rõhutama, et see mõiste siin tähendas õige ja ainsa õndsakstegeva katoliku usu puhastamist tule ja mõõgaga «väärõpetusist» ja vabameelsusest, mida mujal

just usupuhastuseks peeti. Ning see oli igatahes veel hirmsam kui kuningliku ainuvalitsuse verine võidukäik.

Pikaldane võitlus muhameedlastega oli arendanud Hispaania rahvas kuni äärmuseni sallimatu usuvaimustuse. Niipea kui mauride võim murtud, hakati neid usu pärast taga kiusama. Nad pidid kas katoliku usu vastu võtma või maalt põgenema. Kuid hiljem ei päästnud ka usuvahetus, sest nüüd leiti muid põhjusi. Algas kõige koledam mauride ja juutide hävitamine inkvisitsiooni kaudu, millega maa haridusele ning tööstusele anti paratamatu hoop. Kui aga maurid ja juudid näitelavalt lahkusid, astusid nende asemele piinapingile hispaanlased ise — põhjuseks kiriku röövkalduvused, poliitilised kired või hariduse ning reformatsiooni kartus, mille kõhn kuma kuni Hispaaniani ulatus.

Kuid hoolimata kõigest, ka sel rahval oli ometi kord suuruse-aeg. Ta esindas maailmariiki ja laskis oma hiilguse tungalt heledalt paista. See oli XVI sajandil. Pärast Kolumbuse ja teiste avastusretki sai Hispaania hiigelasumaade omanikuks, nii et päike iial ta pinna kohal ei loojunud. Päranduste ja sõdade kaudu olid temaga seotud Austria, Madalmaad ja Napoli. Hispaaniasse voolasid ääretud rikkused kokku. Sajandi lõpul oli ta vaimne tase nii kõrge, et võisid esineda sellised kirjanikud nagu Cervantes, Lope de Vega ja Calderon, kujutava kunsti alal aga El Greco, Velásquez ning Murillo.

Kuid selle seisundi säilitamine käis üle Hispaania jõu. Sõjad kurnasid rahva, maa jäi vaeseks ja harimatuks, riigi merevõim murti, asumaad lõid lahku. Ja varsti oli Hispaania see teise järgu riik, mis ta on praegugi, loendamatute sisevapustuste ja välishäbistuste vaevatud.

Nii on toimunud rahvaga, kes on suurim romaani rahvaste hulgas. Sest hispaania keelt kõneleb maailmas kaugelt üle saja miljoni inimese, kellest küll ainult viiendik elab Hispaanias eneses.

4

Burgos.

Kottpimedal ja jääkülmal hommikul kell pool viis jõudsin Burgosesse. Rongist lahkus mõni üksik inimene ja kadus pimedusse. Juhtisin minagi sammud umbkaudu linna poole, mille teadsin vaksalist natuke maad eemal olevat. Tee ääres kasvas kõhnu puid, kaugel külmas aurus vilkus üksik tuluke. Olin kange kaheteistkümnetunnisest sõidust, külm niiskus puri luudeni, — hakkasin jooksma. Kuid siis jõudsin jõe kaldale, ja kuhu ka pöördusin, ikka oli mõne silmapilgu pärast must vesi ees.

Äkki hakkas kuskil otse mu lähedal kirikukell lööma, kähedalt ja kurvalt. Pöördusin jooksujalu selle poole, kuid sealsamas komistasin sandarmile, kes tukkus madalal pingil, pea suurtesse sallidesse seotud nagu pesupall. Läbi mähiste kui maa alt juhatas see riigitugi mulle tee kiriku juurde.

Kirikus pidasid paar pappi, nende abilised ja koor, kokku kümmekond inimest, varast jumalateenistust. Kogudust polnud aga kedagi, kui mind arvesse ei võtnud. Istusin ukse äärde pimedasse, kaabu kõrvadele

tõmmatud, külmetavad käed vahelitsi varrukais, ja vaatlesin etendust altari ees. Jumalasulased olid pahased, et pidid külmal ja niiskel hommikul nii vara soojast voodist kirikusse tulema. Nad nuuskasid nina, sülglesid ja jorutasid laulda, teades, et neid keegi ei kuule...

Siis kujutlesin äkki võimalust, et ka suures katedraalis hommikuteenistust peetakse, ja ruttasin välja. Öö oli veel endine, keerlesin pimedail tänavail siia-sinna, kuni äkki öises taevas nägin enese ees tornide metsa.

Raskena ja vormituna mustas hiigelehitis, aknad pimedad, uksed suletud, muinasjutulik ja salapärane. Siin-seal leidsin trepi, tõusin astmetele ja kobasin lukkus uksi, aimates pimedas müüride kivinikerdisi. Kestis kaua, kuni olin teinud ringi ümber kiriku. Sest see vajus troppi majarühmadega, oli nurgeline ja sopiline, maa tõusis ning laskus ta ümber. Müüri piirjoon taevas muutus, aeg-ajalt tuli torni ebamäärane kogu nähtavale.

Kuid kõik oli hääletu ja surnud. Ühtki hinge polnud näha.

Külmast vabisedes pöördusin tagasi endise väikese kiriku poole. Kuid nüüd oli seegi suletud ja pime. Kuulsin linnakesest vankripõrinat ja muula häält. Pöördusin uuesti vaksali poole.

See oli endiselt elutu. Ainult hämaralt valgustatud ootesaalis jooksis ja tantsis tõsise näoga hall vanamees, ruske mantel ümber, pea kümne maani ulatuva salli peidus ja valged riidest kingad jalas. Mina hakkasin saali teist poolt mööda jooksma. Iga kord, kui keset saali teineteisest möödusime, laususime kaastundlikult: *Hace frio!* On külm!

Et Burgose ilmastik pidi Hispaanias karmimaid olema, teadsin varemgi; kuid ma ei võinud seda nõnda kirjatäheliselt võtta. Olin lugenud, et siia linna päikeseval-

gust nagu iga muud kaupa peab sisse vedama; kuid kui Poitiers's ja Bordeaux's olin kevadlilli korjanud, siis oli meeletu siin külmast vabiseda.

Tunni või poolteise pärast lõi taevas helendama ja mina läksin uuesti linna. Kõik oli vahepeal muutunud. Tundsin koha, kus öösel olin jõega hädas: see oli väike saar keset jõge, kust viis sild üle. Tänavad, mida mööda nüüd külmast lõdisevad inimesed ruttasid, olid hoopis teisenäolised, kui pimedas kujutlesin.

Esimene teekond oli jälle katedraali poole. Hommiku rohekas valguses tõusid ta mitukümmend torni nagu hall mets, pitsiliselt läbipaistvad, loendamatute nuppude ja sõlmedega elustatud. Pühakud, kimäärid ja ornamentaalsed nikerdised peitsid ta vesihalle marmorning lubjakiviseinu. Klaasmaalised aknad vaatasid mustalt ja tummalt ümmargustest ning kaarelistest kivipiitadest.

See kirik, gooti õitsengu ilusamaid ehitisi, oli ainsaks põhjuseks, miks Burgoses peatusin.

Astusin sisse tundmusega, millega asutakse sümfoonia kuulamisele või kauni luuleteose lugemisele. Kõik, mis gooti ehituskunst oli seni suurt ja imesteldavat pakkunud, unus hetkeks nende tumedate võlvide all, kuhu läbi värviliste ruutude vikerkaarelised valgusvihud voogasid. Nagu iga maa, nii on ka Põhja-Hispaania gooti stiili kohaliku maitse järgi teisendanud, vähendades selles saksa gootika kuivust, ilma et see oma hinge kaotaks, nagu on sündinud gooti stiiliga Itaalias. Kuid ometi on siin omakorda mingit Itaalia mõju märgata, nimelt pindade täitmises ornamentide ja nikerdistega. Imeväärne teos, milles suurte vormide lopsakus ühineb peenima detailteostusega!

Oleks siin võimatu kirjeldada kiriku paarikümmend kapelli, koore, sambaid, aknaid, nikerdisi ja pilte. Olin

seekord tunni võrra kirikus ja astusin päeva jooksul veel paar korda sisse. Käisin kapellides, jalutasin claustros ja tundsin lõbu Kastiilia rahvuskangelase Cidi kuulsast kirstust. Iga tund näitas kirikut isesugusena, muutes seda valgustuse, palvetajate ja mu enese meeleolu järgi. Kuid ikka jäi ta suureks ja fantastiliseks, püsides unena meeles.

Tahtsin kiriku välimust paremini näha ja tegin veel kord ringi ta ümber. Kuid ka päevavalgel ei saanud katedraalist mingit ülevaadet, sest ta on igalt poolt lähedale või otse temasse kinni ehitatud majadega varjatud. Läksin siis linnast välja, tõusin muistse varemetesse jäänud kindluse mäele, et heita pilku üle majarühmade.

Milline kurb, meeltmasendav vaade!

Taevast varjasid rasked, hallid pilved pikkade kangastena. All mu jalge ees selle tinase taeva all lamas linn surnuna: salk viletsaid maju, mis lohus oleva katedraali ümber troppi vajunud, seda nagu kerjused kuningannat igast küljest varjates, nii et sellest isegi siit täit ülevaadet ei saanud. Minu kõrval rüüstatud, varisenud, saatuse hoolde jäetud kindlus, mille puuväravate vahel tuul lõõtsus, kus telliskivi- ja lubjahunnikud seinte ääres lamasid ning mõni laps söega tondipilte müürile joonistanud. Mäenõlval aga pisike kalmistu kõrgete küpressidega.

Kuid eemal, üle linna, teispool linna?

Kuni taevarannani ulatusid punased, rusked ja hallid künkad, ilma roheluseta, kõnelemata metsast, vaevalt inimese asustatud, nii kaugele kui silmad kandsid. Siinseal vahel mõni põllusiil, mida rosmariinipõõsad ümbritsesid ja mida ruskevärviliste mäeselgade keskel vaevalt võis aimatagi. Ning kõik see tinaraske taeva all, mis selle kõrbe veel mitu korda kurvemaks tegi.

Minu lähedal istus paar vana kastiillast varemel, rusked mantlid õlgadel, mitmekordsed sallid kaela ümber ja laiad kaabud peas. Nende habemetud näod olid liikumatud kui kivikujudel. Nii vaatasid nad sõna lausumata maastikku ja linna nagu minagi.

Ja ühenduses nende rahvameeste ning selle maastikuga mõistsin ka seda kirikut all orus. See ehitis oli kõige nähtava süntees, selles oli ühendatud kõik geniaalne ja traagiline, mis see rahvas säärases ümbruses ning siin kehtinud oludes on suutnud luua. Sajandeid on nad seda katedraali ehitanud, seda ikka täiuslikumaks viimistledes. Maa ümber jäi kõrbeks, linn suri ja varises, rahvatõug vananes ja kõdunes nagu need mehed mu lähedal — ning nüüd on kõigest järel keset surnud maad ainult veel see võrratu teos seal all.

Le Sage jutustab «Gil Blasi» eessõnas kahest üliõpilasest, kes teel Salamancasse leidsid hauakivi, millel oli kirjutis: «Siin puhkab litsentsiaat Pedro Carcia hing.» Nõnda puhkab ka Kastiilia hing neis kivides, mis seal all võimsate gooti võlvide ja õhuliste tornide näol on üksteisele laotud. Ta puhkab, veel ärkamata uueks loovaks võidukäiguks. Ja võib ainult rõõmustada, et nüüdisaegne kastiillane seda hinge otsides pole veel kuldtukateid leidnud, nagu üks mainitud üliõpilastest.

Kui see aeg kord tuleb, ehitab burgoslane linna täis uusaegseid hotelle, teatab asjast Euroopa ja Ameerika miljonäridele ning hakkab muistse Kastiilia hinge täie tõega ekspluateerima.

5

Burgose mustlased.

Pärast katedraali nägemist ei paku Burgos palju huvi. Kui vähe on sellest kord kuulsast Kastiilia pealinnast järele jäänud! Käisin veel mõnes kirikus ja kloostris, kuid siis mõistsin, et Burgos pole enam muud kui ta nimi ning ta katedraal.

Olin väsinud ja astusin esimesse ettejuhtunud kohvikusse.

See oli lai saal, mida täitsid ümmargused lauad ja tolmused toolid ning mille madalat lage kandis kümmekond sammast. Ruum oli tühi, ainult üksainus väike must mehike istus kössis keset saali, tühi klaas ees. Istusin ta lähedale ja tellisin söödavat sisseastunud teenijalt. Sellal kui püüdsin end oma enesekombineeritud hispaania keele abil mõistetavaks teha, tõusis väike mehike ja lähenes meile.

«Vabandage,» ütles ta palju lähemal keelel, kui on seda vana-kastiilia murre, «võin ehk tõlgiks olla.»

Selgus, et see oli vene juut, ja sedapuhku kuuendat nädalat Hispaanias, kuid kohalikku keelt kõneles ta soravalt. Vaevalt olin aga mõne sõna temaga rääkinud, kui teise ruumi viiv uks avanes ja sealt paar meest kirjudes rõivastes ja laiades kaabudes väljus. Nähes mind juudiga rääkimas, tulid nad kohe meie juurde.

«Ahaa,» rõõmustasid nad, «kodumaalane!»

Need olid mustlased. Olin lugenud varem hispaania mustlastest, teadsin vähemalt, mis räägib neist boheemidest, gitano'dest, gypsie'dest või kuidas on nende

kõigi nimed, Prosper Mérimée oma «Carmenis». Kuid näis nii, et ka ise Hispaanias sest saladuslikust ning põlatud tõust mööda ei pääse.

Mis aga kõige veidram, need maailmarüütlid nimetasid mind «kodumaalaseks», rõõmutsesid mu kohtamise puhul ja küsitlesid ühte ning teist Venemaa elust! Ikka uusi ja uusi nägusid, mehi ja naisi tuli tagaruumist nähtavale, ning peagi ümbritses mind vähemalt kolmkümmend Kaini last, äsja veel lagedat saali jutuga täites. Arvasin neid tundvat ainult Lõuna-Venemaad, kuid siis luges üks neist kuni kümneni eesti ja läti keeli ning veel paaril Venemaa väikerahva keelel. «Me mõistame üldse kõiki keeli,» tähendas teine. Ja kolmas teadis kõige üksikasjalisemaid uudiseid Soome Käkisalme linnakesest!

Mu kõrvale lauda istus keskealine paks ja auväärt välimusega mees. Ta halli-kiudu habe oli korralikult kammitud, käes hoidis ta hõbenupuga keppi ja ta rind oli üleni täis «aurahasid». Kui viimaseid lähemalt vaatlesin, nägin, et need olid enamasti nastade otsa aetud vene rublad ja kreeka kahedrahmalised. Võis aga kindel olla, et ta Ida-Euroopasse jõudes oma mustlaslikku majesteetlust norra kroonide ning portugali milreisidega kindlustas. Kuid muidu oli see pealik kõigiti auväärne, ja vaevalt olen näinud vallavanemat, kes oleks niisuguse enese ja teise väärtuse tundmisega oma sõnu kaalunud kui tema.

Meie kõnelus oli diplomaatiline, kõige ettevaatlikum ja viisakam. Kumbki pool ei teadnud, mis ülesandel teine liikus, ja säärases delikaatses asjas oli piinlik küsida. Nad näitasid mulle küll mingeid vene-, hollandi- ja itaaliakeelseid lubakirju varastatud lapse otsimiseks, kuid et needsinased paberid olid juba enam kui paarikümne aasta eest välja antud, siis lubasin enesel tasa-

kesi kahelda, et nad veel nüüd mitmekümne inimesega seda last Euroopat mööda otsivad. Ainult ääri-veeri kaudu usutlesime üksteist.

«Mis te harilikult teete, kui last ei otsi?» küsisin otsekui möödaminnes.

«Me näitleme teatrit,» vastas pealik.

Siit edasi ma jälle ei küsinud, kuigi oleks huvitav olnud lähemalt liigitada, mis laadi on mustlaste teater.

Aga niisama näis neid minu teekonna otstarve huvitavat. See äratas neis õlakehitusi, silmapilgutusi ja kõhatusi. Vahel näis, nagu oleksime just üldisele üksteise mõistmisele lähenenud, kuid sealsamas komistasime jälle ülesharutamatu hingeelulise keerdsõlme kohal.

«Kuhu te siit sõidate?» küsis pealik.

«Madridi,» vastasin.

«Mis te Madridis teete!» hüüdis mees. «Minge Lissaboni — vaat rikas rahvas ja — r u m a l!»

Selle järel väike sügavamõtteline paus. Siis küsisin kõhatades:

«Aga miks te ise Lissabonist ära tulite?»

«Jah,» vastas mees hapult, «meie e i v õ i n u d seal enam olla.» Ja jälle uus paus. «Aga kui Madridi jõuate,» jätkas ta, otsekui endist kõneainet unustades, «siis otsige see meie maa mees üles.»

«Kes see on?»

«See on sealt põhja poolt, Venemaalt, aga nime me ei tea.»

«See on lätlane Tallinnast,» ütles üks hulgast.

«Ei, küll see on eestlane Riiast,» vastas teine.

«Ja nimi on tal nii lühike, et seda ükski pea kinni ei pea,» täiendas kolmas.

«Kuis võin ma ta siis üles leida?» küsisin. «Kas teate ta aadressi?»

«Ei tea,» vastas pealik. «Aga teda tunneb kogu Madrid: suur habe rinnuni ja kõneleb 17 keelt. Ja kätte saate ta järgmisel viisil: keset Madridi on väljak, sellest läheb uulits, uulitsa ääres on kohvik, seal istub ta iga õhtu.»

Kui nõnda rääkisime, astus tänavale viivast uksest noor tüdruk sisse. See oli ilmne Carmen. Nii kujutlesin teda Mérimée järgi: lühike punane seelik, valged siidsukad ja safian-kingad, mis seotud punaste paeltega. Ta mantilla oli avatud, nõnda et õlg paistis. Mind nähes istus ta mu kõrvale ja küsis:

«Kas tahate, et ma teie armsamast ennustan?»

Kuid pealik peatas teda käeliigutusega:

«Jäta o m a inimene rahule!»

Kui veel tüki aega olime ühes suitsetanud, pidin ka mustlase noormehe klaverimängu kuulma. See kõik oli selle haruldase kohtumise auks. Ma ei või salata, et sel mehel käsivarsis jõudu poleks olnud. Kuid lõpuks tulime ometi üheskoos otsusele, et klaver oli halb ja häälest ära. Palju parema otsuse pean andma «Carmeni» tantsust, mida ka näha sain, enne kui mõlemapoolse rahulolu saatel lahkusime.

Aga kui tund aega hiljem vaksalis rongi minekut ootasin, ilmusid mustlased *in corpore* mind saatma. Pean tunnistama, et see oli eriline olukord. Lillesid nad mulle küll ei annetanud, kõnet ei pidanud, ega «ta elagu» laulnud, kuid igatahes suutsid nad mu kaasreisijate tähelepanu kogu eelseisvaks sõiduks minule pöörata.

Ja lõpuks, mul polnud midagi selle vastu. Las need auväärt burgoslased imestavad mu pitoreskset saatjate hulka ja neile käsitamatut keelt! Milliseks nad küll kujutlesid mu vahekorda mustlastega? Mõni kohtlasem arvas mind vahest niisama teele saadetavat «Egiptuse

asjus», nagu Mérimée novellis, kus maakuulajaid läkitatakse teatama, kunas saab salakaupa tuua või millal on mõni rikas inglane Gibraltarist tulemas. Naiivsed! Isegi mustlased on halvas mõttes rahvusvahelisteks saanud. Nad sõidavad raudteel, mängivad klaverit ja «näitlevad teatrit». Nii harva näeb veel õiget mustlast!

Ainult väike juut nende hulgas pakkus mulle huvi. Mis mees see oli, kuis oli ta nende sekka sattunud? Millised olid ta saatuse-lõngad? Olid need vahest samasugused kui don Juan de Cárcamol Cervantese jutus või don José Lizarrabengoal Mérimée novellis — elada ning surra, kui tarvis, oma mustlasprintsessi Preciosa või Carmeni eest?

6

Valladolid.

Oli külm veebruari õhtu, kui jõudsin Valladolidi. Vaksalist minnes õhkus taevas tänava otsas niisama veripunaselt kui kodumaal vahel märtsi lõpul pärast sula päeva. Puud Paseo de la Alameda bulvaril olid raagus, maa peaaegu külmunud.

Pärast lühikest puhkust võõrastemajas läksin veel samal õhtul linna vaatama. Mind ei huvitanud siin kõigepealt kirikud ja kloostrid, kuigi näiteks San Gregorio hilisgooti kolleegiumi uhke fassaad, täis ornamentaalseid vappe ja kujusid, ning õue pitsiline arhitektuur üllatab. See oli midagi muud, mis mind siia tõmbas.

Pika otsimise järel leidsin kõrvalises põiktänavas, nagu pimedas võis näha, kahekordse maja mustavate akendega. Kui paar silmapilku olin selle ees seisnud, läksin ära, et juba vara hommikul tagasi tulla.

Nüüd paistis ehitise viletsus ja ümbruse räpasus täiel väel silma. See oli kurvem vaade, kui pakub seda mõni mõisa moonamaja Maarjamaal. Maja alumise korra põrand oli õieti madalam kui tänava mudane kivistik. Seinalt oli krohv varisenud, aknad kildudeks löödud ja lauaotsadega kinni naelutatud. Viletsa ukse ees rippus vana aidalukk, ühtki inimest polnud maja lähedal, nii et mul võimatu oli seda seestpoolt näha. Kuid olin sellest teiste kirjeldisi lugenud. «Nõtkuvad trepid viivad ülemisele korrale, kus on kaks tuba,» öeldakse ühes kirjeldises. «Esimene neist on arvatavasti olnud magadistuba; see on kolm meetrit pikuti ja laiuti, ning läbi katuse pragude õhkub taevas siniste lintidena. Teine tuba on mingi köök, kuhu valgus tuleb ainult ukse kaudu luugist.»

Ses korteris elas aastast 1603 kuni 1606 perekond, kuhu kuulus mees, selle naine, täisealine tütar, mehe lesk õde niisama täisealise tütrega ja lisaks veel üks õde. Kuidas see kuueliikmeline perekond sellesse korterisse mahtus, on käsitamatu. Liiatigi olid neil inimestel kord pisut paremad elutingimused ja sellepärast ka avaramad harjumused.

Perekonna ainus meesliige oli kõnesoleval ajal juba ligi 60-aastane. See oli halli peaga, elust vintsutatud näojoontega, halvatud vasaku käega kokutav vanamees. Ta oli põlist aadlisugu, kelle esivanemaid loeti 500 aastat minevikku, kuid sellest hoolimata ajas mees nüüd mingit nurgaadvokaadi-ametit, jooksis võõraste asjatalituste pärast ja sepitses tellimiste peale ning vahest ilma tellimatagi ülemate auks vemmalvärsse. Kohasel ja

ebakohasel juhul meenutas ta oma sõjalisi teeneid, näitas kätt, mis haavade järel oli halvatud, mainis arme, mis olid ta rinnas, ning kordas ikka: «Need haavad sain ma Lepanto lahingus, kus minagi olin kaasas.» Nii oli see vana sõduritüüp, uhke ja pisut naeruväärne, nagu neid elust ja kirjandusest nõnda hästi tunneme.

Perekond elas väga vaeselt, mis oli seda raskem taluda, et neil inimestel leidus veel mingeid sidemeid pealinna haritud ringkondadega (Valladolid oli siis nimelt pealinn). Naised õmblesid hommikust õhtuni kuningakojale, millise töö eest viletsalt maksti; kuna mees, ainus kirjutusvõimeline, nende kehva arvepidamise eest hoolitses.

Õieti teame selle perekonna elust nii palju üksikasju ainult ühe kurva sündmuse tõttu, mis on politseiprotokolli märgitud. Ühel juunikuu ööl 1605 kohtusid maja ees, kus mainitud perekond elas, kaks noort hidalgot. Riiu järel, mille põhjust ei tunta, tõmbasid mehed mõõgad esile ja tormasid teineteise kallale. Võitluse kära peale jooksid majaelanikud tänavale ja kandsid haavatu sisse. Kuid hoolimata ravitsusest suri see ometi ööpäeva pärast. Kohe selle järel võeti peaaegu kogu see perekond vahi alla, sest ta liikmeid peeti mõrva osalisteks. Lähema uurimise järel vabastati nad ometi mõni päev hiljem, sest et midagi kahtlast ei leitud.

Nõnda vähe aga tunti lugupidamist vana sõjamehe vastu, et ta vabadus vähima kahtlustuse puhul riisuti, — nagu oli temaga juba mitu korda varemgi juhtunud.

Kuid hoolimata kõigest viletsusest ja saatuse hoopidest, tundis vanamees ometi aeg-ajalt suurte loomishetkede õnne. Õhtuti, pärast võõraste inimeste asjade õiendusi ja peatoiduse muret, kui naised olid juba magama läinud, istus ta veel kaua lambi valgel. Siis

unustas ta ülekohtu ja mõistmatuse, mida oli kogenud elus. Ühe lehekülje teise järel täitis ta kirjutusega, kuna kord kannatav, kord rõõmuline ilme ta näol vaheldus.

Käsikiri, mida see mees trükki valmistas, kandis pealkirja «El ingenioso Hidalgo Don Quijote de la Mancha», ja mehe enese nimi oli Miguel de Cervantes Saavedra.

Niisiis, ses majalöövis on Cervantes kolm aastat oma viletsast elust veetnud. Kui kuningakoda 1606 Madridi kolis, sõitis ka Cervantes kaasa, sest tal oli kogu elu läbi lootust kuninga õiglusele ja armule. Õuest eemal oleks see lootuski kadunud.

Kümmekonna minuti tee Cervantese majast, linna teisel serval, on kord teise samasuguse saatuse vaeslapse kodu olnud. Siin leiame nimelt maja, kus on tahvel kirjaga «Casa de Colón», ja siin on Christoph Kolumbus 20. lehekuu päeval 1506 (nii siis just sada aastat enne Cervantese Valladolist lahkumist) oma rahutu elu lõpetanud. Maja pole palju paremas korras kui eelmine. Siin kirjutas Kolumbus oma viimse kirja kuningale, paludes, et Haiti õnnetute algelanike vastu armulikum oldaks. Enne surma muutus ta väga usklikuks ja kandis ainult mungakuube. Tema surm ei äratanud mingit laiemat tähelepanu. Alles veerand sajandit hiljem kirjutati tast jälle avalikult. Kuid nagu elus, nii pidi ta isegi surnuna palju vintsutusi taluma. Esialgu maeti ta Sevillas, hiljem viidi ta korjus San Domingosse, Espanjola saarele. Kui Haiti a. 1795 sai Prantsusmaale, viidi Kolumbuse jäänused Havannasse, ja sealt jälle a. 1898, kui Kuuba sai Ühendriikidele, uuesti tagasi Sevillasse!

Cervantese ja Kolumbuse maju vaadates mõistsin alles nende idamaa rahvaste mõttemaailma, kes oma surnud kõrbesse viskasid, lindude ning šaakalite saa-

giks. Ei maksa neid pärast surma purpurisse ehtida, kui eluajal vangiraudus peeti. Ei maksa ka marmortahvleid seintele panna ega turistikarja vanade varemete kallale juhtida! Tagantjärele geeniust austada ja inimlik olla on liiga kerge. Liiatigi on see ainult uus kuju oma enesearmastuse avaldusele. Igatahes parem Cervantese maja purukslöödud akende ja ripplukuga kui toores äritsemine geeniuse nimega, mida nägin Firenzes Dante majas, — sellesama Dante majas, keda firentselased kord halastamatult sundisid maapaos surema! Parem jäetagu need vaestemajad saatuse hoolde, varisema ja kõdunema nagu nende omanikud kord. Nõnda allegoriseerivad nad kõige paremini seda verist ülekohut, mida inimkond on teinud oma parimatele liikmetele.

Ka hispaania kirjanduse ajalugu pakub viimasest enam kui tarvis näiteid. Peale Cervantese võiksime mainida kohe ta kaasaeglast, head vaimulikku kirjanikku Luis de Leóni, kes sessamas Valladolidis viis aastat inkvisitsiooni vangikeldris vaakus. Kui seda kibedat karikat nende kuulsad kaasmaalased Lope de Vega ja Calderon maitsta ei saanud, siis ei päästnud neid sellest igatahes mitte nende geniaalsus. Hoopis selle vastu, nad võlgnevad sellele just oma vähemväärtuslike omadustega. (Lope oli ise inkvisiitor!)

Vähe lõikab suur vaim arusaamist elu ajal, kuid tihti niisama vähe ka pärast surma. Tema liialdatud austamine vanameelsete ja tuimade inimeste poolt on just suurim arusaamatuse avaldus. On väärtuslikum tänase päeva sisu mõistmine kui mineviku muumiate austamine. On väärtuslikum hea unustaminegi kui halb meelespidamine!

Kord on Pariisis rahvakooli õpilane küsimusele, mis teab ta Victor Hugo'st, vastanud: «See on metroo

jaam.» Ja tõepoolest, ta võis suurele nimele ometi mingi reaalse sisu anda, sest sellenimeline jaam on tõesti olemas. Kõige mõnusama paroodia osaliseks sain aga ise kord Pisas, kus käisin Galileo Galilei maja vaatamas. Esimene vastutulija maja eeskojas, keegi vanamoor astjakandamiga, vastas mu puudulikule itaaliakeelsele küsimusele pahaselt: «Siin ei ela sellenimelist.» Teine aga, heasüdamlik, poolnokastanud mees, hakkas suure häälega naerma: «Oh, see mees on juba ammu surnud!»

7

Kastiilia.

Viimast korda olin päikest näinud Lõuna-Prantsusmaal. Nüüd rändasin tinaste pilvede, jäise kõrbe ja piiritu nukrameelsuse riigis. Lühikese päeva kestes lamas taevas otsekui kivivõlv meeleheitliku maastiku kohal, ööd olid pilkaspimedad, ilm luudeni tungivalt niiske.

Olin lugenud, et «Püreneede taga algab Aafrika». Olin lugenud idülle Vana-Kastiilia timja, lavendli ja rosmariini järgi lõhnavaist kanarbikuväljust. Kuid sel aastaajal sain tunda, et Püreneede taga pole Aafrikaga midagi tegemist. Siin võivat külm tõusta kahekümne kraadini. Ja kuigi minu sealoleku ajal elavhõbe küll vaevalt palju allapoole nulli langes, siis oli sedagi nois oludes raskem taluda kui talve pakast Maarjamaal. See osa Hispaaniast on lõikavate vastuolude maa, mille all inimene ja loodus kannatab. Tõepoolest, üheksa kuud

talv, kolm põrgu — *nueve meses de invierno, tres infierno*, nagu ütleb kõnekäänd. Märtsikuus ärkab taimestik, kuid juuni keskel on ta juba kuluks põlenud. Septembris ärkab ta uuesti, et oktoobris jälle talve ees närtsida. Milline masendav vaade praegu! Punased, rusked ja hallid väljad, kuskil taevarannal mõni metsik mäeahel. Ei iialgi metsa, vaevalt mõni üksik kõle puu siin-seal. Harva küla tolmuse tee ääres, ilma vähimagi haljuseta, savikarva kivimajadega, mille õues näeme pilte, nagu tunneme neid «Don Quijote» realistliku kujutuse järgi: paks mees istub parajasti pisukese eesli selga või kahupäine poiss tassib ilmatu suurt kitsenahast veinikotti. Siin-seal künka harjal varemeisse langenud, kuid veel nüüdki julmailmeline loss, *castillo*, millede rohkuse järgi kogu maa on nime saanud.

Ainus elav ja värviline laik sel surnud tagaseinal on hispaanlane ise. Kastiillase näojoontes peegeldub ta kodumaa talve kalkus ja karmus, ta rõivastes aga selle suve lõkendav värvirikkus. Kuid kõik jooned ja värvid on ideaalselt dekoratiivsed ning segamatud. Kui kirju ja räbune on meiegi rahvarõivas, võrreldes kastiillase rüü lopsakate ning suurevõtteliste värvipindadega! Vana-Kastiilia mees kannab harilikult maani ulatuvat tumekollast mantlit, millest vahel poolpõiki läheb üle paar punast või kollast vööti. Naiste rätikud on suured, peaaegu nagu vaibad, pikkade nööriliste narmastega. Rahvarõivad teisenevad maakoha ja aastaaja järgi, kuid ikka jääb neis üldiseks see suurejooneline dekoratiivsus. Ja ühtlasi on siin rahvarõivas veel elav tarvitusese, ilma selle teeskleva kõrvalmaiguta nagu vahel Põhjamail või Kesk-Euroopas. See on reaalne tõde, mis vastab oludele ja mille kadu pole niipea karta. On õigustatud siinses ilmastikus need hiigelsallid, mida terveni pool tosinat ühel hoobil kaela ümber heidetakse. Ja näi-

vad õigustatud olevat isegi valgest riidest kingad, mida näeb söekandjailgi ja koguni sõdureilgi, nii käsitamatu kui see ongi säärases kliimas talve ajal.

Kuid mis rõivaist, seda võib öelda rahvast üldse. Seegi on kuidagi stiilne ja dekoratiivne kogu oma olemusega. Vanakastiillasse on jäänud midagi, mida leidub vaevalt teises eurooplases: ülev ja uhke rahu, olgu selle all millist kirge ning fanatismi tahes. Igas karjases on siin pisut rüütlit ja roomlast, kerjuseski vaese ülimuse eneseuhkust. «Kuningas võib tõsta aadlikuks,» öeldakse Hispaanias, «kuid ainult jumal aumeheks.» Kastiillase alati lagedaks aetud suurejooneline nägu meenutab veel käskijate ja valitsejate tõugu. Ja tõepoolest, mitte Itaaliast ei tule otsida roomlaste järglasi, nagu neid kujutleme, vaid siit.

Kuid kõik see on võinud säilida ainult neis ajaloolistes ja looduslikes oludes. Alles nähes seda rahvast ta koduse maastiku tagapõhjal, mõistsin ka seda katkematut sidet, mis ühendab inimest ta ümbrusega. Sai sisuliselt mõistetavaks maailm, mida olin imestlenud Zuloaga maalides: ikka need suured pead surnud mäerinnakute või kubisevate pilvede tagapõhjal, mõni eesliajaja või veekandja sakilise müüri ääres, mille tagant tõuseb must pilv; või siis noor naine siidlehviku ja musta looriga keset ruskeid künkaid kui hiiglane, mägesid ja orge varjates ning salapärast naeru naeratades; või lõpuks vana toreadoor vigasel hobusel, kes liigub nagu poolsurnud, mõlemal raugal pead norus ning mõlema sääril ammu hangunud verelaigud . . .

Ja ometi, kõige selle juures, milline südamlik, vastutulelik ning heatahtlik rahvas! Kui palju päritud kultuuri võib omada ka kirjaoskamatu ja kõigest «kultuurelust» eemal seisev rahvas! On rahvaid, keda austame nende vaimuelu kõrguse või hea ühiskondliku korral-

duse pärast, kuid hispaanlast peab austama ta isiklike väärtuste alusel.

Mul polnud kuigi palju juhust Hispaania maad ennast näha, peale selle, mis paistis vaguniaknast. Kuid mu kaasreisijad olid suures enamikus talupojad ja töölised linnakestest. Nad kandsid üldiselt rahvarõivaid ja tassisid oma suuri nahk-veininõusid kaasa. Kui lühike päev õhtule kaldus ja kalgist maastikust enam midagi ei näinud, seda rohkem jälgisin rahvaelu vagunis. See oli vilgas ja kodune nagu ikka, kui on maarahvas teel. Mida lähemale tuli pealinn, seda ahtamaks ja häälekamaks muutus see vagunielu. Söödi, joodi, jutustati ja naerdi. Vist kunagi ei avanud naabrid moonakotti, ilma kõigepealt mulle pakkumata. Pidasin seda esiotsa ainult kombeks ja tänasin, ilma et oleksin pakutavat võtnud. Kuid siis nägin, et seda haavusena mõisteti; ja siitpeale katsusin kõike, nii harjumatu kui see oligi mõne rahvusliku karaski puhul.

Olin võhivõõras nende keskel, sain vaevalt aru üldisest jutusuunast, veel vähem teadsid nemad minust midagi. Kuid sellest hoolimata tundsin enese selle rahva ja tema hooltega ühinevat. Mis linn see paistis akna taga õhtuvidevikus kõrge müüri ja hulga tornidega? See oli keskaegne Ávila. Ja siis lõi paari tunni pärast teisel pool pimedas rida tulesid põlema, — see oli Hispaania kuningate muistne klooster-loss Escorial, tuimailmeline, sünge. Me kõik vaatasime nende tulede poole. Väga võimalik, et me hoopis ise viisi Hispaania suurt minevikku ja kehva olevikku mõistsime. Kuid ometi suutsin selle rahva isamaalisi tundeid kuidagi omadena jagada, mis isegi enese kodumaalaste keskel alati ei õnnestu.

8

Madridi karneval.

Kaunimaid hetki teekonnal on need, mil ärkad hommikul võõras toas, kuhu olid hilja õhtul nii väsinuna tulnud, et vaevalt suutsid rõivad seljast võtta, kui juba uni üllatas. Nüüd lamad puhanuna, akna eesriiete vahelt tungib keskhommiku kuma ja tänava kumin sisse. Seal väljas ootab sind võõras, salapärane linn, nagu riik, mille peatselt pärid. Sina aga lamad veel mõne hetke, joobunud loendamatute võimaluste kujutlusest nagu alles avanevate lillede lõhnast...

Nõnda ärkasin Madridis.

Vastasmaja akendelt lõi hele vastuhelk tuppa. Ja sellesse valgusse hääbus nagu uni eelmise õhtu pöörane sõit, tuikuv väsimus ja korteri otsimine pimedas, kõledas linnas. Hüppasin voodist ja jooksin akna juurde: tõesti, hele päike, nii kaua aja takka!

Kui pool tundi hiljem tänavale astusin, ei suutnud küllalt rõõmutseda ilma, linna ja uute inimeste üle. Tarvitses minna ainult ümber nurga, ja olin juba Madridi keskplatsil, millel on kaunis nimi: Puerta del Sol — Päikese Värav. Öö oli külm olnud, võib-olla oli sadanudki, maa oli veelgi niiske. Kuid nüüd särasid veepiisad päikesepaistel. Valgus paiskus tagasi valgeilt seintelt, akende realt ja isegi inimeste nägudelt. Tõesti, see oli päikese värav!

Mis mind eriti üllatas, oli inimeste rohkus. Väheldane väljak kõrgete majade vahel kihas neist äärest ääreni. Olin alles mõne nädala eest sõitnud läbi Peterburi, Ber-

liini ja Pariisi, ning nende suurlinnade rahvameri oli veel värskelt meeles, kuid nüüd näis Madridi sipelgapesa need võitvat. Oli siis täna mõni ülestõus lahti, et viimane kui hingeline tänavale tormas? Kuid selleks olid näod liiga elurõõmsad ja hääled liiga heledad. Vaevaga suutsin meenutada, et täna pidi olema pühapäev, aga seegi ei seletanud kõike.

Astusin kohvikusse hommikukohvi jooma. Esimeses reas, mis laual lamavas ajalehes silmasin, oli kõne karnevalist. Milline õnnelik üllatus: olin juhtunud ilma enese teadmata just karnevali alguseks Madridi!

Kui uuesti tänavale astusin, oli rahvameri juba liikumas nagu mesilaste sülem. Lasksin end selle lainel ühes viia, küsimata enam, kuhu ja mistarvis. Üldine meeleolu nakkas, liitusin nende tuhandetega, keda vool mööda laia ja uhket Calle de Alcalá'd linna keskusest eemale kandis. Sellest valgete õlgkübarate ja mustade looride merest kostis ere kumin, naeru ning laulukatkeid. Juba ilmusid esimesed näokatted ja konfetikotid. Juba hakkas silmama üksikuid tantsivaid rühmi.

Peatusin lõpuks Calle de Alcalá ja laia puiestee Salón del Prado nurgal. Algas karnevalirongi möödamarss, mis kestis mitu tundi.

See ei erinenud suuremal määral Pariisi suure karnevali valdavast rongkäigust, kus leidlikkus ja labasus, vaimukas huumor ning maitsepuudus vahelduva õnnega võistleb. Siingi loendamatuid orkestreid jala ja ratsa. Nende järel haruldasi ehitisi hiigelvankreil: losse, laevu, tuulikuid ja mustlastelke, täis trikoos või ajaloolisis kostüümes noormehi ning naisi. Seal muistne *carrus navalis* (lõbulaev), millest karneval arvatavasti oma nimegi on pärinud: fantastiline ja kohmakas ehitis, mille kapten ja madrused Kolumbuse-aegselt riides. Selle järel salk maure, inglasi või juute, kõik võima-

tuseni karikeeritud. Uuesti mõni monstroosne ehitis, sihitu ja plaanitu, nagu väljasurnud ihtüosaurus, kelle turjal istuvad poisid trikoodes, loopides kahel käel rahva hulka lillesid, kompvekke, konfettisid ja serpentiine. Siis vahel salk allegoorilisi olendeid mõnest komöödiast, kel nina või kõrvad pikemad kui käed, lõuad virilad, silmad kõõrdi, kes kõnnivad, kuklad ees või pea all ja sääred püsti, — rahvas tunneb kõiki neid tüüpe ning naerab täiest jõust. Siis aga äkki terve rida uhkeid landoosid, mille hoburiistad, rattapõiad ja isegi rattad on roosivanikutega seotud, sees aga naeratavad noored naised — võib-olla tõelised daamid, kuid pigemini tüdrukud sigarivabrikust. Nende järel aga astub keset lagedaks hoitud tänavat aeglaselt ja tõsiselt kaks meest, hoolimata tuhandeist silmapaarest, mis naerdes nende poole pööratud. Üks neist on pikk ja kõhn, lapitud raudrüüs, habemeajaja tinataldrik peas, lõug sidemeis, käes murtud oda ja lõhkenud kilp. Ta taga tammub lühike ja paks mehike, kogu oma olemuses hirmunud ja visa, sikutades enese järel pungiskõhulist eeslit, kes kerib oma pikkade kõrvade kui mõladega. Kes on need üksikud teekäijad? Oh, see publik tunneb neid paremini kui kõiki muid mõttekujusid, igatahes mitte halvemini kui neitsi Maarjat või Hispaania kaitsepühak Santiagot. Need on kurvamoeline rüütel härra Quijote ja tema kannupoiss Sancho . . .

Ja nõnda voolas see rongkäik mitu tundi, osalt kordudes, osalt uut pakkudes. Kui siin miski eriti meeldis, siis kõigepealt see, et reklaamimaik mitte nii teravalt välja ei paistnud kui Pariisis, kus kogu karnevali rongkäik ongi õieti ainult suuräride toodete demonstreerimiseks. Selle asemel võis siin tähele panna poliitilist pilget, käsitletud sapiga, mida leiame vahest Goya või Daumier' karikatuurides. Siin vaarus lihav munk jalalt

teisele, ühe kaenla all roosikrants, teise all seakints. Siin liikusid ametnikud, kelle ülikonnad polnud muud kui rida ilmatu suuri taskuid ülevalt alla. Siin aga uhkeldav sõjahärra, pööritades gloobust mõõga otsas. Ja sel publikul näisid olevat haruldased eeldused nende võrdkujude mõistmiseks ning häälekaks seletamiseks.

Kui olin kauasest paigalseisust lõpuni väsinud, tungisin läbi rahvamurru kaunisse Buen Retiro parki. Kuid ka siin jätkus karneval. Kümned ja sajad sõidukid voorisid edasi-tagasi, täis lehvikute tagant naeratavaid naisi, kes seekord juba tõesti polnud sigarivabrikust. Puude all järve ümber jalutlesid loendamatud inimrühmad. Ilm oli äkki soojaks läinud. Näod lõkendasid, roosid närtsisid rindadel, lehvikud liikusid. Ja võis imestleda viimaste üldsust ning nende käsitsemisoskust. Meenusid ühe reisija sõnad hispaania naistest: nad kummardavad ja tervitavad lehviku abil, selle abil annavad nad märku, vahetavad saladusi ja määravad kohtamisi, sest naine võivat lehviku abil üldse kõik öelda ...

Kui jälle bulvaritele tagasi jõudsin, oli rongkäik lõppenud. Selle asemel aga algasid rahva üldised lõbustused, algas *romeria* söömise, muusika ja tantsuga. Peagi hakkas hämaraks lööma ja vilumaks minema, kuid see ei takistanud enam pidutsejaid, kui kord *la flema Castillana* — Kastiilia flegma oli võidetud. Madridlane on lõbuarmastaja, kuid ühtlasi on ta lõbutsemises midagi rasket ja tusast, mis võrsub ihast unustada rasket eluvõitlust ning ümbritseva looduse karmust. Vähemalt seks päevaks oli pais murtud, ja madridlane pühitses tõeliselt pööripäeva püha, muinas-Rooma saturnaalide jäänust.

Mida pimedamaks läks, seda kõrgemale tõusis tuju. See oli üldine pidutsemine loendamatute laternate valguses, konfeti ja serpentiini vihmas, ülesarvamatute

kitarride, kuljuste ning kastanjettide raginas. Rahvas hargnes kümnepäisteks rühmadeks, kes mängumehe saatel omaette paigast teise liikusid ja äkki tantsuhoosse sattusid, olgu keset tühja turgu, kõnniteed või kirikutreppi. Siin esitati rahvuslikke tantse fandangot, bolerot, cachuchat. Oli huvitav üks võrdlemisi väike karnevalinali: viis või kuus noormeest lähevad kõrvu, kõvasti käe alt kinni hoides, keset marssi nõksatavad nende põlved äkki nagu käänispea-noa liikmed, nad astuvad ühe sammu tagasi ja jätkavad siis jälle taktis minekut, kuni endine manööver uuesti kordub. Selle liigutuse mõju oli võrratult koomiline, pealegi öösel, kus laternate tule varjud seda mitmekordse liialdusega kordasid.

Kogu linn oli täis laulu, muusikat ja tantsu. Igal pool nägi rühmi, kes omaette pidutsesid, mõned ilma muusikatagi, peaaegu hääletult. Uitsin veel hilja õhtul mööda tänavaid, siin-seal punaste hiina deemonite või valgete inglitega kokku põrgates.

Kui kesköö võõrastemaja treppi mööda tõusin, olid jalad nii väsinud ja valutasid, nagu oleksid olnud inkvisitsiooni «hispaania saapais». Esimene päev Madridis oli möödunud hoopis teisiti, kui olin kavatsenud. Ja voodis lamades kuulsin veel läbi suike nagu hommikulgi tänavate tumedat häältesuma, laulu ning naeru.

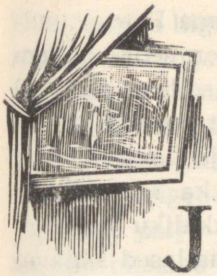

9

Prado muuseum.

Järgmisel hommikul ruttasin üle konfetipurust täpiliste tänavate Prado muuseumi poole.

See on linna idapoolses ääres, kus algavad suured aiad ja puiestikud. Hoolimata oma vähesest ulatusest on see parimaid muuseume, mida olen näinud. Ta pole muidugi nii valdav kui Louvre ega sisseseadelt nii uhke kui Ermitaaž, kuid leidub vist vähe kunstikogusid, mis oleksid teoste valikult ja ühtluselt nii eeskujulikud.

On võimatu anda eemalolevale sest varandusest õiget aimu, kuid toogem ometi mõned arvud ning nimed.

Prado muuseum sisaldab ainult 2200 numbrit, kuid peaaegu kõik need teosed on *chefs d'oeuvre*'id, meistriteosed kõrgeimas mõttes. See pole mitte, nagu suur osa Saksa ja Itaalia muuseume, väärtusliku ja rämpsu ladu, mis pigemini mõjub kunstimagasina kui kunstiteoste koguna ja kus kümme kehva teost ühte head varjavad. Ikka enam ja enam näib ka Louvre muutuvat sääraseks kolikambriks, kuhu ostetakse ja pärandatakse tervete saalide kaupa võrdlemisi keskpärast turukaupa.

Prados on itaalia meistreist 10 Raffaeli, 40 Tiziani, peale nende Fra Angelico, Mantegna, Corregio, Paolo Veronese, Tiepolo jt. töid. Flaame ja hollandlasi esindavad Roger van der Veyden, Petrus Cristus, H. Bosch, Patinir, P. Bruegel-vanem, Rubens (50 teost), van Eyck (20 t.), Jordaens, Teniers-noorem jt.; prantslasi aga Nicolas Poussin, Claude Lorrin ja Watteau.

Kuid Prado muuseumi peatähtsus on ometi hispaania

kunsti esitamises. Ja viimasest ei saa ilma Prado tundmiseta üldse täielikumat käsitust. Siin on seda rohkem koos kui kuskil mujal Euroopas, kus sellest siin-seal leidub ainult harvu näiteid. Kõigepealt on siin suurepäraselt esindatud Velásquez (60 teost) ja Goya (terveni neli saali), peale nende pakuvad aga ka Morales, El Greco, Ribera, Zurbaran ja Murillo rikkaliku kogu.

Hispaania kunstisse on flaamid ja itaallased sügavat mõju avaldanud. Esimesed õpetasid suurt realismitunnet, teised aga klassikalisi põhimõtteid ning tehnilist täiust. Mõjud tulid osalt teoste kaudu, osalt käisid hispaania kunstnikud ise Flandrias ja Itaalias õppimas. Raskemeelne Philipp II armastas Boschi ja Bruegeli painajalikku fantastikat ning kogus nende teoseid. Samuti täitsid hispaanlaste tellimusi van Eyck ja Memling. Teiselt poolt aga töötas Tizian Hispaania õuele. Kõik need mõjud kokku on äratanud Hispaania loomisvaistu suurtele püüetele. Tehniliselt ajajärgu kunstilise kultuuri tipul, sisuliselt seotud oma rahva vaimuga — neil eeldusil rajanes Hispaania kunsti suur õitseng XVII sajandi esimesel poolel.

Kes on neist õitseaja meistreist tänapäevale nii lähedal, et suudab veelgi mõju avaldada?

Juba paarikümne aasta jooksul on uued otsingud juhtinud ühe kunstniku poole, kes oli vahepeal kaua aega unustuses — nimelt Domenico Theotokópuli, kes on oma rahvuse järgi saanud nime El Greco. Ta sündis 1548, õppis Veneetsias Tiziani ja Tintoretto juures ning lõi siis Hispaaniasse asudes haruldaselt isikliku stiili. Hoolimata võõrast sünnipärast võiks teda kõigist hispaania kunstnikest kõige hispaanialikumaks pidada. Itaalia hilisrenessansi mõju temasse on küll silmatorkav, kuid ta süvendas ja teisendas seda mõju haruldasel viisil. See on lihasuretamise ja müstilise nägemuse vald-

kond, kus ta liigub; need on ebaloomulikult pikad kehad haiglaselt rauges asendis, kahvatu või tuhkhalli nahavärviga, keda ta näeb. Kuid meid ei huvita see tõbine ja dekadentlik sisu, vaid tehniline täius, millest ulatuvad juhtlõngad tänapäevastegi otsinguteni. Selleks pakuvad kõigepealt Greco hallid, mustad ja valged värvipinnad palju huvitavat praegusele kunstnikepõlvele, kes on niisama tüdinud impressionistide eredaist, kuid pinnalisist võtteist.

Teine nimi, keda kõik voolud kõigil ajastuil kõrgele asetanud, on Diego Velásquez (1599—1660). Ka tema tehnika lähtekohaks oli Tizian, kuid ometi kujunes tast täielik El Greco vastand. Ta oli ilmlik, tüse ja realistlik. Tema realiteeditunne on äärmine ja sellepärast on ta teostest räägitud nagu peegleist. Kuid sel puhul ei tohi ometi unustada ta tehnilist valikupüüet, mis viib tihtipeale stiliseerimisele sõna päris nüüdisaegses mõttes. Velásquez esindab hispaania kunsti kõrgemaid saavutusi, portretistina on ta aga vahest üldse suurimaid maailmas. Rahulikuna, ilma liialdamata ja üksikuid jooni rõhutamata, kuid ometi tungides kujutatava aine kõige tüüpilisemate tunnusteni — nii esitab ta ühteviisi printse ja kojanarre, rahvaelupilte ning ajaloolisi sündmusi. Velásquezi teeb igale ajastule huvitavaks ta suursugune täius, mis isegi Itaalia renessansi meistreil harva sel määral õnnestus.

Hispaania enese renessanss oli lühike ja lõppes õieti Velásqueziga. Nagu Hispaania oli ruttu varjust tõusnud ja niisama ruttu tagasi varju langes, nii oli ka ta kunsti õitseaeg üürike. Pidi kuluma enne paarsada aastat, kuni Hispaania rahvas hetkeks uuesti kangelaslikku tõusu tundis ja vähemalt ühegi suure kunstniku sünnitas. Seda imeväärsem on selle esinemine ses vaimses kõrbes.

Francisco Goya, kellest on kõne, sündis a. 1746. Ta õppis kodumaal ja Itaalias, oli kaua õuekunstnikuks, kuid pidi viimsed eluaastad peaaegu maapaos veetma ning suri Bordeaux's 1828. Tema tegevus algas rokokoo vaimus ja lõppes uusaegse realismi tähe all. Nii võiks teda nimetada viimseks vanaaja meistriks ning esimeseks uusaja kunstnikuks.

Nii suur kui ongi Goya rahvusvaheline kuulsus, on ta teosed valdavas enamikus jäänud kodumaale, liiatigi ühteainsasse muuseumi. Goya lähemat tundmaõppimist võimaldab ainult Prado. Siin on terve rida ta esimese järgu maale, portreesid, vaipade modelle ja kuulsate ofortide paremad eksemplarid. Peale kunstilise poole pakuvad ta teosed praegu otse päevakajalist huvi. Sest inimkond näib olevat kistud jälle samasugusesse verejanu hullustusse nagu saja aasta eestki. Ja ühes sellega näeme, et ka puhtkirjanduslik aine võib kunstis huvitav olla, kui selle kallale asub ainult kohaste tehniliste võimetega varustatud meister. Goya mõttekujutus on aga enam kui sagedasti just kirjanduslikku laadi.

Goya hingeelu on ta eluloolastele ikka mõistatusena püsinud. Kaua aega on teda peetud poliitiliseks agitaatoriks ja mässumeheks, kelle nooled olid sihitud armetute olude ning viletsa valitsuse vastu. Kuid säärane vaade näib olevat ekslik. Oli ju Goya terveni nelja kuninga valitsuse ajal õuekunstnikuks, liiatigi omandas just valitsus ühe ta mürgisema joonistekogu suure summa eest. Samuti seletas Goya ise, et ta teostel polevat mingit poliitilist tendentsi. Kuid ta kuulus nähtavasti kunstnike hulka, kes vaistlikult tõtt tabavad. Ilma targutamata tungis ta aine salatuima sisuni. Kuid et viimane oli mäda, sai Goya tahtmatagi selle paljastamisega ühiseluliseks ässitajaks. Vaja heita vaid pilk ta majesteetlikke modelle esitavaile maalidele, et näha,

kuis neis siidülikonnad varjavad kehalist kõdu ja vaimset kopitust, kui tigedad, armetud ning inetud on need isikud. Ja seda kõik ütles Goya teostes, mille eest esitatavad isikud ise talle suuri summasid maksid!

Veel suuremaid mõistatusi pakuvad meile ta joonistuskaustikud. Mis mõtles ta ise nende teoste puhul? Nägi ta neis seda, mida näeme meie? Kahtlemata oli tema maneeril alati ebateadlik «mõnitusmaik» juures, kuid elu teisel poolel muutub ta mõttekujutus haigluse ja väliste olude sunnil otse purevaks. Puhkeb parastav sarkasm ja viha, ta joonistused on nagu õudpeeglid, mis näitavad temaaegse ühiskonna elu nuripoolt. Neis on midagi kurdi inimese puhtsilmalisest maailmatundest (Goya jäi nimelt juba noorelt kurdiks). Need teosed vaikivad, hoolimata dünaamilisest jõust, mis neis mässab. Nagu flaami fantastidel, nii pole ka siin iial päikest. Isegi läbi juhusliku idülli paistavad inimlikule unistusele hukatust kuulutavad väljavaated.

Sääraseid joonistekogusid on Goyal mitu: Los Caprichos (Kapriisid), Los Proverbios (Vanasõnad), Los Desastres de la Guerra (Sõja viletsused), La Tauromaquia (Härjavõitlused) jt.

Maakera kumeral küljel istub sikusõraline olend kõhuli heidetud inimese seljal ja õõtsutab sääripidi õhus teist meest, kelle pikad juuksed põlevad; allkiri: «Üles ja alla.» — Sünget, ääretut lagendikku mööda lohistuvad tummalt kottidesse seotud inimesed. — Krõmpsukuivunud pühak lamab klaaskirstus, mida eesel seljas tassib, kuna rahvas ümber hõiskab. — Kõdunud surnu küünitab hauast luise käe ja kirjutab paberilehele üheainsa sõna: *Nada* — ei midagi. — Ning isegi vaimustuse leek on vääritu: eneseuhke luuletaja deklameerib pateetiliselt värsse, kuid just ta tooli seljatoe taga istub mees valgel ümaral nõul ja irvitab.

Neile otstarbetuse võrdkujudele seltsivad kodusõja nägemused: naistevägistamised, mässajate mahalaskmised ja teibasse pistmised, alasti laipade hauda ajamised ja kõik hirmu ning õuduse pildid, mis Napoleoni sõjakäigud Hispaanias esile kutsusid. Kas Goya neis teostes isamaalist sihti taotles? Kelle kasuks ta töötas? Igatahes teame, et ta ise prantslaste poole hoidis, lootes, et need ta tahajäänud kodumaa suudavad äratada. Kuid teda pani pööritama mõttetu verevalamine, ta läkastus selles hulluses, ta oli nagu see isik ta pildil, kes hunnikusse aetud surnukehi vaadeldes oksele hakkab.

Kas pole siis mingit pääsu sest üksteise õgimisest?

Goyal on joonistus, mis kujutab, kuis kahe sipelgate kombel kiskleva sõjaväe peale läheb hiiglane, kelle nägu üle pea heidetud vaiba alt ei näe, kuid kelle eest mõlemad sõjaväed kabuhirmus põgenevad. Teisel joonistusel istub hiiglane kauge lagendiku serval ja vaatab kannatlikult helendava koidu poole, oodates päikese tõusu.

Kes on see hiiglane? Peame oletama rahvast, inimkonda.

10

Ernesto Bark.

Kaks päeva hiljem meenus mulle «kodumaalane», kellest olid mustlased Burgoses rääkinud. Kuid mõistsin kohe, et nende antud aadress polnud parem kui see «mustlase aadress», millest oleme lapsena kuulnud: «Mine alt oa ja tagant toa; tuleb vastu küla, kuid esimene maja pole minu ja teised on kõik

võõrad; küla taga on põõsas, põõsa taga mets; mine metsa, pööra ühel ajal kumbagi kätt ning otsi ise!»

Polnud kahtlust, et väljak, millest rääkisid mustlased, oli Puerta del Sol. Kuid mu ülesande raskust võib alles siis mõista, kui teada, et sellelt väljakult läheb terveni kümme tänavat ja iga tänava ääres on umbkaudu kümme kohvikut, kus igaühes võis istuda kümme korda kümme habemikku. Ometi märkasin peagi, et just viimane tunnus oli kõige kindlam, sest lage nägu on hispaanlase rahvuslik märk. «Ei, meil ei käi habemega meest,» sain tihti vastuseks. Ja võib-olla oleksin otsitava ainult habeme järgi ka ilma kohviku abita Madridi juba miljoni poole tüürivast elanikehulgast üles leidnud. Kuid mina kasutasin kõik vaba aja selle kohviku otsimiseks. Hommikul väljudes astusin mõnda kohvikusse ja pärisin habemiku järele; kui päeval tõsisemaist asjust pool tundi üle jäi, tegin samuti; ja õhtul mõnes kohvikus teed juues algasin pälvijaga juttu habemikust. Mida enam ebaõnnestusin, seda enam huvitas mind ülesanne. Lõpuks muutus habemik mulle juba mingiks müütiliseks olendiks, kellest ei saanud ööselgi rahu: nägin ta mitmesüllast musta habet ja kuulsin ta kõnet seitsmeteistkümnel keelel!

Viiks pikale kirjeldada kõiki otsimise vahejuhtumeid. Võite aga kujutleda mu üllatust, kui kord, vist Espoz y Mina tänavas hallpäine pälvija ühes kohvikus teatas: «Ahaa, see habemega härra on juba 20 aastat iga päev kell kolm siin istunud.» Kui küsisin, kas ta nime teab, vastas mees, et ei mäleta, kuid kinnitas, et habemik on pärit «kuskilt sealt», ning tegi käega õhus ebamäärase liigutuse.

Tulin siis punkt kell kolm kohvikusse ja ootasin paar tundi, kuid oodatav ei ilmunud. «Imelik!» lausus teenija. «Kahekümne aasta jooksul on ta iga päev vähemalt

mõneks hetkeks sisse astunud, aga täna mitte.» Järgmisel päeval kordus sama lugu. «Ta on vist haige,» arvas teenija ning muutus tõsiseks. Kuid kui kolmandal päeval temaga sama aine üle rääkisin, lausus naaberlaua juures istuv härra: «Te kõnelete vist härra Ernesto Barkist. Olen temaga juba viisteist aastat iga päev selle laua juures istunud. Imelik, et ta täna ei tule. Kuid kui soovite, siin on ta aadress,» — ja võõras märkis selle nimekaardile. Tahtsin saada veel rohkemgi teateid, kuid ei kuulnud muud, kui et otsitav oli pärit «Varssavist või kuskilt sealt».

Õhtul kõlistasin ühe maja uksel Libertad' tänaval. Kui natuke töötoas olin oodanud, jõudis ka peremees ise koju, — ja tõesti auväärt habemega härra! Ning võite kujutleda, kes ta oli? Sakslane Tartust, kuid nüüd juba ligi nelikümmend aastat sealt ära, olnud 1877 Türgi sõjas, siis Helveetsias rahvusvahelisest sotsialistlikust tööst osa võtnud, pärast seda Hispaania tulnud, siin hispaanlaseks saanud, ja praegu mitme vabameelse ettevõtte liige, kirjanik ning muuseas ka ajakirja «Economia Social» toimetaja. Hiljem kuulsin kodumaal, et Ernst Barkil ka Eesti rahvusvabameelse liikumise kohta selle algusel mõju olnud ning et ta meie tolleaegsete tegelastega on läbi käinud.

Võite arvata, et meil palju kõneainet oli. Kõigepealt huvitas härra Barki, kuidas olin ta üles leidnud. Rääkisin mustlastest ja tähendasin, et ta nende teades pidi oskama 17 keelt. «Oh,» vastas majaisa, «olen elu jooksul neid tundnud terveni 23, kuid ära unustanud, nii et praegu ainult veel kümmet enam-vähem räägin.» Ja ta püüdis meelde tuletada eesti keelt, mida oli kord mõistnud, kuid nüüd olid järele jäänud ainult üksikud sõnad. Lohutasin, et eesti rahvas on möödunud 40 aasta jooksul mitte üksnes aineliselt, vaid ka vaimselt seda-

võrd jõukamaks saanud, et tolleaegse keelega pole palju peale hakata. Seejärel kaldus kõnelus loomulikult Maarjamaa praegustele oludele, mis olid majaisale juba enam-vähem võõrad, peale teadete reaktsiooniaegadest möödunud sajandi lõpul. Jutustasin viimaste aastakümnete edust, ühtlasi toonitades seda jõudude tasakaalu muutumist, mida võib rahvuslikul alal tähele panna.

«Tõsi, see algas just siis,» lausus härra Bark. «Eestlastel oli siis juht,» — ja ta katsus seda meelde tuletada. Mainisin paari nime, kuni jõudsin C. R. Jakobsonini. «Just see!» hüüdis ta. «Kuid lahkusin sealt sedavõrd noorena, et seisukorrast ei jäänud kindlamat ülevaadet. Ja nüüd olen juba nii kaua ajanud rahvusvaheluse asja. Ning inimsuse nimel peab nõudma nii siin kui seal teistsugust seisukorda, kui on praegu.»

Küsisin, kas ta ei tahaks veel kord endisele kodumaale tagasi minna. «Oh ei,» vastas ta. «Minu sugulased on kõik surnud, ma ei tunne seal ühtki inimest. Olen siin hispaanlasega abielus, lapsed on hispaanlased, olen ise hispaanlaseks saanud. Ja siinsed päevaküsimused ja erakondlikud võitlused huvitavad mind ammugi rohkem kui kuskil mujal.»

Seejärel kaldus kõnelus Hispaania vabariiklikule liikumisele, millest majaisa elavalt osa võttis. Ta näitas mulle sellekohast suurt kirjavara, niisama kui omi teoksil olevaid hispaaniakeelseid käsikirju. Ühte filosoofilist teost valmistas ta just uue trüki jaoks.

Nõnda vestes oli aeg hiliseks jõudnud ja sellepärast lahkusin. Eeskojas jumalaga jättes imestlesime veel kord juhuse imelikke teid. Kui ma Burgoses ja Madridis poleks just teatud hetkel teatud kohvikusse astunud ja teatud isikutega rääkinud — ma poleks iial tutvunud selle mehega, kelle mälestuski meie ühises kodulinnas on vist juba ammu lõplikult ununud.

11

Minevikust ja olevikust.

Kümmekond korda pidin iga päev üle Puerta del Sol'i minema. Väljak ise pole just huvitav. See on pikergune plats kõrgete kastitaoliste majade vahel. Avalikest asutistest on ta ääres siseministeerium ja post. Mis talle aga ometi keskse ilme annab, on asjaolu, et siit, nagu öeldud, terveni kümme tänavat algab, mis igasse linna serva laiali viivad.

Hommikust õhtuni kihab väljak inimestest. See on Madridi foorum, see on avalik koht lõunamaalase mõttes: koht seismiseks, ajalehe lugemiseks, kohviku ees lauakese taga istumiseks — ja poliitiliste asjade arutamiseks. Ajalugu ei tea Madridis ühtki *pronunciamiento*'t — ülestõusu, mille esimene säde poleks Puerta del Sol'il süttinud. Nõnda on see olnud juba Hispaania komuneeride ajast (XVI saj.) peale kuni tänapäevani.

Ja iga kord, kui ruttasin läbi tiheda rahvaparve, kes rahulikult juttu vestes ja suitsetades paigal seisis, kujutlesin teistsuguseid silmapilke, mida seesama rahvas võib-olla möödunud aastal siin üle elas ja võib-olla tuleval aastal peab elama. Nägin kirest lõkendavaid nägusid ja kuulsin vihast kähisevaid hääli. Tundsin päikesepaistelisel platsil naljatleva rahva kohal mässu veripunast vaimu.

Öeldakse: iga rahvas olevat oma valitsuse vääriline. Ja kui Hispaanias aastasadu, hoolimata pidevaist rahutusist, ometi kõige jõuledamad võimukandjad on üksteise

järel valitsenud, nii et üldse Hispaania nimi ja valitsusliku korratuse mõiste ähvardab meie teadvuses ühte langeda, — siis peaks nagu ses õnnetus rahvas eneseski kohaseid eeldusi oletama. Veel enam, ka Lõuna-Ameerikas, kus elavad hispaanlased ja portugallased, näeme sedasama. Kuid kõige selle juures oleks ometi lapsik oletada, nagu võiks siin tegemist olla ainult poliitilise kergemeelsuse ning mässuhimuga. Poliitiline orjus, kiriklik pimedus ja majanduslik viletsus on hispaanlasele enam kui tõelised asjad. Kaks kolmandikku elanikest on kirjaoskamatu, suure enamiku majanduslik koorem talumatu. Sest «altari ja trooni liit» on selleks küllalt tõhus, et «Juanon Heameest» (Juanon el Bueno), teiste sõnadega Hispaania rahvast pimeduses ja orjuses hoida. «Kuninglik kõrgus ei vaja mõttetarku,» öeldi Hispaanias XVIII sajandi lõpus, «vaid häid ja sõnakuulelikke alamaid.» Seisukord pole praegugi palju muutunud.

Rahvajutt räägib: Kui Hispaania rahvuslik pühamees Santiago suri ja jumala juurde tuli, lubas see ta eluaegsete heategude pärast kõik täita, mis aga pühak palub. «Anna Hispaaniale rikkust, õnnistavat päikest ja küllust kõiges,» palus pühak. «Olgu nii,» vastas jumal. «Anna vahvust ja mehisust rahvale, õnne ta relvadele,» jätkas pühak. «Olgu ka see,» vastati jälle. «Anna talle hea ning tark valitsus . . .» — «Ei,» vastas nüüd jumal, «kui Hispaanias selle lisaks veel hea valitsuski oleks, põgeneksid kõik inglid taevast sinna.»

Tagajärjeks on see, et Hispaanias leidub nüüd maakohti, mis on, nagu öeldakse, «paradiisid, kus elavad kuradid». Kuid otsemalt järgneb siit see näiliselt mõttetu ja otstarbetu poliitiliste murrangute rida, millest vestab Hispaania ajalugu.

Peaaegu iga järk ses ajaloos on tume ja pime, olgu

küsimus mauride maaletulekust, nende väljaajamisest, nn. Hispaania pärandussõjast või Napoleoni ajast. Me ei suuda nii tihti selle maa poliitilisi kirgi mõista. Kõige rohkem tunneme seda, vaadeldes just Napoleoni ajastu sündmusi, mil inimlik hingeelu enam palju meie omast ei erinenud.

Meenutagem sellepärast tolleaegseid sündmusi.

XIX sajandi algul valitses Hispaaniat Carlos IV, üks kõige armetumaid isikuid, keda maa on troonil näinud. Oma poega Ferdinandi mässumõtteis kahtlustades laskis ta selle vangi panna. Ühtlasi küsis ta Napoleonilt nõu, mis oli viimase poolt enam kui oodatud, sest tal olid juba omad salakavatsused Hispaania kohta valmis. Prantsuse sõjavägi lähenes Madridile, maa hakkas käärima. Carlos loobus troonist ja andis valitsuse Ferdinandile. Kuid peagi hakkas ta prantslaste ässitusel kahetsema ja palus jälle Napoleoni vahekohtunikuks. Ning see mees oskas mõlemad, nii isa kui poja, enese juurde Prantsusmaale Bayonne'i linna «lepitusele» meelitada. Seal aeti asjad nii kaugele, et poeg esiteks krooni «vabatahtlikult» isale, see aga Napoleonile ja viimane oma vennale Josephile andis! Ja nõnda oli see hispaanlastele täitsa tundmatu mees Hispaania kuningaks kuulutatud.

Selle lõbumängu teine pool oli aga kohutav. Napoleon oli oma arvestusis ometi eksinud. Hispaania rahvast polnud nii kerge järel talutada kui tema viletsaid «valitsejaid». See rahvas hakkas prantslastele niisuguse visadusega vastu, et selle ees isegi Napoleon pidi taganema. See vastupanu oli võimas just oma meeletuse pärast. See ei arvustanud ega selgitanud olukorda. See ei näinud seda, mis prantslaste poolt suure revolutsiooni saavutistena oli head tulemas. Miski muu jõud poleks aga suutnud äratada Hispaaniat ta kauakestnud

keskaegsest unest. Kuid ainult näputäis haritlasi austas prantsuse haridust, uuendusi ja seadusi. Vaimulikest tagaõhutatud mass ei tahtnud aga muud kuulda, kui: andke meile tagasi meie jumaldatud kuningas Ferdinand!

Veel enne kui Joseph Hispaaniasse jõudis, algasid rahutused. Kui prantsuse kindral Murat 1. mail 1803 sõjaväe saatel üle Puerta del Sol'i läks, võeti ta vilistamisega vastu. Järgmisel päeval toimus rida veriseid kokkupõrkeid. Pealinna vastupanu suudeti ainult veresaunaga lämmatada. Lehekuu 3-ndat päeva kujutab Goya maal Prado muuseumis: Öö, kaugel linna tornid, suure neljakandilise laterna valgel salk inimesi mäenõlval surmaahastuses, nende ees väljasirutatud püssidega, paunad seljas, ettepoole kummaras, prantsuse soldatid; eemal hunnik veriseid surnukehi...

Need Madridi sündmused leidsid vastukõla kogu maal. Algas võitlus, mis kestis viis aastat ja lõppes täielikult alles Napoleoni langemisega. Nagu Tolstoi Venemaal, nii on Pérez Galdos Hispaanias sest «sõjast ja rahust» eepilise kujutuse andnud. See oli verine ja halastamatu sissisõda, mida peeti prantslaste vastu kõikjal ning kõigi vahenditega. Ilma ühenduseta kodumaaga, võhivõõral, vaenulikul maal — nii olid prantslased tihti meeleheitlikus seisukorras. Vahel oli algatus küll ka nende käes, ja Hispaania valitud volikogu — *junta* pidi nende eest paigast teise põgenema. Kuid 1813. a. suvel suruti nad lõplikult poolsaarelt välja. Aga juba ammu enne seda oli silmanähtav, et Napoleonil puuduvad tõhusad abinõud hispaanlaste vastu. Ja võib-olla oli Hispaania ettevõtte ebaõnnestumine Napoleoni kukutamiseks niisama tähtis kui Venemaa sõjakäik. See õõnestas Napoleoni seljatagust eriti

Prantsusmaal ja suurendas ta koduste vaenlaste hulka enamgi kui Moskva teekond.

Milline oli aga selle kangelasliku pingutuse tagajärg Hispaaniale?

1814. a. algul astus Ferdinand VII, kes oli seni lilli liigutamata prantslaste pensionil elanud, üle Hispaania piiri. Ta võeti kirjeldamatu vaimustusega vastu. Ja kohe kostis vaimulike poolt pimestatud hulkade hüüd: «Elagu isevalitsuslik kuningas! Surm reetureile!» Kõik uuendused, mis olid prantslaste poolt või nende mõjul maksma pandud, muudeti ära. Kuningas tühistas konstitutsiooni, andis voli õuekamariljale, asutas uuesti inkvisitsiooni ja jesuiitide ordu ning valitses maad, nagu tahtis. Väljapaistvamaid vabadussõja juhte, kes olid just Ferdinandi eest võidelnud, kiusati kõige õelamalt taga!

Nõnda on siis meie ees jälle ajaloo lehekülg, mis pajatab kibedamaist pettumusist. On lugupidamisväärt visadus, millega võõraste maaletungijate vastu võideldi. Kuid et see oli sihitud iga välise mõju vastu, siis polnud ta edu mõttes väärtuslikum kui Hiina «suure rusika meeste» pime vimm. Hispaania rahvas ohverdas oma arenemisvõimalused pahelise ja häbematu valitsuse heaks. Pärast Kesk-Euroopas toimunud kodanlikkugi revolutsiooni jäi Hispaania endiselt feodaalseks maaks.

Kui vaadelda lähemalt Hispaania ajaloo järgnevat saja-aastast järku, peab ühtesoodu imestlema poliitilise mälu puudust ja võimetust üksikuist isikuist kaugemale näha. See avaldub pöörases karlistide liikumises, see esineb Hispaania konstitutsiooni ajaloos, millist dokumenti kuuekümne aasta jooksul — muidugi ikka veriste võitluste järel — terveni seitse korda vahetati. Kord oli Hispaania katseks ka vabariik, kuid praegu valitseb «konstitutsiooniline kuningas — jumala armust».

Alles süvenemine oludesse paljastab Hispaania ajaloo loogika. Kõigepealt on aga iseenesest selge: Hispaaniat ei või ainult mõni üksik isik päästa, nagu ta õnnetusedki ei olene ainult mõnest üksikust isikust. Rohkem selgitust nõuab juba väide: Hispaania saatus ei olene üldse niipalju sisemistest oludest kui praegusist rahvusvahelisist tingimusist. Hispaania õnnetuseks on ta lähemasse naabrusse juhtunud just need kaks riiki — Prantsusmaa ja Inglismaa, kes viimaste sajandite jooksul on teineteisega vaheldudes Euroopa juhtivat jõudu esindanud. Ja nende jõuks oli tarvis Hispaania jõuetust, nende tormiliseks tegevuseks Hispaania verevaesust...

Hispaania poliitika rahvuslikud pahed on selle seisukorra tagajärjeks. Sisemine riid ja liialdatud erakonnavõitlused on alati tunnistuseks, et rahvusel puudub terve õhk hingamiseks (klassikaline näide: Poolamaa; meil 80-ndad ja 90-ndad aastad). Kui säärased olud kaua kestavad, siis võivad nad tõesti tõutunnusteks saada ja hävimiseks niisama palju aega nõuda. Selle juures oleks liiga naiivne seletusi leida ainult «kuumas veres», niisama kui oleks naiivne nende vastu võidelda ühiselulise kõlbluse jutlustamisega. Ja üldse on see «kuuma vere» teooria küllaltki kahtlane. Roomlased lõid raudse maailmariigi, kuid niipea kui neisse segunes peamiselt just pikaldasemat germaani tõugu, muutusid nad «kuumaverelisteks», kel polevat riikliku organiseerumise vaistu ja oskust!

Hispaania õhuvaestes oludes võivad valitseda ainult andevaesed isikud, või pigemini, andekadki muutuvad neis oludes andevaesteks. Palju aastakümneid on siin vabameelne ministeerium vaheldunud vanameelsega sama järjekindlusega, nagu teeb kella pendel oma liigutusi. Kuid niisama nagu pendel kellakapist ometi

välja ei pääse, nõnda on nemadki pidanud ainult ühes ning samas ruumis liikuma ja teineteist kordama. Sellepärast on ka enam-vähem ükskõik, kas Hispaania on kuningriik või kodanlik vabariik. Tarvis on tervemat ühiskonda, mida võimaldaksid tervemad sisemised ja rahvusvahelised olud. Hispaania on aga tõbine maa. Tema tervenemiseks vajatakse põhjalikku sotsiaalset murrangut. —

Diario republicano — vabariiklik häälekandja — nõnda võisin lugeda paljudel lehtedel Puerta del Sol'i ääres kohvikus istudes. Ja hea seegi, sest see osutab, et siin maal ometi mingi sõnavabadus valitseb. Täna oli jälle meeleavaldus, oli kirglikke kõnesid ja tormilisi liigutusi. Ning seegi on hea, sest on maid, kus õhupuudus juba nii suur, et ühiskonnal enam sellekski jõudu ei jätku.

12

Madridi elu ja ümbrus.

Madrid on lõpuks igav linn. Kui on käidud paar korda Prado muuseumis, jalutatud mõnel hommikul Buen Retiros, vaadeldud õhtuti tänavaelu, siis tundub juba tüdimust. Nädala pärast ei tea, mis peale hakata, olemasolu näib mõttetuna. Ja siis võidavad argipäeva hallus, tolmused tänavad ning kõledad ilmad kõige ärksamagi meele.

Madrid on igatahes suurlinn. Ta on võrdlemisi hästi korraldatud, tal on väga hea trammivõrk, rohkesti

suuri maju, haruldaselt palju esimese järgu hotelle ja loendamatuid kohvikuid — «otsekui Pariisis!» Kuid ikka ja jälle tõuseb küsimus: milleks on see kõik siin?

Philipp II, kes ei armastanud pärimusterikast Toledot, muutis kord Madridi pealinnaks. Kuid selle suurlinnaks kujunemine langes juba aegadesse, mil Hispaania oli kaotanud oma suurriikliku seisundi ja mil ei piisanud enam nii ainelisi kui ka vaimseid eeldusi millegi suurejoonelisema loomiseks.

Nii on Madrid võrdlemisi uus linn, ja uus halvas mõttes. Peale ühe silla pole huvitavaid ajaloolisi ehitisi. Mis seal praeguse ehituskunsti alal kordaminevat on loodud, seda kõike võib mujal palju paremas ja suuremas ulatuses näha. Kirikuid on peale saja, kuid nende hulgas pole ühtki huvitavat — ja see on juba vaesuse märk hispaania linnas! Avalikud asutised on tüüpilised «kroonu» ehitised, tihtipeale koguni kasarmu stiili. Ooperimaja on labane. Vaatamisväärne on ainult kuningaloss: nelinurkne ehitis, valgest graniidist, renessansi stiilis. Kuid seegi, vaevalt poolteistsada aastat vana, on itaallase loodud ega peegelda hispaania hinge.

Ainus väljak, mis säilitanud keskaegse ilme, on Plaza Mayor. Kord oli see linna süda, siin korraldati rüütliturniire, autodafeesid ja härjavõitlusi, kuid nüüd on ta linna vereringjooksust kõrvale jäänud. See on vaikne koht, õieti õu, mida neljast küljest ümbritsevad ühesugused majad loendamatute klaasrõdudega ja mitme kangialusega ning mille keskel on haljusest piiratud Philipp III ratsanikusammas. Kuid milline elu kihas siin kord, mihukesi pilte võis siin näha! Rõdudele ja kangialustesse mahtus nagu teatriloožidesse kuni viiskümmend tuhat vaatajat. 30. juunil 1680 oli siin inkvisitsiooni otsusel inimeste põletamine, mis kes-

tis kella seitsmest hommikul kuni õhtu pimedani, sest hukata oli terveni 80 õnnetut. Kuningas, kuninganna ja õukondlased nautisid seda lõbu terveni kaksteist tundi kohalt lahkumata! On midagi pööritavat juba paljalt ses mõttes. Ja alati, kui tulin läbi nende kangialuste vaiksele ja kodusele õuele, haaras mind kole minevikupilt hingemuljuva jõuga. Ainult ühes kohas olen tundnud veel samasugust ahistust: Rooma Campo di Fiore turul, kus Giordano Bruno 17. veebruaril 1600 elavalt põletati ja kus nüüd märtri samba ümber käratsedes äri aetakse. On, nagu oleks jäänud maastikku, kividesse ja õhkugi mälestus paratamatust roimast, mis kaebab, kaebab järelejätmata...

Madridi minevikku esindab nõnda kohutavalt ainult Plaza Mayor. Teisi väljakuid on vähe, ja needki avaramad kohad, mis on, võlgneme suuremalt osalt Joseph Bonaparte'ile, kes laskis lammutada terveid kvartaale, et aga linna rohkem õhku ning päikest muretseda. Plaza de Oriente loomisel laskis ta ühe kiriku, mitu kloostrit ja terveni viissada maja maha kiskuda. Kuid selle eest saigi ta hispaanlastelt tiitli: Rey Plazuélas — turukuningas!

Mõne päeva pärast tundsin juba kuidagi Madridi. Ma ei leppinud enam linnaga, vaid tegin lühemaid või pikemaid jalutuskäike selle ümbrusse. Ja alles nüüd tärkas täiel jõul imestus: milleks on see linn siin?

Madridi läänepoolsel küljel jookseb Manzanáres-jõgi, mille kohta, kui ma ei eksi, juba Cervantes on pilkavalt tähendanud, et «ses jões leidub isegi vett». Ainult kõrged ja tugevad sillad, mida on terveni kolmteistkümmend, osutavad, et siin vahel võib kõrge vesi olla. Harilikul ajal pääseb kivilt kivile hüpates üle. Jõe taga on mitmed kalmistud, mille astmeilt, valgest granii-

dist kabelite ja kõrgete küpresside vahelt saab linnast ülevaate.

Kuid see on lame pilt: hulk halle ja kahvatuid maju puutul mäenõlval, kust vaevalt kuningaloss ja peakirik esile paistab, kõik kokku vähimagi maalilise iluta. Linna ümber lainetav savi- ja liivakõrgustik, alasti, päikese põletatud, ilma taimestikuta, tolmune ja igav. Loodes aga poolringis lumine Quadarrama mäeahel, millelt tuulehingus päikesepaisteselgi päeval tundub otsekui surma käskjalg.

Tegin veel siia-sinna mõne jalutuskäigu, kuid tagajärjeks oli ikka sama kõledustunne. Mõnes orus, vee lähedal kasvas üksik räsitud korgipuu või raudtamm, kuid üldiselt meeleheitlik kõrb. See on sedavõrd viljakandmatu maa, et vähemad kui aedviljad peab tooma mitmekümne kilomeetri tagant, mis teeb elu linnas muidugi väga kalliks.

Selle kõrbe kohane on ka Madridi ilmastik: suvel soojust kuni 45 pügalani, talvel aga külma kuni 12 kraadini, ühes lumetuisuga. Ei usuks paiga olevat lõuna pool Napolit, nagu see tõeliselt on! Kuid see poleks veel midagi, kui sel ilmastikul ei oleks «kapriise», mis Goya omist taha ei jää. See on nimelt ebaterve ja kahjulik nagu haigus ise. Temperatuur võib ainult mõne tunni jooksul paarikümne pügala võrra tõusta või langeda. Sellepärast ei või siin isegi kõige kaunimal suvepäeval liiga kergelt riides välja minna. Peaaegu alati on vaikne, kuid ometi öeldakse Quadarrama mägede õrnast tuulehingusest: «liiga nõrk küünla kustutajaks, küllaltki tugev inimese elu kustutama». Ja vahel tundub juba paljas Quadarrama vaatlemine, nagu hoiaksid nägu vastu jäätunud akent.

Nii ebaterve oli see maakoht juba pealinna asutamiselgi. Ja nii on ta püsinud: kesklinnas uhked lossid ja

elu «Euroopa kombel» üle kauka, aguleis aga vaesus, viletsad tervisolud, kõrge surevus. Vabrikutööstus puudub, samuti kui puudub ümbruses põlluharimine. Nagu öeldud, pole linnal omaette olemasolu-mõtet. Ta elab ainult maakondade jõust, mida imeb ääretul määral, nii inimmaterjali kui kapitalide näol. Ta on ainult selleks, et maad «valitseda»: siia on koondatud õu, ministrid, diplomaadid, bürokraatlik masinavärk ja kirikliku nukuteatri lõngastik.

Miks pole seda linna jäetud saatuse hoolde, nagu on toimunud mõnegi Hispaania endise pealinnaga! Miks pole mindud mere äärde, tööstusaladele, kas või Barcelonasse, mis on nii geograafilisele kui ka produtseerivale Euroopale lähemal! Tõeliselt on olnudki Sevillasse kolimise kavatsusi, kuid jäänud teostamata.

Madridi tänavaelu on ometi huvitav, juba sellegipärast, et elanike rõivastis pole veel täielikult Euroopa moe järgi triigitud. Eriti silmatorkav on kirjude naistekübarate puudumine, nende aset täidavad kaunid mustad loorid. Kübarat kannab ainult mõni suurmaailmadaam, Ameerikast naasnud väljarändaja või jälle prantsuse või inglise lapsetüdruk. On säilinud kohalike elanike armastus tumedate värvide vastu, hoolimata sajandeid kestnud välismaa eeskujust. Nii hispaania kui ka prantsuse rahvariide must või sinakashall peatoon on see põhi, millel nende harvade, kuid seda maitsekamate ilustiste värvilaigud alles oma dekoratiivse mõju omandavad.

Hispaanias oli mul juhust isegi sõjaväeluse esteetilist poolt imestleda, mida mujal vaevalt võib selles kahtlustada. Esimest korda juhtusin aimamata vahtkonna vahetuse ajaks kuningalossi õue, hiljem läksin tihti hommikuti sinna. Pean tunnistama, siin sai kuulda paremat muusikat ja näha sulavamaid liigutusi kui

mõnelgi balletietendusel. Kogu etikett näis põlvnevat veel rokokoo ajast, endiste Bourbonide päevilt. Just balleti mulje jättis kogu esitus: liikumatud sõduriridvid kahel pool ääres, nende vahel väikeste rühmade rütmilised liigutused, kahe või kolme paari keerulised marsid, otsekui oleks õue kivistikule mingeid initsiaale joonistatud; siis äkki suurte masside liikumine nagu ühissammud balletis, et pea jälle haruldase tehnikaga «solistidele» maad anda. Ja kõike seda saatis muusika, mida vahel võis vaevalt kuuldagi...

Üks hiina mõttetark ütleb, et muusika riigivalitsemist hõlbustavat. Muusika nõuab harmooniat ja rütmi, kuid kus need valitsevad, on vastuvool raske. Hunte võivat taltsutada mänguga ja inimesesööjaid tantsuga. On tarvis leida vaid õige noot ja õiged liigutused! Nii võiks hetkeks unustada ka viha militarismi ja kasarmudrilli vastu, nähes, milliseid esteetilisi pärimusi võivad needki viljelda. Võiks unustada... Kuid ka Madridis ei rünnata meeleavaldajaid paraadimuusika helide ning balletiliigutuste saatel!

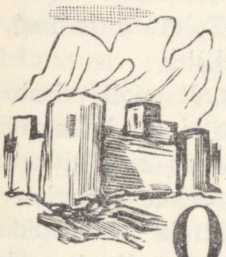

13

Toledo.

Olin kavatsenud paariks kuuks Madridi jääda. Kuid iga päevaga tundus elu ikka igavamaks muutuvat. Olin juba kõike mitmekordselt näinud, mille pärast siia sõitsin. Ja ühel udusel ööl üle pimeda Puerta del Sol'i minnes selgus mulle äkki: homme sõidan!

Kui kerge oli jälle meeleolu, kui järgmisel hommi-

kul enne valget tänavale astusin! Poolpimedas voorimeeste lokaalis jõin rutuga hommikukohvi, et läbi ärkava linna Mediodia vaksali poole rutata. Tänavad olid jälle uued ja avatlevad. Paseo del Pradol oli härm maas. Turgudel põlesid suured tuled, mille ümber soojendasid töömehed. Kogu linna peitis sinine aovalguse udu, mis jäi avatlev-salapärasena meelde.

Ja siis uuesti vagunis, et jälle lõuna poole sõita. Teekond Madridist Toledoni kestab ainult vähe üle kolme tunni, ja sellepärast olin juba enne keskhommikut päral.

Vaksal on veerandtunni tee linnast eemal. Tee viib mööda mäe veergu, mille muld on tumepunane kui veri, pöördub siis vasakut kätt, ja ees ilmub tinahall jõgi sügavas orus, selle kohal kõrge kivisild ning silla taga linn ise.

Kuid süngem ja õudsem linn, kui võib iial kujutleda. Linn, millega isegi Hispaanias ei või ühtki teist võrrelda. Linn, mille kõrval mõni «surnud» Brügge on veel vaikne idüll ja Pompeji varemed täis pakatavat eluröömu. See on surma enese võrdkuju.

Kuulakem juba ta paljaid nimesid: Toletum (ladina), Toledoth (juudi), Toleitola (mauri keeli)!

Kõrgel künkal, mida Tajo jõgi kolmelt poolt piirab, kuhjub majade rägastik, milles leidub ainult kaks või kolm enam-vähem sirget tänavat, muidu aga kitsad, kõverad käigud, kus pole ruumi mõlema käe väljasirutamiseks, pimedad võlvialused, kangid ja umbsopid. Kui linna plaani vaadelda, siis paistavad selle jooned esimesel hetkel nagu raagus puu oksad, mille keskel siin-seal mustavad suured tuulepesad — kirikute rasked kontuurid.

Kord Hispaania pealinn, nüüd peaaegu alev. Kord kakssada tuhat elanikku, nüüd vaevalt kakskümmend

tuhat. Kord vaimse elu keskus, nüüd linn, kus ei ilmu ühtki ajalehte ega ole isegi tänavavalgustust!

Teadsin kõike seda varemgi, kuid esimene mulje oli ometi põrutav, kui üle Alcántara silla linna astusin. Kolm kultuuri on siia oma jäljed jätnud, kolm võimast kultuuri (kui ka vanu roomlasi arvesse ei võta, kellest ainult veel mõned müürijäänused tunnistavad). Ühelt poolt hoovab gooti külma ja kirglikku hingust, teiselt poolt mauride mediteerivat mõttekujutust, kuid neid läbib juutide omapärane loomistung, mis nii ühele kui teisele poolele oma pitseri surunud. Nii mitmesuguseid mõjusid kui siin aga näeme, ometi sulavad need kõik harmooniliselt ühte, ilma terava ebakõlata.

Kuid ühtlasi esindab Toledo ka seda murdekohta, kus gooti ehitus- ja elustiil tunduvalt mauri laadisse kaldub.

Kõigepealt juhtisin sammud katedraali poole, mis võtab enese alla tähelepandava osa linna alast. Pärast Burgose katedraali oli see esimene kirik, mis mind jälle paelus ja võib-olla eelmise koguni ületas. See Põhja-Prantsuse vana-gooti stiilis ehitis oma umbes viiekümne hiigelsambaga, mille võlvialuste rasket hämarust tumedalilleliste ja verevärviliste akende kaudu voolav valgus ei suuda peletada, avab vaate Hispaania müstilisse hinge. Keskel hiigelkoor, selle taga peaaltar, seinte ümber aga üle kolmekümne kõrvalaltari, millest igaüks veerand tuhande aasta jooksul, mil kirikut ehitati, on eri laadi saanud, loendamatute nikerdiste ja El Greco, Tiziani ning van Dycki maalidega, — kõiges selles oli hulgaks ajaks vaatlemisainet. Just siin tundus Hispaania usundilise loomingu pööritamapanevat kirge ja masendavat raskust. See varjab oma suuruse ja hämar-lopsakusega valdavamadki saavutised sel alal. Ning kui juhtusin seda kirikut võrdle-

ma Rooma Peetri kirikuga, näis viimane, hoolimata oma muinasjutulisest ulatusest, ometi naiivsena selle kõrval.

Päeva jooksul käisin läbi ka teised väljapaistvamad kirikud. Neist on veel ainult San Juán de los Reyes haruldaselt peent hilis-gooti stiili, kuna Santa Maria la Blanca ja Sinagoga del Tránsito juba mauride nn. mudejár-ehituskunsti esindavad. On rikkalikult-uhked San Juáni seinaornamendid ja pitsiline kivirõdu, mis käib kahekordselt ümber õue. Santa Maria la Blanca lõikub aga oma kolmekümne kahe kaheksakandilise lumivalge sambaga meelde nagu sõnum eluröömsate mauride ajast, olgugi et kirik ise oli juudi sünagoog ja hiljem kasarmuks ning kaubalaoks alandati. Sedasama võib öelda Casa de Mesast ta uhke, arabeskidega ilustatud saaliga, mis annab esimese aime Sevilla Alcázarist ja Granada Alhambrast.

Mille poolest aga Toledo on erandlik, on see, et siin võib El Grecot ka arhitektina tundma õppida: tema juhatusel on ehitatud Santo Domingo el Antiguo kirik ja uuendatud raekoja fassaad.

Kuid nõnda kindlail sihtidel rännates õppisin linna ka muidu enam-vähem tundma. Selle ala pole igatahes kuigi suur, ja peab ainult imestama, kuis siia võis kord mahtuda paarsada tuhat elanikku. Sünged majarühmad on tihedalt üksteises kinni, ilma et leiduks ühtki vähegi avaramat tänavat või turgu. Mis puutub linnas kasvavatesse puudesse, siis ei või ma nende täpset arvu öelda, kuid arvan, et neid on mitu. Ja seda kivihunnikut, kus majade seljad on tihti tänavale ja aknad õue pööratud, piiravad järsud mäenõlvakud ning kõrged müürid, mille läbi pääseb ainult kitsaste väravate kaudu. Ainus avar ja teatud mõttes uusaegne ehitis on Alcázar (loss), kus praegu asetseb sõjakool. Selle ülemise korra akendest sain hea ülevaate linnast.

Hiljem tegin pikema jalutuskäigu linna ümbrusse. Läksin jälle üle Alcántara silla, tõusin mäele, kus olid vanad lossivaremed, mis ei puudu Hispaanias niisama nagu meiegi kodumaal ühegi vanema linna läheduses. See oli just seesama San Cervantese või Cervando loss, millega «Don Quijote» autorit ta vanaduspäevil mõnitavalt võrreldi. Käisin siin mõne versta mäestiku teeradu. Ümber oli täielikum kõrb, kui olin kuskil varem näinud. Punakashall kivikõva maa, kus vaevalt mingi kääbussammal ja kuiv hallitus võis kasvada. Üksteise järel sünged mäenõlvad, mida siin-seal läbisid ammu kuivanud ojauurmed, paljastades punast maasisu. Täielik vaikus ja üksindus, kus ainult enese sammud tuhkses maas kostsid ja künka taga üksik kitsekelluke tilises. Siis äkki mäeharjal süsimust mitme sülla kõrgune palkidest rist, otsekui võllas Kolgata lagipeal, meenutades inimesele järelejätmata surma evangeeliumi!

Jõudsin jälle mägedest välja San Martini silla lähedale. Mu ees oli uuesti linn oma neljakandiliste majade ja madalate katustega keset maastiku kuivi ning värvita jooni. Ja seda pilti vaadates mõistsin äkki, miks just Hispaanias kubismi-õpetus pidi oma alguse saama. See on siin loomulik, see on loogiline nähtus ses ümbruses! Toledos elas ja töötas El Greco — meister, kelles kubistid oma kaugemat eelkäijat näevad. Ma ei tea, kust on pärit Pablo Picasso, kuid mulle näib, et ta on erandlikult Toledo kunstnik: tema toodang hõõgub just seda kirglikku asketismi, haiglast elusalgust ja otse fanaatilist värvipõlgust, mida hoovab see maastik. Tema talent võis võrsuda selle tinahalli pilvestiku all, keset neid ruskeid künkaid, ses mustas labürindis, mille joonte rägastikud talle isegi veel Ile-de-France'i sõbraliku taeva all viirastuvad.

14

Inkvisitsioon.

Õhtupoolikul hakkas sadama. See oli esimene vihm, mida nägin Hispaanias. Istusin kohvikus ja vaatlesin mudaste veeojade kohinat akende taga. Üksikud inimesed, kes mööda ruttasid, olid üle punase savi tulnud, ja sellepärast jätsid nende jalad jälgi, mis läbi vihmagi kui veri õhkusid. Taevas oli pime. Sajul ei näinud lõppu tulevatki.

Kohviku marmorlauakeste ümber sõid kadetid lärmates keedetud mune ja jõid väikestest klaasidest viina. Siis jooksid nad tropis läbi kohiseva vihma Alcázari poole, et uuesti klassitööle asuda. Saal jäi tühjaks. Hämaras ruumis kasvas mu meelenukrus.

... See oli kohutav linn, kus olin. Kohutav nagu uni, millest ärgates rõõmu tuntakse. Kuis võiks siin kogu elu mööda saata, kus igal sammul mineviku painajad tänava kivistikust tõusevad — seljas mustad mungakuued, üle nägude mustad peakotid, kuhu ainult silme jaoks praod lõigatud? Kuis võiks siin olla õnnelik, kus õhtu hämaras kustki kivikeldri ristiku vahelt luukõhnad käsivarred võivad esile tõusta ja midagi meenutades su riidepalistusest kinni haarata? Ja kuis võiks rõõmutseda kevadpäikese paistest nende müüride vahel, kus on kord hukkamõistetute rongid teotuskuubedes ja narrikübarais tuleriidale sammunud, pühade lippude ning tulelontide saatel?

Kabala, nõiduse, mustade messide ja hullumeelsuse linn inkvisitsiooni piinakeldrite ja autodafeede kodumaal, kus põletati muhameedlasi, juute, vabamüürlasi ja astrolooge, põletati hauast kaevatud surnukehi, puukujusid ning raamatuid...

Hirmsamad vaatlused, kui võis tabada Goya halastamatu joonistusnõel: luupainajad kivikongides, saatana must isik saratseeni või neegri näol; rasedad, sünnituskrampides naised tuleriidal; nõidade rongid koidueelses taevas katedraali tornipitside kohal; mustad kuradid äsjasündinud laste laipasid söömas... Kohutavad perekonnadraamad õhuvaeste müüride vahel, müstilise ebausu ja nõdrameelsuse pöörises, kus elavaid mürgi ja põueodaga hävitati, kuid surnuid nõnda armastati, et nende korjustesse mehhanismid asetati, mis pidid südametukset järele aimama...

...Oli kohutav keskaegse inimese mõttekujutus: kõikjal ümbritses teda kuratlik hullus ja ta ise esindas kõige hullemat kuradit. Demonoloog Bodinuse arvestuse järgi elab põrgus 72 kurjusevürsti ja 7 405 926 muud kuradit mitmesuguses aukraadis. Kui palju pidi neid olema inimese enese hinges, kes alalõpmata piinas, ahelas mädandas, luid murdis, nülgis, rattale ajas ning põletas! Mida rohkem kuradeid ta nägi seintel, seda enam kasvas ta piinamishimu. Ja mida enam ta piinas, seda rohkem kuradeid nägi ta seintel. Issanda koerad — *Domini canes* —, nagu nimetasid end sõnamängu järgi dominikaanlased, ei väsinud ega puhanud. Nende rahahimu ja verejanu ei tundnud piire. Nõnda sündis inkvisitsioon, mille asutajaks ja esimeseks suurmeistriks peeti jumalat ennast: temagi mõistnud Aadama ja Eeva ilma tunnistajate ülekuulamiseta hukka!

Kõigist neist koledusist ei jõua inglise uurija Lea oma hispaania inkvisitsiooni ajaloos küllalt näiteid tuua. Inkvisitsiooni läbi on kogu ta kestuse ajal Hispaanias, nagu on arvestatud, tuleriidal põletatud ligi 350 000 inimest, kõnelemata muist nuhtlusist. Nagu kõiges maha jäänud, nii jäi isegi keskaeg Hispaanias hiljaks. Alles siis sai siin inkvisitsioon hoogu, kui mujal juba nõrkema hakkas. Koguni Napoleoni raudsed sammud ei suutnud lõplikult purustada inkvisitsioonikeldrite müüre. Veel 1826. a. mõisteti Valencias inimene tuleriidale!

XVII sajandil, mil Hispaania elanike arv igatahes üle 10 miljoni ei ulatunud, oli vaimuliku «elukutse» mehi ligi 200 000. Philipp II ajal oli 9 000 meeskloostrit, naiskloostreid veel palju rohkem. Karl II ajal oli mõnes praostkonnas iga kolmas päev püha, mil tööd ei tehtud.

Milline maa, kus parlamendiski veel küsimust hääletati: kumb rahvuslik pühak on vägevam, kas Püha Jago või Püha Therese? Maa, kus on sündinud Ignacio Loyola, kardinal Ximénez ja Thomas de Torquemada (põletas üksi ligi üheksa tuhat inimest!).

... Oh, kas polnud see autodafee Toledos, millest jutustab Charles de Coster «Thyl Uilenspiegelis»? Nüüd, ses sünges toas, mustavate akende ees, meenus mulle see kõige hirmsam ketseri põletamine, millest olen kuulnud: Keiser Karl tuleb sõjateelt tagasi pealinna Toledosse ja pärib poja Philipi järele. Pärast pikka otsimist võidakse öelda, et prints on lossi all kivikongis, ja kuningas läheb saatjatega sinna. Kuid mis ta näeb! Keset võlvialust on sammas, selle külge on seotud nööridega väike armetu ahv. Prints põlvitab maas ja kohendab põrandale tehtud tuld. Loom selle kohal on surmakrampides kerra kiskunud, ruumi täi-

dab kole kõrbehais. Ülempiiskop aga lohutab imestavat kuningat: «Tuleb aeg, ja tema kõrgusest saab suur ketserite põletaja!»

See jumalasulane ei eksinud. Philipp algas oma valitsemist kõigepealt paarisaja inimese põletamisega, kelle otsa ta Valladolidis ühes õueülimustega nautis. Ja tema pojagi, Philipp III suurimaks lõbuks oli autodafeede vaatlemine. Temast, kes vastutulevate munkade mudaseid käsi suudles, jutustab pärimus: Kord põletati vaest juuti, kes aga rahulikult ja uhkelt surmale vastu läks. «Kui kahju, et säärane mees peab surema!» ütles kuningas. «Küllap on ta südametunnistus puhas, kui ta nii julgelt surma läheb.» Need sõnad kanti suurinkvisiitorile edasi. Nad sisaldasid kahtlust püha inkvisitsiooni eksimatuses, ja säärast kuritööd nuheldi surmaga. Kuid ka kuninga isik oli niisama püha kui inkvisitsioongi! Lõpuks leiti lepitav kesktee: timukas laskis kuningal aadrit ning veri põletati tuleriidal.

... Ja eks räägi Edgar Poe just Toledost oma novellis «Kaev ja pendel»? Jah, see oli siin. Tundsin seda nii tõelisena, et oleksin võinud välja minna seda kohutavat vangikeldrit otsima. Kottpime raudkelder leemendavate seintega ... selle keskel lahtine kaev, kuhu õnnetu peab komistama ... kinniseotud mees selili maas kihiseva rotikarja all ... kuni lõpuks hõõguvad seinad peavad õnnetu kaevu ajama ... Ja lugejal on teost lõpetades tundmus, otsekui oleks ta ise pääsenud vangikeldri läpasest õhust: «Seal kuskil kõrguses vaidlevate inimeste häälte kumin! Vali kõma otsekui kaja paljudest pasunatest! Terav mürin nagu tuhandest kõuekärgatusest! Tulised seinad paiskusid tagasi! Kellegi käsi haaras minu käe, kui mõistust kaotades olin kuristikku langemas. See oli kindral Lassalle'i käsi. Prantsuse sõja-

vägi astus Toledosse. Inkvisitsioon oli oma vaenlase käes...»

... Olin rõõmus, kui teenija tuled saalis süütas. Kuid nende valguses sai kõik see, mis oli hämaruses peitunud mineviku kujutluslinikusse, ainult külma ja kalgi tõelisuse kuju.

Jah, ütlesin enesele, sada aastat on kulunud, kuid mis on siis muutunud? Kas pole inimeste kired jäänud endisteks? Aeg-ajalt näib, nagu võidaks sallivus ja inimlikkus, kuid see on pettekujutus. Olime ammu harjunud usuga, et surmanuhtlus on metsik, toores ja kõlblusvastane, uskusime koguni, et see meie maal enam iial ei kordu. Kuid mis on jäänud nüüd meie usust! Euroopa on kaua elanud rahus, hulgaline tapmine ja põletamine näib olevat midagi säärast, mida meie mõistus ei taha enam vastu võtta. Kuid kas pole võimalik veelgi päev, mil ollakse jälle niisama metsikud nagu kolmekümne-aastase sõja ajal?

See pessimism on kole, kuid elu tõsiasjad on veelgi koledamad. Mis võidaksegi inimlikkuses võita, kaotatakse kohe selle läbi, et kannatustunne niisama areneb ja peeneneb. Hispaania rahvasõber Ferrer ei kannatanud mahalaskmisest vahest mitte vähem kui mõni ta eelkäija sajandite eest rattale ajamisest. See kohutav proportsioon püsib muutmata, otsekui oleks ta osa maailma igavesti kestvast harmooniast.

Kuid mis rääkida inimlikkuse võidu aeglusest! Tuletagem meelde, et veel praegugi leidub neid, kes inkvisitsiooni uuesti jaluleseadmist nõuavad, et selle «aate» pooldamiseks on olemas eri kirjandus ja koguni ajakirju välja antakse!

Kõik see toimub ikka kolmekordse krooniga valitseja püha kaitse all.

15

La Mancha ja Don Quijote.

Rong veeres jälle lõuna poole. Ümber laius La Mancha, mille nimi kirjanduse tundmise algetega meie mälus ühineb, juba siis, kui meil pole veel aimugi paigast enesest.

Shakespeare'ist teatakse, et ta oma noorpõlve vaenlasele (kes talle koguni vitsu lasknud mõista) ühes teoses lõikavalt kätte maksnud, nõnda sellegi nime põlistades. Veel pöörasemalt pilkas Cervantes oma vaenlast, La Mancha maakonda, sidudes selle kuulsa narripaari Don Quijote ning Sancho Panza nimega.

Mis viha oli tal La Mancha vastu?

Üksmeelsed pärimused pajatavad: Ühe kloostri eestseisja palkas Cervantese La Manchas Argamasilla de Alba külast kloostri maksusid sisse nõudma. Cervantes tegi, mis suutis, kuid võlgnikud olid jonnakad, ei maksnud midagi ja heitsid maksunõudja lõpuks vanglasse, kus see, täis kättemaksuhimu, oma surematut teost hakkas kirjutama.

Tõeliselt ei või me midagi asjalikku kõige selle kohta öelda, peale Cervantese enese väite, et ta «Don Quijote» kirjutamist olevat v a n g l a s alustanud. Kõik võis nii olla, nagu ütleb pärimus; kuid veel enam on põhjust arvata, et esimene mõte kurvamoelisest rüütlist just Sevilla vanglas tärkas, kus Cervantes kroonumaksude sisseriisumise asjus istus. Ei ole ka põhjust just Argamasillat Don Quijote kodukülaks pidada. Cervantes ise on jätnud küsimuse lahtiseks, et «lamanchalased võik-

sid samuti oma kangelase puhul võistelda, nagu seitse kreeka linna Homerose pärast».

Kuid Don Quijote elab siin. See maa on täis ta mälestusi nagu meie kodumaa kive ja künkaid Kalevipoja päevilt. Siin on Toboso, kangelase südamedaami kodukoht; siin näidatakse postijaama, kus härra Quijote rüütliks löödi; siin küngast kahe tosina tuulikuga, mille kallal ta oma kartmatut meelt avaldas. Iga postijaamapidaja tahab tõendada, et rüütel tema katuse all on öö veetnud ja tema kaevu ääres haavu pesnud. Ta on saanud rahva teadvuses olendiks, kes tõesti arvatakse olemas olnud. Säärast tõelisuse ilmet pole ükski luulekangelane omandanud kui Don Quijote. Eks ole huvitav ühe rändaja märkus selle puhul:

«Kas olete kuulnud Don Quijotest?» küsisin talumehelt ühes külas.

«Jah, härra, ta oli vahva rüütel.»

«Kas ta ammu elas?»

«Ammu! Enam kui tuhat aastat on sest kulunud.»

Kuid kui Cervantesel ka mingit põhjust polnud La Mancha vastu viha kanda, siis oli ometi üks põhjus, mis ta valiku määras: kogu Hispaanias ja kogu maailmas ei või kujutleda teist kohta Don Quijote kodumaana. Ainult keset seda maastikku, nende kõrbenud väljade keskel, tolmuseil teil vaeste külade vahel, kus keel suulakke kuivab ja päike ajukoopa hullustuse jampsiga täidab, võime mõista seda rändavat rüütlit ning tema kannatusi. Ja kuigi Cervantes siin vahest pole vangis olnud, tunneb ta ometi haruldaselt hästi seda maakohta, elanikke, muistemälestusi ning kohalikke anekdoote, mida kahtlemata ohtral käel kasutas.

Ja milline maa on see tõepoolest!

Alguses veel mõni mäeahel, siin-seal punaseid kipsikünkaid nagu keegleid, loodpüsti tertsiaarseid korras-

tikke, puutuid, harimatuid ja elaniketa kõrbeid. Siis aga rahutult lainetav tasandik, pampa ilma rohuta ja Sahara ilma liivata. Surnud maa, kus ei tunne vähimatki elustavat tuulehingust! Siin-seal mõni küla, hallide telliskivikatuste ja sama värvi seintega, keset kehvust, tolmu, muda, tühjade väljade ümbritsetud, tinase taeva all. Siin-seal meriinolambakari, mida ruskes mantlis lambur hoiab. Veel harvem mõni ratsanik, kes musta siluetina lagendiku kauguses liigub. Fi mingit haljust! Baedeker kinnitab, et siin inimesi elab, kes pole üldse kasvavat puud näinud. Veel enam, elanikud kardavad puid, sest nad arvavad, et need palju linde kokku meelitavad, kes vilja nende viletsailt põldudelt söövad. Ja nõnda hingitsevad nad harva siin-seal safrani- ja viljanurmekeste ääres puhmas- ning timja-nõmmedel, mille niiskust üksi vari ei kaitse. Lagendikku läbistavad ilmatu sügavad jõeuurmed, mille põhjas pole aga pisaratki vett. Ainult nende lõhendite püstloodis seinad paljastavad maapinna geoloogilise koosseisu lopsakat värvirikkust.

Jah, üksnes siin võis olla Don Quijote sünnikoht. See maa hõõgub mingit kirglikku melanhooliat. Aeg, mil sõitsin siit läbi, oli varajane. Kuid kui tuleb kevad, on see lühike ja palavikuline ning loodus meenutab haige õhkuvaid palgeid. Siis lõkendavad lühikest aega moonipõllud ja võrsuvad espartoheina arumaad, cistuse, rosmariini ning lavendli nõmmed. Kuid see ilu on üürike, peagi kuivab kõik kuluks ja pudeneb puruks.

Kas ei tärganud ühel säärasel kevadpäeval härra Quijotes, ses tüüpilises vanapoisis, kelle seksuaalsest elust Cervantes meile midagi ei teata, see naeruväärt austustunne Dulcinea vastu, nii platooniline ta teadvuses, kuid ometi võrsudes ta alateadvuse vähenõudlikust erootikast? Don Quijote on liiga paradoksaalne tüüp, nii et kirjanduslikud psühhiaatridki temaga vaevalt või-

vad midagi peale hakata. Peab ikka omavoliliselt mõnd ta iseloomu poolt välja arendama ja täiendama. Kuid võib-olla pole teda iial mõeldud reaalse inimesena, kõigi ta füüsiliste omaduste, ta voorusliku hinge ja süütu kehaga, kogu ta askeetliku minevikuga, mis aga ta meelenõtrust omal viisil seletaks. Tahan olla küünik ja oletada, et kehaline armastus tüseda ja lopsaka Dulcinea vastu oleks mitu korda tõhusamalt mõjunud kui kõik õnnetused, mis kangelane peab romaani kahes köites läbi elama, enne kui ta mõistus selgub.

Selle veidra vanapoisi armastus lööb niisama õitsele kui La Mancha kevadised väljad. Siin pärib ta Sancholt, kes Dulcinead näinud, häbelikult ja kärsitult: «Kus, kuidas ja kunas nägid sa Dulcinead? Mis ta tegi? Mis ütlesid sa talle? Mis vastas ta sulle? Milline oli tema ilme, kui ta mu kirja luges?» Kõigile neile küsimustele vastab aga vana naisemees Sancho tõmbilt ja ilma mõttekujutuseta. Ta on nagu surnud sügismaastik: ei kuumus ega külmus, ei päikesepaiste ega pimedus, ei kirg ega süütus.

Cervantese suurteose maastik pole ainult dekoratiivne tagasein, üksnes esteetilise ülesandega. La Mancha taevarand kangastab terve rea hingeelulis-filosoofilisi küsimusi. Kuid nende otsustamiseks on vähe kord raudteerongis läbi selle kõrbe kihutada. Peaks kurvamoelise rüütli enese kombel teele asuma: saduldama Rocinante, siduma moonamärsi sadula külge ja algama rännakut kõige selle kannatlikkuse ja härdusega, mis täitis surematu hidalgo südant. Hispaania maastiku saladused avanevad ainult ratsanikule, kes kõrgel sadulas kiikudes aegamööda asjule läheneb ja niisama kaua neist kaugeneb, kusjuures kõik värvi- ja kontuurivarjundid paljastuvad ning unustamatult meelde sööbivad.

16

Kordova.

Milline muudatus! Toledos peitsid taevast tinased pilved ja niiskus lõikas luudeni. Kordovas helendas sinine avarus ning apelsinipuudes õõtsusid küpsed viljad. Ainult neljateistkümne-tunnine raudteesõit eraldas kõledat talve puhkevast kevadest.

Esimesel hetkel oli see joovastav. Silmad ei talunud päikesevalgust, mis lumivalgeist majadest tagasi põrkas. Vastu rohekat taevast, üle sinakalt hõõguvate lubjatud müüride ulatusid palmioksad nagu viirastuslikud lehvikud. Milline kuldne helendus õhus! See oli nagu õnnelik uni.

Ruttasin jooksujalu läbi linna, kuni jõudsin kollaseid laineid veeretavą Quadalquivirini. Pöördusin, tulin mööda kitsaid ja kõveraid tänavaid tagasi, ülevoolava rõõmu kantud.

Oli see veel Hispaania, mida olin tundnud seni: sünge ja pidulik kui surmarong? Kas ei lahutanud mind tuhanded verstad Toledost, kus olin alles eile? Ei, see oli ainult teine maakond, see oli A n d a l u u s i a. Olin tulnud läbi Sierra Morena mäestiku, millest lõuna pool algas õitsev kevad. Ja olin jõudnud mauri kultuuri piirkonda.

Põrutav-kaunis on gootivaimuline Kastiilia, joobnustav-ilus maurihingeline Andaluusia. Vastuolu seda suurem, mida rutem ühe mõju piirkonnast teise jõutakse.

Kordova on ainult mälestus muistsest kalifaadi ja mauri-vabariigi pealinnast. Tuhat aastat tagasi oli see

linn 30 versta ümber mööta, siin oli 200 000 maja, 600 mošeed, 900 avalikku sauna. Siis oli see tõesti Karta Tuba (suur linn), nagu nimetasid teda ta asutajad foiniiklased. Nüüd on siin üle poolesaja tuhande elaniku ja linna uhkusest on ainult veel paar ehitist alles. Kuid ometi kuldab neid kerjushilpe mineviku kultuuri suur helendus. Üle kõige laotub veel araablaste suurusaja ilus eha. Ja mitte kogemata võrreldakse seda linna Bagdadi ning Damaskusega.

See on veel nüüdki läbi ja läbi mauri linn. Kitsad, tihti ilma jalgteedeta tänavad keerlevad siia-sinna, sagedasti umbsopiga lõppedes. On harilikult vaikne, mõni üksik inimene tuleb vastu, ainult rohelised palmiladvad tumesinises pilvetus taevas elustavad vaadet. Madalad valged majad on ilma akendeta ja palkoniteta. Kuid kui peatud pitsiliselt taotud raudvärava ees, ei suuda küllalt nautida avanevat pilti: parketiline õu, selle keskel bassein või sulisev purskkaev, apelsinipuud ja roosid. Peened araabia sambad kannavad ümbritsevat galeriid, mille kohal avanevad eluruumide aknad. Üle õue aga riidekatus või viinapuuväädid, mis muudavad valguse raugeks ja sumedaks. Milliseid idülle varjavad need lihtsad müürid möödaminejailt: inimesed istuvad galeriidel või purskkaevu ääres, ainult söömise ajaks, mis toimub õues, tõstetakse sirm värava kohale. Kõik on haruldaselt puhas ja intiimne, kandes veelgi araablaste kultuuri suursugust pitserit.

Kuid peale selle on see kadunud tõug pärandanud tuhande aasta tagant ühe mälestusmärgi, mis, hoolimata kõigist hilisemaist moonutusist, täies suuruses nende kultuuri esindab. See on muistne muhamedi mošee — *mezquita*, nüüdne kristlik katedraal.

Kui sellele eemalt läheneda, ei või aimatagi, mis need tumerusked lihtsad müürid varjavad. Kogu ehitis on

umbes 90 sülda pikk ja 70 lai. Kõrge torni alt viib värav õue, mida piiravad ääril sammasgaleriid, keskel aga kasvavad palmid ja apelsinipuud ning suliseb purskkaev. Templis üllatab ääretu sammaste mets, mida on üle 850. Läbi väikeste akende voolab siit-sealt kahvatukollast ja lehtrohelist valgust, peites kõik koduse udukusega, mis on hoopis võõras kõigele sellele, mida oleme harjunud kirikule kohaseks pidama.

See on veel nüüdki ülikultuurse, rafineeritud, filosoofilisele vaatlusele andunud rahva jumalakoda, hoolimata kõigest, mis barbaarsed järglased ongi temas ette võtnud.

Kordova mezquita oli pärast Mekka Kaabat suurim muhamedi usu tempel. See on vanimaid araablaste ehitisi: ta rajati juba VIII sajandi lõpus. See oli omaijaadide soo hiilgesaavutis. Ja võime kujutleda seda templit Abd ur-Rahmanide suurusajal, mil ta laest rippus 280 kroonlühtrit 7 425 igavesti loitva tulukesega, mis tuulehingusel virvendasid nagu tähed taeva avaruses! See oli «Lääne Mekka», kuhu valgusid sajad tuhanded palverändajad.

See teos annab juba käsituse araablaste kiriklikust ehituskunstist. Nad ei loonud arhitektuuris midagi hoopis uut, kuid nad oskasid kasutada Bütsantsi ja Rooma langusaja eeskujusid. Et aga Muhamed «ebajumalate» kartusel inimeste ja loomade kujutamise täielikult keelas, võis nende kujutav kunst ainult ornamentaalseltdekoratiivses suunas vabalt areneda. See oli suur kaotus. Sisuliselt suleti välja igasugune müüdiline ja jutustav aines, vormiliselt sai kõik liiga õgujooneliseks ning sümmeetriliseks. Ei äratanud vabamat mõttelendu usund, mille sügavaim sisu oli piiratud lausega: ei ole jumalat peale jumala, ja Muhamed on tema prohvet. Nii jäi araablaste mõttekujutus ka arhitektuuris kit-

salt-piiratuks, ilma et selles isiklikud kalduvused oleksid suuremat eluõigust saavutanud. Nende kunst oli ja jäi loomult «rahvakunstiks». Kuid ühtlasi saavutasid nad sel piiratud alal tehnilise täiuse, milles Euroopa rahvad ei suutnud nendega võistelda. Nad on ornamendi joonekombinatsioonidele oma nimegi pärandanud: arabesk.

Selle arabeski põhimõtte on nad rakendanud isegi arhitektuuris, pakkudes suuri ainemasse samasuguse kergusega kui jooni kõige piiratumal alal. Nad ei leppinud rahuliku ja lihtsa kaarega, mida harrastas antiik- ja algkristlik ehituskunst, otsekui poleks see nende kärsitut vaimu rahuldanud. Nad armastasid vorme, mis esitasid masside mänglust, kerglust ja keerulisi kombinatsioone. Kordova mošee valged, kollased ja rohelised marmor-, jaspis- ja porfüürsambad tõusevad ilma alusteta otsekui puud põrandast, harguvad paari sülla kõrgusel valget ja punast värvi kaarteks, mis sambaid üksteisega ühendavad, kuna need ise veel ülespoole jätkuvad, kuni lae all niisama vöödiliste võlvidena levivad. See annab kogu templile isesuguse tihniku ilme, millel ei näi otsa olevatki. See on ääretu ala, kuhu võib tulla hommikuti jalutama ning unistama läinud ajust.

Selle imestluse puhul parem mitte rääkida neist raudaedadest ja pihikongidest, mis papid seinte äärte paigutanud. Parem pappide eneste nägusid üldse mitte meenutada!

See oli ilus päev, mille veetsin Kordova katedraali läheduses: sees kõndides, õues purskkaevu ääres palmi all istudes, linna minnes ja jälle tagasi tulles, sest polnud midagi muud, mida oleks võinud võrrelda selle teosega. Ehk siis ainult rooma-araabia sild üle Quadalquiviri, mille lõpus Calahorra torn — tõesti monumentaalne ja stiilne ehitis. Ja lisaks vahest jalutuskäik piki

jõe metsikuid randu, tihedate oleandripõõsaste, hiigelaaloe-rägastike ning metsroositihnikute keskel. Vaade Quadalquiviri laisalt liikuvale šokolaadipinnale oli rahustav keset ruttava aja tagasitulematuse tunnet...

Õhtu eel istusin võõrastemaja õues apelsinipuu all lõunat süües. Laua all olev pann hõõguvate sütega (siinne ainus kütteabinõu) soojendas jalgu. Jõin paar klaasi veini ja meeleolu muutus üha «lüürilisemaks». Tuli meelde, kuis päeval üks fotograaf, kelle juurde sisse astusin mošee ülesvõtteid ostma, mulle tungivalt soovitas end araablase ülikonnas pildistada. Ta kinnitas, et mul olevat võltsimatu pagana nägu. Ta näitas mulle ka saksa turistide pilte, kes idamaises asendis padjul istusid, rinnad lohkus ja prillid abitute silmade ees.

Ei, ka mina olin halb idamaalane. See oli teine maailm, kust mina pärit, maailm kaugel Põhjalas, sööva eritluse maal. Kuulusin tõugu, keda ilu harva rõõmustab, vaid eluraskust veel mitmekordselt tundma sunnib. Me ei oska nautida käesolevat, vaid ruttame edasi. Kui oleksin võinud hetkegi jagamatult anduda sellele õnnetundele, mida äratas apelsinipuu lehekese värin sinirohelises õhtutaevas!

17

Väikerahvad.

Kodumaa näis siit ääretu kaugel olevat, olgugi et mind temast ainult ühe nädala raudteesõit eraldas. Nägin teda taevarannal väikesena kui laudlina. Nägin teda ühel hoobil ta raagus metsade, lumiste väl-

jade ja jäise merega. Nägin ta pisukesi linnasid ning sipelgatena sekeldavaid inimesi...

Keegi mu vaguninaabreist ei teadnud kahtlemata ühtki nime tollele maalapile. See oli tühi koht neile, täielik mitte midagi. See oli Hyperborea, Ultima Thule, nagu oli paari tuhande aasta eestki. Ja see asjaolu äratas minus keset Andaluusia puhkevat kevadet kurvavõitu mõtteid, kui rong uniselt jaamade esisel põllul seisis ning uut publikut ootas.

Lihtmehele on siin Põhjamaa olud veel praegugi niisama fantastilised nagu Poolamaa Calderoni näidendis «Elu on uni» või Norramaa Cervantese «Persiles ja Sigismundas». Jah, mis rääkida lihtmehest, kuid sellest on vaevalt üle saja aasta, kui minister Godoy oli juba mõne aja Hispaaniat juhtinud, enne kui teada sai, et Rusia ja Prusia on siiski teatud määral eri maad! Ning Cervantes isegi, kes oli ometi palju lugenud ja kuulnud elus, kirjutab ühel hoobil kahest riigist «Dinamarca'st» ja «Danéa'st», mis arvatavasti ometi ühte ja sama Taanimaad tähendavad.

Kuid, küsisin eneselt, kas ei nõua me neilt ka liiga palju? Kas teatakse meil lõunamaalastest rohkem? Mis teab meie hariliku algkooli haridusega inimene mõne Liguuria või Estremadura rahvast, selle minevikust ja olevikust? Aga meie maa pole neile seni muud olnud kui väike maakond, mille olud ei tarvitse neid igatahes rohkem huvitada kui nende omad meid. Pigemini selle vastu.

Mul on meie rahvuse «rahvusvahelisest» seisundist mõningaid kogemusi ja kõik need on ühteviisi vähe meelitavad. Meid pole olemas «Euroopale», ja kui meist kuuldakse, siis ei ärata see konkreetsemaid kujutlusi. Veel vähem ütleb võõrale meie «kõlav emakeel». Kord juhtus üks prantslane mu seltsimehelt küsima, mis keelt me räägime. Ja seltsiline vastas, et see on alles hiljuti

loodud keel ja praegu seda üksnes meie kahekesi kõneleme. Ning võite kindlad olla, et võõra huvi selle uue volapüki vastu palju suurem oli, kui puhul, mil ta oleks teadnud, et seda keelt kuskil maailma ääres üks miljon inimest kõneleb! Meid pole ka keeleliselt olemas. Paremal puhul leiab mõni teaduse fanaatik Väike-Aasiast võrumurdelisi kiilkirju, nagu hiljuti juhtus. Harilikult esindame aga veelgi fantastilisemat ala, kus juba Cervantese näidendi «Suur sultanna» keelelises õhkkonnas liigume. Selles teoses esineb nimelt naljahammas Madrigal, kes ainult selle valega surmast pääseb, et ta linnu keelt mõistvat ja elevandi võivat kõnelema õpetada. Ta annab siis ka sellele targale loomale tunde «biskaia keeles» ja teatab, et peale selle veel järgmisi keeli mõistab: pimedate žargooni, bergamo, gascogne'i ning vanakreeka keelt!

Peab otsima suuremaid rahvuslikke rühmi, et end välismaal nende abil tutvustada. Keelelise suguluse tõttu on loomulik selleks Soome nimetus. Lugesin kord kahest säärasest «soomlasest», keda kuskil Ameerikas teineteisele tutvustati ja kes siis tükk aega vaest eesti keelt väänasid (arvates, et ta seeläbi soome keeleks saab), kuni mõistsid, et olid mõlemad Virust või Võrust pärit. Kuid tihti ei aita ka «Soome sild» kuigi pikale. Mäletan, kuidas kord Itaalias pool tundi korteriperemehele seletasin, kus on «Finlandia». Tulemuseks oli aga ainult see, et ta kinnitas: jaa, jaa, Philadelphia on Ameerikas!

Kuid veelgi parema näite võin anda sestsamast Itaaliast selle kohta, kui kaugele ulatuvad Lõuna-Euroopa rahvamehe teated Põhjamaa oludest. Jäin Piemontes kord ühte karjatallu ööks, kuna pilkane pime mind keset maanteed üllatas. Seal oli aga juba enne mind öökorteris vana soldat, Garibaldi kaaslane, kes oskas pisut

ka «austria keelt». Hoolimata tolleaegsest ametlikust lepingust Austriaga ei vihatud siis Itaalias kedagi nõnda kui austerlasi, ja nii oli minulgi oht saada Austria salakuulikuks. Liikusin tookord Soome kodaniku dokumentidega, ja sellest kodakondsusest tuli igal juhul kinni pidada. Garibaldi kaaslane päris ääri-veeri mööda, kes ma olevat. Näis lootusetu olevat neile Soomest rääkida, päris venelaseks ei saanud end ka nimetada. Ja seepärast ütlesin, et olen «põhja-venelane». Põhja-venelane? — see pani nad mõtlema. «Olen kuulnud küll Põhja-Ameerikast,» ütles perenaine, «kuid et oleks olemas Põhja-Venemaa, seda pole keegi kuulnud.» Nüüd aga puistas garibaldilane oma suured teadmised nähtavale. «Põhja pool on palju maid ja keeli,» ütles ta. «On Austria, on Germaania, on Deutschland, on Venemaa ja on ka Põhja-Venemaa.» Ning kui järgmisel päeval ühes Garibaldi kaaslasega teed jätkasin, kuulsin temalt veel teisi teateid Põhjamaade kohta, mis polnud ekslikumad kui Adam Bremenlase arvamine, et Eestimaa on saar.

Ei, väikerahvail on veel võimalusi. Meie tee pole nii proosaliselt tuntud kui suurrahvaste oma. Koostage mõnel võõral keelel hullupööranе reisikirjeldis maast, kus elab haruldane punanahkade tõug, nimega eestlased, — ja raamat võib mitu trükki läbi elada, ilma et igapäevane lugeja pettust aimaks. Miks pole see võimalik, kui kord olevat ilmunud prantsuskeelne romaan koguni «vene elust», kus tegelased istuvad kljukva (jõhvika) varjus ja söövad samovari. Miks pole see võimalik, kui tean eesti kunstnikku, kes välismaal kasuliku leidis olevat end «Eesti kuningasoo liikmena» tutvustada, ilma et keegi oleks kahelnud.

Praegustes oludes ei võida meid tähele panna. Ja rahvusliku pessimismi silmapilgul ütlen enesele: Eesti rahva traagika pole ainult selles, et ta on väike, vaid ka sel-

les, et ta on liiga suur. Kui meid oleks ainult mõni tuhat, ei võiks me mõeldagi oma ajakirjandusele, teatritele ja ülikoolile, vaid meid sunnitaks leppima väikese katekismuse ning Matteuse evangeeliumi tõlkega (selline on nimelt liivlaste kirjandus). Kuid nüüd oleme rahvas, natsioon, elujõuline üksus, kelle võitlus tuleviku eest on aga ometi väga raske. Sest kõik, mis ka edaspidi võime võita, seda teevad meie naabridki, ning jõudude tasakaal püsib endiselt meie kahjuks.

Olgem õnnelikud, et neis oludes šovinism ja rahvuslik donkihhotlus pole liiga võrsunud. Poola laulikud jutlustasid aga nende mineviku kõige armetumal ajastul sellest, kuidas Poola geenius maailma lunastab. See on usk, et «härjapõlvlaseski võib peituda hiiglase hing», nagu öeldakse Portugalis. Kuid kuulake, milliseid näiteid toob üks minul käepärast olev Portugali ajalugu sellest kääbuse suuruse-haigusest: viletsale lodjale antakse nimeks «Merede hirm» (Terror dos mares); rahasüsteemi aluseks on võetud äraarvamata väike, ainult abstraktselt kujuteldav üksus (reis), nii et kõige pisemadki maksud arvatakse kümnete tuhandetega; sõjaväe suurust loetakse meeste ja hobuste j a l g a d e arvu järgi jne.! Mihukesse naeruväärt seisukorda võivad säärased härjapõlvlased vahel sattuda oma hiigelasumaadega! Sada aastat tagasi põgenes Portugali kuningas Brasiilia asumaale ja tegi Rio de Janeiro pealinnaks, kuna Portugal ise muutus asumaaks!

Iseenesest pole selles, et meid nii vähe tuntakse, veel midagi hoopis meeleheitlikku. Võime sellega koguni rahulikult ja ilma kibeduseta leppida. Igatahes on rahvuslik reklaam tihtipeale niisama vastik kui üksiku isiku rõhutatud eneseuhkus. Meie jõud on olnud ja peab olemagi sissepoole juhitud. Loogem kõigepealt väärtusi, kultuuri-kaubareisijaid ilmub siis iseenesestki!

18

Sevilla.

Mis öelda sissejuhatuseks Sevilla kirjeldusele?

Hommikul päikesepaistelisel ja sinikaunil väljusin oma korterist Plaza S. Fernando ääres ja juhtisin sammud kõigepealt katedraali poole. Tahtsin selle tornist saada linnulennulise ülevaate linnast ja selle ümbrusest.

See pole noor ehitis, mis Sevillas kannab Giralda nime. Ta on vanem kui ükski maja ses linnas, ligikond tuhat aastat. Kuid sellest hoolimata on ta haruldaselt terve ja tüse. Ta ehitamisega seotakse arhitekt al-Geveri nimi, mis omakorda jälle, muidugi ekslikult, algebra leiutamisega ühendatakse. Kord hüüdis selle torni tipult muezzin usklikke palvele. Ajad muutusid, mauride mošee torni juures hävitati, asemele tõusis kristlik katedraal. Ja nüüd kutsuvad torni kakskümmend viis kella inimesi palvele jumala ees, kelle nimi pole Allah...

Oli imelik tundmus, kui algasin saatja seltsis tõusu torni tipule. Torn ise on neljakandiline massiivne ehitis, iga kant umbes seitse sülda, müürid üle sülla paksud. Üldse on see Hispaania kõrgeim ehitis. Kuid, mis iseäraline, siin pole treppe. Kogu aeg jätkub telliskivist põrand kruvi moodi keset torni oleva vähema neljakandilise torni ümber, kord pimedusse kadudes, siis jälle akna juurde juhtides. See on isesugune mäele tõus, mis heade jalgade puhul huvitav ja lõbus. Sisemises tornis aga on kirikuteenrite pimedad korterid nagu mesilaste kärjed üksteise kohal. Milline imelik elu ülalpool lõp-

matut linna askeldust! Kes aimab alt turult vaadates, et siin ülevalgi elu igapäevane hall lugu ühes sünni ning surmaga jätkub! Ja mulle meenus Brügge kuulus Befroi-torn, mis Rodenbachi romaanide järgi hõõgub nukrat luulet, kuid kuhu tõustes leidsin kõigepealt kingsepa töökoja...

Mu saatja oli ruskenäoline ja liigutusis raugelt-elav, nagu võisin enesele ainult mauri kujutleda. Ta liikus kord mu ees, kord taga, ja tema suu käis järelejätmata. Kuid see oli lihtmehe otsekohene kõne ega mitte hariliku giidi vastik papagoiloba. Üks inglane, nii sain tast aru, jooksis ühe hooga alt üles, kuid siis oli ta ka nii kange, et tuli kandes alla tuua. Veel pahemini läks kahe inglise preiliga (kõik võõrad on siin nimelt inglased, isegi mina!). Vaikselt tõusid nad torni tippu, võtsid teineteise ümbert kinni ja kukutasid enese üle ääre alla. Sellest peale ei lasta kedagi üksinda torni. Mis on ka loomulik, liiatigi et enesetapja alla jõudes vaevalt veel tornivahile jootraha annab!

Milline vaade avanes torni rõdult üle linna ja ümbruse! All otse torni juures katedraali apelsiniõu, kiriku pitsilised tornid ja mustad india kuplid nagu pajad kummuli. Kiriku ümber väikesed turukesed palmiistandustega, nendest eemal aga lumivalgete majade ääretu meri, räbune ja maaliline, kitsaste ja kõverate tänavate küntud, loendamatute palmi- ning apelsini-aiakeste elustatud. Kuid taevarannal igal pool *la tierra de Santisima Maria* — kõige pühama Maarja viljakas maa, lopsakate oliivi-, viinamarja-, apelsini-, korgipuu- ja palmiistandustega ning loendamatute küladega. Läbi selle õnneliku maa õhkus Quadalquiviri kollane pael, valendasid roomaaegse veevärgi kaared, mis aga veel praegugi tegevuses, ning kandsid moodsad raudteed suitsvaid ronge.

Mõne aja pärast sammusin vaikiva «mauri» seltsis torni hämara kruvi kaudu jälle alla. Kuid spiraali kordumine ses suunas mõjus palju loomuvastasemalt kui tõus: silmad virvendasid, oli tarvis seintest kinni hakata, ja läbi akende paistev linnapilt oli imelikult viril, poollüngi, nähtud nagu Pisa kõverast tornist. Alla jõudnud, istusin mõned hetked väsinult katedraali õues ja vaatasin tuksuvail silmil musti inimkogusid, kes kadusid massiivse värava varju nagu pilvedesse.

Mu ees oli kaunimaid kristlikke kirikuid maailmas, rikkam kui mõnigi muuseum. Sada aastat ehitasid seda tundmatud arhitektid tundmatu töölistehulga abil, kuni oli väliselt enam-vähem valmis. Templi lagi jaguneb viieks kõige puhasstiilsemaks gooti võlviks, millest keskmine peadpööritavalt kõrge. Hispaania gootika on arenenud prantsuse mõjul, tihti olid ehitajadki prantslased. Kuid harva saavutati siin Prantsuse gooti kirikute saledust. Sevilla katedraal on erandiks, kuna ta kõrgus on tasakaalus pikkuse ja laiusega. See on muinasjutulik, mis siin näeb. Võlve kannavad sambad, mis paksud nagu tornid, kuid peadpööritava pikkuse puhul näivad nad saledad ja kerged. Ligi 80 suurt maalilist akent valavad sumedat valgust. Seina ääri mööda ringis on umbes 30 kõrvalaltarit, igaüks eraldi väikese kiriku suurune, kuid siin vaevalt märgatavad. Kui ääretu palju on siin kunsti! Ilma et kirik saaks muuseumi igavat ilmet, ripuvad siin kümned suured El Greco, Murillo, Moralese, Zurbaráni, Valdési, Goya jt. teosed. Kui palju on siin skulptuurilist varandust kujude, hauasammaste, nikerdiste ja taondite näol! Kõrvalaltareis leiame kordamööda kõiksugu stiile, ilma et see ometi üldmõju segaks. Siin on sale gooti, renessanss, hispaania plateresko ja rokokoo. Peaukse vastas keset kirikut on Christoph Kolumbuse ja ta poja Fernando hauakivi, kirjaga:

Á Castilla y á León
Nuevo mundo dió Colón.

(Kastiiliale ja Leonile annetas Kolumbus uue maailma.)

Täna, kui esimest korda kirikusse astusin, pidas noor preester jutlust. Ta oli kantslis, kuhu läbi akna langes hele valgusvööt, ja rääkis hispaania keeli, mida siin harva kirikus kuuleb. Ta nägu oli vali nagu inkvisiitoril. Halastamatult, nuhtlevalt ja põrmuni suruvalt voolas ta sünge paatos. Istusin toolile samba kõrvale ja püüdsin esitust jälgida. Kuid ma ei saanud sest peaaegu midagi aru. Võisin imestleda ainult ta kõne välist vormi, selle grammatilist ja stilistilist ehitust, perioodide võimsaid tõuse ja mõõnu, niisama nagu neid masendavaid gooti võlve. Tundsin liiga vähe sõnajuuri, selle vastu aga küll väliseid keele vahendeid, neid ase- ja sidesõnu, millega lause nagu kruvidega kokku käänatakse ning tühjale kõlale mõistuspärane sisu antakse. Ma ei teadnud, millest ja mis mõttes oli kõne, kuid ma nägin, kuis jutlustaja neid tundmatuid aineid liigitas, millise vahekorra neile lõi ja millisel tundmuslikul tasemel need esinesid. See oli usuvaimustuse ja kõnekunsti demonstratsioon.

Üksnes säärasel keelel, näis mulle, peab neis kirikuis jutlustama — kui üldse jutlustatakse. Siin kehtinud ajaloolistes oludes on tõug kehvaks ja saamatuks jäänud, kuid ta kirikud ning keel on alles. Neis peituvad ta kunsti traditsioonid. Rohkem kui mujal on hispaania keeles põhjust rääkida suurest stiilitundest. Milline saledus, energia ja plastika! Ning mulle meenus vana võrdlus, mis iseloomustab nii hästi üksikute romaani keelte iseloome: Eeva avatles Aadama õuna sööma itaalia keeli, Aadam vabandas end jumala ees prantsuse keeli, kuid jumal kõneles nendega hispaania keelt!

Kui olin aga selle mõtteni jõudnud, lõpetas jutlustaja. Kuhu oli ta omalt poolt jõudnud, mis oli ta lõplik kokkuvõte? See oli lootusetu liigutus pahema käega alla, läbi põranda kivitahvlite igavesti lõõmava tulemere poole; parema käega aga üles, üle kiriku võlvide, kohe õndsate regioone. Kuid sel hetkel avati kiriku suur värav ja hele valgus voolas üle põranda. Otse ukse vastas valendasid lumivalged majad ja kihas tänav. Ja palvetavad naised tõusid üles ning naeratasid läbi mustade looride, õiendades kinnastatud kätega teeroose juustes.

Kui ilus oli Sevilla!

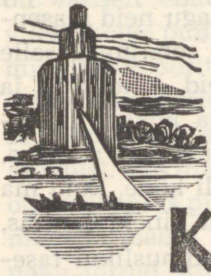

19

Sevilla tänavail.

Kui ilus oli Sevilla!

Mitte küll nii, nagu ütleb vanasõna: *El que no ha visto Sevilla, no ha visto maravilla* —«kes pole näinud Sevillat, pole näinud imet». Sest see on liialdus, sisendatud kolgavaimustusest. Sel linnal pole looduslikult huvitavat asendit, nagu näiteks Napolil, mille nägemise järel ka igatahes ei maksa surra. Ta asetseb küll keset viljakat, kuid tasast välja. Ta aguleis on palju mustust ja kehvust nagu igas suuremas linnas. Ta on nii madalas, et peaaegu igal talvel on uputus, ja kord on vesi koguni majade kolmanda korrani ulatunud. Isegi Quadalquivir ei jookse läbi linna, vaid teeb loogakujulise keeru ta ümber. Ning lõpuks, romantiline kujutelm Quadalquivirist enesest hääbub, kui näete seda laisalt

voolavat liiva- ja savirannalist jõge, mille nimigi ei tähenda muud kui lihtsalt «suurt jõge» (araabia keeli Vad el-Kebir).

Ja siiski, kui ilus on Sevilla!

See on linn, mis ühendab eneses veelgi kõike seda, mida romantiliselt Hispaanialt traditsiooni tõttu nõuame. See on veelgi dueñade, kitarride, palkonite, serenaadide, lehvikute, lillede, mustlastantsude, kirikupidude ja härjavõitluste linn. Siin on mauri ja kastiilia vaim harmooniliselt liitunud. Ja ühtlasi on see ainus linn Hispaanias, kus mauri vaim veel kuidagi elavana on säilinud, sest Kordova ja Granada on ikkagi juba poolenisti surnud.

Kuigi ka Sevilla elanike arv on minevikuga võrreldes mitmekordselt vähenenud, on siin veel praegugi umbes poolteistsada tuhat elanikku. See on veelgi töö, äri, teaduse ja kunsti linn. On terveid tänavaid, kus aetakse praegugi elavat äri kallisasjade ja kuldteostega, nagu vahest «mõlema India» avastamise ajal. Veel kihavad platsid askeldavaist inimestest, näete üliõpilasi, töölisi ja ametnikke ruttavat. Siin on minevik ja olevik tasakaalukalt kõrvu nagu Veneetsiaski.

Tõsi, kord oli siinnegi elu küll avaram ja toredam. Linna nimedki ulatuvad kaugele minevikku. See on foiniiklaste Sephela või Spela, kreeklaste Hispola, roomlaste Hispalis ja mauride Išbilija. Ta oli mitmel korral pealinn, mauride ajal tõusis ta elanike arv ligi poole miljonini, ja ta sadam on näinud julgeid avastusrändajaid läände minevat ja jälle au ning rikkusega tagasi tulevat. Siia saabus ka Kolumbus oma neljandalt — viimselt Ameerika teekonnalt. See sadam esindas kord maailma kaubanduse keskust, siit läksid läbi Mehhiko ja Peruu varandused ning siin istus Uus-India valitsus.

Sellest ajast peale on palju vett Quadalquiviris ära voolanud, jõgi ise kuivunud, kaubandus langenud ja linn laskunud maakonnakeskuse astmele, mis aga ometi veel jõuliselt ning elurõõmsalt oma päevi veedab. Nautigem teda ka sellisena, ilma rohkem nõudmata!

Nagu Kordovas, nii üllatas siingi päikese helendus ja värvide rohkus. Nagu seal, nii siingi lumivalged majad kõverate umbtänavate ääres, kuhu aga paistavad läbi pitsiliste väravate intiimsed õued palkonite, marmorsammaste, purskkaevude ja palmide ning apelsinipuudega. Ainult kesklinna suuremate tänavate ja platside ääres tõuseb kõrgeid uusaegseid ehitisi, kust ragistavad mööda trammivagunid ning kihutavad autod. Kuid kõigepealt, siin leidub veel palju mineviku tervet elurõõmu ja otse külaelu lopsakust. Sest Sevilla pole suurlinn, kuigi on suur linn. Veel tundub siin see viljakas maa, millel linn asetseb ja mis teda igalt poolt piirab kuni kauge taevarannani. Siin on parim kliima kogu Hispaanias. Suvel tõuseb soojus küll vahel 48 püga lani, kuid talvel on selle vastu harva päikeseta päevi. Lumi on tundmatu asi. Roosid õitsevad aasta läbi, hüatsindid ja krookused ka jaanuaris. Kõik see kokkuvõetult mõjub, et vist kuskil hispaanlaste eraelu pole säilinud nii vabana, omapärasena ja lõunamaisena kui siin.

Nagu Napoli, nii ümbritseb ka Sevilla nime mingi koduselt-soe õhk, sellest kostab kui kohviku-meloodia, ühtlasi kerge, kaunis ja vulgaarne. Need tänavad ja õued on otsekui loodud ooperi näitelavaks, ja mitte kogemata on selle linna nimega seotud Mozarti «Don Juan» ja «Figaro», Bizet' «Carmen» ning Rossini kuulus «Habemeajaja».

On suureks naudinguks uitmine ja eksimine säärase linna tänavail. Vara hommikul ja õhtu hilja olin teel,

võttes sihte kord ühele, kord teisele poole, otsides ehitisi ja paiku, mis eeskätt huvitasid, või uites õnneliku intuitsiooni juhil, mis tihtipeale ei petnud. Kui tüütas kesklinna elav askeldus, pöörasin sammud kaugete agulite tänavaile, hulkusin jõe rannul või Maria Luisa ilusas pargis. Ning õhtuti väsinult koju vankudes vaatlesin sinirohelist avarust roosa kuuga S. Fernando väljaku palmide kohal, nii muinasjutuliselt klaasselget, nagu võib olla ainult unenäo taevas.

Juba neil ajul tundus, et hispaanlane keskpäeviti ei armasta tänavale astuda, ja oli tarvis olla põhjamaalane, et mitte kuumust märgata ning karta. On olemas kõnekäändki: nii kuum, et ainult koerad ja prantslased usaldavad tänavale minna. Tähelepandav, et põhjamaalane üldse vähem looduse karmust kardab. Tal ei tule meeldegi nõnda päikese lõõma või öö pimedust peljata kui näiteks lõuna-itaallasel. Ja nii ärkab ka tänava Sevilla õieti alles õhtul. Päeval korraldatakse äriasju poodide hämaruses, tehakse tööd kuldsepa laua taga, taotakse ja tikitakse, jätkatakse stuudiume või lihtsalt magatakse, kuni alles õhtul usaldatakse tänavale tulla. Siis on kõik liikvel. On olemas hoopis isesugune termingi: *tomar fresco* — võtta jahedust.

Õhtu petlikus hämaruses näisid elu ja inimesed veelgi veetlevamaina kui päeva proosavalguses. Kui Madridiski mineviku riidemood veel olevikuga võistleb, siis seda enam võib seda öelda Sevilla kohta. Naiste kübar on siin alles haruldane asi. «Euroopa mood» on õnneks ikka veel võõraste või võõrsil elanute jaoks. Vähemalt tarvitatakse pidulikel puhkudel ainult musta pitsilist mantiljat ja musta siidülikonda, ning ma ei näinud iial ühtki tõsi-hispaanlannat kübaraga katedraalis. Ses mustas raamis saavad alles oma õige heleduse nende kahvatud näod ja paljad käsivarred.

Kahjuks ei saanud ma Sevillas veedetud aja lühiduse pärast suuri rahvapidusid ja kirikupühi näha. Jäid nägemata valdavad rongkäigud, jäi nägemata ka selline haruldane vaatlus kui näiteks püha ballett *(baile santo)*, mida esitavad kuusteistkümmend paažiks ehitud poissi Sevilla katedraali peaaltari ees, aimates järele juutide tantsu seaduslaeka ümber. Kuid selle eest võisin teha küllalt tähelepanekuid igapäevase elu kohta.

Tõelisus ja romantika segunesid siin igal sammul. Möödudes kuulsast sigarivabrikust, meenus ikka selle kujutus Mérimée «Carmenis». Ka nüüd, nagu ligi saja aasta eest, läksid noored tüdrukud vabrikusse ja väravas seisis vahisõdur. Ning jälgides selle novelli sündmuskohti, pöördusin, kui olin linnast väsinud, üle Quadalquiviri Trianasse. See on suur agul teispool jõge, vana kelmiküla, millest juba Cervantes on nii hästi kirjutanud. Siin elavad muu kehva rahva kõrval ka mustlased ja igasuguste kahtlaste asjade ajajad. Siin hingitsevad loendamatud käsitöölised ja ametimehed, ning «Sevilla habemeajaja» võtab siin maha karvakatte ilma ühtki aariat laulmata. Vaesust ja mustust on siin enam kui küllalt, ning lapsed lasevad ringi, «sukkadeks oma nahk», nagu ütleb suur Miguel ühes novellis. Siin elab ühtlasi ka veel romantiline rahvalauliku ja noakangelase tüüp, kes oskab niisama hästi väitse tarvitada kui kitarri mängida.

Ühel päeval läksin sinna mustlaste tantse vaatama. Lõbus üksikasi: kui politseinik, kellelt teed küsisin, nägi, et ma vastusest aru ei saanud, viskas ta äkki käed õhku ja laskis mu ees keset tänavat paar tantsutiiru, et end tegelikult mõistetavaks teha!

Trianas eneses kordusid tuntud fandangod, cachuchad, bolerod ja segedillad. Suur osa tantse on pantomiimilist laadi, kujutades armuvahekordi: kire kasvu,

joobumust, pettumust. Kuid oli midagi külma ja vooruslikku tantsijanna näos, kuigi ta keha kordas kõige kirglikumaid liigutusi. Ja on üldse vähemalt näiliselt midagi külma ja tardunut hispaanlase olemuses. Tunneme kõik kaudseltki ta väledust kastanjettide tarvitamises. Kuid sealsamas on «tantse», kus jalgu sugugi ei liigutata, vaid ainult keha. Ja tantsijanna jalaliigutused on üldse puisemad, kui oskame kujutleda. Tantsusid saadetakse lauludega, kuid siin on jälle küsimus ainult rütmist, sest laul ise on kalk, kuna hispaanlane pole kellegi laulumees. Koor istub näitelaval, lööb käsi rütmiliselt ühte ja karjatab niisama rütmiliselt mõnd ainust sõna: *arre, corre, anda! arre, corre, anda!* See häälte ja liigutuste rütm voolab tantsija liikmeisse, ta otsekui süttib neist pilkudest, mis on kõikjalt ta poole pööratud ja manavad lõpuks esile ta kehas peituvad rütmi tagavarad. See on siiski kirglik rahvas, kuid ta kirg on peidetud sügavale, murdes ainult ajuti esile vulkaanilise jõuga.

Kui hilja õhtul tulin tagasi üle ilusa Puente de Isabel II, väsinud kõigest nähtust ja kuuldust, näisid mulle isegi taeva ähmaste tähtede vastuhelgid Quadalquiviri hääletult mere poole vajuvas vees tantsivat.

20

Alcázar ja Pilatuse maja.

Linna lõunapoolses osas, katedraali kõrval, mitte väga kaugel Quadalquivirist, on loss — Reales Alcázares de Sevilla. See on maailma väärtuslikemaid ehituskunsti teoseid, mis harilikult üksi esindab meie teadvuses mauri alcázari mõistet.

Ei maksa enesele siiski meelega illusioone luua Sevilla Alcázar pole nimelt mitte eht mauri kunsti esindaja. Sellest hiigel-lossirägastikust, mis araablased siia XII sajandil ehitasid, pole enam midagi säilinud, peale Kuldtorni — Torre del Oro, mis seisab aga kaugel väljaspool praegust Alcázari ala. Aeg on kõik maatasa teinud. Need ehitised, mis siin praegu meie meeli paeluvad, on hiljem kristlike kuningate ja ristitud ehitusmeistrite loodud, kes sünnilt olid küll osalt maurid Kuid nii suur oli ometi araablaste kultuuri mõju, et ka nende võitjad sellele tõrkumata alistusid. Ühtlasi osutab see, kui ekslik on kujutlus, nagu oleksid mauride ja hispaanlaste suhted ainult verivaenulikku laadi olnud. Seitsmesaja-aastase ühesolu ajal elati nii häid kui halbu päevi, oli aga ka kõige sõbralikumaid. Siin oli tegemist rikkaliku kultuurisaaduste vahetamisega, mille tähtsus ei piirdunud ainult Hispaaniaga.

Nagu ikka, nii pole ka Sevilla Alcázari puhul võimalik anda ainult sõnadega täielikumat käsitust ühest kunstiteosest. Oleks väsitav kirjeldada lossi 77 väiksemat või suuremat saali ühekaupa, kuid üldine iseloomustus pole tabav. Kunstniku anne ja ajamaitse on

üksikuile ruumidele andnud individuaalse ilme. Kuid nii suur on igatahes olnud stiilitunne sajandite kestel, et midagi ehitise vaimust täitsa kõrvale kalduvat pole juurde lisatud. Isegi hispaaniakeelsed seinakirjad on esitatud araabia tähtedega.

Nagu harilikult mauri arhitektuurteosed, nii ei ärata ka Alcázar väliselt tähelepanu. Kõike ümbritseb ruske sakiline müür, mille tagant midagi välja ei paista. Seda suurem aga detaili- ja värvirikkus sees! Suur osa tube rühmitub võrdlemisi juhuslikult nn. Neitsi õue (Patio de las Doncellas) ümber, mida piirab sammaskäik. Õuest pääseb Karl V tuppa ja Saadikute saali (Salon de Embajadores), mis on kaunimaid kogu lossis, ning sealt pisut edasi Nukuõue (Patio de las Muñecas). Seinte ja lagede värvirikkus on muinasjutulik. Lõpmatuseni jätkuvad mudéjar-stiili kaared sammaste kohal, värviline portselanmosaiik sätendab, mõnede raudväravate taondid on õrnad kui pitsid. Kuid igal juhul on sajandeid kestnud varisemine ja restaureeringud teost ka rikkunud, nii et selle ehtsuse mõju on paiguti halvatud.

Ei ole aga suuremat üllatust kui Alcázari aia esimene nägemine. Pärast lossi rahutut värvirikkust on see rahustav nagu lapse naeratus. Oleks muidugi asjata jälle illusioone luua, nagu oleks võinud siingi mauri hing puutumatult säilida. See oleks üleloomulik, võimatu. Kuid siia on ometi jäänud rohkem kui vahest kuhugi mujale selle suure kultuuri õhkusest, neisse purskkaevudesse, seintesse ja isegi taeva südantnöörivasse sinasse igavesti ärkamatult magavate palmide kohal.

Olen näinud Euroopa pargikultuuri suuri saavutisi. Olen loendamatuid kordi kõndinud Versailles', Fontainbleau, St. Claud' ja Chantilly olümpiliselt rahulikel

puiesteil; olen näinud ka Versailles' häid jäljendeid Berliini ja Peterburi ümbruses, samuti Nymphburgi Müncheni lähedal. Olen tundnud Itaalia renessansi eluhõngu Firenze Giardino Bobolis või Villa d'Este aias Rooma lähedal. Kõigis neis on ometi midagi ühist, mis näib eurooplast eraldavat muist rahvaist: avaruse tarve, tung suurte väljavaadete poole, kus võiks lasta pilku lennata üle maastikkude ja veestikkude.

Millestki säärasest ei kõnele aga Sevilla Alcázari aed. See on miniatuurteos, kääbuste aed, laste mängupaik. Tema ala on äärmiselt väike, sisaldades ometi nagu kogu maailma. Temas avalduv vaim erineb nii põhjalikult Euroopa omast, et neid on võimatu võrrelda. Kuid temagi esitab ühe kultuuri kõrgeimat saavutist, täiuslikku, haigluseni peenendatut — sel määral, et teda kandev rahvas pidi paratamatult ise ta ohvriks langema. Võib-olla ainult Jaapani aiad oma kääbustaimestiku ja «roheliste majadega» võivad sobida võrdluseks sellele araabia aiakultuurile, millest annab veel nüüdki aimu Alcázari aed.

Nagu loss, nii on ka see aed rajatud mauri kultuuri austajate kristlaste poolt. Need otse keskaegsed katoliiklased aimasid rokokoo kunsti ja elu ometi ette. Alcázari aias on bassein, kust õukond viisakuse pärast jõi, kui Peeter Julma armsam Maria de Padilla oli seal supelnud. On intiimsusele avatlev paviljon, on varjuline grott ja sammaskäik, mis varjab freskode galeriid araablastele juba hoopis võõras vaimus. Kuid mis siin tõeliselt võlub, on ikkagi see osa aiast, milles võime aimata veel mauri hinge. See on äärmise miniatuursuse, peenuse ja õrnuse eeskuju, kus purskkaevu asemel niriseb üksainus pisarate niit, kus kõnnitee on portselantahvlikestest või kus metsa asemel õhetab küpse viljaga apelsinipuu lõpmatus päikese helenduses

ja vaikuses, kuna kõrged müürid iial ühtki tuulehingust siia ei lase.

Sevilla teises servas, õieti vaikses ja elutus linnajaos, leidub veel üks ehitis, mida peab Alcázari kõrval mainima. See on Casa de Pilatos — Pilatuse maja. See on ehitatud alles XVI sajandil, kuid veel enam-vähem idamaises vaimus. Et üks ta peremehi ja ehitajaid Don Fadrique Enriques de Ribera sooritas teekonna Palestiinasse, siis levis rahva hulgas arvamus, et ehitis pidi olema täpne jäljend Jeruusalemmas olevast Pontius Pilatuse majast, ja sellest on tulnudki haruldane nimi. Palee omanikud on olnud suured teaduse ja kunsti sõbrad. Siin on olnud suured raamatu- ja antiikkunsti kogud. See on olnud Sevilla poliitilise ja artistilise seltskonna kogunemiskohaks. Kord on ka vaenemees Cervantes üle selle õue läinud ja treppi mööda tõusnud.

Õieti pole nüüd muud vaatamisväärset jäänudki kui õu ja teisele korrale viiv trepp. Ehitise stiil on, nagu keegi selle ristinud, *el bároco del árabe,* — see on haruldaselt harmooniline mauri, gooti ja renessansi elementide segu. Marmorvärava kaudu jõuame õue, mida piirab galeriisid kandev marmorsammastik. Keset õue on purskkaev delfiinide ja Januse peaga. Ühes nurgas on Athena, teises Cerese kuju, peale selle seintel 24 muinasmehe büsti. Mis kõige huvitavam, see antiikne kujustik ei tundu ebakõlalisena keset seda ikkagi enam-vähem mauripärast ümbrust. Juba see õue nii rikkalik, kuid ühtlasi ometi tagasihoidlik lavastus osutab, millised kultuuri ja kunsti sõbrad palee ehitajad olid. Aga äärmist kunstimaitset ja tehnilist täiust avaldavad eeskoja ning trepistiku seinad, mis on äärest ääreni kaetud kõige imestamisväärsema ornamendiga. Mida vähemate lootustega tullakse Pilatuse maja vaatama, seda suurem on nauding. See oli igatahes sisal-

dusrikas pooltund, mille viitsin ühel päikesepaistelisel hommikul selles õues, kuhu ei näi ulatuvat ükski välismaailma hääl.

Peale Giralda kuuluvad Sevillas tõeliselt mauriaegsete ehitiste hulka ainult Kuldtorn, omast kohast huvitav ehitis Quadalquiviri rannal, ja paar linnamüüri katket. Kord oli aga selle müüri pikkus paarkümmend kilomeetrit ja sel oli 12 väravat ning 166 torni. See oli tõesti jõu- ja kunstirikas aeg!

21

Murillo ja Don Juan.

Nagu ikka, nii avaldub ka Hispaanias nähtav ja nähtamatu side sealse kunsti ning naistüübi vahel. Sevillale kuulub kunstnik, kes on kogu oma elutöö suurelt osalt pühendanud kohaliku naise ilu ülistamiseks. See on Bartolomé Esteban Murillo (1617—82).

Murillo sündis, elas ja suri Sevillas. Ainult paar korda juhtus ta elu jooksul kodulinnast välja, esimene kord Madridis käies, kus sai Velásquezilt kunstiõppust. Tema kunstiline väljavaade oli suure kunstniku jaoks haruldaselt kitsas. Antiikkunsti ta ei tundnud ega olnud sellest ka huvitatud. Isegi kui see kunst Sevillasse tungis, nimelt Pilatuse maja rikkaliku skulptuuri näol, ei avaldanud see temale mingit mõju. Ta elas peamiselt kodumaiste mõjude piirkonnas. Ja kõige selle juures on huvitav, et just tema, kes «Euroopast» võrdle-

misi vähe teadis, hiljem Euroopas kõige populaarsemaks ja mõistetavamaks kunstnikuks sai. Otse niisama, nagu kreeklane Theotokópuli on Hispaania kõige hispaanialikum kunstnik!

Nagu peaaegu kõigist Hispaania kunstnikest, nii saab ka Murillost õige käsituse alles ta kodumaal. Suur osa Murillo meistriteoseid on säilinud just Sevillas. Kõigepealt ta väärtuslikumad teosed vaimuliku kunsti alalt, kuna žanrimaale leidub rohkesti ka mujal. Kuni 1837. aastani on Murillo teoseid olnud 68 kloostris. Sellest peale on hakatud neid koguma, ja praegu on nende peasäilituskohtadeks Sevilla provintsiaalmuuseum ning Hospital de la Caridad. See on suur valik tõmmunäolisi Andaluusia-Maarjaid tõmmujuukseliste Triana-Jeesustega, valik meisterlikult teostatud pilte, täis magusust ning ilu.

Kuid nagu ei saa tunda jagamatut vaimustust Andaluusia naistüübist, nii ka mitte Murillost. See on küll kergelt mõistetav ja «kaunis» kunst, kuid ühes sellega on ta ümber tõmmatud ka kitsad piirid. Ta esindab omal alal küll täiust, kuid ei ava ühtlasi ka mingeid väljavaateid. Ta on tihti igav, nii tehniliselt kui sisuliselt. Millise huviga pöördute pärast Murillot näiteks sünge Zurbaráni poole, olgugi see kahtlemata «väiksem» kunstnik. Sest viimane pole iial nii idülliliselt probleemivaene, nii pealiskaudselt-magus, nagu juhtub vahel olema Murillo.

Kahtlemata on säärases vaates omajagu ühekülgsust, kuid see annab tunnistust ajas toimuvast ümberhinnangust. Mitte Murilloga üksi pole nii juhtunud! Veel suuremaidki nimesid on selliste ümberhinnangute ohvriks langenud. Kas on palju aastakümneid tagasi, kui Raffaeli nimi tähendas kunsti kõrgeimat tippu. Nüüdki on ta väga suur kunstnik, kahtlemata, kuid mitte roh-

kem. Vaevalt paneb ta enam kellegi südant kiiremini tuksuma või pakub kellelegi uusi probleeme. Sest Raffael esindab nagu Murillogi täiuslikku tehnikat, virtuositeeti, kuid ometi ilma küllaldase intuitsioonita. Nad jäävad varju sääraste hiiglaste kõrval nagu da Vinci või Velásquez. See on paratamatu, kuigi on kindel, et suur vaatlejate enamik iial ei väsi nende teoste «kenadust», magusust ja mõistetavust nautimast. Niisama on ka kindel, et turist, kes muuseumides ainult neid pilte vaatleb, mille nime ette Baedekeris on vähemalt üks rist tehtud, üksnes neid ülistab. Ta räägib Murillost nagu koloristist, kiidab ta nägude õrnust, mida hingestavat mingi ideaalsus, kõneleb ta pehmeist varjudest, «müstilisest hämarusest» või poetab ka sellise teravamõttelise tähenduse, nagu üks minul käepärast olev kunstisõbra kirjutis: «Murillol langeb valgus ikka peafiguurile, nii et silmapilkselt pildi mõttest aru saad!»

Et aga magus ja idealistlik toon Hispaania vaimuelule ometi võõras pole, selleks leidub küllalt tõendusi, nii kuis see võibki sõdida meie kujutluse vastu Hispaaniast. Leidub neid tõendusi kunstiski. Nagu võiks minevikus Murillot ja Zurbaráni pidada Hispaania hinge ja ihu äärmuste tõlkideks, nii nüüd kahte selle maa kuulsaimat nime, kes on ühtlasi juba ammu omandanud ka euroopalise kuulsuse: Herman Anglada Camarasa ja Ignacio Zuloaga. Nagu endine toreadoor Zuloaga kujutab Kastiilia süngeid maastikke ja majesteetlikke inimesi, nii Anglada Lõuna-Hispaania kirendavat värvirikkust, kus õhk näib olevat täis konfetivihma ning kitarrimängu. Anglada on pärit vist Valenciast, kuid ta toodang peegeldab nõnda Sevilla magustatud elulaadi, et teda on raske eraldada sest ümbrusest.

Nagu öeldud, on Murillo teoste tähtsamaid hoiupaiku Sevillas Hospital de la Caridad' kirik. Sel asutisel on

aga otseseltki nii suur tähtsus Murillo elu ja toodangu kohta, et sellest on võimatu vaikides mööduda.

Kõigist XVII sajandi keskpaiku Sevillas toiminud vaimulikest organisatsioonest oli kuulsaim Hermandad de la Caridad — Halastuse vendlus. Sellel oli liikmeid kõigist ühiskonnakihtidest. Nende ülesandeks oli surmamõistetute viimsete tundide kergendamine, nad korjasid enese hoolde laibad, mis Quadalquivir kaldale heitis, või kandsid oma õlul viimsele puhkusele korjused, mis leiti tänavail või maanteekraaves. Vanaduse lähedust tundes astus ka Murillo selle vendluse liikmeks. Loomulikult kasutasid ta kaaslased tema annet õigel viisil, ja nii jäeti Halastuse haigemaja kiriku kaunistamine Murillo hooleks. Veel praegugi on ta teostest suurem osa seal, ja ühel heledal õhtupoolikul, mil valgus vähegi võimaldas kiriku sisemuse nägemist, vaatlesin neid töid, kuna vaikiv munk nad üksteise järel raskeist kaitsevaipadest vabastas.

Kuid ka muidu oleksid need pildid Murillolt tellitud, sest vendluse eesistuja, kes kiriku omal kulul ehitas, oli Murillo isiklik sõber. See oli mees, kes oskas samuti naiste ilust lugu pidada — kuigi küll hoopis teisiti kui Murillo — ja kes sellega oma nime õieti veel kuulsamaks tegi kui tema. Milline ajajärk, kuhu meid kannavad tagasi elu ja kunsti legendaarsed nimed!

Mees, kellest on kõne, oli Don Miguel de Maraña Vicentelo de Leca, Calatrava rüütel, Sevilla linnavolinik, — millised nimed ja ametid ei takistanud teda aga olemast oma ligimeste nuhtluseks. See oli kergemeelne ja südametu *caballero,* ta armulugudest rõkkas linn, ta kõlblusvastasusel polnud piire ega ta kahevõitlustel lõppu. Ta veetis nooruse lakkumises ja orgiates, ta sooritas ühe roima teise järel, ta tappis mehi oma lõbuks ning röövis naisi ajaviiteks. Kuid siis toimus

ka selle patusega pööre. Kord, nii jutustab legend, ühelt öiselt joomingult pohmelusest raske peaga koju tulles kohtas ta Sevilla tänaval õudse rongkäigu: tungalde valgel sammus aeglaselt peieliste salk süsimustas riides, kandes puusärki õlal. Don Miguel, kes oli tulijate eest müürilõhesse tõmbunud, küsis sosinal ühelt rongkäigust osavõtjalt: keda maetakse? Ja see vastas külmalt ning karmilt: Miguel de Marañat! Sellest nägemusest oli küllalt, et endine elumees põhjalikult oma kombeid muutis. Ta pöördus ümber ja veetis teise poole oma elust kõige alandlikumas kahetsuses ning kõige valjemas lihasuretamises. Janunedes kirglikult taevaliku armastuse järele, astus ta Halastuse vendluse liikmeks, sai selle eestseisjaks, ehitas omal kulul kiriku ja palus surres, et ta maetaks kõigile hoiatuseks kiriku läve alla, et jumalakartlikud inimesed alati üle ta põrmu astuksid. Mungad matsid ta lugupidamise pärast ometi kirikusse, kuid ta hauakirjaks võtsid nad tema soovi järgi lause: «Siin puhkab kõige nurjatum inimene, kes maa peal elanud.»

See härrasmees, kes lõpetas nii proosaliselt oma päevad ja lahendas nii õnnelikult oma arved taevaga, on olnud seks algtüübiks, millest on võrsunud hiljem üle maailma kuulus, kaudu aastasadasid elav Don Juan — võrgutaja ning elunautija kõige täielikum võrdkuju!

On suuri kirjanduslikke tüüpe, mis on seotud ometi ainult ühe kirjaniku nimega. Nad on üheainsa autori loodud ja püsivad igavesti selle isikliku omandina. Nõnda Don Quijote. Või kui nende loomisel ka rahvafantaasia ja üksikute eelkäijate jõud on tööl olnud, siis on neile ometi üksainus suurmeister lõpliku kuju andnud, mis kõik muud varju jätab. Nõnda Hamlet, Faust või Peer Gynt.

Kuid mitte nii pole lugu Don Juaniga. Selle kuju

esimeste kontuuride joonistajaks oli hispaania rahvavaim. Siis käsitlesid seda mõned hispaania kirjanikud, kuni ta lõpuks muutus kõigi rahvaste ja ajastute ühistüübiks. Ei ole teist kirjanduslikku nime, mis oleks nõnda kõikjale kantud, nõnda kõige laiemate kihtide mõttevarasse imbunud ja saanud sel määral omadussõnaks kui «Don Juan».

Munk Gabriel Téllez, kirjanikunimega Tirso de Molina, oli esimene, kes kirjutas näidendi «Sevilla avatlejast» (El Burlador de Sevilla y Convidado de Piedra). Kui pärast seda kirjandusloos leiame Don Juani nime, siis ei tea kunagi esimesel hetkel, kas on siin tegemist Molière'i, Byroni, Puškini, Prosper Mérimée, Hoffmanni, Musset', A. Dumas', A. K. Tolstoi, Paul Heyse või Bernard Shaw' tüübiga.

Ühed autorid on enam-vähem jälginud Tirso de Molina näidendi sündmustikku, teised aga sel määral omi radu käinud, et peale nime ja tüübi tendentsi pole esialgsest ainest palju järele jäänud. Nõnda mõlemad võimsavaimulised saarlased — Byron (Don Juan) ning Shaw (Inimene ja üliinimene). Tihtipeale on Don Juani tüüp ainult kaudselt Hispaania ning Sevillaga seotud. Nii kujutab Byron oma kangelase teekonda mööda maailma, kuna Sevillale on pühendatud ainult mõnikümmend lehekülge, mis kirjeldavad Don Juani noorpõlve, mil talle õpetati «keeli, peamiselt surnuid, teadusi, iseäranis uduseid, kunste, mida võib kõige vähem kasutada», peale selle aga ka «ratsutama, vehklema, laskma püstolit ja vallutama rünnakuga kindlusi või — naiskloostreid».

Kuid teiselt poolt on ka Don Juani tüüp ise loendamatuid arenemisastmeid läbi elanud. Molière'i tüüp on veel küllaltki materiaalne ja lihalik. Ta kangelase teener, suur võrukael Sganarelle, annab oma peremehest

teisele teenijale otsuse, mis ei jäta midagi kahelda: «Don Juan on suurim patune, keda maa iial on kandnud, see on meeletu, koer, saatan, türklane, jumalasalgaja, kes ei usu taevast ega pühakuid, jumalat ega saatanat ning elab nagu toores loom... Sa ütled, et ta su perenaisega abiellus; usu mind, see on tal väike asi, et oma kirgesid rahustada... Ta ei kõhkle hetkegi, et abielluda... Peened daamid, preilid, kodanikunaised ja talutüdrukud — kõik maitsevad talle; kui ma sulle loetleksin kõigi nende nimesid, kellega ta on mitmes kohas abiellunud, ma ei saaks õhtukski valmis.» Loomulik, et säärase toorelt-materiaalse patuse nuhtlus peab ka kõige tooremalt-materiaalne olema: härra Juhan langeb elavana põrgu.

Selle vastu on see aine pakkunud teistele autoritele psühholoogiliste ja filosoofiliste paradokside väljendamise võimalust. Mérimée «Les âme du Purgatoire'is» muutub Don Juan pühakuks, jälgides algtüübi Don Miguel de Maraña saatust; kuid naine, keda ta valusaimalt petnud, nutab just ta meeleparanduse pärast. Bernard Shaw' suures näidendis on see aine ainult lähtemotiiviks laiajoonelise ühiskondliku ja psühholoogilise satiiri — nagu autor ise ütleb, «komöödia ning filosoofia» — jaoks. Kuid vist kõige üllatavama võttega läheneb sellele põlisainele Barbey d'Aurevilly raamatus «Les diaboliques». Siin pidavat olema tegemist «Don Juani kauneima armastusega», nagu ütleb novelli pealkirigi. Selgub, et too patune pole veel kaugeltki surnud! Kuid ta on vanaks jäänud, ta elab ainult veel resignatsioonist, nagu ka Juhani Aho ühes ilusamas laastus soome rahvuslik Don Juan — Lemminkäinen. Prantsuse autori lugu osutab aga kõiges oma vaimukuses ometi selle alguslikult nii elujõulise tüübi lõplikku mandumist.

Samas hospidali kirikus, kus on näha nii palju Murillo naiste ilu ja kus puhkab suure nautija Don Juani esimene kehastis, ripub ka Juan de Valdés Leali maal, mis kujutab kõige naudingu lõplikku tühjust, nagu tuntud freskodki Pisa Campo Santo'l. See esitab piiskopi ja rüütli laipasid täies mädanemisseisundis, ussid kihisemas kõige üle, allkirjaks *Finis gloria mundi* — Maise hiilguse lõpp. Ons see hoiatuseks patusele surelikule? Või on see manitsuseks, et pea kõik kaob ja et peab ruttama elamisega, kuni veel tuksub süda ning lõkendab mõte? Usun, et kunstnik on mõelnud esimest. Kuid tahtsin uskuda viimast — seistes Don Juani haua juures ja meenutades põrmus puhkavat meest, kelle patt on järelmaailma mõttekujutust tuhat korda enam huvitanud kui ta paast.

22

Andaluusia.

Teekond läks ida poole. Surmvaikne ilm, hele päikesepaiste, taeva ääretu avarus üle värviküllase, kuid poolsurnud maastiku.

Hispaanias leidub mäelaade vist kõigilt geoloogilisilt ajastuilt. Kuid vaevalt kuskil avaldub see mitmekesidus nii kaunilt kui siin. Raudtee Sevilla ja Granada vahel läheb suurelt osalt läbi nn. Madal-Andaluusia. Kuid see ei tähenda, et maa oleks tasane ja madal meie mõttes. See on rahutu kõrgustik, mida jõed ja mäeseljad ühtesoodu lõiguvad — jõed veevaesed ning mäed kriitkahvatud. Milline mattvalgete ja kahvaturoosade

toonide kaunis segu ning milline kubistlik joonestik ses maastikus! Milline pildiraamat teispool avatud vaguniaknaid!

Paiguti on maa iseenesest lage kui laud, kuid sel lagendikul tõusevad loendamatud kriitkoonused luulelises korratuses nagu hiiglaste telgid. Neid jätkub tundide kaupa, nad täidavad suure ala, valged, roosad ja hallid. Nad sarnanevad vahel tõesti telkidega, sest nende pehmed seinad on läbi õõnestatud ja etteriputatud riideräbala tagant vaatab inimese nägu nagu majast kunagi!

Siis muutuvad need koonused üheksainsaks mäeahelaks, mille tipud piiravad taevaranda nagu valged hambad roosas igemes. Ja ikka jälle näete, kuis inimene kivi pehmust kasutades on siin-seal mõnes äkilises seinas enesele elukorteri õõnestanud, isegi aknaruutu unustamata. Eriti kaunis aga, kui veetu jõeuure säärase maastiku läbib: siis paljastub värvirikkus, mida oletasime ainult lapsepõlve muinasjutu-linnades.

Millest elab siin inimene? Maa pole küll enam nii viljatu kui La Manchas, kuid ka Andaluusias esineb ta kuulus taimelopsakus ainult oaaside, saarte kaupa. Vaesemais kohtades hingitseb inimene ikka ainult sibula ja muu juurvilja virgeste keskel ning kasvatab loomi. Ühtlasi on elanikke äärmiselt harva. Ainult siin-seal näete mõnd üksikut naist onni ees tuld tegevat või meest kivikoonuste vahel ratsutavat. Kuid siis algavad jälle mingid põllud. See on siiski elav maa!

Andaluusia on Hispaanias seda, mis Sitsiilia Itaalias või Provence Prantsusmaal. Seda väidet ei või ma niipalju läbisõidetud maa kui kaasasõitvate andaluuslaste puhul korrata. Oli see veel sama raske ja pidulik his-

paanlane, keda Kastiilias võis imestleda nagu dekoratiivset olendit! Kuuluvad andaluuslased ja kastiillased üldse samasse tõugu?

Kahtlemata on küllalt põhjust säärase küsimuse asetamiseks. Sest verelt erinevad need inimesed niisama, nagu neid erinevad loodustingimusedki on teisendanud. Neis on palju, väga palju araablaste ja aafrika rahvaste verd, veel rohkem on neis päikese, vabaduse ning avaruse tunnet. See on fantaasiarikas ja jõhkravõitu tõug. Ta lepib tihtipeale kujutletud maailmaga tõelise asemel. Prantslased võrdlevad neid meeleldi oma gascogne'lastega. Nende ümmargustes tõmmudes nägudes mustade silmadega on sarnasust napollastega. Kuid palju teravamad, «soolasemad», nagu siin öeldakse, ja vähem idüllikalduvad on nad igatahes. Andaluuslane on hispaania draama Gracioso ja ooperi Leporello ning Figaro, igapäevases elus aga torero ja *contrabandista*. See on härjavõitlejate, röövlite ja silmalummajate tõotatud maa.

Igale reisikirjeldajale, kes näeb ainult linnu ega mitte maad, võib õigusega korrata sama etteheidet, mis tehti kord Théophile Gautier'le: kas Hispaanias ei elagi hispaanlasi? Kahtlemata, linna ja raudteevaguni kogemuste põhjal on raske rääkida ülevaatlikult ühe rahva elust ta mitmekülgsuses. Linna elu kannab ikka mingit üldeuroopalikku pitserit, ja teel oleva inimese psüühika erineb suurel määral sellest, mis ta omab igapäevases elus koduse töö juures ning perekonna keskel. Ainus lohutus, et lõunamaalane sellele «Euroopa» mõjule pole põhjamaalase kombel nii vastuvõtlik ja et ta palju ekspansiivsem olles oma kalduvusi ka reisil nõnda ei taltsuta kui meil. Andaluuslase iseloom paljastus raudteelgi küllaldasel määral, liiatigi et ta siin, kaugel sisemaal, on täiesti enese hoolde jäetud. Talu-

poeglik rahvas talupoeglikus sõiduvahendis, nagu on seda andaluusia raudteerong.

Milline lõbus asutis on viimane! Meie halekuulus kitsarööpaline näib esitavat ta kõrval otse luksusrongi kõigi selle mugavustega. On vaesed ja korratud Põhja-Hispaania riigiraudteed, kuid Andaluusia eraraudteede kohta, mis ühendavad ometi tähtsaid linnu, ei leia enam sõnu. Võiks võrrelda neid vahest ainult vanade diližanssidega, mis läksid teele postipoisi heaksarvamise järgi ja jõudsid pärale aastaaja tee headust mööda. Ei mingit kinnipidamist sõiduplaanist, äärmine aeglus, paiguti kümme versta tunnis, nagu ise tähele panin, sisseseade võimatu kehvus, — seejuures aga maks kõrgem kui vahest harva mõnel teisel raudteel Euroopas! Üldse on Hispaania raudteekorraldust võimatu mõista. Nii on jaamavahesid, kus edasi-tagasi pilet on odavam kui ühekordne sõit. Miks? — see jäigi mulle saladuseks. Aga tõsiasi on see, et ostetakse edasitagasi piletid, ilma et oleks kavatsustki tagasi sõita, müüakse siis rongis veel tagasisõidu piletid sellekohastele agentidele edasi, nii et enese sõidu eest jääb vaevalt kolmandik. Kuid sõit ise pole ka rohkem väärt! Nagu öeldud, on vaguni sisseseade äärmiselt kehv. Selle osakondi lahutab kolme-nelja jala kõrgune vahesein, nii et kogu vaguni elu näeb, kuid ometi ühest osakonnast teise ei pääse. Vaguni välisküljele on naelutatud laud, seda mööda liiguvad konduktorid selleks määratud pidemeist kätega kinni hoides, pistavad pead lahtisest aknast sisse ja kontrollivad pileteid. Arusaadav, et see on hädaohuta ainult selle kilpkonnaliku sõidukiiruse juures, mis siin valitseb. Ja arusaadav, et sääraseis vaguneis ka reisija jaoks mingeid mugavusi ei leidu. Ei mingit eraldatud ruumi, veel vähem pesunõusid või peeglit. Milliseid pilte võis sellepärast näha

harvadel jaamaesistel, kus publik esines kõiges loodusrahva lihtsuses! Meenusid Kesk-Euroopa reisijaterongid, kus leiduvad peale selle, mida oleme harjunud omal raudteel nägema, ka iga kolmanda klassi kupee seinal kaardid ja sõiduplaanid, igas vaguni koridoris klaaskapis kirved ja saed raudteeõnnetuse juhuks, eraldatud käigukohad meestele ja naistele ning pesemisruumid seebi ja puhta rätikuga igale reisijale. Näib olevat siiski suur vahe ühe või teise maa auruvalitsuse ajastu vahel!

Kogu raudteekorraldus on Hispaanias kooskõlas selle naeruväärt kehvuse ja lohakusega, olgu kõne liikuvast või liikumata varandusest. Eriti elavalt on meelde jäänud üks lõbus episood:

Päikesepaistelisel pühapäeva hommikul peatub rong keset kõrbet ja meid palutakse vaguneist väljuda.

«Mis lahti?» imestlevad esimest korda neil mail matkajad.

«Raudtee läheb üle oru,» vastatakse, «kuid me ei usalda silda.»

Me jätame pakid vagunisse ja astume välja. Lõbusalt vesteldes sammutakse reas üle silla, mis on heidetud üle pööritavalt sügava oru, mille põhjas aga vaevalt mingi oja niriseb. Milline ilm ja milline maastik! Päike õhkub mäe kohal, maa on veel hommikukastes, õhk on kerge ja karge, nii et seda suurtes sõõmudes hingad. Ümber aga pleekinud värvide kirendus. Kahel pool oru valged, punased ja tõmmud seinad. Siin-seal marmorimurrud õilsa kivirämpsu nagu lumehangega. Eemal lubjamägede roosad sakid. Pilt, mida nähtud võib-olla lapsena kuskil reisikirjelduses Kordiljeeridest, ainult ime-idülline ja rahulik.

Kui oleme pikas hanemarsis üle silla jõudnud, tuleb ka rong laisalt meile järele, otsekui igal sammul silla

kestvust kobades. Sõitjaist on jäänud rongi ainult kaks sandarmit. Nad ripuvad teine teisel pool veduri küljes, kotkasilmad ette rööbastele sihitud, nagu oleneks üksnes nende ettevaatusest, kas rong jõuab õnnelikult üle või mitte.

Aga ta jõuab üle. Ja uuesti istume vagunisse ning edasi jätkub sõit endises tigutaktis.

Oleks vihastavalt-igav liikumine säärase sõidukiga, kui see viletsus juba koomiliselt ei mõjuks ja kogu aeg head tuju ülal ei hoiaks. Raudteesõit on siin omamoodi idüll, seda mõnusam, mida kauem ta kestab. Olete huvitatud kõigist teekonna vahejuhtumusist, tunnete muret, et vedur oma jõunatukest mäkke minnes ära ei katkestaks, ja alla sõites toetate loomusunnil ühes teistega jalad vastu, et kogu kaadervärk kraavi ei lendaks. Tunnete olevat enese otsekui mingi karavaniga kaasas, ühise perekonna liige, kõigiga tuttav. Iga vähema tähelepaneku üle vahetab see publik ühiselt mõtteid, nagu ta elu üldse on läbi ja läbi perekondlik. Ja seda jälle nii mõtete kui ka söömise poolest, nagu Kastiiliaski.

Ühes jaamas jooksis mees lähedal olevale põllule ja ostis sealt mõne centimo eest terve sületäie mingit salatit. Rongi kõrval joostes virutas ta igast aknast puntra seda haljust sisse, ja hetk hiljem näris pool rongi seda lopsakat takjat, mis kõlbas ladvast juureni süüa.

Üldse kulus selle publiku aeg suurelt osalt söömiseks. Ja söömise juures täitis suurt osa vein — hispaania raske ja uimastav vein, mille kõrval prantsuse oma on süütu. Seda kannavad maamehed kaasas suure lambanahast kotiga, mis oma haralise kujuga meenutab mõnd veidrat elukat. Ühes koti harus on tapp, vahel kruvi moodi kinnikäiv. Nägin aga huvitavaid kotte, mille harru oli kinnitatud puukarikas. Juues võeti säärane kott põlvedele, avati tapp, ja ettevaatlikult kotti

surudes püsis karikas joomise ajal ühtesoodu äärteni täis. See oli nagu igavesti tühjendamatu küllussarv. Aga millise koomilise loo pealtvaatajaks sain siin kord: Hallpäine, kuid äärmiselt elav talupoeg istus pingil, täis viinakott kõrval. Uks avanes ja vagunisse astus maamehe vana tuttav, niisama elav. Rõõmsalt tervitades istus võõras kõige raskusega sõbra kõrvale, kuid õnnetuseks just ta viinakotile. Tapp lendas püssikuulina eest ja tume veinijuga purskas vaguni vastaspoolsele seinale, kõiki üle kastes! Enne kui mees ehmatusest toibus ja üles hüppas, oli kott tühjaks pressitud.

Kõike kokku võttes pakkus teekond väsitavusest hoolimata omajagu vaheldust ja lõbu. See oli jälle uus elulaad, uus kogemuste piir, millega tutvumine küllaltki huvitav. Andsin enese saatuse hoolde, unustades kõik ja nähes jälle kõike mitmekordselt teritatud pilguga.

Kas pole see ükskõik, kus olen, kuhu ja kunas jõuan, mõtlesin. Keegi kogu maailmas ei või aimata mu olukohta praegusel hetkel. Kui mu harvad read, mis olen tuttavaile saatnud, pärale jõuavad, olen ise ammu juba teises kohas. Nõnda aga edasi, rõõmsas lootuses, ilma kärsituseta. Vastupidavust kehalisele väsimusele ja hingelisele üksindusele, pisut resignatsiooni kõige puhul, — see on rändaja elutarkus, mida võib omandada alles aastate kogemuse järel.

23

Granada.

Hilja öösel jõudsin Granadasse. Valitses aafrikaline pimedus, millisest pole põhjamail aimugi. Eksisin linna, uitsin süsimustade müüride vahel, igal pool otse käega kombatav pimedus, milles tuikasid mõned kollased tulinööbid.

Majade taga ragisesid kastanjetid. Salkkond tantsivaid maske tuli vastu. Colombina ähvardas laterna all lehvikuga liiga pealetikkuvat Arlekiini. Bandiit viskas rooma senaatori liigutusega mantli üle õla. Tulin tänavanurgani, kus tuikas tulba otsas roheline latern. Mis punetas kõnniteel, — jahmusin, oli see veri? Kummardusin, — ei, oli vaid punane konfetipuru.

Oli karnevali lõpp-pidu.

Kuid mina olin surmani väsinud ja tahtsin ainult magada. Mina ei hoolinud täna karnevalist. Mulle oli ükskõik Granada. Mina tahtsin olla voodis, lamada kinnisilmi, mitte midagi mõtelda.

Jõudsin väljakule, mis näis pimedas ääretu suurena. Araablase näoga mees seisis aknast langevas valgusjoas. Pärisin öökorteri järele, ja ta juhatas kohe samasse majja, mille ees seisime. Mu meeled olid nii väsinud, et muud ei mäleta kui ainult seda, et teisele korrale tõusin, et põrand oli telliskivine ja säng puust. Siis vajusin unne nagu unustusriiki . . .

Hommikul leidsin enese poolpimedas neljanurgelises madalas toas. Väikeste neljakandiliste akende ees olid

pisikesed kahe poolega luugid. Nende südametaolistest lõigetest langesid valgusvöödid tuppa. Väljast kuuldusid sammud ja häälte sumin.

Niisiis, olin Granadas, mu kujutluste linnas, mu Hispaania unistuste viimsel sihil. Granada! Mille paljas nimigi kui kitarrikeele värin, kui naerukudre, kui tantsutuur!

Kuid ometi, ta ei üllatanud mind esimesel tänavale astumisel nõnda, nagu lootsin. Mõjus joobnustavalt õhk, kuid mitte linn oma välimusega. Võib-olla olin liiga hellitatud Kordova ja Sevillaga ning lootsin, et Granada veel sellegi tasub, mis näis eelmistes linnades mauri kultuuri maitsmisel puudu jäävat. Olin otsustanud kogu Granada üle Alhambra ja Generalife põhjal.

Kuid Granada jääb isegi mauri vaimus Kordovast ja Sevillast maha. Näib, nagu oleks aeg ta vastu olnud halastamatum, nagu poleks jätkunud maitset ega ainelisi eeldusi mineviku varanduste säilitamiseks. Ja teiselt poolt, ka gooti ehituskultuur pole ajanappuse ning ainelise jõu puudusel siin õitsema löönud. Mauride lossid varisesid küll, kuid kristlikke asutusi ei suudetud nende asemele enam selles toreduses ehitada kui Toledos või Sevillas. Nii alustati katedraali ehitamist 1529. aastal, kuid veel praegugi on see pooleli ega saagi tõenäoliselt enam valmis. Aeg on Granadasse mõjunud ainult halvasti, ilma midagi ilustamata ja õilistamata. Mauri aristokraatia linnajagu Albaicin on muutunud vaeste ja mustlaste mudaseks pesaks. Ainult siin-seal on säilinud mauri ehitusstiil: lamedad katused, tornid, siserõdud ja purskkaevud. Muidu aga mingid segusünnitised, hallid, kehvad, huvivaesed.

Kui keerulise ja pähehakkamatu plaaniga on see linn! Kahe mäestikujõe Genili ja Darro rannal mitme mäe

vahel on ta mitmesse harru venitatud, sihitu ning plaanitu. Siin oli juba muinas-ibeeri ajastul kindlus Granattah. Siin tõusis kord mauri kultuur kõrgeimale tipule, linnas oli pool miljonit elanikku ja linna enese suurust osutab see, et teda ümbritseval müüril oli 1030 torni. Nüüd aga jätkab siin oma kehvapoolset olemasolu väheldane maakonnalinn oma 75 tuhande elanikuga, kes kuidagi päevast päeva hingitsevad.

Just kehvusetunne on see, mis annab ilme sellele Hispaania rikkaima maakonna pealinnale. See on näljane linn, Hispaania «klassikalise vaesuse» klassikalisim esindaja. Aastakümme-aastakümnelt on ta vaesemaks jäänud, alates mauride valitsuse lõppemisega. Grandide perekonnad kolivad üksteise järel Madridi, viies ühes varanduste jäänused ja vanad traditsioonid. «Oleks ilus maa,» ütleb ka rahva kõnekäänd Granadast, «kui ainult Kastiiliast kaugemal oleks.» Nüüd aga imeb Kastiilia, s. o. Madrid siit elujõu. «Alam rahvas» elab algelisis tingimusis. 65 protsenti on kirjaoskamatu. Suur osa elanikke on tööta. Võõrastelt kerjamine, mis pole Hispaanias just silmatorkav, võtab siin ulatuse, millega võib võistelda ainult Napoli santimine.

Granada on «elav vare», nagu on teda nimetatud, ja vare mitte luulelises mõttes. Ta ei anna aimu oma mineviku suurusest ega peegelda siin kord valitsenud kultuuri kõrgust. Üle tolmuste tänavate levib kaduviku kurbus.

Alles lähemalt tutvudes linna ja ta ümbrusega hakkab lepitustunne tõusma. See arvustus on ometi ühekülgne olnud. Praegust linna ei maksa üldse arvestada. Mitte seda vaatama ei pea siia sõitma, vaid selles elades oma aega ta ümbruse ja — Alhambra ning Generalife imestlemiseks kulutama. Neis on Granada võrratud varandused, ega mitte tas eneses!

Nagu kogu Hispaania, nii on ka Granada maakond teravate kontrastide ala. Keset kõige kurvemaid kõrbeid laiuvad viljakad orud kargete mäestikujõgedega. Vaskkollased, päikese käes lõõmavad kaljud, aga kohe nende vahel lokkavad oaasid kristalsete lätetega. Need kontrastid seisavad vahetult üksteise kõrval, nii et ei suuda kunagi nendega harjuda.

Granada enese ümbruses üllatab haruldane taimerikkus. Mitme maavöö taimestik on siin kõrvu esitatud. Metsviinapuu põimub tamme ümber, oleander tõuseb hõbepapli najal, granaadid ja aaloed kasvavad pärnade ning kastanite kõrval, — kõikjal põhi ja lõuna segamini. Granada kliimas ühinevad äärmused kõige meeldivamal kujul: aafrikalik päikese lõõm ja vilu vari lättelistes orgudes. Mida tulisem päike, seda enam sulab Sierra Nevadas lund ja seda viledamalt jooksevad ojad ning sulisevad purskkaevud. See tule ja vee ühendus teeb Granada taimestiku ainulaadseks. Siin kasvavad igat seltsi viinamarjad, õlipuud, suhkrupilliroog, apelsinid, sidrunid. Kuivemais paigus ajab räpakas-kidur kaktus end püsti ja tõstab sinakas-ähmane agaav oma mõõgalisi lehti. Granada on lisaks ainus suurem linn Hispaanias, mis on otseses ühenduses mägedega. Nagu käe ulatuses tõuseb ta taga lumiharjaline Sierra Nevada, mille tipud Mulhacén ja Veleta on ligi kolm ja pool kilomeetrit kõrged.

Paar päeva uitsin mööda linna, ilma et oleksin usaldanud asuda nende imede vaatlemisele, mille pärast olin siia sõitnud. Käisin läbi tähtsamad kirikud, eramajad ja puiestikud. Puhkasin teekonna väsimusest, istusin oma lubjatud seintega kitsas toas, vaatlesin õhtu tulles aknast askeldust turul, mägede õhetust ja taeva klaasist tardumust. Hakkasin mõistma selle maastiku ja linna meditatsiooni uinutavat rahu.

24

Alhambra ja Generalife.

Armastuse ja galanterii, aasialiku loiduse ja roomaliku uhkuse, spiritualismi ning ilmarõõmu sajandid kangastuvad meelde, kui kuuleme Alhambra nime.»

Palju nii asjalikke kui ka peenutsevaid sõnu võib öelda eelmiste lisaks, palju ülistuslaule ta auks laulda, kuid leidub siiski vähe vahendeid selle ime tõeliseks kirjeldamiseks. On, nagu puudutaks mõte midagi üleloomulikku, mille iseloomustamiseks kõik sõnad on kahvatud. Lubatagu mul sellepärast rääkida üksnes kuivist tõsiasjust, mis võivad anda küll ainult kaudse aime Alhambra võlust.

Alhambra — see on õieti iseseisev kindlustatud linn väljaspool Granadat. See oli Granada kindlus, mis valitses üle linna. Nimi on araabia keeli Medinat al-Hamra — Punane linn — ja see on tuletatud ehitusmaterjali värvist. Seitsmesaja-aastane mauride vürstiloss, mida harilikult Alhambra nime all tunneme, esitab ainult murdosa kogu Alhambra alast.

Juba paljas teekond Granadast Alhambra mäele on rännak igavesti haljendavas imeaias. All mäeküljel laiub muinasjutuliselt lopsakas park, mille varjulist vaikust segab ainult väledalt jooksvate ojade sulin. See on Alameda de la Alhambra, põõsastesse, väätkasvudesse, sammaldesse hukkuv, allikaist nirisev. Vaevalt võib seda võrrelda ühegi teise pargiga kogu Euroopas.

Üks teedest lõpeb ülal mäeharjal kõrge monumentaalse väravа ees. See on Puerta Judiciaria — Kohtu-

nike värav, sest siin mõistsid mauri-kohtunikud patriarhaalsel viisil õigust. Võlvil on araabiakeelne kiri: «Olgu kiidetud jumal. Ei ole jumalat peale jumala ja Muhamed on tema prohvet. Kindlus pole midagi ilma jumalata.»

Alhambra kindlus näib seestpoolt õieti varisenud ja mahajäetud. Avaral platsil siin-seal mõni väike, kehv majake. Ringi ümber Karl V lossi nurga läheneme mauride lossile. Seegi äratab väliselt niisama vähe tähelepanu kui üldse kõik mauride ehitised. Kuid milline võrratu imemaa ootab meid ees! Ehituskunsti kõrgemaid saavutisi, vist ainulaadseid ka mauri arhitektuuri alal.

Ja seekord seda paeluvam, kuna teame, et suur osa ehitisest on tingimata eht, kuigi palju on aegade jooksul hukkunud ja mõndagi parandustega ainult rikutud.

Nagu kreeka-rooma ehitistes ja mauri lossides mujal, nii rühmituvad ka siin ruumid üksikute õuede ümber. Alhambra on ehitatud jaokaupa, sedamööda, kuis Granada riigi suurus ja jõud kasvas. Loodi üha uusi õuesid ja uusi ruume nagu mesilaste kärgi üksteise kõrvale. Et seejuures ei võidud kinni pidada mingist eeskätt määratud plaanist, on enesestki selge. Sellest siis see haruldane sümmeetria- ja proportsioonipuudus, mis nõnda silma torkab. Kuid kui ei võidud hästi kombineerida maju, siis seda paremini väikesi üksikasju.

Esimene ruum, kuhu kohe üllatuslikult satume, on Patio de la Alberca — Mirdiõu. Põrand on kaetud valge marmoriga, ümberringi kerge hoburauakujuline kaarestik, mis toetub kahekaupa koos seisvatele peentele marmorsammastele. Keset õue on veekogu, kus sambad vastu peegelduvad, muutudes kaks korda õhulisemaiks. Kahel pool veekogu on purskkaevud, nende ümber kasvavad mirdid.

Mirdiõue mõlemal pool on reas toad, lõpus aga Sala de los Embajadores — Saadikute saal ehk Comarese torn. See on nelinurkne tornisaal, sülda viis lai ja üheksa kõrge. Saali ornamentika on rikkamaid kogu Alhambras. Siin on loendatud terveni 152 iseseisvat mustrit, mis raudvormidega kord värskesse seinakipsi pressitud.

Mirdiõuest paremat kätt on kuulus Patio de los Leones — Lõukoerte õu, kuhu pääseb Mocárabite saali kaudu. Lõukoerte õue piirab rida imeõrnu sambaid nagu peenimast vahast. Üldse on sambaid ses õues 124, kord kahe-, kord kolmekaupa koos. Kipsist seinakatted näivad peened nagu elevandiluust. Maurid oskasid kipsi nõnda valmistada, et see sai peaaegu marmori kõvaduse ja läigib niisama nagu seegi. Vaevalt leidub idamaise arhitektuuri alal midagi, mida võiks kerguselt ja peenuselt kõrvutada selle õuega. On tähendatud, et selle sammastik meenutab veel araablaste telgivaiu — nii habras ja üürike näib see kõik olevat, kuigi on pannud vastu aastasadadele.

Keset õue on «Lõukoerte purskkaev». Kaksteistkümmend elukat kannavad turjal suurt heledast marmorist liuda, mille läbimõõt on poolteist sülda. Selle kohal on pisut kõrgemal väiksem nõu. Viimane tulvab üle äärte vett, mis voolab suuremasse liuda, sealt aga jälle lõvilõugade kaudu põrandale, kust renni mööda ära jookseb. «Lõukoerad» on haruldaselt kohmakalt voolitud ega ole üldse mingi looma sarnased, kuid teatud stiilikus neil ei puudu. Suurema liua ümber on lõigatud araabiakeelsed salmid, millest toodagu siin mõned:

«Vaata vett ja vaata anumat: on võimatu eraldada, kas seisab vesi liikumata või voolab marmor.»

«Võib-olla pole kõik olemasolev muud kui see valge niiske aur, mis õõtsub lõvide kohal.»

«Oh sina, kes vaatled neid lõvisid, keda ainult elu puudumine takistab oma verejanu avaldamast!»

«Olgu alati jumala rahu sinuga! võrsugu sinu sugu! saagu sa võitu oma vaenlasist!»

Lõukoerte õue ümber asetsevaist ruumest olgu mainitud Sala de Abencerrajes, Sala de la Justicia ja Sala de las Dos Hermanas — Kahe õe saal. Viimane on oma nime saanud sellest, et ta põrand koosneb ainult kahest marmortahvlist. See on peaaegu ilusaim ruum kogu lossis. Ta alumine osa on nelinurkne ja kaetud mosaiigiga, ülemine aga kaheksanurkne ning lagi ripub stalaktiitidena alla. Kõik on olnud värvitud peene sinise, punaka ja kuldse värviga. Valgus tuleb kaheksa kuplisse tehtud avause kaudu ja mõjub nii efektikalt ning annab kuplile ja seintele säärase õhulikkuse tunde, et kogu tuba näib olevat kootud mitmevärvilistest pitsidest.

Tükk maad eemal ripub lossi välisküljel kuristiku kohal imeintiimne ja kodune Peinador de la Reina — Kuninganna buduaar. See pole sisseseadelt mauriaegne, vaid ta ilustised on tehtud kuninganna Isabella jaoks a. 1624. Siit avaneb kaunis vaade alla orgu ja üles Generalife poole.

Võiks loetleda veel terve rea saale ja õuesid, vannitube ja haaremi naistekambreid, kuid lõpuks pole sel tähtsust. Alhambra ilu mõistmist see ei suurenda. On võimatu tõlgitseda sõnadega seda, mis ses lossis tõeliselt veetleb. On võimatu kujutada seda vormide mitmekesisust ja värvirikkust, neid lasuur-kivi-, pronksi-, taevasina- ja kullakas-mustatoonilisi portselanseinu, kullatud, musti ja roosasid stalaktiite laes, marmorsammaste otse läbipaistvat haprust ning perspektiivide üllatusrikkust. Seda kõike peab nägema, ja mitte ainult üks kord, sellega peab ühte elama. Siis vahest hakkab

aja jooksul selle surnud kesta tagant kostma hääl, mis meile pajataks selle hukkunud kultuuri tõelisest sisust. Seni aga seisame kohmetult keset seda vormiõrnust ja värviküllust, olles ainult seevõrra ees kristlikest esivanemaist, et vähemalt teame, kuidas peab hoidma seda varandust.

Alhambra maurilossiga otseses ühenduses on Karl V poolelijäänud loss. Seda ehitati sadakond aastat, kuid valmis ei saadud, ja nüüd esitab ta ainult monumentaalset varet. See on võimas kvadraatne ehitis täiesti ümmarguse õuega, igikestvaks kavatsetud, nii et kolm sajandit pole suutnud ainust kivigi paigalt liigutada. Grandioosne ettevõte! Ainus õnnetus: et seda rajada, selleks lammutati tunduv osa Alhambra lossist!

Alhambra oli maurivalitsejate talviseks asukohaks, kuid suvitasid nad Generalife lossis, mida eemal nii vähe tuntakse, olgugi et tal Alhambra kõrval on vähemalt sama tähtsus, mis Sevillas Alcázari kõrval Pilatuse majal. Generalife nimi, varem Ginaralife, araabia keeli Džennat al-Arif, tähendavat Arifi aeda, teiste allikate järgi Ginaraliph — Armastuse Maja. Palju ilusaid idülle ja veriseid legende on seotud selle nimega. Loss ise asub kõrgemal künkal kui Alhambra ja teda eraldab viimasest ainult sügav org. See pakatab lopsakaist metsviigipuudest, mirtidest ja oleandritest. Lätted sulisevad kogu rinnakul. Kõik lokkab ja õitseb ses niiskes kuumuses. Alhambra ja Generalife mäe padrikud näivad olevat otsekui loodudki mustlasliku elu veetmiseks.

Generalife loss on eraomand, ja järgmisel päeval pärast Alhambras käimist astusin Generalife poole, sissepääsu luba taskus. Kord on olnud otsesem tee mõlema lossi vahel, nagu on veel nüüdki mauride ajast pärinev ühine veevärk, kuid praegu peab minema pisut ringi.

Generalife lossist pole palju säilinud: ainult väline sammastik ümmarguste kaartega ja paar tuba. Kuna Alhambra aedadest pole peaaegu midagi alles püsinud, on siin tähelepanu väärt just puiestik ja lilleaed. See on kord olnud midagi haruldast oma terrasside, koobaste ja purskkaevudega, nüüd aga peetakse ainult veel ühte osa korras. Läbi aia läheb madal marmoriga vooderdatud kanal, kus voolab puhas, pisut sinakas vesi, mille üle kummarduvad mirdi- ja jasmiinipõõsad. Kahel pool kõrval kasvavad küpressid ja apelsinipuud. Teerajad on kitsad. Olgugi et Generalife on nõnda kõrgel, on siin igal pool palju voolavat vett, mis juhitud kümmekonna versta tagant. Ja sellepärast on ka taimestik siin niisama lopsakas kui all oruski.

Sellest haljusest tõusevad peened ja haprad marmorsambad nagu õrnad käsivarred. Valged sambad vestavad oma arabeskide ja araabiakeelsete koraani lausetega ajast, mis läinud, ning kunstist, mille vaim on meile võõras.

Ikka jälle: araablased oskasid käsitseda kivi nagu vaevalt keegi teine. Nende käte all kaotas see massiivsuse ja raskuse. Nende ehitised on filigraansed, need on kuldsepa teosed. Need pole ehitised, vaid algusest lõpuni olematu ehitise ilustised. Viimaseid on nii tohutul määral, et neist iial ei saa õiget ülevaadet, kuid nende kogumõju on ikka peen. Käite õues nagu laste mängukambris, astute tuppa nagu pitsilisse telki. Intiimsuse ja miniatuursuse tunne on see, mis teid valdab. Rokokoo võlgneb kahtlemata mõndagi sellele ehitusstiilile. Need olid õieti rohkem fantaseerijad kui ehitajad, rohkem kunstnikud kui insenerid. Oli suur õnnetus, et usk nende kunstikalduvusi piiras ja neile üksnes geomeetrilised joontekombinatsioonid kasutada jättis.

Olin näinud Hispaanias mauri ehituskunsti kolme ajajärgu saavutisi. Esimest esindab Kordova mezquita oma klassikaliste ja bütsantsiliste mõjudega, teist Sevilla vana Alcázari fassaad ja Giralda torn, kuna Alhambra ning Generalife peegeldavad mauri arhitektuuri õitsengut. Kõigis neis loometes puudub täielikult monumentaalsus, välja arvatud vahest Giralda. Puu ja kips on materjaliks liiga kerged ja haprad. Tihti on püütud saavutada ainult välist mõju, võluda silmapettega, nagu nüüd vahest maailmanäituste ühepäevaehitistes. Kuid ometi — milline hiigelhüpe hiljutisest araabia karjasetelgist selliste kuninglike kodadeni!

Alhambrast paistavad Generalife ja Generalifest Alhambra küpressipuud. Hoolimata taeva helendusest, annavad nende siluetid maastikule melanhoolse varjundi. Mauridel oli küpress vaikuse sümboliks: ta ei kahise tuules nagu muud puud. Mustad küpressivarjud kummarduvad üle selle sõdurite ja kunstnike rahva mälestuse.

25

Mauri kultuur.

On vähe midagi nii imeväärset inimkonna ajaloos kui mauride poliitiline ja kultuuriline tõus, nende meteooritaoline lend ning lõpuks langus.

Aastasadu olid araablased harimata karjastena rännanud Aasia arumail, püstitades telke kord siin, kord seal. Aastal 611 p. m. a. ärkavad nad Muhamedi hääle peale, ja ennekuulmatu vaimustus ühendab varsti

kõrbe metsikuid hõimusid. Mõne aastakümne järel valitseb islam Atlandi ookeanist Gangeseni. Kuid sealsamas toimub nende sõjakate rahvaste juures murrang: neid valdab teaduse ja hariduse janu. Needsamad metslased, kes olevat usuhullustuses põletanud Aleksandria suurepärase raamatukogu, hakkavad vaimustusega Kreeka ja Rooma teaduslikke töid koguma ning tõlgetes levitama. Kui Bagdadi kaliif al-Mamun Kreeka keisri Mikael III võitis, nõudis ta sõjatasu kreeka raamatute näol! Araabia oma kirjandus kasvas muinasjutulise kiirusega. Oma hariduse kandsid nad kõikjale, kuhu läksid, laiendades kultuuriala idas ja läänes. Nad tõid selle ühes ka Hispaaniasse, kus see vahest kõrgeimale õitsele lõi ja vahest paremini säilinud jäljed jättis. Igatahes oli see õitseng Abd ur-Rahmani valitsuse ajal, X sajandi keskel, oma tipul.

Tolleaegse Hispaania elu pakub meile ajaloo ainulaadset pilti. Aineline ja vaimne kultuur oli jõudnud võrratule kõrgusele. Hispaanias oli siis ligi 400 linna, neist 80 eriti suured. Kalifaadi pealinna Kordova tänavad olid kivitatud, kõikjal oli veevärk, üle Quadalquiviri viisid uhked sillad, kaliifi ja kõrgemate ametnike aedadesse uppuvad lossid üllatasid muinasjutulise toredusega. Kuid mitte ainult see, mis on praegugi võimalik, vaid ka suurte hulkade elutase oli kõrge. Olud olid küll mitmeti teistsugused, kui tahaksime praegu näha, kuid igatahes paremad kui kristlikus Euroopas tol ajal. Töökas ja teravavaimuline rahvas jõudis haritud valitsuse all haruldase ainelise õitsvuse järjele. Araablased, kes olid enne vähe tegelnud põllutööga, omandasid nüüd selle kunsti ja viisid peagi säärasele kõrgusele, millisel see polnud kuskil mujal. Hispaania muutus õitsvaks aiaks, mida niisutasid loendamatud kanalid. Kasvas tööstus ja kaubandus; kunstkäsitöö saaduste jäänuseid

peame veel praegugi alcázarites ja mezquitades imestlema.

Kuid samasugune oli lugu ka vaimse kultuuriga. Polnud seda inimliku teadmise haru, mida siin ei viljeldud ja mida kaliifid omalt poolt ei toetanud. Nii päästsid araablased klassika-teadlaste teoseid ja tutvustasid esimestena keskaegset Euroopat kreeka filosoofia ning kirjandusega. Igas Hispaania linnas olid üldised raamatukogud, kus mõnes leidus üle poole miljoni köite. Kordova raamatukogu kataloog üksi oli 44 köidet suur. Kunagi hiljem pole Hispaania võinud hoobelda sellise koolide arvuga kui siis. Kõrgemais kooles õpetati usku, filosoofiat, dialektikat, õigusteadust, astronoomiat, füüsikat, keemiat, botaanikat, zooloogiat, arstiteadust, geograafiat jne. Õpetust anti nii meestele kui naistele, vaesematele prii. Kõige rohkem saavutasid araablased matemaatilistes teadustes — algebras ja geomeetrias. Ajalugu mäletab ikka filosoof Averroëst, kes avaldas suurt mõju itaalia renessansile, samuti rabi Moses Maimonidest ja luuletajanna Aišat. Tõsiste teaduste kõrval õitses kunst, luule, muusika, tants. Ehitisjäänuste järgi võime ainult aimata, millised olid araablaste võimed arhitektuuris ja dekoratiivses maalis.

Ei pea kõige selle juures unustama, et kõne on ajajärgust, mil alles esimesed toored ristirüütlid vaevalt oma jala Maarjamaa pinnale tõstsid!

Ajalugu pakub näiteid sellest, et aineline kultuur ja isegi kunsti kõrge tase alati veel sisemist vaimukultuuri ei tarvitse tähendada. Seda kinnitatakse vähemalt muinas-Egiptuse ja alg-Ameerika kultuurrahvaste puhul. Kuid mitte nii pole lugu maurideaegse Hispaaniaga. Loomulik, et inimese vaimuelu tuhat aastat tagasi ei või moodsa mõttemaailmaga ühte langeda. Kuid mauride kultuuris leiame ometi nii palju sugulusjooni, et seda

on koguni lähemaks peetud, meie meeltele ja maitsele rohkem vastavaks kui Kreeka ning Rooma oma.

Kõigepealt üllatab meid araablaste sallivus teiste uskude vastu. On täiesti ekslik islamit samastada piiramatu usuhullustuse ja vaimse vägivallaga. Muhamed ise oli kristlaste ja juutide vastu igatahes leplikum kui kristlased hiljem nii muhameedlaste kui ka juutide vastu. On praegu veel maid, kus juutidel pole riigiteenistuse õigust, kuid muhameedlikus Hispaanias oli see nii juutidel kui ka kristlastel. Kui islam enesele tule ja mõõgaga teed tegi, siis oli selle taga poliitiline ja majanduslik tung. Üldiselt tähendab islami ajalugu võimast propagandat mõttevabaduse ja kõrgema kultuuri heaks. See on nagu tulelaine, mis läbib Idamaade ja Põhja-Aafrika harimatuid rahvaid, neid äkki kultuuri loovaiks muutes. Ei või Euroopa haridus pakkuda palju sellega võrreldavat, — kui pidada silmas ikkagi islami mõjumisaja lühidust, geograafilise ulatavuse ääretust ja tookordseid liiklemisvõimalusi.

Tule ja mõõgaga — selle juhtlause on muhameedlastele omistanud kristlased, kellel enestel sagedasti ainult need vahendid olidki mõju avaldamiseks. Kuid järgmisedki kaliifide ütlused on parimaiks tunnistusiks nendeaegse kultuuri laadist:

«Teadusmehe tint on niisama auväärt kui usukannataja veri.»

«Paradiis on nii selle päralt, kes oskab hästi sulge tarvitada, kui ka selle päralt, kes mõõgast langeb.»

See kultuur toodi aga paratamatult ohvriks poliitilisele võitlusele. Muhameedlased vallutasid Hispaania kahe aastaga, nende lõplik väljaajamine sealt kestis kaheksasada aastat. Kuid kui see ülesanne oli lõpule viidud, oli ka poolsaare hariduselu hoopis madalamale langenud.

«Paratamatu õnnetus on tabanud Andaluusiat, aga ühes temaga kogu islamit,» laulab araabia luuletaja.

«Meie linnad ja maakonnad on tühjad.»

«Küsi Valencialt, mis on Murciaga, kus on Jaén ja Játiva?»

«Küsi, kus on Kordova — hariduse kodu, mis on saanud tarkadest, kes temas elasid?»

«Kus on nüüd Sevilla ta võludega, ta selgete ja vaiksete vete jõega?»

«Kaunid linnad, te olite maa sambad; kas ei pea varisema maa, kui ta oma sambad on kaotanud?»

«Sa käid, uhke ja vaimustatud oma isamaast. Kuid kas on inimesel isamaad pärast Sevilla kaotust?»

Üksteise järel vallutati mauride linnad, kuni lõpuks 1492. a. võeti Granada — «tükk taevast, mis on maha langenud», nagu ütlesid maurid ise. Siia oli koondunud kõik, mis oli nende kultuurist säilinud suurt ja ilusat. See oli viimne oaas keset ründavat barbaariat. Selle langemine tähendas elurõõmsa ja artistliku kultuuri hukkumist keskaegsesse pimedusse.

Sierra Nevada mäestikus kutsutakse veel praegu ühte kohta «El Ultimo Suspiro del Moro» — Mauri Viimseks Õhkamiseks: sealt olevat Granada viimne maurivalitseja Boabdil õhates Granada poole vaadanud. Kaua on äraaetud mauridel püsinud kõnekäänd selle kohta, kes nukralt seisis: «Ta mõtleb Granadale.» Ja keegi reisija jutustab, et ta Marokos ühte mauri kohanud, kelle perekonnas nende esivanemate Granadas olnud maja võtit alles hoitakse, nagu lootuses veel kord sinna tagasi minna!

Kui mauride iseseisvus kogu Hispaanias oli langenud, hakati järelejäänute vastu kõige valjemaid survevahendeid tarvitama. Keelati nende kombed ja rõivad, laul ja mäng ning vanniskäik. Neile määrati kord-korralt ras-

kemad maksud ja 1609. aastal avaldati äkki käsk üldse Hispaaniast lahkuda, ettevalmistuseks ainult kolm päeva andes. See oli kogu rahva hukatus. Suur osa hävis teel, Aafrika randa jõudsid ainult salgad sante, sest ka varandust ei lubatud kaasa võtta.

Niisama metsikult koheldi seda, mis mauridest Hispaaniasse järele jäi. Nende vaimne kultuur hävitati peaaegu täielikult. Ainult ühel aastal ja ühesainsas kohas, nimelt 1498 Granada Bibarrambla turul, laskis kardinal Ximénez 80 000 araabiakeelset raamatut põletada. Juba 1492. a. oli 170 tuhat juuti Hispaaniast välja aetud, ja kui siis sadakond aastat hiljem 600 tuhat mauride järglast niisama välja aeti, siis oli kõige haritumast elanikekihist lahti saadud. Peagi hävis kõik see, mis oli poolsaare jõukusele aluse pannud. Tööstus ja kaubandus jäi kängu, sest puudus oskus ja ettevõtlikkus; kanalid kuivasid, põllutöö läks tagurpidi, ja varsti oli Hispaania muutunud tunduvalt osalt selleks hiigelkõrbeks, mis ta on praegu, — kauniste varemetega suurest kultuurilisest õitsengust.

Kuid maurid on igatahes oma sõna öelnud Euroopa vaimses arenemises. Nad on sellele mitmel viisil tõuget andnud. Nad olid renessansi eelkäijad. Nagu öeldud, olid kokkupuuted araablaste ja hispaanlaste vahel tihtigi lähedased. Hispaanlased oskasid üldiselt kõik araabia keelt, ja veel nüüdki loetakse hispaania keeles enam kui tuhat araabia sõnajuurt. Kristlastel ja muhameedlastel oli ühiseid kombeid ja usupühi, kõnelemata usuvahetusist või segaabieludest. Leidus niigi araabistunud hispaanlasi, nimelt Valencia mozaraabid, et piibel tuli nende jaoks araabia keelde tõlkida. Märkamatagi võtsid hispaanlased mauridelt nagu haritumailt hulga mõjusid vastu ja andsid neid hiljem edasi. Ka inkvisitsioon ei suutnud araabia kultuuri pärimusi kohe murda.

Praeguse Hispaania kunsti alged on pärit kõik mauride ajast. Koguni keskaegse Hispaania oluline nähtus — rüütli-korraldus — on saanud eeskuju araablastelt ja siis kogu Euroopas levinud.

... Hävis andeline rahvas, sai hukka kõrge kultuur. Kuid lõpuks ei tea, mida peab kahetsema. Kas polnud mauri kultuur oma tipule tõusnud, oma ained ja aated läbi elanud, kas ei pidanud ta niikuinii teisele rahvusele ja uuele kultuurile maad andma? Nagu hävitades, nii äratavad mõlemad tõud ka luues ühteviisi meie imestlust. Nad mõlemad on jätnud enesest kustumatuid jälgi.

26

Granada idülle.

Milline üksindus ja vaikus!

Päevad tänavail, puiestikes, kirikuis, lossides — ja siiski ääretult üksi. Silme ees linna kirendav kaleidoskoop ja kõrvus ta raugematu kumin — ning ometi oleks liikunud nagu mingil unenäomaal, kus pole ükski tegu tõeline ega ükski hääl usutav..

Hommikuti ärgates nägin ikka kahte südant aknaluugis, kust voolas valgus sisse. Juba need äratasid kohe alguses idüllise ja sentimentaalse meeleolu, mis ei lahkunud kogu päeval.

Vähem kui kuskil mujal Hispaanias sain siin kellegagi tuttavaks, kuid veel vähem kui mujal tundsin siin

tarvidustki selle järele. Ainult mu korteri vana peremees, kellega õhtu eel uksepakul mõne sõna vahetasin — see oli mu tutvus.

Nii kodune ja vähenõudlik oli kõik mu ümber ja veel vähemad olid mu enese nõuded. Lubjatud seinad, sest tapeete armastatakse siin üldse vähe. Värvimata laud küünlajala, paari apelsini ja raamatuga. Telliskivipõrand, mida katsid õlgmatid. Äärmine lihtsus, kuid mulle piisas sellestki.

Püüdsin kirjutada, kuid see oli asjatu katse ses meeleolus. Ajalehti sain kätte ainult hispaaniakeelseid, kuid neis mõistsin ainult telegrammide keelt, ja sedagi mitte alati. Poliitika keerdsõlmed jäid mulle enam-vähem uduseiks, rahvusvahelised päevaprobleemid ähmaseiks. Ja milleks pidingi kõike seda just nii täpselt tundma! Kas vaevasid oma päid selliste asjadega need inimesed, kes mu ümber elasid. Vaevalt lugesid nad midagi, ja kui ka lugesid, siis piisas neile mõnest röövliromaanist või romansside kogust enam kui küllalt.

Harjusin Granadaga, mõistsin lõplikult ta võlu.

Igapäev võttis ta mind vastu uute imedega. Palmid turgudel, rõduvõrestikud majakülgedel, hüppavad eeslid, mägede siluetid — kõik näis sulavat mingis hõõguvas eetris, muutuvat ainult roosadeks, sinisteks, lilladeks varjudeks.

Aga üle kõigi imede käis siiski Andaluusia taevasina ja päikese helk muinasjutulise taimestiku ning valgepäiste mägede ringi kohal. Granada õhu värskus ja puhtus on ainulaadne maailmas. Kuumimalgi päeval pehmendab päikese lõõska puude vari, mägiojade ja allikate jahedus. Ses niiskes soojuses lokkab kõik, muutes metsatukad niisama ümar-lopsakaiks nagu ümbritsevad künkadki, mille külgedesse mustlane uuristab koopa ja elab seal ukseava ette riputatud riidetüki taga.

Kas pole nende arkaadiliste maastike keskel võimalik veel Phylliste ja Amorylliste, Damonite ning Goridonide elu kordumine? Kas pole võimalik teostada pastoraali kuskil Darro kaldal punastes õites pyrrhuse puu all, vaadeldes taeva kullast õhetust ning kuulates mägiallika hõbedast sulinat?

Sõber Don Juan kõneles minu Pariisist lahkumisel melanhoolselt ideaalsest hispaania naisest. Ta soovis, et ma selle kirjeldise talle kaasa tooksin. Nägin ülal Generalife lossis seda, kellest kõneles Don Juan. Tal oli helekollane ülikond ja mattkollane näonahk. Ta jalad olid imesaledad ja paistsid läbi loorsuka, kui ta lillede üle kummardus. Käisin mitmed korrad teda vaatamas, sest sõber Don Juan oli seda palunud. Ta oli ilus.

Kuis sulisesid, kohisesid Granada purskkaevud! Kuis on araablased, kõrbe pojad, armastanud ometi vetemängu. Nagu kord rikasmees Maecenas, nii ei võinud nemadki ilma veepisarate sulinata magada. Nagu nad kord karjastena püstitasid telgid allika äärde, nii lõid nad kultuurrahvaks saades iga oma maja juurde allika. Tulest ja veest tekib elu selsinasel maakeral. Päikese tuli ja elav vesi moodustasid selle tingimuste ringi, mis piiras mauri olemasolu.

Õhtu jõudes valdas rauge väsimus. Siis istusin mäeveerul, vaadeldes päikese loojangut. Taevas ja maa sulasid mingis sõnul seletamatus helenduses. Õhk näis olevat täis kalliskivide tolmu. Kõik oli läbipaistev, kõik põles ja sätendas. Sierra Nevada harjastik õhkus nagu heledaks kuumendatud raud, eemal helesinises udus valendasid mäeahelad. See leegitsus tõusis muinasjutulise jõuni, kuni hakkas kõik kahvatama ja peituma õhtu lillasse uttu. Kuu tõusis Alhambra tagant, ähmane ja magus, nagu näis vahel lapsepõlves, läbi koduniitude roosakassinise udu . . .

La vida es sueño — Elu on uni... Kas võisid araablased, see materialistide ja matemaatikute rahvas, tunda seda Galderoni romantilist tõtt? Kas võisid nemad, kes oskasid nõnda elada ja nautida, karta ometi kõige taga peituvat võrdkujulisust, varjusarnasust? Või oligi nende maitsmisjanu just selle hetkelisusetunde pärast nõnda terav, et me seski suhtes ei suuda nendega võistelda, olgugi et meil on veel hoopis vähem illusioone selle kohta, mis võiks tulla teispool suurt vahevaipa.

Ikka õrnemaks muutusid taeva toonid, ikka rohkem rohelist ja lillat uima hoovas avaruse ääretus.

Kas pole võimalik eluajaks koguda oma meelde need puhtad ja ülevad elamused, iial neist enam lahkuda, ikka nende õilistavat mõju tunda? Miks peab lahtuma õhku mu hinge lõkendus, nagu hääbub taevas eha kuldne kuma?

Kuid kas pole olnud kümneid kordi varem elus samasuguseid äärmise õnne ja joovastuse silmapilke, ja kas pole see uim ometi elu igapäevasuses lahtunud? Siin elades harjuks selle iluga ega näekski seda enam, nagu ei näe tuhanded siinsed inimesed oma argimuredes. Ja siit eemale minnes kahvatub, pleekub see meeleolu, ning lõpuks jääb järele ainult hämar mälestus sest üleinimlikust kultuurist ning üleloomulikust loodusilust.

Elu — see pole siiski ainult uni.

27

Mööda Ida-Hispaaniat.

Olin jõudnud oma reisi kaugeima ja ühtlasi kauneima sihini. Nüüd algas teekond tagasi. See kestis Granadast kuni Barcelonani, läbi kogu Ida-Hispaania, nädalapäevad. Iga päev pakkus küll oma huvi, kuid kõik esines alanemise tähe all. Olin liiga sügavalt hinganud läinud aja uima, ja see takistas selle elu maitsmist, mis päev-päevalt ikka lähemale nihkus. Võttis aega, kuni hakkasin nägema oleviku ja võib-olla tuleviku elujõulist, hakkavat ning töörõõmsat Hispaaniat.

Nagu olin tulnud hilisel õhtul Granadasse, nii lahkusin sealt vara hommikul. Murciasse viiva raudtee vaksal on linnast kaugel. Valitses jälle aafrikalikult pime ja vilu öö, kui astusin vaevalt keset põldu vilkuvate tulukeste poole. Ainult üks rong läheb siit ööpäeva jooksul ida suunas. Ja seegi sama stiili nagu Lõuna-Hispaania rongid üldse!

Öö kulus Granada mägedes, hommiku koites veeres rong veelgi orgudes ja tunnelites, alles lõuna paiku hakkas maapind alanema, ja õhtuks jõudsime Murciasse.

See oli rikas maa, mille kaudu läks tee. Keset kõrbemägesid hõbeda, tina, vase, raua, väävli, salpeetri ja ookrimulla kaevandused. Esimesi tundsid hästi juba kartaagolased ja roomlased. Murcia maakonnas on Põhja-Aafrika kliima, taimestik ja peaaegu ka rahvas. Haruldaselt muutlik temperatuur: suvel kuni 45 kraadi sooja, talvel viis-kuus kraadi külma. Aafrika meche-tuul kõr-

vetab lehti, aga sedasama teeb ka pakane. Taimestik on Murcia ümbruses suurepärane. Üllatavad hiigelaaloe-rägastikud. Haruldastest taimedest kasvab siin paiguti safran ja sooda. Muidu aga tahajäänud, kõrvaline nurk, nii et meie ühine esiisa, vana Aadam, kes legendi järgi olevat mõne aja takka jälle maa peale tulnud, lootuseta õhanud: «Taevas ja maa on hea, kuid mis nende vahel, see on vilets!»

Maakonna ja endise kuningriigi pealinnas Murcias on üle poolesaja tuhande elaniku. Siin pole peale kauni Maleconi jalutuskoha ja katedraali ilusa barokkfassaadi midagi vaatamisväärset, kuid ometi on see mõnus ja meeldiv linn. Oli eriline lõbu ta hariliku tänavaelu vaatlusse süüvida. Linnal on veel poolenisti mauriaegne välimus ja rahvas eneses palju mauri verd. Mu meelde on jäänud karge kevadhommik päikese tõusu ajal, mil ruttasin läbi hommiku-heliseva puhta ja valge linna vaksali poole. Vastu tuli linna kitsekari kellukeste tilinal, juhiks vana karjane, käes korv puhaste klaasidega. Ta peatus oma karjaga ja lüpsis mulle klaasi kitsepiima, mille siinsamas ühe sõõmuga tühjendasin, et rongile rutata. Päike aga tõusis ruttu, ja üle kivimüüride kummardunud datlipalmi oksis läikis kaste.

Jätkusid jälle kõrbemaastikud vaheldumisi õitsvate aedadega. Midagi erakordset on aga Elche palmioaasid. Nende mets ulatub kohe Elche linnakese müürideni ja on Hispaania looduse nägemisväärsemaid nähtusi. Murcia ja Valencia on õieti ainsad kohad Euroopas, kus palmid kasvavad metsana ega jäta kunstliku kultiveerimise muljet nagu mujal. Elche palmimetsi võrreldakse koguni Sise-Aafrika ja India omadega. Sajad ja tuhanded datlipalmid tõusevad siin metsana, «jalad vees, pead taevatules», nagu ütleb araabia kõnekäänd.

Vaevalt tunni võrra sõitu Elchest, kui hakkas tunduma õhus midagi imelikku: mingi kõrvalmaik, mida kord nina, kord keel näis tabavat, mis vahel puudutas kogu keha, mingi meeldetuletus, mida ometi ei suutnud mõista. Kuid rong kihutas edasi — ja äkki nagu ime avanes paremat kätt ääretu rohekassinine avarus päikese piiritus helenduses. Ah, see oli meri, värske, karastav meri pärast Hispaania sisemaa kisendavat kuivust! Näis olevat ääretu aeg kulunud sellest, kui heitsin viimase pilgu San Sebastianis merele. Jah, nüüd mõistsin, just meri oli puudunud nii Madridis kui Sevillas, et neid kohti teha elavaiks ja elurõõmsaiks, neile anda uut olemasolu mõtet. Hispaania siselinnad lõõtsutavad, läkastavad oma tolmuses igavuses ja väljapääsmatuses.

Kuid see polnud enam Atlandi ookean, vaid Vahemeri, mida raudtee Murcia ja Valencia vahel puudutab ainult Alicante linna kohal. See oli palju vaiksem ja sõbralikum kui Biskaia laht. Helesinisena rullus ta lõkendava päikese all ääretusse taevaranda. Palmid näisid ta põhjal tumedamad, mäed ta rannal kõrgemad, kui olid. Ja mulle meenusid siidised hämarikutunnid, mis veetsin mõne aasta eest Genuas, kus nägin Vahemerd esimest korda. Hulkusin siis läbi rannad Genua ja Chiavari ning Napoli ja Sorrento vahel ning sõitsin pärast Veneetsiast üle Aadria Fiumesse. Ikka seesama siidine voog, sama pärlmutrine mahedus, sama rohekas-udune vinetis ta kohal, peenem ja õrnem, võrreldes teiste meredega, nagu ta rannul tärganud kultuurgi teiste kultuuride kõrval.

Esimene tee oli joostes randa, mööda lopsakaid palmialleesid, et aga hingata, ainult hingata mere joodilõhnalist ja karastavat õhku. Siis paar tundi uitmist ja puhkamist ses meeldivas linnakeses. Siin on palju korrapäraseid maju ja ilusaid puiesteid, eriti kaunis on Paseo

de los Mártires, datlipalmidest. Hoopis haruldane nähtus on aga Castillo de S-ta Bárbara kõrgel lumivalgel lubjamäel, millel ei kasva kõrtki ja mis helendab päikesevalguses nõnda, et silmad seda ei talu.

Algas kõige viljakam maakond, Hispaania lilleaed, Valencia — *tierra de Dios*. Ja see «jumalamaa» oli sel hetkel kauneimas pidukuues. Lõunamaine kevad oli saabunud, päike lõõmas, taimestik lokkas, tundide kaupa liikus rong ühesainsas viljapuuaias, õilmete ääretus meres, nii kaugele kui silmad kandsid. Nagu on Sise-Hispaania paiguti kõige kurvem kõrb, nii see osa Hispaaniast viljakaim põllumaa. Seda läbivad loendamatud kanalid, kuhu pumbatakse vesi muulade abil ja mis kastavad aedu, nn. *huerta*'sid. Siin kasvatatakse riisi, maisi, maapähkleid, lutserni, apelsine, granaatõunu, valgeid mulperpuid, rosinaid, oliive, jaanikõtru jne. Mitmed viljad annavad aastas mitu lõikust.

Valencia linn ise on Quadalaviari jõe ääres, kilomeetrit viis mere rannast. Tal on üle kahesaja tuhande elaniku, ja nii on see siis jälle esimene suurlinn pärast Madridi ning Sevillat. Elu kihab ja keeb siin täie hooga, nii intellektuaalne kui ka praktiline. Valencia on Hispaania kunstilinn, ta München ja Firenze, vanast ajast siiamaale. Kuid ühtlasi jätab vaevalt ükski Hispaania suurem linn sellise idamaise mulje kui Valencia. Sünged põiktänavad keerlevad siin nagu Kordovas ja Sevillaski, üle linna aga tõusevad kirikute sinised, kuldsed ning valged azulejos-kuplid. Ehitisist on täie kunstiväärtusega nn. Lonja de la Seda — Siidibörs, gooti ehitis, millel on peen ja stiilne fassaad ja keerdsambad ning hallist kivist ämbliku-võlvistik.

Valencia linna ja maakonna elanikud on vist kõige segulisem rahvas kogu Hispaanias: siin on olnud foiniiklaste, kreeklaste ja kartaagolaste asundusi, siia on jää-

nud ibeere, germaani tõugu rahvast, maure ja juute. Ning lõpuks öeldakse, et valencialased on mozaraablaste ja moriskide järeltulijad, kes, nagu nimedestki näha, juba ise olid segurahvad. Neid peetakse kõige kuumaverelisemaiks ja riiakamaiks Hispaania elanikeks, nii et just Valencia kohta käibki kõnekäänd: «See on paradiis, kus elavad kuradid.»

Mina omalt poolt sain tunda valencialasi nagu üldse hispaanlasi kõige meeldivamast küljest. Kui sõitsin Hispaania, hoiatati mind, nagu ei võiks sellele salakavalale ja verejanusele tõule muidu lähenedagi kui hambuni sõjariistus. Milline ülekohus ausa ja sümpaatse rahva vastu! Vähemalt minuga ei juhtunud iial midagi ebameeldivat, nii üksi kui ka liikusin. On võimalik, et reisimine enne raudteede tulekut oli mägedes kardetav, kuid raudteedega on viimnegi hädaoht kadunud. Prantsusmaal on küllalt petiseid ja Itaalias tehakse teid vahel kas või ametlikus kohas paljaks. Hoopis teine lugu on Hispaanias. See on rahvas, kes oma lahkuse eest ei oota tasu, nagu turismimaade enamikus.

Sellega kõrvuti leian, et Hispaanias on «lihtrahva» haridus kõrgem kui Kesk-Euroopas, olgugi et kirjaoskamatuid on nii palju. Kuid haridust ei tulegi mõista üksnes raamatutarkusena, mis on ainult oluline pool inimese haridusest. Hispaania rahva hariduse aluseks on kombed, harjumused, pärimused, mingi ajalooline haridus, nagu ütleb keegi reisija. Rahvaluule, millele see toetub nagu meilgi muiste, ei ela siin veel kirjatähes, vaid alles elavas sõnas. Rahva loov andekus, improvisaatorlik võime pole veel kuivunud. Ja kinnitatakse, kuskil ei oskavat lihtinimene nii teadlikult oma keelt kui Hispaanias. Kõigile neile tähelepanekuile leidsin eriti Valencia elavas ja energilises linnas kinnitust.

Muidu on rahvas puhas ja asjalik, võõra pilguga vaa-

dates vahest liigagi tõsine ja tagasihoidlik. Muistsete aegade eeskujul kandsid naised muistseid kruuse pea peal. Harilikult ehtisid nende juukseid lilled või kammid, mis ulatuvad tagant kõrgele üle pea.

Valenciast peale läheb raudtee ranna läheduses ja alates Tortosast õieti mööda randa. Järgnes hulk linnu ja linnakesi, jõgesid ning jõekesi sildadega. Linnadest on tähtsamad ajalooline Sagunto, Tortosa ja Tarragona. Jõgedest suurim kiirejooksuline Ebro, mille ladvast olin juba Burgose teel kord üle sõitnud. Tortosa läheduses jälle kõrbemaastikke, lubjanurmi kääbuspalmide, tüümiani ja lavendliga. Tarragona lähedal muutub maa viljakaks madalikuks, kus kasvavad palmid, aprikoosid, apelsinid ja jaanikõdrad. Siis aga laiub mere liivane rand, mida agaav elustab, ning siin-seal on aiad õli-, mandli- ja pähklipuuga. Ning siis hakkavad mägede tagant äkki suitsupilved paistma ja taevasse tõusevad tihedas reas pikad vabrikute korstnad, nii üllatuslikud sel tukkuval maal.

See on Barcelona — tükk Hispaaniasse tunginud töötuslikku Euroopat.

28

Barcelona.

Olin Kataloonias, selle trapetsi kirdepoolses nurgas, mille moodustab Pürenee poolsaar.

Kataloonia on läbi ja läbi mägine maa, kuid nõnda haritud nagu vähegi võimalik, nii et on olemas kõnekäändki: «Kataloonlased teevad kividest leiba.» Teed

on head, raudteid Hispaania kohta palju, sadamaid samuti. Maa on rikas rauast, vasest, kivisoolast ja söest. Kataloonia tööstus on nii arenenud, et mitmel alal isegi välismaaga võistleb. Ja see tõus pole äkki tulnud, sest juba XIII sajandil oli Kataloonia kõige õitsvamaid ning rikkamaid tööstusmaid Euroopas. Haridustki on siin rohkem kui muis Hispaania osades: «ainult» 39 protsenti kirjaoskamatuid.

Kõigest sellest sain aime, niipea kui vähegi olin Barcelonas ringi vaadanud. Missugune energiline elu, milline liikumine, mihuke pealinn Kesk-Euroopa mõttes! See on suurim Hispaania linn, rahvaarvuga ületades Madridigi. Kuid kõigepealt, see elanikehulk on energiliselt tegev ja loov ega parasiteeri madridlase kombel. Ta on nii ainelises kui ka vaimses mõttes tihti mõõduandev. Ja mitte põhjuseta avaldab kataloonlane oma kolgavaimustust, lausudes uhkelt: «Barcelona, Madrid ja provints.»

Barcelona ilmastik on soe, keskmiselt 18,4 pügalat, mitte kunagi alla nulli, nagu juhtub olema isegi Lõuna-Hispaanias. Juba seegi on soodustanud siinset järjekindlat arenemist. Ammuseil ajul oli siin kartaagolaste koloonia, asutatud arvatavasti Hamilkar Barkase poolt a. 230 e. m. a., nimega Barcino, hiljem Barcinona, mille maurid Bardšalunaks väänasid. Kord võistles Barcelona Genua ja Veneetsiaga Vahemere kaubanduses ning ta mereseadus oli kõikjal kehtiv. Nüüd aga on see moodne elektri, trammide, hiigelmajade, magasinide ja vabrikute linn. Kui Lõuna-Hispaaniast tulla, siis arvad enese olevat teise riiki sattunud.

Aga keset seda kilomeetrite kaupa jätkuvat reeglipäraselt kvadraatidesse jagatud majade merd on ometi säilinud vanalinn, mis peegeldab veel küllaltki hästi mineviku süngeid ja õhuvaeseid olusid. Selle vana Bar-

celona keskel on katedraal, huvitavamaid hispaania gootika loomeid. See seisab kõrgemal kohal, kus oli muiste rooma tempel, hiljem mauride mošee. Kiriku sisemus on haruldaselt sünge. Pisikestes akendes lõkendavad värvilised klaasid, päikeseloojakul eriti efektsed. Ehitist piiravad kitsad, pimedad tänavad, nagu ei leidu üldse kogu vanas Barcelonas avaraid turge ega laiu uulitsaid, peale Rambla, mis läbib seda majade merd. See on paari versta pikkune allee, mille kahel pool ääres seisavad uhked hotellid, suured ärid ja teatrid.

Vana Barcelona on ebareeglipärane kuusnurk, mida piiravad endistele vallidele istutatud hiigelbulvarid. Viimased meenutavad oma kujuga Pariisi Suuri Bulvareid. Nende taga algab uus linn laiade tänavate ja uusaegsete ehitistega. Seda linna piirab omakorda terve rida iseseisvaid aleveid, mis on aga nüüd ühiseks suureks Barcelonaks liitunud.

Hoolimata sellest, et Barcelonas on nii palju minevikust säilinud — muuseas 84 kirikut —, annab talle ilme ometi uusaegne elu ja moodne ehituslaad. Viimane on barcelonlaste eneste uhkuse põhjuseks, nad on loonud selle iseloomustamiseks koguni erilise nimetuse «kataloonia stiil», ja see üllatab ka võõrast sedavõrd, et on põhjust siinjuures pisut peatuda.

Uuemal ajal on iga ajajärgu ehituskunsti kõrgemate saavutiste vahel midagi ühist kõigil mail. Rahvad on ainult muutnud ja teisendanud üldiselt maksvusel olnud stiili — oma elulaadi, ilmastiku ja ehitusmaterjali järgi. Nii on lugu romaani stiiliga Itaalias ja Prantsusmaal, gooti stiiliga Prantsus- ja Saksamaal ning barokk-stiiliga Saksamaal ja Skandinaavias. Kõik kitsalt-rahvuslikud tendentsid on saatuslikult ebaõnnestumisele määratud, nagu on seda olnud muilgi kunstialadel. Kui esineb teispidiseid arvamisi, siis ainult sellepärast, et tihti

on seda rahvuslikuks peetud, mis seda kaugeltki pole; või on jälle mõnd vääritut kunstinähtust üksnes sellepärast ülistatud, et see olevat «rahvuslik».

Tõsisemat katset kohalik-rahvuslikku ehituslaadi luua pakub «kataloonia stiil». Tunnistagem kohe, et see on tõesti enam-vähem algupärane. Kuid seda tunnistust ei tule igatahes ülistusena võtta. On eksitus kultuuri omapärasust asetada kultuuri kõrgusest ülemale, nagu meie õlgkatusega talumaja pidada kreeka templist paremaks. Seda teevad ainult väetid või äärmiselt vanameelsed rahvad.

Nagu kõik Hispaania ehituslaadid, ühes loetud gooti ja mauri stiil, nii pole ka kataloonia stiili peatunnuseks õieti mitte omapärasus arhitektuursete masside proportsioones, vaid ainult dekoratiivseis detailides. Barcelona ehitiste luustik näib enamasti pärinevat sestsamast uuendatud barokist, millest annab nii palju näiteid uuem Pariisi või Viini arhitektuur. Sellele kunstiliselt võrdlemisi huvivaesele alusele on siin lisandunud ainult uus pinnakäsitlus.

Kujutlege monumentaalset ehitist, mille fassaad esitab mingit jääliustikku või taignalaviini. Halli kivvi on raiutud lainetavad jooned, aknarõnedest ripuvad kui jääpurikad, sambad tõusevad kui stalagmiidid. Maja külg on õieli nagu paistetanud mingist haigusest, torn ajab lesti kui pidalitõbise sõrm. Ühe sõnaga, kõik voldiline, vormitu, maitsetu. Mis aga veelgi pöörasem: selles «stiilis» leidub isegi avalikke mälestussambaid!

Kahtlemata on selleks stalaktiidi-stiiliks saadud esimene tõuge mauridelt. Kuid detail, mis viimastel oli peidetud lae hämarusse või sammastiku varju, on siin toodud päevavalgele, maja fassaadile, pandud suurte proportsioonide teenistusse. Tulemus on maitsetuselt midagi ainulaadset.

Suur osa Barcelona uuemaist ehitisist on lõödud selle stiilivärdja tunnustega. See näib olevat ametlik arhitektuur, mida esindavad pangad, teatrid ja muud avalikud ehitised. Muu seas võiks näitena mainida ka pooleli olevat suurt La Sagrada Familia kirikut. Kõigil neil ehitistel on mingi labasuse ja paksuse pitser. Need on hiigla kivihunnikud, tööstuslinna suitsust ja tolmust räpased ning määrdunud. Nad jätavad mingi kalgi ja tuulise mulje ning annavad linnale raske ilme.

Kuid võib-olla vastab see stiil lõpuks ometi selle tööliste, meremeeste ja pankiiride linna sisemisele olemusele. Foiniiklaste ja kartaagolaste ehituslaadist on säilinud vähe mälestusi, kuid mulle näib, et need, kord selle ranna asunikud, on midagi pärandanud oma hiliseile järeltulijaile. See on isesugune raskuse ja tõsiduse vaim. See paistab nii Barcelona ehitistest kui ka kogu elu laadist.

29

Kataloonia tänapäev.

Otsekui tegelikult oli minu ees demonstreeritud Hispaania ajalugu. Olin Lääne-Püreneedes näinud baske, seda Hispaania ja võib-olla kogu Euroopa vanimat rahvast, kes oma olemasoluga meenutab muistsesse minevikku kadunud aegu. Olin näinud ilmsi elavana Kastiilia surnud linnades gooti sünget kultuuri ja majesteetlikku rahvatüüpi. Olin ka Andaluusia heleda taeva all imestlenud mauride valitsusaja kultuurijäänuste veetlust. Nüüd siin Kataloonias oli mul juhus

tutvuda sellega, mis on Hispaanias uusaegset, üldeuroopalist.

Tõesti, uusaeg on ka Hispaaniasse tunginud. Kapitalistliku tööstuse vägev võidukäik on siingi käimas ja ühes sellega kõik närvlikud ühiselulised ja poliitilised võitlused, mis toob enesega ägedam elutempo. Hispaania rahva temperamendile on avardunud uued avaldusvõimalused, ta kirele teisi sihte leidunud, ta paatosele uus värving antud. See on moodne klassivõitlus, mis annab Kataloonia avalikule elule ilme.

Igal pool võtab kapitalistlik arenemine enam-vähem ühise kuju, nii ka Kataloonias. Maa on rikas loodusvaradest ja rahvas ettevõtlik, loomulikuks tulemuseks oli vabrikutööstuse suur tõus. Sellele on järgnenud harilikud nähtused: proletariaadi kiire kasvamine, selle ekspluateerimine ja ühtlasi selle tung oma seisukorda nii seadusandlikul kui revolutsioonilisel teel parandada. Barcelona on Hispaania töölisliikumise keskus. Siia koondub kõik, mis on Hispaanias opositsioonilist nii kodanlikus kui sotsialistlikus mõttes ja siin sõnastatakse hüüdlaused, mida nii provints kui pealinngi peab tähele panema. Ei ole tarvis lisada, et linna elanike enamik on vabariiklike vaadetega, samuti kui suurem osa ajakirjandusestki. See on läbi ja läbi demokraatlike vaistudega ühiskond. Talle on võõras Kastiilia ülimuslik uhkus ja Andaluusia ühiseluline patriarhaalsus. Aristokraatia on siin kaotanud krediidi ja mõni Duque de Nada — hertsog Eimidagi, nagu siin öeldakse, ei kaalu enam poliitikas. Kui grandile on mingeid eesõigusi jäänud, siis vahest küll ainult see, et tema poomise puhul peab siidist köit tarvitama, nagu ennemuistegi!

Kuid kõrvu töölisliikumisega ja osalt sellest läbi põimudes esineb Barcelonas teine niisama jõuline ja äge ühiseluline nähtus — rahvuslik võitlus. Barcelonas ja

tema ümbruses ei ela nimelt mitte hispaanlased, s. o. kastiillased, nagu siin öeldakse, vaid k a t a l o o n l a s e d, keda peetakse ja kes end ise peavad nii tõult kui ka keelelt hoopis ise rahvuseks.

Pürenee poolsaarel on ammusist ajust valitsenud kolm peamurret: galicia, kastiilia ja kataloonia murre. Galicia murre suutis enesele portugali keele näol eluõiguse võita, kuid kataloonia oma jäi alatiseks kastiilia murde orjaks. Ja ometi on see hoopis iseseisev keel, nagu osutavad hilisemad uurimised, igatahes mitte hispaania, s. o. kastiilia, vaid pigemini provansi keele (langue d' oc'i) murre. Peale Barcelona ümbruse kõneldakse kataloonia keele murdeid Valencias, Baleaari saartel, Prantsuse departemangus Pyrénées Orientales'is, Alghero linnas Sardiinias, Argentiinas ja Kuuba saarel. 1906. aastal peeti esimene kataloonia keele kongress, mis õnnestus hästi. Üldse on selle keele tarvitajaid ühtekokku umbes neli miljonit, millise vähesuse lisaks tuleb asjaolu, et rahvuse liikmed on nii laiali pillatud. Ometi on kataloonia keele minevik olnud suurem kui ta olevik. XIII sajandi lõpul oli ta Sitsiilias ja Napolis nagu ametlik keel tarvitusel; samuti XIV sajandi algul koguni Kreekamaal Neopatria hertsogiriigis, peale selle laialt tarvitatud Sardiinias.

Kataloonia kirjanduse alged ulatuvad 700 aastat minevikku, kuid vahepeal on olnud surnud aastasadu. Rahvuslik ärkamine uuemas mõttes, nn. *renaixensa* algab alles möödunud sajandil, ühes teiste väikerahvaste ärkamisega. See meenutab mitmeti meie oma. Kataloonlastelgi oli oma «isa» Jannsen — J. Rubio y Ors (1818—99), kelle luuletuskogu «Torupillimees Llobregat-jõelt» sai rahvuslikuks lauluraamatuks. Neilgi on oma «Kalevipoeg» — retooriline eepos «La Atlántida» (1876), preester Jacinto Verdaguéri kirjutatud, mida peetakse

veelgi uus-kataloonia kirjanduse peateoseks. Ja neilgi olid oma «laulu-» ja «võidupeod» — nn. lillepeod — *jochs florals* —, kus peeti kirjanduslikke võistlusi, elustades muistsete trubaduuride traditsioone. Nende esimene ajaleht ilmus a. 1840.

Kuid nagu meil, nii on kataloonlastelgi iga väiksem kui edusamm nõudnud suuri jõupingutusi, sest tegemist oli samasuguste takistustega. Nii siin kui seal hoolimatu tsentralisatsiooni ja ümberrahvustamise poliitika, mis ei hoolinud vähimatki rahva enese soovidest.

«Katalonismis» peab nagu meilgi ärkamisajal nägema kahte peavoolu: esiteks keelelis-kirjanduslik, siis aga majanduslik-poliitiline. Ühelt poolt rahvaluule kogumine ja keele harimine, teiselt poolt aga Kataloonia poliitiline vabastamine ning iseseisvuse püüd. Keeleagitaatorid rõhutavad teravalt, et kataloonia keel on nimelt keel ega mitte hispaania keele murre. Nad püüavad keelele ikka rohkem ja rohkem õigusi muretseda, nii eraelus kui ka ametlikult. Et neid püüdeid kuni kõige hilisema ajani on taga kiusatud, on enesestki selge. Nii keelas valitsus 1867. a. katalooniakeelsete näidendite etendamise. Alles viimaseil aastail on saadud algkool suurte pingutuste järel emakeelseks. Kuid siiamaale on ainult karjaste vabariigis Andorras kataloonia keel ametlikuks keeleks. Et kataloonia keelt keegi selle praegusist kirjutajaist pole koolis õppinud, siis on õigekeelsus veel küllaltki ebajärjekindel — nagu meilgi.

Poliitiliselt langeb katalonism ühte üldiste «regionalismi», detsentralisatsiooni ja separatismi püüetega, mis on kõvad kõigil pool Hispaania ääremail, nagu Baski provintsides, Navarras ja Valencias. Need püüded on ajalooliselt tingitud, ja keskvalitsus Madridis on selleks eriti osav, et neid veel suurendada. Ta kurnab maakon-

nad nii aineliselt kui vaimselt välja, ilma neile midagi asemele andmata. Eriti äge on regionalistlik liikumine Kataloonias, sest siin on ka erinevused, võrreldes Kastiiliaga, kõige suuremad. Juba tõuliselt on see hoopis ise rahvas. Temas on muinas-ibeeri, kreeka, kartaago, rooma, gooti ja prantsuse verd, kuid mauride mõju ei või tundagi. Ta on tugev, tüse, mõistuspärane ja musikaalne, erinedes juba sellegi poolest muist hispaanlasist. Tõul on hele näonahk ja mustad juuksed ning silmad, mäestikus aga leidub tüüpe koguni lääne-gootide ajast — heledate juuste ja siniste silmadega. Kataloonia on andnud Hispaaniale hulga haritud jõude. Nii on ka praegune Hispaania suurim kirjanik V. Blasco Ibáñes kataloonlane, kuigi kirjutab enamasti kastiilia keeli. Oma ärilise ettevõtlikkuse poolest võiks kataloonlasi võrrelda valloonidega Belgias. Kaua aega oli Kataloonia ühendatud Prantsusmaaga ja sai Hispaania osaks alles pärast Napoleoni sõdu. Opositsiooni Kastiilia vastu on siin ikka tuntud. Nüüd seatakse lõplikuks eesmärgiks riiklik iseseisvus.

See liikumine langeb tihti ühte vabariikliku ja sotsialistliku liikumisega ning on sellisena keskvalitsusele eriti kardetav. Baskid pole Hispaaniale kunagi nii palju peavalu teinud kui kataloonlased. Nende rahvuslikul liikumisel on suur jõud seljataga ja neid toetavad poliitilistel põhjustel vahel ka kohalikud hispaanlased. Ei kaalu ka vähe asjaolu, et selle liikumise keskuseks on just säärane suur tööstus- ja kaubanduslinn nagu Barcelona. Praegu puhkeb liikumine ise tihtipeale juba avalikeks vastuhakkudeks.

30

Öömajad.

Elasin ses linnas ilmatu kõrge kivilabürindi kõige kaugemas sopis. Et sinna jõuda, selleks tuli tõusta mööda muinasjutulisi keerdtreppe, väljuda maa ja taeva vahel rippuvatele rõdudele, teha nende kaudu peaaegu ringid kaevutaoliste õuede ümber ja kadud siis jälle keerulistesse ning võigastesse käikudesse. Üksnes unenägudes võib näha sääraseid labürinte hall-ruskes õhetuses.

Eks ole meile õpetatud, et kogu elu polevat muud kui üksainus üürike peatus võõrastemajas, mille peremees asub ta lehtritaolise asutise kõige sügavamal keldrikorral. Ja nii elab seal oma numbritoas see vaene rändaja — Ahasveerus, Isaak Lakdem, Jehud Isaskar — päevast päeva, teab arve kasvavat ja mõtleb ahastades lahkumishetkele, mil peab selle tasuma...

Nii või teisiti — kuid see on siiski paik, kus võid enese peita seinte vahele, kui tuleb väsinud õhtu, mil sügistuul lööb vastu aknaid ja käätsutab tuulelippe ning silte.

Oh õnne, sirutada end välja võõras kohas, pilkases pimedas, jahedate palakate vahel, ja langeda otsekui surmaunne! Ainult hetkeks tunned veel vere surinat väsinud jalus, kõrvus kostaks nagu mingi hääl ja ajus viirastuks mingi mõttevari. Mingi teerada metsas, keegi kauge tuttav, mõni mõttetu lause — ning siis ainult tühjus...

... Läksin kord jala Roomast teele, käisin kogu päeva puhkamata, olin Albano ja Nemi järve rannal, sõitsin pikad maad elektritrammiga, pääsesin kuskil raudteerongi, mis viis mind veel hulga lõuna poole, kuid peatus siis õhtul, et alles hommikul teed jätkata. Väljusin vagunist, teadmata, kus olin. Versta kauguses jaamast paistis kõrge künka tipul keskaegne linn, mida piirasid loojenevast päikesest punased müürid. Tõusin ühes kojutulevate kitsekarjadega jalgrada mööda mäele, astusin koos töölt saabuvate sulastega kiviväravast sisse ja olin muistses linnas, mille üle laotus nagu muinasjutulinik. Uites õhtusinerdavail tänavail, miks juhtusin öömajale just vanasse varisenud palazzosse, mis vahetades omanikke oli saanud viimaks mingi vanakraamikaupleja omanduseks? Paljaspäine rauk juhtis mind mööda pimedaid ruume ja kõveraid treppe võlvitud tuppa ja jättis vaikselt head ööd soovides mu üksi. Küünal põles vabisedes, selle valgusel seletasin vaevalt kõrget lage ja trelle akende ees, mille taga kohe mustav müür vaate peitis. Heitsin voodisse ja kustutasin tule. On see röövlikoobas? heitles mõte veel väsinult. Kuid sealsamas tuli uni. Kogu öö kuulsin läbi une, kuis kuskil akna taga veenire kõrgelt langes, kardalust meloodiliselt kumisema pannes, nagu koidukaste pisarad Memnoni sammast. On imelike meeleolude maa säärane ootamata leitud öömaja. Otsekui uuesti algab siin su elu, kõige saatuslikumad juhtumused idanevad siin. Nüüd mine: paremale või pahemale poole!

... Miks valid ööasemeks metsas just selle puualuse ja mitte teise? Miks teed enesele just sellele künkale sammalvoodi ja mitte teisele? Saatus lükkab sind — ja ärgates näed siin okste vahelt teisi tähti kui mujal, mis

kangastavad hoopis uusi mõtteid, mida poleks muidu iial mõtelnud.

Uitsin kord Põhjamaal ühe järve rannal ööaset otsides kaua ringi. Tegin esimese tule mäe alla, kuid lehed olid liiga niisked, tuli põles visalt ja mina lõdisesin kuueväel. Tõusin mäele ja tegin uue lõkke, kuid läbi raiesmiku puhuv tuul painutas mu tule looka ja mul oli ikkagi külm. Võis olla üle kesköö, kui uuesti alla järve randa tulin ja tule maha tegin. Tõmbusin selle ümber poollooka ja langesin jäneseunne: üks silm kinni, teine lahti. Teisele poole tule ümber kuhjusid poolringis kihisevad sipelgad, keda tulevalgus pesast kutsunud. Koidu eel hakkas vihma tibama, ja mina lõdisesin veel enam. Tõusin ja panin uut sütist tulle. Harvade puude vahel tõusis järve kohal kirsspunane päike. Kohendades tuld äratas mu tähelepanu lihtne nööriots, mis samblast välja paistis. Tõmbasin seda käega, kuid see ulatuski sügavamale mu tuleaseme alla. Lükkasin tukid kõrvale ja võtsin mättad üles: leidsin nende alt kalavõrku mässitud verised inimese rõivad . . .

. . . Kes on need, kellega sa ööd veedad? Tead sa, kes elavad teispool seina, põranda all, lae peal? Võib-olla oled juhtunud sama katuse alla prohvetite või inimesesööjatega?

Varjasin end kord ühes kõrvalises kodumaa linnakeses. Et ühtki tuttavat polnud, läksin kehva võõrastemajja. Nii kogemusteta kui olin siis veel enesepeitmise kunstis, ometi olin kindel, et mind siin keegi ei tundnud ega miski võinud reeta. Kustutasin tule ja lamasin enne magamajäämist veel mõne hetke pilkases pimedas. Äkki kuulsin läbi tapeediga kleebitud ukse, kuis kaks kähisevat häält kõnelust algasid.

«Ma arvan,» ütles üks valjul sosinal, «ta on anarhist.»

«Kes teda teab, võib-olla,» vastas teine. «Kuid mis peaks ta siit otsima?»

«Mine tea, võib-olla on ta röövimisel väljas.»

«Kas nägid, tal oli pamp kaasas, mis oli vist raske. Mis oli selles muud kui sõjariistad.»

«Kahtlemata. Ta kavatseb siin panka röövida.»

«Arvad sa? Kuid ta näis juba nüüd olevat hirmul. Kas sa ei leia, et ta on mõne mõrtsukatöö eest peidus?»

«Tõepoolest, tal on tapja nägu. Kelle ta peaks küll olema tapnud?»

See kahekõne jätkus pool ööd, mõnikord vaikides, siis jälle uut hoogu saades. Rääkijad väsisid vahel, langesid otsekui uinakusse, kuid virgusid siis uuesti ja jätkasid oma oletusi raugematu mõttekujutusega. Ja mina vabisesin kogu aja voodis nagu palavikus. Aga enne koitu võtsin oma pambu ja hiilisin salaja majast ning linnast välja. Põgenesin, otsekui oleksin tõesti inimese tapnud. Kuid ma ei saanud iial teada, kes olid need kõnelejad ja — kas nad lõplikult mind mõtlesidki oma kõnega...

...On nukrad mälestused, tärganud tuulisel õhtul võõra linna öömaja interjöörides! On kurvad meeleolud, mida hoovab mööbel, mida keegi pole armastanud, ja väljavaade, millega keegi pole harjunud!

On jäänud midagi võõrastemaja tubadesse nende asunike väsimuse ja igavuse tundest, et mitmekordselt iga uue elaniku spliini suurendada, nagu kapital, mille on pärandanud eelkäijate loendamatud sugupõlved.

31

Härjavõitlus.

Barcelonas sain näha härjavõitlust. Ma kahetsen, et see ei toimunud Madridis või Sevillas, kus oleks nii esitus kui ka vaatajad olnud kahtlemata traditsioonirikkamad kui ses demokraatlikus linnas. Just minu Madridi jõudmise päeval oli seal võitlus, kus sai surma Hispaania kuulsamaid toreadoore, kelle leinasõnum veel kaua täitis ajalehti ning meeli. Kuid seegi, mis nägin Barcelonas, ulatus üle mu ootuste.

On tarvis rahu, et kõike seda kirjeldada; samuti rahu, et lugeda süvenemisega, mida nõuab aine, mille vastu, ma tean, juba eeskätt vaenulikkust tuntakse.

Kuid sellele, kelle maitse ja närvid ei talu mõtet härjavõitlusest, jääb Hispaanias paratamatult paljugi võõraks. Sest see pole ainult serenaadide ja karnevalide maa. Ta teine palgepool nõuab vahel kivimeeli ja terasnärve. See on maailm, kus valitseb kähisev käsk: *Pan y toros* — leiba ja härgi!

Kui mitmes kord peab ka Hispaania puhul kordama vana tähelepanekut, et kõigist meie raamatulikest teadmisist mõne maa või rahva kohta pole kuigi palju kasu. Tõelisus on hoopis muud kui kõik meie teooriad ühtekokku. Midagi muud kui meie esialgsed teadmised on ka tõeline härjavõitlus. See on nimelt reaalne tõsiasi, mis pole enam meie mõistuse, vaid tundmuste ja närvide kaudu vastuvõetav. See on meie mõttekujutuse ja ergukava kriteerium. Ja nagu iga muu kunsti puhul,

nii pole ka selle hindamiseks kõigi kohta kehtivaid mõõdupuid.

Kuid toogem kõigepealt ometi mõned raamatulikud teatmed.

Härjavõitlus on hispaania keeli *corrida de toros* või *lidia*, võitluse päev *dia de toros* ja härjavõitleja üldnimetus *toreador* ehk *torero*.

Nagu palju kombe- ja kunstialgeid Hispaanias, nii põlvneb ka härjavõitlus araablastelt, olgugi et juba antiikrahvad tundsid korraldatud võitlusi inimese ning looma vahel. Kuni XVI sajandini oli härjavõitlus üksnes rüütlite erialaks. See oli aadli lõbu, mida lihtrahvas võis ainult pealt vaadata. Kõik tolleaegsed Hispaania kuningad olid kirglikud härjavõitluse austajad. Karl V tappis ise mõned härjad odaga pidustusel, mis korraldati Valladolidis ta poja Philipp II sündimise auks. Võitlus oli tollal palju raskem ja kardetavam. Nõnda kaotasid ainult ühesainsas võitluses a. 1512 terveni kümme rüütlit oma elu. Bourbonide troonile tõustes langes härjavõitlus ajutiselt põlu alla, kuni võttis viimaks peajoontes praeguse kuju, olles vähem kardetav inimesele, seda saatuslikum aga loomale. Tegev osa langes lihtrahvale, kuna kõrgem kiht enam-vähem vaatamisega lepib. Ferdinand VII oli nii kirglik härjavõitluse austaja, et asutas Sevillas kuningliku *tauromaquia* kooli, kus sellekohased professorid andsid õpetust nii härjavõitluse teoorias kui praktikas.

Härjavõitlus on erandlikult hispaania tõu lõbu. Seda tuntakse kõikjal Pürenee poolsaarel, Lõuna-Prantsusmaal, Lõuna-Ameerikas, Põhja-Aafrikas ja mõnel saarel, kus elavad hispaanlased.

Hispaanias on praegu umbes poolteistsada härjavõitluse teatrit, nn. *plaza de toros*'t, nii siis igas vähegi suuremas linnas ja linnakeses, mõnes mitugi. Kus pole

tulnud mõttessegi kunstiteatri ehitamine, härjateater peab seal igatahes olema. Need on paiguti hiigelehitised, suurepäraselt sisse seatud. Nii leidub Madridi Plaza de Torosel 16 000, Sevillas 14 000 ja Valencias 17 000 pealtvaatajale isteruumi.

Tsirkus ise esitab järjekindlalt täiesti ümmargust areeni, mille ümber muistse rooma amfiteatri eeskujul tõusevad astmete kaupa vaatajate kivipingid. Areeni katab liiv, kuna kogu ehitis on katuseta, nõnda siis vihma ja päikese vastu kaitsetu. Areeni piirab umbes poolteise meetri kõrgune plank, mis kaitseb publikut härja eest, kuigi mitte alati. Vaatajate kohad jagunevad kahte ossa: «päike» ja «vari» — *sol* ja *sombra*; viimased on kallimad. Peale selle on olemas veel loožid ja palkonid. Tsirkusega ühenduses on väike kabel, kus härjavõitlejad enne esinemist palvetavad, laatsaret, kuhu haavatud viiakse, ja tapamaja, kus langenud loomad nülitakse ning maha müüakse.

Nende püsivate teatrite kõrval korraldatakse aga peaaegu igas suuremas külas aeg-ajalt härjavõitlusi, nagu esitavad meie maaseltsid näitemänge. Selleks improviseeritakse plankudest ja vankritest ruttu tsirkuse vall, publik istub majade akendel, katustel ja koormatel, kuna küla-asjaarmastajad rammu katsuvad, peamiselt noorte härjavärssidega.

Neil robustseil etendusil õieti leiavadki end need talendid, kes hiljem oma nime teevad surematuks Hispaania härjavõitluse ajaloos. Selleks korraldatakse küll ka linnades nn. *novillada*'sid (sõnast *novillo* — pullike), peamiselt noorsoo härjavõitlusi, kus iga soovija võib õnne katsuda, sest härjavõitlus on ka tegelikult kogu rahva üldine sport. Toreadooride väljavalik toimub nende kaudu kõige loomulikumal teel ja kõige laialisemaist rahvakihtidest. Ükski talent ei või avastamata

jääda. Et aga ometi kogu maal leidub mõni ainus üldtunnustatud kuulsus, siis võib enesele kujutleda, milliste harukordsete närvide, julguse ja osavuse omanikud need on. Meeste kõrval on ka harvu naisi härjavõitlejatena esinenud, kuid praegu on see keelatud.

Toreadoor on rahvuslik kangelane. Ta on rahva laiades ringides populaarsem ja lugupeetavam kui ükski teine kunstnik. Kuulsusi austatakse nagu pooljumalaid, neid tunneb igaüks nende teatrinime järgi ja nende päevapilte näete kõikjal. Aga ühtlasi on see ka aineliselt väga kasulik elukutse, tasudes end paremini kui ükski teine kunst Hispaanias. Keskmiselt toob üks hooaeg sisse matadoorile 5—7 tuhat kuldrubla, kuulsused teenivad aga kümme, kakskümmend korda rohkem.

Kuid nii tulutoov kui on härjavõitleja amet, niisama kardetav on see ka. Aastal 1907, mil langes Hispaanias 2 980 härga ja 2 720 hobust, sai ka 7 toreadoori surma ning 82 raskesti haavata. Üldse sureb harva mõni toreadoor vanaduse või haiguse kätte. Ja kahtlemata peitubki suur osa nende osaks langeva austuse põhjusest just selle kutse elukardetavuses. Ei ärata miski suuremat imestlust kui rahulik surmapõlgus, avaldatud kümnete tuhandete ootavate silmade ees!

Nagu härjavõitlejad, nii on härjadki pärit enamasti Andaluusiast. Need on haruldaselt tugevad loomad, pikkade, teravate sarvedega. 1907. a. tapeti neid kogu maal ühtekokku ligi poolteise miljoni kuldrubla eest. Matadoore võttis osa 33, kes teenisid ligi kaks miljonit. Langenud hobused maksid ligi pool miljonit ja muid kulusid oli üle miljoni. Nii tuli lõplik arve umbes viis miljonit. Üldse pandi tol aastal toime kogu maal 272 võitlust härgadega ja 314 novillodega.

Neid eelteadmisi on tarvis, et mõista härjavõitluse

osa Hispaania avalikus elus. See verine lõbu on rahvuslikest rahvuslikum nähtus.

Barcelonas on kaks härjavõitluseteatrit. Plaza de Toros Antigua on sadama lähedal Barceloneta agulis, 14 500 pealtvaataja jaoks. Sel pühapäeval, mil olin seal, olid vaatajate kohad tungil täis. Kuid samal ajal oli ka teises tsirkuses härgmullikate võitlus, kus arvatavasti niisama publik ei puudunud.

Etendus pidi algama punkt kell kolm peale lõunat, kuid teades, mis on väärt juba ootava publikugi nägemine, tulin palju varem.

Juba nüüd valgus rahvast igast maailmakaarest, ja hiigelehitise väravad neelasid seda järelejätmata. Läksin meelega «päikese» poole, et olla kõige huvitavama vaatajate hulga keskel. Pool tundi enne etenduse algust oli amfiteater nagu ääretu inimmeri. Istusin meeste hulgas, kes olid pigemini mereröövlid kui linlased: kõrbenud ja tuuldunud, pronksist kaelte, telliskivikarva nägudega ning mustade harjasjuustega. Siinseal sekka mõni altmaailma fuuria välimusega naine. Ja nende vahel mustaks põlenud lapsed, poolalasti, vehkivad ja kisavad, otsekui äsja põrgust pääsenud. Eemale loožidesse aga kogunes publik piduülikonnis, looride, lehvikute, lilledega. Ning kogu see sumb sõi, rääkis, naeris, laulis, kisas.

Mida enam aeg kulus, seda kärsitumaks muutus ootajate hulk. Ilmusid viled, pasunad ja trummid, mis kodunt kaasa võetud. Kostis segamini rõkkav kõne kastiilia ja kataloonia keeli, publik hüples paigal kui põleval raual, vehkides kätega. Kisa kasvas kõrvulukustavaks, ja juba ammu enne võitluse algust olid närvid nii elevil, et väikseimgi vapustus paiskas kire Himaalaja kõrguseni.

Kuid siis käis äkki nagu ohe läbi poolteistkümn

tuhande vaataja, hääled alanesid, orkester mängis marssi ja kõigi silmad pöördusid otse loožide vastas olevate väravate poole.

Need avanesid ja areenile ilmus pidumarsis võitlejaskond määratud järjekorras. Kõige ees ratsutas mustas vana-hispaania rüütlirüüs heerold. Selle järel sammus kolm espadat ehk matadoori, Hispaania kuulsused Francisco Posada ja Juan Belmonte ühes asetäitjaga õnnetuse puhuks, ning muud võitluse osalised: kapeadoorid, banderillerod ja pikadoorid, viimased ratsa. Kõik võimalikult hinnaliselt ja uhkelt riides: sametist kuued ja püksid rikkalikult kulla ning hõbedaga ilustatud; jalameestel valged siidsukad põlvini, peened kingad, mustad siidkübarad, vasakul käsivarrel punased või lillad linad. Rongi lõpetasid rohkearvulised areeniteenrid. Siit ülevalt näisid nad kõik keset areeni avarust väikesed, gratsioossed ja haprad nagu mängukannid. Kogu see sätendav rong tegi ringi areenil ja peatus siis võitluse presidendi looži ees, kelle kohuseid täidab linnavalitsuse esindaja. Heerold, pisike vanamees, otsekui rauast valatud hiigelhobuse seljas, võttis suurepärase liigutusega kübara peast ja kummardas presidendi ees. President vastas niisama uhke kummardusega ja viskas ninarätikusse seotud härjalauda võtme heeroldi kübarasse. Kogu see toiming oli uhke ja pidulik, iga liigutus põhines põlistel pärimustel, nii et isegi kärsitu publik seda vaadeldes hetkeks vaikis. Siis ratsutas heerold jälle välja, võitlejad tõmbusid areeni plangu äärde — ja *corrida de toros* algas.

Trompetite kajades ja inimeste kisades jooksis esimene härg areenile. Teda oli, nagu harilikult, neli-viis tundi pilkaspimedas ruumis peetud, ja nüüd peatus ta avaral näitelaval, rabatud päikesevalgusest ning üleinimlikust kisast. Tal polnud veel mingit võitlustuju,

kõige vähem ründamisisu, ja tal polnud aimugi, milline saatus teda ootas. Kuid sellesse seisukorda ei lastud teda kauaks jääda.

Võitlus jaguneb harilikult nelja järku, ja nii kordus ka siin. Et härgade järjekord nende arvatava rammu ja visaduse järgi määratakse, kergemast raskemani, siis ei pakkunud esimene loom midagi reegleist põikavat.

Igalt poolt ruttasid ta poole kapeadoorid, lehvitades ta valgusest pool-sõgedate silmade ees punaseid linasid. See sai loomasse elu ja ta ründas esimest ettesattuvat punalina lehvitajat, juba mingi võitlusvimm veres. Kuid samal hetkel libises mees tast mööda, ja juba jälle liikus ta lähedal uus riie, nagu pilgates ning õrritades. See ajas looma juba vihaseks. Ta tormas siia-sinna, igal pool kirendavaid värve nähes, kuid sarvedega ainult õhku tabades. Ta peatus hetkeks, otsekui mõteldes, imestades, kuid ründas siis uuesti, lõplikult võitlusse andudes. Mida enam ta ebaõnnestus, seda enam kasvas ta vimm. Siin-seal oleks ta peaaegu trotsijat tabanud, ja ta sarved käristasid tüki linast. Siis sai ta lagedal areenil üksiku kapeadoori kätte ning see näis olevat kadunud. Kuid härja sarvede ette jäädes viskas mees ruttu lina üle looma pea ja hüppas kõrvale. Linast vabanedes ja end üksi leides kiskus härg riide sarvede ja sõrgadega räbalaiks ning tormas esimese silmapuutunud inimese kallale. Kuid see jooksis areeni ääreni ja hüppas välgukiirusel pealtvaatajate «bravo»-hüüete saatel üle plangu. Nüüd vabanes härja metsik vimm lõplikult. Keegi polnud teda veel puutunud, kuid paljast ärritamisest oli küllalt, et endist rahulikku looma ei võinud enam tundagi.

Äkki märkas ta pikadoori, kes seni oli liikumata oma hobusega areeni ääres oodanud, kuid nüüd keset

näitelava sõitnud, ja tormas selle kallale. Pikadoori hobune on harilikult vana kronu, kelle silmad lisaks kinni seotud. Ratsanikul on umbes kahe sülla pikkune piik, kuid nii kehva teraga, et sellega võib ainult kriimustada, mitte aga tappa. Tal on arhailine rüütlirüü, laiade servadega kaabu, türgi sadul, ta jalad toetuvad raudadesse, mis näivad nagu kalossid, ja ta säärte ümber on rõivaste all raud- või puukatted, mis neid härja sarvede eest või kukkumisel pisut kaitsevad. Nii istus ta nüüdki hobuse seljas, kohmakas ja raskelt pöörduv nagu mingi automaat.

See teine võitlusjärk, mis nüüd algas, oli lühike, kuid seda põrutavam. Seni oli kõik olnud õieti naljamäng, nüüd aga muutus lugu äkki veriseks tõeks. Pikadoor asetas enese võitlusvalmis: piik ette sirutatud, ratsutas ta härjale vastu. Vaevalt oli ta aga looma kohmakalt kriimustada saanud, kui see hobusele külje pealt kallale tormas. Silmapilkselt torkas härg naaskelteravad sarved juurteni hobusele makku, tõstis selle poolenisti õhku ja lükkas siis ümber. Raskelt kukkusid mõlemad, nii hobune kui mees külili, kuna viimane jäi jalgapidi hobuse kere alla. Mõne harva tõmbega avas härg hobuse mao kogu pikkuselt, kaevates selle sisikonnas ja kastes ratsanikku verega, kuna hobune imelikul kombel algusest peale vaevalt rabeleski.

Nüüd ruttasid kapeadoorid oma linadega jälle ratsanikule appi, sest härg oleks võinud kergesti sellegi purustada. Suure vaevaga suutsid nad värvilist riiet lehvitades meelitada märatseva looma hobuse juurest, kelle alt nüüd ka piigimees vabastati. See oli nii põrutatud, liiatigi raudsäärikuis nii kange, et võis vaevalt omal jõul areenilt lahkuda. Publikul aga polnud tema ja ta hobuse vastu vähimatki kaastunnet. Publik röökis ainult: *Bravo, toro!*

Kuid nüüd oli ka härg juba verine; see oli osalt hobuse, osalt ta oma veri, mis valgus pead ja kaela mööda alla. Ta tegi areenil paar tiiru, vihaselt ammudes ja sõrgadega liiva kaapides. Kuid ometi leiti ta veel liiga taltsas ja vähe ärritatud olevat. Algas võitluse kolmas, niisama lühike, kuid samuti raske järk.

Areenile jooksis kaks banderillerot, kellest kumbki hoidis mõlemas käes lühikest keppi, mille otsas terav haak ja ümber värviline paber. Silmapilgu vahtis loom põrnitsedes uusi vaenlasi, siis tormas ta nende poole, pea löömiseks alla kummardatud. Veel hetk — ja üks meestest oleks sarvede otsas rippunud, kuid enne kui see sündis, lõi ta mõlemad haakidega kepid looma kaelasse ning hüppas kõrvale. Sedasama tegi teinegi mees, kelle poole härg pöördus. Seejärel jooksis esile kolmas ja neljas banderillero, ning igaüks neist torkas paar oda looma kaela. Nüüd oli see nendega kaetud nagu siil, tundes hirmsat valu, ilma et need ta võitlusrammu oleksid vähendanud. Ta püüdis neid maha raputada, kuid asjata, ainult valu suurenes mitmekordselt. Ta kargles tühjaks jäänud areeni mööda, mõmises, ammus, kisendas.

Sel hetkel lehvis presidendi taskurätik ja algas viimne järk, mis aga tähendas õieti kõige olulisemat võitluse osa, selle ülimat punkti. Kõik senine oli vaid sissejuhatuseks lõppetendusele.

Banderillerod kadusid areenilt ja asemele ilmus espada ehk matadoor — see, keda peamiselt peetaksegi härjavõitlejaks, toreadooriks. See oli Francisco Posada, sale ja kaunis kui nukk ning väike oma üksinduses keset areeni avarust. Ta peatus presidendi looži ees, võttis kübara peast, kummardas ja palus auväärt daamidelt luba looma tappa. Kohe selle järel pöördus ta härja poole. See lähenes talle põrnitsedes, silmad

täis verd ning meeletud valust ja vihast. Mõlemad vaenlased peatusid teineteise ees, härgki oli muutunud ettevaatlikuks, nagu aimates silmapilgu saatuslikkust. Nad mõõtsid teineteist silmiga, vaanides vastase liigutusi. See oli kohutav hetk, mil kogu teater vaikis hinge pidades. Siis astus matadoor härjale sammu lähemale, vasakus käes väike punane riie, paremas paljas paari jala pikkune kaheteraga mõõk. Publikust kuuldus mõni harv hüüd läbi vaikuse. Kuid Posada kaldus veel mõne sammu kõrvale, kogu aeg põrnitsevast härjast silmi pööramata, seda äärmise pingutusega uurides. Nüüd olid vastased juba nii lähedale jõudnud, et enam viivitada ei võinud. Härg kummardas pea alla, et järgmisel hetkel toreadoori sarvedele tõsta, see sirutas käe mõõgaga ette, iga lihas pingul nagu vedru. Kohutav hüpe mõlemalt poolt vastamisi — ja mõõk tungis sügavale härja kaelasse. Loom taganes mõne sammu, pea norus, taarus jalgadel ja vajus siis korinal kokku.

Õhku vapustav vaimustuskisa täitis kui äike teatri, orkester mängis tusši, vaatajad hüppasid püsti, toreadoorile karjuti, ringutati käsi, igalt poolt lendasid ta poole lilled, lehvikud, kaabud. Tema aga läks naeratades üle areeni, nagu mees, kes raske võitluse võitnud. Samal ajal pahvatasid väravad lahti, ja uhkelt ehitud hobupaar kihutas areenisulaste saatel sisse. Kohe visati silmus härja sarvede ja teine hobuse kaela ümber ning lohistati laibad tulise galopiga välja, piitsaplaksumise, rõõmulise marsimängu ja publiku hõiskamise saatel. Verelombid kaeti liivaga ja kohe avati teine värav, uus härg lasti sisse — ning võitlus kordus jälle algusest peale.

Nii tapeti kahe ja poole tunni jooksul kuus härga ja seitse hobust, ilma vähimatki vaheaega pidamata.

Nagu öeldud, härgade järjekord määratakse nende

arvatava jõu ja visaduse järgi, siirdudes nõrgemast tugevama juurde. Nagu iga härg on tegelikult eri kalduvustega ja omadustega, nii võtab ka võitlus igaühega hoopis eri ilme. Mida kaugemale eeskavas jõutakse, seda raskemaks läheb toreadoori ülesanne ja seda vaheldusrikkamaks võitlus. Nõnda ka seekord.

Kuues eri teisendis sai näha korduvat sama näidendit nagu draamat, mida on tõlgitsenud kuus lavakunstnikku oma arusaamise järgi. Ja see dramaturg, kes kõike juhtis, oli ise etenduse peategelane — härg. Kõik inimeste teisendused kujunesid härja kalduvusi, andeid ja omadusi mööda. Mõrtsukas pidi kohanema oma ohvri järgi vähimas kui üksikasjas. Ja siin peitubki härjavõitluse hingeeluliselt huvitavamaid momente.

Tegelane, kelle osa on peaaegu alati kõige kergem ja ühtlasi kõige lõbusam, on punalina lehvitaja — kapeadoor. Neid esineb ühekorraga mitu, ja nende peaesinemise ajal pole härg veel küllalt ärritatud ega verejanune. Selle vastu pole ka kapeadooril muid kaitsevahendeid peale väledate jalgade, mida oskabki suurepäraselt tarvitada. Nagu värviline pall vajub ta jälgiva härja ees plangu poole, haarab sellest ühe käega kinni ja lendab kergelt nagu laast üle, publiku käteplagina saatel.

Kõige haledam kõigist härjavõitlejaist on pikadoor ja haledamaist haledam ta õnnetu hobune. Viimane on saatuslikult surmale pühendatud, kui nõnda on härja soov, ilma et kellegi kaastundmus ta kurba lõppu pehmendaks. Hobuse surm ongi vahest kõige südametum ja toorem osa härjavõitluses. Inimene läheb areenile vabal tahtel, au ja palga ahnusel, härg langeb võitluses, kuid hobune on ohver, kannataja, surmamineja seotud silmil.

Piigimees ei või end oma odaga kuigi palju kaitsta,

veel vähem rünnata. Ta on ainult dekoratiivne siluett, viimne mälestus rüütliaegseist härjavõitlusist, traagiline üksikasi, kellele vähe tähelepanu pööratakse. Süngelt ja üksikult ootab ta kõrval, kuni tema aeg tuleb. Ta võitlus on kohmakas, raskete ja puiste liigutustega, ning lõpeb ikka kaotusega. Ja lõplikuks palgaks on publiku naer ta õnnetuste üle.

Mõned pildid olid kohutavad oma saamatu paratamatusega. Oli midagi fataalset hobuste esinemises: nad ei põgenenud, ei rabelnud ega pannud vastu. Nad surid ainult, nagu surevad puud kirve all. Härg lõikas üheainsa sarvetõmbega hobuse mao kogu pikkuses lõhki, selle sisikond rippus mitmes puntras kuni maani, kuid vaene loom seisis ikka veel liikumata jalul, ja liikumata nagu kivist istus ta seljas pikadoor, oodates, millal härg ta ülesandest lõplikult vabastaks.

Üks härg lõi kohe areenile tulles hobuse surnuks. See lamas liival purukskistuna ja verisena. Selle asemele ilmus uus pikadoor uue hobusega. Miskipärast langes aga selle hobuse silmilt side. Nii olid nad vastamisi: ühel pool hobune ja piigimees vinnas odaga, teisel pool põrnitsev härg, üleni verine. Siis lähenesid vastased kümmekonna sammu peale. Seal sündis hobusega midagi jubedat: ta langes istuli tagumistele jalgadele, ta lakk tõusis püsti ja ta hoiakust paistis surmahirm. Nõnda istus ta nagu koer aeglaselt läheneva härja ees, ratsanik ikka seljas, jalgu naeruväärselt vastu maad toetades. Hobune ei liikunud paigast, hoolimata kannuste hoopidest. Kuid veel enne, kui härg temani jõudis, vajus ta korisedes kokku ja suri. Publik naeris nõrkemiseni!

Niisama vähe osavõttu avaldati pikadoorile eneselegi. Kui üks neist peaga vastu planku kukkus, nii et arvasid laudu pooleks murduvat, ja haavatud hobune

ning härg tast üle jooksid, siis äratas see ainult hüüdeid: *bravo toro!* Mees tõusis maast ja läks kätega külgesid hoides ning publikule naeratades üle areeni, ise näost sinine.

Kuid veelgi kardetavam on banderillero ülesanne. See nõuab äärmist osavust ja väledust. Ta ei või oma odasid muidu härja kaelasse torgata, kui viimane just liigutuse teeb, et meest sarvile võtta. See võib sündida kõige lähemal vahemaal, juba looma sarvede vahel seistes. Kui mees selle juures komistab ja langeb, peab ta liikumata jääma: härg lööb harva lamajat, lisaks suleb ta lüües silmad ega näe hästi, kuhu trehvab.

Kui härga harilike piikidega ei suudeta lõplikult metsikuks teha, mõeldakse midagi veel hirmsamat välja. *Fuego, fuego!* möirgab publik. Tuld, tuld! Banderillerod löövad nüüd härja kaelasse piigid, mis sisaldavad püssirohtu ja ilutulistusaineid. Hirmsa ragina ja paukumisega süttivad need, kõrvetades ja hirmutades äärmuseni looma, kes teeb kõige pöörasemaid hüppeid, kuna publik rõõmu pärast ulub!

Kõik armastus ja jumaldamine on hoitud matadoorile. Teda hellitatakse ja ülistatakse teiste kulul, ning kui temagagi vahel nurisetakse, siis ainult selleks, et järgmisel hetkel veel enam jumaldada. Kuid tema on ka see, kellele härg peab lõplikult alistuma. Publik tahab, et härg oleks julge ja kohutav, kuid ta tahab ka, et matadoor oleks veelgi julgem ning kohutavam!

Seda nägi ka Barcelona võitluses, kus Posada ja Belmonte kordamööda esinesid. Alati ei läinud neil kaugeltki nii hästi nagu esimese võrdlemisi nõrga härjaga. Tundus tihti, et nad viivitasid, kaalusid, viimse jõu pingutasid, et oma ülesandest jagu saada. Ja see ongi raskemaist raske.

Lugu on nimelt nii, et matadoori tegevust piiravad

seadused, millest ta ei tohi üle astuda, kui ei taha oma nime võimatuks teha. Siingi on reeglid, nagu kahevõitlusel, mis ei luba oma vastast ootamatult või selja tagant tappa. Matadoor võib härjale hoobi anda ainult ülevalt alla ja üksnes kaela ning selja vahekohta. Ideaalne hoop on see, kui mõõk tungib vanguni sisse, ulatub südameni ja loom sureb silmapilkselt. Tuhat korda auväärsem on ise surra, kui lüüa härga pähe või, mis veelgi võimatum, külje poolt. Ülalmainitud kohta võib aga tabada ainult hetkel, mil härg läheneb kummardatud peaga, s. o. kui ta just ründab, et toreadoori sarvile tõsta. Matadoor peab oma hüppe looma poole viimase hüppe kohaselt sooritama. Kui ta seda ei oska või selles eksib, on ta kadunud.

Õieti olenebki sest seadusest tõsiasi, et härjavõitlus pole ometi nii toores, nagu võiks arvata. Sellega on tõmmatud terav piirjoon härjavõitluse ja lihunikulise loomatapmise vahele. Härjavõitluses on äärmiselt väike osa omistatud tsirkuslikule rahvalõbustamisele, kui mõned kapeadooride võtted välja arvata. Ta on olemuselt tõsine ja soliidne. Tas pole lubatud vulgaarsed liigutused ega aploodide lõikamine odavate vahenditega. Kõik põhineb siin vanul traditsioonel, mis põlvnevad kaugest minevikust.

Et selliste nõuete raames üldse härjale vastu panna, selleks peab peale kõigi muude eelduste olema veel hea looma hingeelu tundja. Peab olema psühholoog, et mõista mõne ainsa hetke jooksul härja liigutuste põhjal ta iseloomu ja siis sellele vastavalt toimida. Sellest oleneb mitte üksnes matadoori kuulsus, vaid ka elu.

Et härja iseloomu tundma õppida, selleks peab matadoor looma natuke aega tähele panema. Ta teeb härja ümber mõne tiiru, kui see võimalik, looma tähelepanu kuidagi köites, et ta kohe ei ründaks. Mõlemad

vastased näivad teineteist uurivat, äärmise ettevaatusega. Ses ootuses on midagi võimatuseni närvidele käivat, ja kogu teater jälgib matadoori liigutusi hinge pidades. Vastased manööverdavad vahetpidamata, püüdes kogu aeg teineteise kavatsusi aimata. Huvitav küll, kui härg iga ettejuhtunud kapeadoori kohe taga kihutas, viivitab ta harilikult matadoori ees, otsekui äratas selle viivitamine ka loomas ettevaatust. Ta peatub, põrnitseb, kaabib maad, vahel taganeb aegamööda, et meelitada matadoori keset areeni, kus see ta käest enam kergesti ei pääseks. Mõni härg näitleb, nagu oleks ta väsinud, läheneb laisalt külje poolt, et siis äkki rünnata. Vaevalt märgatav pea liigutus, kõrva kerimine, pilgu suuna vahetamine — kõik see pakub kogenud härjavõitlejale andmeid härja kavatsuste kohta. Kuid lõplikult peegelduvat härja plaanid ta silmis.

Francisco Montes, kes on kirjutanud klassikalisemaid härjavõitluse õpikuid, annab ses suhtes mõningaid näpunäiteid. Tema, kes ise oli kuulus matadoor ja tapamajades härja anatoomiat uuris ning mägede härjakarjastega läbi käis, et koguda neilt teateid härja hingeelu kohta, tunnistab, et neist teadmisist ometi alati kasu pole. Leidub härgi, kelle iseloom kõigest sellest täiesti erineb, mis matadoor on seni tähele pannud. Ja sellised härjad tähendavad matadoori hukatust, kui see veel viimsel silmapilgul seisukorda ei taipa.

Kui matadoor ettevalmistused on teinud, asub ta otsustava sammu sooritamisele. See aga ei õnnestu iga kord kaugeltki nii hästi kui ülalkirjeldatud juhul. Ta peab vahel mitugi korda üritama, ta võib ebaõnnestuda, härga ainult haavata ja sellega veel enam ärritada. On hirmus näha raskelt haavatud looma, kes kähedalt ammudes areenil ümber vangub, verest nõretades, paar poolenisti sisselöödud mõõka kaelas.

Matadoor peab üheks hetkeks koondama kogu oma jõu, julguse, osavuse ja tähelepanu, kõik oma vaimsed ning kehalised võimed. Üksainus silmapilk kahklust, kartust, mingi mõttekoondamist segav märkus publiku poolt või veerev kivikene jala all — ja ta on kadunud.

Ümbrus on aga kõigeks muuks kohasem kui rahulikuks enesekoondamiseks. See on hulluseni kärsitu ja saatanlikult verejanune. Ta on armuheitmatu oma pooljumala-matadoori vastu, ta nõuab ilmvõimatut, ta lükkab selle halastamatult surma, et siis võidu korral hellitustega lämmatada.

Nii Barcelonaski. Kõigist arvestusist hoolimata polnud siin mitte viimane härg kõige kardetavam, vaid eelviimane. See oli süsimust võimas loom, sünge ja metsiku vaatega. Ta jõud ja ohtlikkus selgus juba enne matadoori areenile tulekut. Sellepärast võttis ka Belmonte kõik ettevaatusvahendid tarvitusele. Ta uuris kaua looma, selle ümber keereldes. Ta tegi paar otsustava sammu katset, kuid asjata. Oli midagi, mis halvas ta julgust, teda ootusele sundides, ta samme ebakindlaiks muutes. Publik vaikis, näol juba pilkeline irvitus.

«Pelgur!» kostis äkki ähvardav hüüd vaatajate ridadest. «Argpüks!»

Belmonte kahvatas valgeks.

«Kes ütles: pelgur?» küsis ta aeglaselt publiku poole pöördudes.

«Mina!» vastas üks mees üles hüpates.

«Olge head, hoidke mu kübarat!» hüüdis Belmonte, võttis selle peast ja lingutas nagu ketta amfiteatri ülemale äärele süüdistaja kätte.

Siis pöördus ta härja poole. Ta nägu oli veelgi kahvatum, ja ta kuklasse seotud juustetutt läikis otse sinimustalt nagu jaapani joonististe muinassõdureil. Ta ründas härga ilma ühegi kaalumiseta, hoolimata enam

elust või surmast. Vastaste kokkupõrge oli hirmus. Belmonte enese jalad kerkisid ta hoobi hoost õhku, ja mõõk tungis kuni vanguni looma keresse. Härg tõusis tagajalgadele, verest roosa vaht purskus ta suust nagu fontään otse üles, siis vajus loom hirmsal rõginal maha ja jäi liikumata. Belmonte pöördus jälle aeglaselt publiku poole.

«Olge head, andke mu kübar!» ütles ta pikkamööda, hääles vaevalt põlgust ja ülbust varjates.

On võimatu sõnul kirjeldada vaimustustormi, mis nüüd tõusis. Orkestri tušimäng hukkus kuulmatuna kõrvulukustavasse ulgumisse ja möirgamisse. Sajad õlgkübarad lendasid alla areenile, ja mitte ainult kübarad, vaid ka mantlid, kuued, kuni pesuni! Omalt poolt hakkas areeni personal neid tagasi üles loopima. Ja nii oli mõne hetke õhk täis edasi-tagasi lendavaid kehakatteid, pakkudes ühes rüselevate kehade ning ringutavate käte merega keset päikese lõõma ainulaadse pildi.

Olen lugenud, et võõrad harva suudavad esimest härjavõitlust lõpuni taluda. Mina talusin, kuid ma ei tea, mis nägu ma olin. See võitlus on midagi nõnda meie seniseid närvikogemusi ületavat, et ergukava otsekui tulisel raual säriseb. Tundsin neil harvul hetkil, mil üldse end veel tundsin, mingit pigistust ja lämmatust kurgus, mingit sõnulseletamatut kehalist tuska, mida toob ainult enese lähedase surma teadvus.

Ükski draama, kõige kohutavam Aischylose või Shakespeare'i kurbmäng pole midagi sellega võrreldes. See kisub kaasa, nii et ei suuda silmi suigeda, kuigi ei suuda neid ka lahti hoida. Milline oli veel gladiaatorite võitlus Colosseumi hiigellehtri põhjas, kus olid tundmatud meiegi puudulikud inimlikkuse ja halemeelsuse alged!

Olin väsinud, olin haige. Õhtupäikesest õhetavasse merre oleksin tahtnud uppuda oma lõkendavate närvidega, otsides kustutust sellele suurele tulikahjule. Ja puhata, ainult puhata...

32

Lahkumine.

Lahkusin Hispaaniast...

Nagu olin San Sebastianis heitnud ülalt mäeharjalt esimese pilgu üle Hispaania tuhksete maastikkude, nii tõusin ka nüüd Barcelonas üles mäele, et jätta jumalaga kõigega, mida olin näinud, ja kõigega, mis oli nägemata jäänud. Vaikse hüvasti tahtsin lausuda mahajäävale maale.

Linna edela pool küljes tõuseb muust mäestikust eraldatud küngas, nimega Montjuich, varemini Mons Judaicus ja veelgi varemini Mons Jovis. Sellele tõusin ärasõidu õhtul, mil päike kumas madalas läbi tuhkse pilve ja vilu taevas ning jahe tuuleõhk tõstatasid meeldekorjunud melanhooliat.

Aeglaselt, igal sammul peatudes ja ümber vaadates, tõusin mäetipule, kus juurdusid hallid kindlusemüürid, nagu mäel San Sebastiani juureski.

Milline vaade ülevalt mäeharjalt!

Lõunas ja idas Vahemere õhtu eel tumenev ääretu veteväli, lõunas ja läänes viljakas küngaste lainestik, aga põhja pool mäe juurel suurlinna majade rägu ning igavesti nõge nõretavate vabrikukorstnate sammastik. Kaugel, üle kõige, kerkisid Püreneede tipud nagu vae-

valt viirastuv sakiline müür. See roosatas loojenevast päikesest läbi taeva uduloori pehmena ja kättesaadamatuna. See oli sein, mille taga peitus «Euroopa», mida pole harjunud kujutlema põhja pool, kuskil mägede taga. Sinna — läbi orgude eeskodade ja tunnelite mustade väravate — pidin minagi jälle tagasi minema.

... Lahkusin Hispaaniast.

Toetusin vaguni nurka, sulgesin silmad, väsinuna teekonna vaevadest. Kuid mõtted jätkasid üha sedasama teekonda, tehes otsekui lõpparvet.

Hispaania — tundsin ta minevikku, olin nüüd näinud ta olevikku. Kokkuvõttes oli see kõik võrdlemisi kurb. Kuid kas ei kajastunud läbi kõige ometi ka selle rahva heitlus parema, vabama, inimlikuma tuleviku eest? Ei või aga lõpuks tühja kaduda selline sangarlikkus, peitugu see tulevik ise ka veel milliseis marupilvis!

Selle tuleviku nimel läkitasin minagi oma tervitused sinna mägede taha kaduvale maale ja rahvale.

... Olin juba kaugel Hispaaniast. Perpignan oli ammu selja taga, Narbonne mitte enam kaugel. Rong ruttas madalat tasandikku mööda. Kahel pool laiusid soised järved, kõrkjarandsed ja madalad, tuhandete veelindude asustatud. Mõnes kohas tungis vesi raudteele nii lähedale, et see kahe tinahalli veevälja vahel noolsirgena kaugusse lõikas. Taevas liikusid aeglaselt kahvatud pilved, mille vahelt päikesevalgus opaalsena maastikule langes.

Ja ses tuhmjas valguses lõin jälle raamatu lahti ja lugesin Hispaaniast juba nagu muinasjutumaast, mis pole muud kui kunst ning kujutelm. Uuesti nägin teda ainult ta kirjanike ja kunstnike kaudu.

«Hispaania looduses valitseb hall koloriit,» vestis üks kirjeldaja. «Nagu ääretu meri laiuvad ta lainelised

lagendikud taeva all, mida peidavad vahel sünged äikesepilved, mis aga siis jälle mingit udust, ähmast valgust valab. Ei kahvatu taimestik, mille kurnatud juured otsivad niiskust tuhkses maas, ega selgroo kombel paljastatud mäeahelad, mis taevarannal paistavad, miski ei koonda endasse valguse mõõtmatut jõudu. Hispaania — see on otsekui surnud planeet, puistatud üle ta vulkaanide tuhaga ja looritud terava, kuid keskenduseta valgustuse surilinaga.

«Punased, rohelised ja mustad laigud tõusevad esile üldise atmosfääri ühetoonilisel, kurdil tagapõhjal mingi surmlikult tarretavate varjunditena. Ainult õhtuti suurenevad natukehaaval varjundid, kuid seegi sünnib ainult siis, kui värvid upuvad tõusvas tolmus. Maa ja taeva tagapõhjal, mis värvitud sooja tuha toonidesse, joonistuvad kõik elavad olendid nagu varjud.

«Hall värv valitseb kõigil tõeliselt-hispaanialikel kunstnikel. Herreral on see hõbeda, Zurbaranil tuha, Grecol graniithõbeda ja raua ning Goyal pärlmutri tooni. Velásquezil on hall värv raua, graniidi, pärlmutri ja hõbeda tooni. Kõik Hispaania looduse põhivärvi varjundid tungivad läbi Velásquezi värviharmoonia. Ta võtab oma halli gammad niihästi õhust kui ka maast ning taevast...» (Élie Faure: Diego Velásquez.)

Ei, need on siiski vaid sõnad, millega tuleb leppida, kui pole konkreetsemat käsitust ühest maast. Kuid need meeleolupildid ei asenda tõelist kogemust reaalselt olemasolevast. Seda tõelisusetunnet võib anda vaid isiklik kontakt, füüsiline osasaamine, tunnetamine kõigi meelte varal. Ning see ongi lõpuks iga reisi viljastavaks tulemuseks.

1913—1918.

TEEKOND PÕHJA-AAFRIKA

SENISED TRÜKID:

Teekond Põhja-Aafrika, I, Tuniisia, 1928, Noor-Eesti Kirjastus, Tartu.
Teekond Põhja-Aafrika, II, Alžeeria, 1929, Noor-Eesti Kirjastus, Tartu.
Teekond Põhja-Aafrika, III, Maroko, 1930, Noor-Eesti Kirjastus, Tartu.
Reisikirjad, 1956, Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn. (Lühendatud väljaanne.)

1

Palermost Tunisi.

On kuum ja hele keskpäev, kui lahkub suur laev Palermo sadamast. Ägeda ürgelukana käänleb ta kitsas ruumis, puhub korstnaist vihalõõska, ragistab hammastena raudkette, valab külgedelt sogast sappi. Kuid siis teeb ta järsu pööraku ja sihib otsejoones põhja poole, jättes sadama õlilaigud veiklema vikerkaarena enese taha.

Niisiis jällegi merereis: ninas õlide lõhn, kõrvus lakkamatu kohin, silmis virvendava vee helgid, kogu olevuses aga rütmiline värin — laeva võimas südametukse.

Kogu õhtupooliku liigume veel mööda Sitsiilia rannikut. Veel kord kerkib otse kõrval Monte Pellegrino hall kogu vägeva kindlusena. Ja veel kord õnnistab ta tipult püha Rosalia hiigelkuju laevamehi all merel. Rannik jätkub sakilise müürina, ruske-punasena, veesööduna; selle all põhjatu vesi nagu kaev. Siis pöördub laev läände ja lahed süvenevad. Pilgule paljastuvad jälle sisemaa mäed, hallid, helerohelised, sinikauged. Kas ei välgu seal äärmises idas isegi Etna igilumine hari?

Sinna mägede sinikaugusse jäävad maha koidused

Taorminad ja õhtused Sürakusad, jäävad tuulised Ennad ning päikesetulised Agrigentod. Kahetsen, et ma vahest enam kunagi ei näe Latomia del Paradisot ja Concordia templit, Cappella Palatinat ega Villa Favoritat. Kuid rõõmustan, et olen neid kõiki siiski kord näinud. Jäävad järele rännunädalate mälestused mägirohkest Trinacriast, muistsest Päikese Saarest.

Ja nüüd kuldab pärastlõunane päike saart ning laeva. Sellest saavad ühteviisi osa esimese klassi inglased, teise sakslased ja kolmanda itaallased; saavad osa isegi seitse vesihalli melanhoolset härga laevaninas. Ja laev on ise pühalik-vaikne ses valguses kui ujuv pidusaal. Ei ole ühteviisi kuhugi ruttu nii kodakiga varustatud turistil kui ka kompsudel istuval emigrandil. Isegi itaallane vaatab mõtlikult enese ümber, selle asemel et käsi vehkides ümbrusest rääkida.

Ja tunnid mööduvad. Mere poolt tõusevad ja kaovad väikeste saarte siluetid. Punaste purjedega kalapaadid lähevad mööda. Siis kerkib kaljulaiult suitsu: kolm räbalais Robinsoni põletavad seal vana kaljast. Päike paistab madalalt üle mustjalt kiirgava veepinna. Siis pöördub laev lõunasse.

Ning tähelepandamatult saabub õhtu. Selle videvikus valendab rannal tolmuselt-valge linn, kolme rohelise kirikukupliga. See on Trapani, muistne Drepana, laeva viimane peatuskoht, viimane kokkupuude Euroopaga. Läänes on veel valkjat eha Levanzo ja Favignana saarte kõrgete kontuuride kohal. Kuid rohelised ja kollased vilkmajakad hakkavad juba silmi pilgutama. Ja samuti süttivad linnas eneses üksteise järel kollakad tuled — ridade kaupa nagu noodimärgid tulede heliredelis. Üle linna, üle kogu Sitsiilia ripub aga sini-sünge pilvemüür, pehme ning lopsakas. Muistse Eryxi akropol kaob ta alla kõrgel mäel.

Laev ei randu, vaid peatub paariks tunniks mõnesaja meetri kaugusel sadamasillast. Lahkub osa reisijaist, viiakse maale osa veokraamist. Seitse halli härga tõstetakse kraanade abil lotjadesse. Seal nad ripuvad tõstevöödel vastu ehataevast, liikumata, jalad teivastena sirgu, käsitamata, mis nendega toimub. Ja siis vajuvad nad üksteise järel alla neelvasse pimedusse. Sealt aerutab neid nähtamatu Charon võika Hadese maile.

Lasen minagi enese randa sõuda. Vesi loksub vastu õõtsuvat laevatreppi, lobiseb sõbralikult ümber paatide. Kuid ometi näib ta pind vaseliiniliselt läikiv ja sile. Aerulöökidel annaks ta otsekui rohekaid sädemeid.

Rutulised rännakud mööda hämaraid tänavaid. Üle paari tuhande aasta tagasi toimis siin Kartaago vürst Hamilkar Barkas ja teine semiidi admiral Adherbal andis linna ees masendava hoobi konsul Publius Claudiusele. Keskajal oli Trapani mitu korda kuninglikuks pealinnaks. Kuid nüüd on see ainult vaikne provintsipesa, võrdlemisi elava sadamaga. Mõned kirikud, barokkstiili majad, mõned pimeduses mustavad monumendid. Miski ei kõnele enam kreeklastest ega kartaagolastest. Ainult Mussolini neegersiluett mustab kõhna laterna valgel ühe sammaskäigu seinal. Ärimees loeb küünla paistel päevakassat, enese ette nurisedes. Ja kirikus, mille avatud uksest langeb valgusvööt, põmiseb vaimulik nagu parm aknaruudul. Tänavad on kaetud lubjataolise tolmuga, kingad on sellest üleni valged.

Kuid siis kiigun jälle kumeral paadil, mis viib mind üle vaseliinilise vee. Üksteise järel saabuvad laevale teisedki maalkäijad. Alt pimedast kostavad mõlalöögid, tuled hüplevad veepinnal, laevatrepp kõigub nagu väätkasv tuules ja parda ääre kohale ilmub tuledest punane inglase nägu. Ning lõpuks on kõik saabunud.

On juba öö, kui laev lahkub Trapani sadamasuust. Öö

sume, pilvepeitene, kuid loendamatute tulede tähitud linnast ja rannikuilt kummaltki poolt. Paremal käel Egadi saarestik, pahemal ikkagi veel Sitsiilia rannik. Mäed on nagu mustad müürid, millel ripuvad siin-seal laternad. Ja siis lööb äkki tähekoguna särama Marsala linna tulestik. Ons see hüvastijätu tulevärk Euroopalt, ons see Kartaago esimene tervitus — ta muistsest Sitsiilia kindlusest Lilybaionist? Nii või teisiti, see on lahkumine ühest ja siirdumine teise. Laev pöördub aeglaselt edelasse ja ees avaneb *Mare Africanum*. Hüvasti, vana ja siiski veel nii noor Euroopa!

Tuul paisub, lained veerevad loivade kaartena, vee kohin kasvab. Laev liigub ikka suurema hooga. Viimsedki rannatuled kaovad ja meid ümbritseb ainult Vahemere veteväli. Taevas on täis hõredaid pilvi, siitsealt tõuseb veepinnalt uduvinet. Kuu ähmane pale tuleb aeg-ajalt pilvede vahelt nähtavale ja heidab liikuvale veele valguslaike. Vahujooned valendavad pimeduses.

Pikkamööda sureb elu laeval. Veel mõni üksik jalutajakogu kõigub lael, väristab ennast kasvava ulgumere jaheduse pärast ja kaob. Ning ikka vähemaks jääb kabiiniakende arv, mis saadavad ümmargust valgusjuga merele. On saabunud hilisõine liikumatuse ja vaikimise tund. Ning isegi laev näib seisvat nagu samal paigal, hoolimata kirglikust ründamisest. Pimedus! Surnud ääretus! Ainult veemasside ühesooduline voolamine!

Seisan üksinda laeva serval ja vaatan eemale. Ei mingit liikumist merel, ei ainustki teist alust, nii kaugele kui kannab silm. On kõik nii ürgselt uus, nagu ajaks meie laev esimest vagu läbi selle vahutava pinna.

Ja ometi ei ole vist teist merd, mis oleks käiladest nii läbi küntud kui see siin. Juba aastatuhandeid — põhjast lõuna, idast läände — pea meresõitude algusest

tänapäevani. Teadmisjanu, valdamiskirge, rahahimu — kõike on teeninud Aafrika mere kiretu pind.

Eks eksinud neil meredel ringi juba muistsete aoidide lauldud Odüsseus, «püüdes päästa ennast ja kaaslasi kalleid, et jõuaksid ühtlasi koju». Eks tulnud siitkaudu legendaarne kuningatütar Dido, et otsida enesele uut kodumaad. Siitkaudu tulid foiniiklased, kes tegid vaarao Neko käsul esimese reisi ümber Aafrika. Siin kannatasid mereohtusid ja levitasid kultuuri käbedad mehed kreeklased. Foiniiklaste alused liikusid siin purpuri ja klaaskaubaga ning Kartaago sõjalaevastik pimetas merd, kuni Rooma trireemid tast jagu said. Milline liikumine ja elu! Milliseid meriviirastusi peaks olema siin õhk täis! Millised merikodukäijad peaksid siin kummitama! Tüürose punapurjedest normanni-laevadeni, mis on ristelnud Niiluse suudme ja Heraklese sammaste vahel.

Kuid laine veereb niisama neitsilikuna nagu maailma esimesel päeval.

Ei näe ühtki tulukest isegi meie aja merihiiglastest, mis suunduvad Marseille'st Aafrika randa ja Gibraltarist Suessi kaudu India.

Laman all kajutis oma voodis. On pime, lõhnab värske värvi järgi. Otse pea lähedal lööb laine vastu laeva külge. See kõigub raskemalt. Masinate südametukse kuuldub ägedamalt. On nii rauge, ega taha muud kui ainult magada...

*

Ärkan äkki ja näen kabiini luugis hõretavat valgust. Silmapilkselt selgub mõte: peame olema juba Aafrika ranna lähedal, uus maailmajagu peab ees olema! Ja mõne minuti pärast olen jällegi laevalael.

On hommik, päikesetõus. Taevas on endiselt täis hõredaid pilvi, mille kaudu voolab valgust vaikselt lainetavale merele. On pigemini jahedam kui õhtul, kuigi oleme liikunud kogu öö lõuna poole.

Lõuna poole — äkki peatuvad seal silmad. Rannajoon paistab selgesti. Pahemat kätt tõuseb hommikuudust massiivsena kaheharjalise mäe siluett. See on Džebel Bu Kornein. Ja paremal pool selgub ikka enam ja enam madalavõitu kõrgustik. See on Kartaago poolsaar. Kõike seda tean juba ennegi, ilma et tarvitseksin esimeste Aafrika tähelepanekute kohta kaardilt selgitust otsida. Ja ometi, kõik see tuleb sootuks teisiti, kui olen kujutlenud. Sest kõige üksikasjalikumgi kirjeldis ei korva ikkagi reaalsust ennast. On pisut imelik, rõõmus-arglik tundmus: see seal su ees on Aafrika — mitte muinasjutt, vaid ilmne tõelisus!

Pikkamööda läheneb maa, ikka selgemaiks saavad mägede kontuurid. Siis äkki võtavad pinnad värve, tungib esile roheline, punane, valge. Kuskil paistab roosakas liivarand, siis suured vöödid haljust. Ja selle järel hulk maju mere kaldal. On see Tunis? Ei, siin on terve rida rannalinnu, ühel pool Sidi Bu Said, Uus-Kartaago, Goleta, teisal Maxula, Hammam Lif, Korbus. Tunis on veel kaugel.

Ikka kitsamaks ja kitsamaks muutub laht. Ja siis näib, nagu polekski laeval enam pääsu edasi. Kuid sealpool kitsust laieneb jällegi veteväli. See on juba Tunise järv, el-Bahira, endine madal merelaht. Laev käändub läbi järve kaevatud ja kahelt poolt mullavalliga kaitstud kanalisse. See on esimene näide Aafrikas üllatavaist tehnilisist töödest, kuid ühtlasi on see ka meresõidu imeväärseim osa. Hiigellaev liigub aeglaselt mööda nöörsirget teed. Rohekas vesi jookseb kahes kaares kohinal ta taga vastu kaitsevalle. Teispool neid laiub

aga vaevalt tuulest kobrutatud haljas veepind. Siinseal mõni vesiheina tutt, kaugel randadel mõni liikumatu alus.

Kuid mis see oli? Äkki viskub järvest midagi mustjasroosakat õhku ja vibutab eemale. Siis teine, kolmas. Need on flamingod, Tunise järve gratsioossed linnud.

Siis näen esimest araablast. Ta astub aeglaselt mööda nöörsirget kanalivalli, palja jalu, burnus keha ümber tõmmatud, fess laubale lükatud. Ta näib hommiku külmas valguses ja veelagendiku raamistikus nii melanhoolne ning mahajäetud.

Ja siis läheneb mööda teispoolset kanalivalli hiigla kiirusega mingi must täpp. Ta kasvab mõne hetkega elektrirongiks ja väheneb niisama ruttu Kartaago suunas.

Aga kanali lõpus, kümmekond kilomeetrit eemal —? Seal helendab midagi valget, triibulist, roosakat. Siis selgub treppidena, riiulitena mööda mäekülge järvele laskuv linn. Võib eraldada linnajagusid, piirduvad üksikud tornid ja majadki. Nüüd näib linn otse silmipimestav, mitte millegagi võrreldav oma helenduses.

See on Tunis, Tunis la Blanche, valge Tunis.

Oleme olnud teel Palermost siia kaheksateist tundi.

Ja on 15. ramadaanikuu päev aastal 1346 pärast hidžrat.

2

Berberid ja araablased.

Kahe ja poole tuhande aasta eest ei tuntud veel Aafrika nime ta praeguses tähenduses. Selle asemel tarvitati Liibüa nimetust. Ja vana Herodotos annab oma ajaloo neljandas raamatus ülevaate Liibüa oludest ning elanikest. Isiklike tähelepanekute järgi tundis ta Aafrikast vist ainult Egiptust, kõigest muust aga kirjutas kuulujuttude põhjal. Sellepärast segab ta siin tõtt valega, ja mõlemat on tal tagavaraks küllalt.

Loomulikult võisid Herodotoseni ulatunud kuulujutudki puutuda peamiselt Põhja-Aafrikasse. Ja ta väidab, et seal elasid tol ajal järgmised rahvad, lugedes Egiptusest Heraklese sammaste, s. o. Gibraltari poole: adürmakhiidid, giligaamid, asbüstid, auskhisid, bakalid, nasamonid, psüllid, garamandid, makilased, gindanid, lotofaagid, makhlüilased, auseilased, atarandid ja atlandid; peale nende mainitakse aga veel maksüilasi, zauekeid ning güzante.

Nende fantastilis-nimeliste rahvaste eluviisid pole mitte vähem fantastilised.

Nasamonid püüavad heinaritsikaid, kuivatavad neid päikese käes, jahvatavad siis peeneks, kallavad piima peale ja tarvitavad seda segu joogiks. Gindanide naised kannavad sääre ümber nahkpaelu, mille arv kasvab sedamööda, mitu armsamat on naisel olnud; kellel kõige rohkem paelu, see on kõige auväärsem. Lotofaagid elavad ainult lootose viljast; see maitseb umbes niisama

kui dattel. Garamantide maal elavad härjad, kes süües käivad tagurpidi; neil on pikad allapööratud sarved, mis ettepoole minnes tungiksid maa sisse. Garamandid peavad neljahobuse-sõidukitega jahte koopainimeste peale. Aga koopainimesed on kiirema jooksuga kui ükski teine rahvas maailmas. Nad söövad usse, sisalikke ja muid roomajaid. Aga nad ei kõnele üldse inimkeeli, vaid ainult vigisevad. Atarantide hulgas pole ühelgi inimesel nime. Atlandid on vegetariaanlased, ei söö midagi elavat ega näe iialgi und.

Seda lõbusat ülevaadet võib veelgi jätkata:

Sealpool Heraklese sambaid elab üks nimetu rahvas, kes ehitab elamud soolakangidest; see on sellepärast võimalik, et seal ei saja vihma; muidu sulaksid majad ära. Maksüilaste maal elab suuri usse, lõukoeri, elevante, karusid, sarvedega eesleid, koerakoonlasi ja peata inimesi, kelle silmad on keset rinda. Karjaste mail elab gaselle, antiloope, eesleid, kes iial ei joo, sest neil pole janu; orys-gaselle, kelle sarvist tehakse foiniikia lüürapuud; hüääne, okassigu, pantreid, manner-krokodille ja väikesi usse, kellel on peas sarved. Güzandid värvivad end punase kriidiga ja söövad ahve. Aga psülli rahvas on juba hukka saanud, ja nimelt järgmisel viisil. Kord puhus kange lõunatuul ja kuivatas nende kaevud. Siis vihastusid nad ja läksid ühes-koos lõunatuule vastu sõtta. Kuid kui nad liiva-kõrbeni jõudsid, tuli lõunatuul neile vastu ja hävitas nad.

Nagu näeme, on need umbes samalaadi teated Vahemere saarist ja lõunarannikust, mis esinevad ka «Odüsseias» ning näivad olevat üldised tolleaegsete kreeklaste keskel.

Kuid nende fantastiliste lugude kõrval teab Herodotos Liibüast palju tõepärastki. Nii teab ta kindlasti, et

Liibüat ümbritseb igalt poolt meri ja ühendab ainult Araabia kohalt kitsas maariba Aasiaga. Ta toob ka võrdlemisi õigeid teateid Atlas-mäest, kuigi see asetseb nii kaugel kohtadest, kust ta võis saada oma teateid. «See öeldakse olevat nii kõrge, et pole võimalik näha tema tippusid. Sest suved-talved peidavad neid pilved. Maa elanikud väidavad, et see mägi kannab taevast nagu sammas.» Herodotos teab koguni, et Atlase mäestik ulatub sinnapoole Gibraltarit. Ning tõenäoliselt ongi Atlase nimi jäänud kirjandusse püsima ainult Herodotose andmete põhjal; kohalikud elanikud ei tunne seda nimelt mitte. Peale selle aga teab vana ajaloolane ühte ja teist paikapidavat Liibüa oludest, liigitab rahvaid rändajaiks ja põllunarijaiks ning rõhutab juba omaltki poolt suurt datlipalmide levikut.

Ja lõpuks tähendab Herodotos õieti Aafrika elanike kohta: «Seal elab neli rahvast ega mitte rohkem, niipalju kui teame, ja neist rahvaist on kaks kohalikud, kaks mitte. Liibüalased ja etiooplased on nimelt kohalikud, ning neist elavad ühed Liibüa põhja-, teised selle lõunaosas; foiniiklased ja hellenid on aga võõrsilt tulnud.»

On selge, et etiooplaste all on mõeldud üldiselt kõik Aafrika musta-, liibüalaste all aga valgenahalised. Viimaste üksikuist suguharudest oligi Herodotos andnud oma fantastilise ülevaate. Praegu tunneme neid jälle berberite üldnimega. Kuid ühes sellega oleme jõudnud juba kindlamate ajalooliste ja geograafiliste mõistete juurde.

Berberid — see on see suur hamiidi-rass, kes eelajaloolisil ajul täitis kogu Põhja-Aafrika ja Lõuna-Euroopa. Tema üksikud harud esinevad kord ühe, kord teise nime all. Segunedes mitmesuguste teiste elementidega, kujundasid nad uusi rahvusi. Nii moodustasid

nad muinas-Egiptuse rahvastikus mustanahaliste ja semiitide kõrval tõenäoliselt just kõige kultuuriväärtuslikuma osa. Ja ligikaudu samasuguse ülesande on nad täitnud ka Abessiinias. Kes teab, millises ühenduses olid nendega Itaalia etruskid, Sitsiilia sikanid ja praegused baskide jäänused. Vähemalt keeleliselt võib berberite jälgi leida veel praegugi nii Egiptuses kui Abessiinias.

Nüüd kohtame enam-vähem puhtaverelisi berbereid ainult veel Põhja-Aafrikas. Igatahes on siin kõne just samast rahvast, keda leidsid Aafrikasse saabumisel eest juba foiniiklased ja roomlased. Ning umbes samaks on ta praegugi jäänud. Nii on see vanimaid rahvaid, kes nii pika aja jooksul ja niigi muutumatuna on püsinud endisel kohal. Just berberite maale asutasid foiniiklased oma Kartaago ja berberid on ka rooma tekstidest tuntud numiidlased, getuulid ehk mauretaanlased. Ning üldse oli roomlastel oma valitsemisajal Aafrikas tegemist peamiselt berberitega. Arvatakse koguni, et antiikaja barbar-sõna langeb ühte berber-sõnaga.

On olnud haruldaselt visa berberite vastupanu ümberrahvustamisele! Muidugi oli neil sajandite jooksul foiniiklastega lähemaid kokkupuuteid ja nende pealikuid ühendasid sugulussidemed Kartaago aristokraatidega. Kuid tõeliselt on ainult mõned üksikud sõnad kartaagolaste keelest berberi keelde üle läinud ja sel teel elavaina säilinud. Sama kordub ka roomlaste puhul. Kuhu viimased muidu Euroopas oma jala kinnitasid, selle maa nad ka romaniseerisid. Mitte vähem püsiv polnud nende võim berberite keskel, ja ometi ei suutnud nad sellele maale oma rahvuslikku pitserit peale suruda. Koguni selle vastu! Teatavasti oli Septimius Severus, Caracalla, Heliogabalus, Macrinus ja mõni teinegi võimumees pärit Aafrikast, ning sellepärast on arvatud,

et isegi Rooma keisrikojas aeg-ajalt berberi keelt kõneldi.

Alles araablastega liitusid-segunesid berberid teataval määral. Kuid siin oli ka tegemist sootuks eriliste tingimustega. Ja siingi ei läinud see nii ruttu, kui võiks arvata. Kuigi araablased VII sajandil võidukäigul läbi Põhja-Aafrika läksid ja oma usu siin maksma panid, siis ei tähendanud see kaugeltki veel berberite lahkumist poliitiliselt ning kultuuriliselt näitelavalt. Nad said mõne aja pärast koguni riigivõimu jälle eneste kätte. Berberliku aghlabiitide dünastia ajal vallutati Sitsiilia ja almohaadide ajal Hispaania. Alles XII sajandil toimunud teine suur araablaste sisserändamine Põhja-Aafrikasse, nn. hilaliline invasioon, mil maa ujutati üle näljaste beduiini-karjadega, sai berberitele rahvuslikult elukardetavaks. Alles sellest peale araabistus nende ühiskond tunduval määral.

Nüüd on rahvuste seginemine tõsiasi. Ei ole vastamisi ainult puhtaverelised berberid ja araablased, vaid kõrvuti ja segamini loendamatu arv varjundeid araabistunud berbereist ja berberiseerunud araablastest. Ning seda vahelduvais astmeis ja hiiglaalal — Egiptusest kuni Atlandi ookeanini.

Kohalikud araablased isegi on teadlikud oma tõu ebapuhtusest. Nad ei salga oma päritolu mingi kadakliku valehäbi pärast. Kuid vaevalt ulatuvad nende enestegi teadmised eriti kaugele.

Mäletan, kõnelesin just sellest küsimusest Tunises ühe intelligentse araablasega. «Meie tõeline päritolu?» laotas ta käsi. «See on tume küsimus. Selge on, et puhtaverelisi araablasi leidub ainult Araabias. Kuid just viimased on praeguse araabluse nagu poliitilise ja kultuurilise nähtuse mõttes teisväärtusliku tähtsusega. Meie teised aga — siin Tuneesias, Alžeerias, Egiptuses, Pales-

tiinas — tunneme end vähemalt niisama araablastena. Ja see on tähtis.»

Kuid laiem üldsus liialdab veel enam ja tunneb Põhja-Aafrika elanikena ainuüksi araablasi. Teiselt poolt ei püüagi peremehed-prantslased neid liigitada, vaid nimetavad kõiki pisut üleolevalt pärismaalasteks — *indigènes*. Kuid sest liigitamisest tuleb ikkagi kinni pidada. Tuleb teada, et on olemas ometi nii araabia kui ka berberi rahvas ja et kirjanduslik-klassikalise ja iga laadi murdelise araabia keele kõrval elab siin samuti ka berberi keel.

Seejuures on berberid ikkagi need päris algelanikud. Nad on põlised külamehed, sündinud põlluharijad. Nad on vähem liikuvad, alalhoidlikumad, kuid ühtlasi vähem kiindunud usu traditsioonesse, mis neile võõrsilt peale surutud. Nad kalduvad lahkuskudesse, nende naised käivad paljaste nägudega ja mõned suguharud neist söövad isegi sealiha!

Selle vastu on araablane nagu maa vallutaja berberist-külamehest juba sotsiaalselt kõrgemal. Ta on püsimatum, elavam, olemuselt linlane ja kaubitseja. Tal on ajalooliselt ja kultuuriliselt palju soodustusi. Ta kuulub prohveti enese rahvasse, tema keel on ühtlasi pühakirja keeleks, kõnelemata sellest, et raamatulik haridus seni ka berberile on võimalik olnud ikkagi ainult araabia keele kaudu.

Nii segamini kui need rahvused ka elavad, ometi võib tõmmata isegi geograafilisi piirjooni nende asumisalade vahele. Kuid siin kohtame jälle harilikku nähtust: vallutajad on anastanud peamiselt viljakamad maa-alad, linnad, kaubateede ääred. Allaheidetu on võinud jääda iseseisvamaks ja omapärasemaks ainult seal, kuhu vallutaja pole kergesti juurde pääsenud või kuhu teda miski pole meelitanud. Nii leiame ka berbereid elanike enami-

kuna peamiselt mägedes või viljavaestes kõrbetes. Kuid selle tõttu on mõlema rahva elamisalade piirid harulda selt segased ja raskelt jälgitavad. Nad looklevad mööda mäestiku ääri ja kõrbe veeri, moodustades saari ning väinasid.

Kokkuvõttes pole berberite asumisala Prantsuse Põhja-Aafrika vahest väiksem araablaste omast, kuid nende arvulise vahekorra kohta on võimatu saada täpseid andmeid. Igatahes tunnistas 1910. a. korraldatud ankeedi järgi veerand Alžeeria päriselanikest oma emakeeleks berberi keele. Nii peab neid seal olema umbes poolteist miljonit hinge. Kuid see ei anna veel mingit ülevaadet üldse Prantsuse Põhja-Aafrikas elavate berberite kohta. Ühelt poolt leidub neid Tuneesias ainult veel üks suguharu, teiselt poolt on neil aga Marokos enamus teiste rahvaste hulgas. Nii võib arvestada berberite arvu vist küll nelja-viie miljoniga.

Muhamedi usk ja praegune ühine surve eurooplaste poolt mõjub selleks kaasa, et vastuolud araabistunud rahvaste eneste keskel veel teravamalt ei avaldu. Kuid see seisund ei jää igaveseks. Vaja ainult, et ühes suurema haridusega usu traditsioon loidub ja ühtlasi võõras surve kaob, kui pärisrahvaste eneste keskel hakkab võrsuma teravam rahvustunne. Ja selle järelduseks oleks ka muistsete «liibüalaste» omapärase kultuuri virgumine.

Tuniseski oleme muistsel berberite maal. Aga see maa ja tema linnad on juba enam-vähem araabistunud. Maa endine peremees on siin peaaegu võõras. Kõik on talle siin tülikas ja ebamugav. Ja nii näed teda oma triibulises mantlis minevat üle tänava, — osalt munk, osalt sebra, — loovides aralt ja ettevaatlikult autode vahel, mida juhivad punafessilised araablased-sohvrid.

3

Läbi Tunise.

Lähen mööda Avenue Jules-Ferry'd, jätkan teed Avenue de France'il.

See on Tunise euroopalik linnaosa, levitatud avaralt endisele merepõhjale. Keset päratu laia tänavat datlipalmide read. Kahel pool kõrged ehitised: äripaleed, teatrid, kohvikud, üks kristlik kirik. Tramm ragistab mööda, kihutavad punased autobussid, autod välguvad läikima hõõrutud asfaldil. Kirendavad prantsuskeelsed afišid: liköör-quinquina, seep-maid, suur revüü «New York — Paris» linnateatris! Sada viiskümmend kostüümis ja kostüümita girli!

Ning inimesed nagu ikka pisut lõunapoolsemail laiuskraadel: prantslaste tagasihoidlikke mundreid, itaallaste määrdinud töökuubesid, turistide halle põlvpükse. Moemagasinide ustel värvitudhuuliseid, lühijuukselisi naisi, tänavanurgil semiidi-välimusega ärimehi oktoobreis. Ja käsitamatust rahvusest jõnglased jooksevad meeleheitliku kisaga: «Matin! Excelsior! Petit Parisien!»

Ons see Aafrika? Pigemini mõni Vahemere-äärne prantsuse linn, või, hoolimata palmidest, lihtsalt Montmartre või Montparnasse. Nagu ütlebki üks prantslane ise: Tunise eurooplaste linnajagu — see pole muud kui üle Vahemere pikendatud Pariisi bulvar.

Ainult hommik on liiga hele. Päike pole veel kõrgel, kuid valgust on silmipimestavalt palju. Seda on juba praegu raske taluda. See nagu ei olenekski päikesest,

see nagu oleks õhus eneses ja seda tunnevad mitte üksnes silmad, vaid kogu olevus.

Kuid — mis see on? Äkki lõikab läbi sellest euroopalikust igapäevsusest midagi eksootiliselt kirendavat. Salkkond idamaisi ratsanikke voolab moodsate sõidukite ühetoonlusse nagu värviline mäestikuoja lagendiku jõkke. Kõik on silmapilgul peatatud ja segi paisatud. Lumivalged hobused, ratsanike punased kuued ja helesinised mantlid paistavad kõrgelt üle madala tänavaliikumise. Vaskpasunad, mõõgad ja hoburiistad säravad päikese tules. Trummide ragin matab hädaldunud autode ruigamise. Ja siis kaob kogu see nägemus niisama ruttu palmide tolmkuiva roheluse taha.

Kuid sellele lainele järgneb järellainetus. Mida kaugemale lähen, seda enam märkan muudatusi inimmassi koosseisus. Päikesest põletatud eurooplaste näod asenduvad ikka tõmmumate ja tõmmumatega. Need on peaaegu kõik ühesugused: piirjoonilt ümmargused, ruskete silmadega, arenenud ninasõõrmetega. Ainult nooremail on nad piiratud musta, vanemail halli lüheldase habemega. Kuid nende nahal näib olevat ühteviisi palju nii päikese põletust kui ka päritud ruskust. Imelikud näod, tõsised, pisut võikalt silmisse vaatava pilguga. Selles on ühel hoobil argust, halvakspanu ja salatud vimma. Need on — võõrad silmad.

Ja neist võõraist silmist tunnen algavat kõiki mu kogemusi siin maal. Mõista neid väheselgi määral — see on õieti mu ainus ülesanne.

Kuid veelgi teravamini kui näod äratavad esialgu tähelepanu rõivad. Inimkuju on muutunud täielikult. On kadunud kõik jupiline-jätkuline, kehavormi-kohane, mis iseloomustab eurooplase riidemoodi. Selle asemel kangaline laius, voltide voolavus, mantlite tuules lehviv kergus. Inimkujud nagu nähtud lapsepõlves piibliloo

piltidel. Valged, aina valged mantlid, sekka mõni punane, roheline, triibuline. Kõik see liigutusis lainetamas, õlale-heiteis individuaalne. Peas aga kas väike punane fess, suur fess narmalise tutiga, valge turban punase põhjaga või lihtsalt burnuse peakott. Jalas kollased kannata tuhvlid, punased tuhvlid kuldtikandusega; paljad sääred peened ja tõmmud nagu mustast puust voolitud.

Kes on need inimesed? Ma ei oska neid veel liigitada. Tean, et nad peavad olema araablased, berberid, maurid, lisaks kohalikud juudid, hulgas mõni tuareeg, mõni türklane. Kuid see on ainult mu raamatulik tarkus. Eraldada aga massist rõivastuse järgi rahvusi, sotsiaalseid või usundlikke rühmitusi — see käib alles üle mu oskuse. Veel vähem aitab mind püüd midagi mõista sellest kurguhäälelisest keelest, mida kuulen enese ümber. See näib koosnevat ainult hõikeist, karjatusist, kõrvul tabamatuist umbhäälikute kombinatsioonest. Võimalik, et kõneldakse mitut keelt, kuid ma ei suuda neid veel eraldada. On see araabia või berberi keel, kohalik juudi žargoon või maltlaste murrak? Või on see nn. «sabiri keel», millest olen lugenud: põhielemendiks rahvapärane araabia keel, kuid lisandatud kõigi keeleainetega, mis kunagi siia võõraste poolt kantud — see ühine esperanto kogu Põhja-Aafrika jaoks, mida pole puudutanud veel vähimalgi määral kirjanduslik kultuur?

Kuid mis see jällegi oli? Minust möödub kiirel sammul üleni valgesse mässitud kogu, näo ees süsimust kate. Siis teine, kolmas. Ei näe muud kui mantli alt välkuvaid tikitud tuhvleid ja riide äärt eest kinni hoidvat kätt, mille küüned värvitud tumepunaseiks. Näokate koosneb kahest osast: üks laskub ülevalt kulmudeni, teine algab otse silmade alt ja ulatub rinnani. See pole mingi loor, vaid tihe riie, mille läbi võib ainult

aimata nina kühmu. Näha üksnes kitsas lapike nägu: siniseks värvitud silmanurgad, tätoveeritud silmadevahe ja rusked võõrad silmad ise. Aga näo nähtavgi osa ei erine suurelt näokatte mustast värvist. Nii ruttavad need kogud mööda nagu neegermuumiad.

Ei vajata palju mõttepinget, et tunda neis möödujais araabia naisi. Aga esialgu on see ka kõik, mis võib neis tunda.

Ikka idamaisemaks on muutunud inimmass, ikka vähem kohtab euroopalikke nägusid. Ja siis katkeb äkki kõik moodne eurooplus värava ees, mis kannab nii meelevaldset nime: Porte de France.

Astun esimest korda araabia linna — mediinasse. Ja esimest korda võtab ta mind võimusesse kogu oma salapärasusega. See on hüpe ühelt kultuuritasemelt teisele, tundmusega, milles ühinenud uudishimu argusega. Esimest korda kogeda nii suurt kultuuride erinevust! Läheneda millelegi seni nii täiesti tundmatule! Püüda näha nõnda, nagu näevad need võõrad rusked silmad!

Jätkub esialgu tänavaid, mille ilmet eurooplus vägistanud oma sissetungi barbaarsuses. See arhitektuursete vormide segipaiskamine põlvneb juba aegadest, mil eurooplased elasid siin alles võõrastena oma saatkondade kaitse all. Ja veel praegugi leidub siin küllalt ametlikke ja kristlikke asutisi, võõraste tõukudena sootuks teiselaadilises organismis.

Kuid varsti vabastub linna üldilme kõigest juhuslikust. Algab see idamaine nii arhitektuurne kui eluviisiline maailm, mida ei saa täielikult teha tajutavaks ühegi sõnaga, vaid mida peab oma silmaga nägema ja alles sel teel mõistma.

Millega võiks võrrelda nii Tunise mediinat kui teisigi idamaisi linnu? Küllap vist kõige paremini läbilõikega sipelgapesast. Kujutlege kõrgete müüridega piiratud

tohutut majade räga, kus elab sada tuhat inimest. Seda läbistab tänavate võrk, ebareeglipärane, siia-sinna looklev, parimalgi puhul ainult paarikümne-süllase perspektiiviga. Ei iial ühtki parki ega puiesteed, vaevalt kunagi ühtki avaramat platsi. Selle vastu tänavadki ääretu kitsad, kõnniteedeta, ülevalt harilikult ahtamad kui alt, täis kangialuseid, võlvistikke, pealt kinni müüritud käikusid. Mida lähemale kesklinnale, seda ahtamaks muutub kõik, kuni majad mõne peamošee ümber valguvad üheksainsaks kägaraks, mis tihti võrratult huvitav, kuid millest pole võimalik saada isegi linnulennult mingit ülevaadet. Aga, mis peaasi, tänavate enamiku ülesanne pole mitte võimaldada üldliiklemist, vaid päästa elanikke ainult nende korterite juurde ses majade rägastikus. Need on mitte-kuhugiviivad umbtänavad, planeerimis-pimesoolikad, mis ristlevad fantastiliselt siia-tänna ja lõpevad ootamatult mõne lukustatud ukse ees. Labürint — see oleks ainus nimetus sellisele linnale.

Mille järgi juhtida siin oma sammu? Peamiselt enese instinkti ja võimalikul korral päikese järgi. Ei aita siin ükski plaan ega näe siin kuskil kauemaks enese ees mingit sihitähist. Vaevalt vilksatab kuskil tänava käänakul minarett, kuid siis on ta jäädavalt kadunud, ja otse ta juures olles pole tast enam aimugi. Jätkub vaid lakkamatult sama arhitektuurinähete kordumine, mida ei eralda miski individuaalsem tunnus. Võid keerelda tundide kaupa nagu metsas ja tulla ikka uuesti samale kohale, ilma et seda ometi ära tunneksid.

Ristlen esimene kord tunni, teise ja osa kolmandatki ses labürindis. Mul pole mingit sihti ja mul on enam kui küllalt aega. Ükskõik kuhu jõuan!

Nüüd lähen mööda võrdlemisi õiget tänavat. Kahel pool riburada kauplused, paiguti majaküljed lihtsalt

lahti, kogu sisemus nähtaval. Kõike on siin, mida võib idamaine inimene vajada, toiduaineist ehteasjuni. Tänaval sumiseb rahvamurd: araablasi, neegersõdureid, näokattes naisi, paljasjalgseid lapsi; siinsamas eesleid ja koeri. Kogu elu näib nagu peopesal, sarnaneb mõneti Vahemere Euroopa-poolse ranniku eluga, ja on ometi mingi võika kõrvalilmega. Need on tõmmud, musta habemega piiratud näod, need on rusked, võõrad silmad, mis siin valitsevad. Need on valged, punased ja rohelised burnused, mis hõljuvad ägedushoos, need on paljad neegrisäärеd ürgägeda astumisega... Kuhu taganeda nende eest?

Vahel näib ümbruse käitumine päris käsitamatuna. Kahel pool tänavat istuvad mehed reas, seljad vastu seina, rusked jalad sirutatud tänavale. Rahvas saalib neist mööda, eeslid astuvad üle nende säärte, kuid nad ei liiguta, nad vaikivad nagu magades. Turbanites mehed on rinnutsi koos, rabelevad, räuskavad otsekui hirmsaimas tülis. Kuid siis haaravad nad üksteise käed, suudlevad neid, suudlevad üksteist õlgadele, lahkuvad. Ning jällegi näen kahte vaikivat kogu istumas siinsamas tänaval, põlved kokku tõmmatud, näod vastamisi. Kulub tükk aega. Kuid nad ei liiguta end, ei lausu sõnagi, vaevalt hingavadki...

Ja värve, värve igal pool — riietuses, kaupades. Virnadena tuttavaid ja tundmatuid puuvilju: kuldkollaseid, karmiinpunaseid, lehtrohelisi, sini-musti. Siinsamas püramiidid vahvleid, klaasitaolisi kristalse läikega maiustisi. Tõmmunahksed olendid küpsetavad raudristikuil mingi looma sisikondi, rasv keeb särinal. Tundmatud toidud levitavad hõngu, hapuks läinud õlide lõhnu, õhk on täis vängeid vingusid. Kärbseparved keerlevad toitude kohal, datlikobarad räästais kihisevad neist nagu vaablaste pesad. Ja tänav on nagu pühk-

mekast, muda, eeslisõnniku, puuviljakoorte, niriseva virtsaga. Kuid mitte üksnes ümbrus pole värvikasräpane; seda näivad olevat isegi hääled, mis täidavad õhku. Kriiskavad inimesed, röögivad eeslid. See on kärisev kurguhäälte segu, umbhäälikute hõõrdumine üksteise vastu. Aga rusked näod jäävad liikumata, nende ilme ei väljenda mulle veel naeru ega nuttu. Ma ei saa kaugeltki aru, kus lõpeb äri ja algab tüli. Kõik on alles järsk, varjundita, otsekui toores turumaaling.

Kuid pikkamööda vaibub kaubitsemiskära, inimesed muutuvad tagasihoidlikemaks ja tänavavõrgustik tõmbub veelgi koomale. See on sipelgate labürindi keskus, fantastilise müüristiku fantastilisim urgas. Saabun mingi hiigelehitise juurde, mis paiguti teistega ühte kasvanud või kangialuste kaudu neist eraldatud. Ringlen ta ümber mööda hämaraid urkaid, kuhu päike ainult siit-sealt kiiri heidab. Siin ses südames on siis peamošee, Džama ez-Zituna. Juba a. 732 rajati ta, omaijaadi-kuberneri Obeid Allah Ibn el-Hababi poolt. Punavalge-turbanilised mehed astuvad sisse, pühalik tõsidus näol. Kuid igal uksel leidub pealkirju mitmel euroopa keelel: sisseminek keelatud. Ja minagi olen *rumi*, olen uskmatu, ja mullegi on see keelatud. Võin ainult vaadelda ehitist väljastpoolt, eritleda ta lülilist kasvu, ta klassikalisist varemeist anastatud ehitusmaterjali. Ja teada, milliseks muhameedliku kultuuri keskuseks see on oma vaimuliku ülikooli ning raamatukoguga.

Sipelgapesa jätkub. Uuesti ristlusi läbi labürindi. Veelgi mošeesid, paleesid, kindlusi, fantastilisi trepistikke ja kangialuseid. Ning uuesti olen ma all, keset kihavat elu. Ees värviline perspektiiv, nii kaugele kui näha. Punase, rohelise ja kollase raamistikus liiguvad inimrühmad, punased, valged, rohelised. Rasked aroo-

mid, nahkade, lõhnaõlide hõngud täidavad õhku. Käib kauplemine, kuid vaiksemalt ja soliidsemalt, mingi traditsioonilise auväärsusega.

Olen jõudnud nimelt sukkide rajooni. Kuid sukid (*souks*) — need on midagi äärmiselt iseloomulikku Põhja-Aafrika suuremaile linnadele. Nagu keskaeg Euroopas kitsendas ameti- ja ärimehed sumptidesse, nii tegi ta seda ka Idamail. Kuid veel enam — ta piiras siin iga kaubandusliku ettevõtte liigi linnas kindla rajooniga. Ja nii moodustusid sukid, kus igaühes äritseti ainult ühe kaubaga. Kuigi hilisem aeg on seda süsteemi lõdvendanud, ometi kehtib see veel enam-vähem edasi.

Sukid on ilma kindlama ühenduseta omavahel, kuid üldjoonilt ühesugused. Need on pikad kangialused, pealt kaetud võlvistiku, laudkatuse või haruldasemal korral bambusvõrega, millel roomavad viinapuuväädid. Kahel pool külgedel kauplused, mis tihti ühel hoobil ka töökojad. Enamasti on äriruum ilma esiseinata, avatud möödamineja silmadele. Tööruumi põrand on meetri võrra maapinnast kõrgemal. Sellel laval istub siis ärimees oma kaupade keskel; seal töötab kingsepp, kuldsepp, fessimeister kõigile nähtavalt.

Jalutan läbi tähtsamate sukkide. Suk el-Attarin, parfüümide turg — täis idamaiste lõhnaõlide hõngu ja selle hindajaid. Suk et-Truk, rätsepate rivi — kõrge puust katusealune suurte laternatega. Kuldseppade suk — peene käsitöö ja juveelide töötlus- ning müügipaik. Riide suk — rida võlvialuseid puna-roheliste sammastega, mis kannavad kõrvalkaari.

On keskpäev, ja äri hakkab juba vaibuma. Kuid liiga äge ning kärarikas pole ta sukis kunagi. Selleks valitsevad siin soliidsed traditsioonid. Võõras on kõigepealt külaline ja siis alles ostja. Suuremais ärides pakutakse

enne tass kohvi, aetakse sõna viisakat juttu, päritakse perekonna tervise järgi ja minnakse alles siis äriasjadele. Iga poe ees istub kivipingil harilikult mõni omaniku tuttav, kel pole üldse ärimõtteid. Istutakse, vaikitakse, mängitakse kabet. Äri näib olevat kõrvaline asi. Ja ometi käivat kaup kokkuvõttes õieti suurte summade peale.

Ei ole paremat paika idamaise elu ja tüübirikkusega tutvumiseks kui sukid. Kõik on siin näiliselt nii apaatne ja unine, kuid tõeliselt kestab lakkamatu tegevus. Võlvide hämaruses käib töö: tikitakse, taotakse, viilitakse, õmmeldakse. Kuid nagu on meister ise peidetud rembrandtlikesse varjudesse, nii ka ta mõttemaailm. Mingi liikuv tardumus ja tarduv liikumine, kuid ometi nii produktiivne. Ainult sukkides rippuvad vanad lipud kõnelevad mingist kollektiivsusest, organiseeritud ühiskonnast.

Olen uites mööda neid labürinte eksinud välja sukkide piirkonnast. Ja äkki leian enese imevaikses elumajade kvartaalis. Ei ühtki äri; ainult lumivalged seinad, kinnised uksed, mõni üksik rohelise võrega aken pea kohal. Ei näe ühtki eurooplast, vaevalt valendab mõni araablase burnus ja kaob võlvialusesse. Lahtise näoga naine läheb üle tänava, kuid silmab siis võõrast, peidab ehmudes palge punaseks värvitud kätega ning kaob samuti. Vaikus ja elutus. Päikese valgus langeb silmipimestavalt üle lumivalge seina puhtale kivistikule. Tänava perspektiivis piirdub vastu taevasina minareti peen siluett.

Ses pildis on idamaist uima.

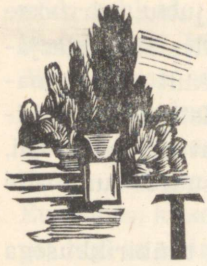

4

Dar el-Bey, Bardo, Belvedere.

Tunises olen juba mitmendat päeva. Igapäev ikka uued ja uued rännakud mööda linna, kord ühes, kord teises suunas. Ja ma tunnen juba seda majade rägastikku, ilma et ometi iial loodaksin ta plaani pähe õppida. Kuid ons mul seda tarviski? Rohkem kui midagi muud on mul just aega. Ja saabuda sihile eksimistega, mille jooksul avastatud uusi asju, leitud vastseid väljavaateid ning nähtud üllatavaid stseene, see pole tõesti mingi kaotus.

Tunnen ka Tunise ajalugu. Kaua aega jäi see linn oma maailmakuulsa naabri Kartaago varju, kuigi oli asutatud viimasega umbes samal ajal, s. o. kahe ja poole tuhande aasta eest. Siis kandis ta nime Tunes. Hiljem varjutas teda jälle Kairuan nagu maa usundiline ja poliitiline keskus. Ja alles XIII sajandil pääses Tunis õitsvusele, kuid seda segasid tihti sõjad ja sisemine korralagedus. Ning lõpuks, sellisel arenemisastmel kui praegu pole ta kunagi olnud.

Kuid õieti peegeldub ühe linna ajalugu ta ehitisis, nagu inimese elulugu ta näoilmes. Mu ees on Tunise majademeri, ja ma püüan mõista selle kaudu ta ajaning elulugu. —

Üleval mäerinnakul, peaaegu vastu muistset kindlust, on Dar el-Bey — beide palee. Läbin õue ja mõned ruumid ning tõusen kõrgele terrassile. Tulles trepistiku hämarusest, satuks nagu silmadega päikesesse.

Kõik on sõnulkirjeldamatult hele, kõik on nagu valgus ise!

Jalge ees valendab ruutverstade kaupa Tunise majastik. See on mere äärde mäele levitatud prohveti valge mantel, nagu ütleb moslemi laulik. See on üksainus lippide ja lappide panoraam, esimesel pilgul tasaselt ühetaoline. Alles pikkamööda selgub pilt ja silmad tabavad piirjooni. See seal on mediina lampkatuste ruudustik, vaevalt seletatava tänavavõrgustikuga. Mošeede ja sukkide kohal jätkuvad pikad alad peaaegu siledat pinda, milles tumenevad ainult laeaknad nagu taeva poole pööratud silmad. Otse ees on peamošee pitsiline minarett ja õue nelinurk, kust paistavad lahtised templi uksed. Nii, siit ülevalt vaatab «rumi» ikkagi su pühamasse paika, moslem! Siis loeb silm vähemalt poole tosina võrra teisi minarette nende kahhelkatuste, kuldkerade ja seliti poolkuudega. Ikka laiemale levib Tunis: paremal Bab Džazira, vasakul Bab Suika linnaosa, kõige taga euroopa linna sirged tänavad, aga veelgi kaugemal põhjas Tunise järv ja Kartaago ähmane kõrgustik. Maa poolt ümbritsevad linna poolringis lainetavad mäed.

Vaatlen vaikides seda panoraami. Siis osutab äkki lossivaht peamošee poole:

«Näete —? kuulete —?»

Enne veel kui midagi näen, kuulen kaugusest pikka, kurb-käskivat hüüdu. See tõuseb, lainetab meloodiliselt ja kustub niisama. Siis näen minareti rõdul tumedat kogu, käed üles tõstetud, pea selga heidetud. Niisiis ikka veel kostab üle usklikkude linna muezzinide palvele manitsev hääl. Ja tuhanded peatuvad seda kuuldes oma askeldusis ning keskendavad oma mõtted Mekkast ja Mediinast saabunud jumalale. See hääl näib nii orgaaniliselt võrsuvat sellest arhitektuurist, kogu

ainelise ja vaimse elu laadist. Ja ma mäletan, millise pariseva tulekahjukellana kostis just eile õhtul mu kõrvu mediina ja euroopa linnajao piiril kristliku kiriku kellatagumine...

Laskun terrassilt palee siseruumidesse. Need rühmituvad ümber kinnise, detailirikka õue. Vahikamber, söögituba, salong, magamistuba, ministrite vastuvõtusaal — kõik portselanseinalised, arabeskirõõmsad ruumid. Must-valged, puna-rohelised, kuld-sinised ornamendid. Suurepärane lagi ministrite saalis, teisal imeväärselt nikerdatud uksed, kolmandas kohas pitsilised aknavõred, millest valgus langeb marmorile nagu värvilisest sõelast. Üldiselt meenutab aga palee rohkem muuseumi kui elukohta. Viimase jaoks on siin isegi muhameedlase seisukohast liiga vähe mugavust ja mööblit. Ministrite saali tühjuses ainult euroopalik leentool-troon ja ministrite istmed seinte ääres. Teisal enam kui banaalne büroolaud. Ja tõeliselt ei viibigi bei siin enam kuigi palju. Palee täidab peamiselt ametliku vastuvõtukoha ülesannet, kuna bei ise elab Marsas, Hammam Lifis või mõnes teises pealinnalähedases kohas.

Kuid bei tõeline residents polnud ka minevikus ei siin ega ülalmainitud linnakestes, vaid Bardos. See Tuneesia valitsejate Versailles asetseb paar-kolm kilomeetrit pealinnast sisemaa poole. Ja kümmekonna minuti pärast olen trammiga seal.

Avaneb puie- ja lillerikas õu, ühel pool palee ehitised, teisel kaardiväe kasarmud, vastas eksootiline aed. Puude vahel palju itaalia marmorit, väike õuemošee ja imekaunis varisev portselanpaviljon. Kogu pildis palju värvipuhtust ja rahu.

Palees endas peaaegu igal sammul euroopa ja islami kultuuri segunemismärke, vahel küll päris huvitavaid.

Juba palee fassaad: ehtmauripärane sile sein, mille kaari kannab aga kreeka sammaste rida. Trepi kõrval kaheksa sõbralikeks stiliseeritud lõvi nagu puudlit — jällegi vastuolu islami keeluga kunstis elavaid olendeid jäljendada. Kipsmustritega dekoreeritud sammaskäigule järgneb aga kolonnaadist ümbritsetud parkettkivist põrandaga suur õu. Sambaid ühendavad triibulised võlvkaared, nende taga seinad täis peent ornamenti. Kõik see on nii päikesepaisteliselt harmooniline, ilmelt võltsimatult mauriline.

Kuid vaja ainult tõusta trepp ülemale ja astuda troonisaali, kui valdab jälle üllatus. Kus me oleme — Versailles's, Potsdamis või Schönbrunnis? See on suur ja oma suuruse tõttu madal näiv saal laest rippuvate hiigellühtritega, seinu katvate gobelääänide ja Euroopa riigivalitsejate portreedega suurekaustalistes kuldraamides; seinte ääres rokokoolauad ning -toolid. Valitseb ainuõiguslikult euroopa ilustuskunst, ja kaugeltki mitte esmajärgulises väärtuses.

Seevastu aga omab samas lossis suur vastuvõtu-, — seegi omast kohast troonisaal — sootuks teistsugust ilmet. Triibulised hoburauakujulised kaarvõlvid, nende all jällegi bei iste, kahel pool kaks madalat sohvat nõunikele. See, aga veelgi rohkem mõned väiksemad ruumid hoovavad juba ehtsat idamaist vaimu.

Kuid Bardo huviväärtused ei peitu ikkagi niipalju bei lossis kui viimase kõrval asuvas muuseumis. See kannab Alaui muuseumi nime, 1902. a. surnud bei Ali auks. Muuseum asutati juba a. 1888, kasutades selleks Bardo lossi muistseid haaremiruume. Ja sellest peale on ta arenenud üheks väljapaistvamaks Põhja-Aafrika arheoloogiliseks muuseumiks. Kuid olgu juba alguses tähendatud, et arheoloogiat ei tule siin mõista liiga kitsas mõttes.

Rida üksteisega ühendatud ebasümmeetrilisi ehitisi, osalt kõrgete ja kitsaste, osalt ümarate akendega, siinseal seintel rippuvate kinniste palkonitega, ühte nurka pidi beide paleega otse kinni kasvanud — selline on Alaui muuseum väliselt. Kogu ta fassaad on kaetud lopsakate väätkasvudega, paiguti kuni kolmanda korra akendeni. Praegu õitsevad need väätkasvud: äärmiselt intensiivsevärvilised helepunased ja helesinised õitekobarad ripuvad alla. Segamini tuleleegid ja ultramariin, — sellist õitsvat maja pole ma iial varem näinud!

Sees aga võrratu esemeline ülevaade kõigist kultuuridest, mis neil mail kunagi valitsenud — ürgberberi, puunia, rooma, bütsantsi, mauri, — ja kõik enamvähem esmaväärtuslikus ulatuses. Alumise korra viies saalis peamiselt berberi- ja puuniakeelsed tekstid ning rikkalik kogu rooma monumentaalskulptuuri ja mosaiiki. Järgmise korra kolmeteistkümnes saalis osalt sedasama ainestikku, kuigi domineerib rooma ja bütsantsi aja kunstkäsitöö, relvastik ja rahaleiud ning võtavad veelgi laiema ulatuse seintesse ja põrandasse raamitud mosaiigid. Eriti viimaste alal näib Alaui muuseum olevat otse esmajärgulise tähtsusega. Siin on võrratuid varandusi, mida loovutanud muistsed kultuurikeskused — Kartaago, Dugga, Thuburbo Majus, Bulla Regia.

Eriti huvitav on aga terveni viie saali esemestik, mis tõsteti 1907. ja 1913. a. vahel Mahdia neeme juures merest, neljakümne meetri sügavusest, kuus kilomeetrit rannast. Seal oli hukkunud umbes esimesel sajandil enne meie ajaarvamist galeer, mis oli teel Ateenast Rooma, lastiks kunstiteosed ja ehitusmaterjalid. On ju tõsi, et kahe tuhande aastane merevees ligunemine ei või kunstiteoseid väärtuslikumaiks muuta. Kuid see on neid vähemalt hoidnud muu rikkumise eest. Ja lõpuks, kuigi vesi on pronksi söönud, ometi on ta paiguti sellele

andnud ka imeväärse paatina, ümbritsenud relvad kristallidega ning lisanud näiteks kiivritele nendesse kinnilubjastunud teokarpidega otse bisarset veetlust. Ainulaadne kollektsioon, nii väärtuselt kui päritolult!

Nagu tähendatud, asub Alaui muuseum peamiselt endise haaremi ruumides. Ja sellepärast pakuvad mõned ta saalidest juba ehituslikult suurt huvi. Pidusaali lagi tõuseb imeväärse arabeskiga kaetud kuplina, et siis keskelt jälle laskuda, otsekui andes järele lühtrite raskusele. Veelgi uhkem on ristikujuline naistesaal oma kaheksanurkse kõrge kupliga ja värvilisest portselanist seintega. Igatahes kuuluvad need mõlemad ruumid mauri arhitektuuri kauneimate saavutiste hulka.

Kuid Alaui muuseumi varandused pole veel kaugeltki piiratud ainult eelmisega. Lisaks nendele arheoloogilistele ja antiikkunsti kogudele tuleb mainida veel erilist araabia etnograafilist osakonda. Selle ruumideks on kasutatud üht väikest mauripaleed. Ta sisaldab kaksteistkümmend väiksemat või suuremat tuba, lisaks lahtise õue — patio. Juba viimane üllatab oma päikesepaistelise värvirõõmuga. Keset marmorõue on siin gratsioosne teokarbiliste veeliudadega purskkaev. Seinad sätendavad portselanist, kahel pool otsas kannavad saledad kruvisambad puna-valge-vöödilisi kaari. Teised ruumid, mis samuti arhitektuuriliselt huvitavad, sisaldavad arvuka kogu araablaste kunsti- ja tarbeesemeid: karikaid, vaase, taldrikuid, muusikariistu, relvi, kohvreid, tikandeid, Pärsia ning Kairuani vaipu. Kõik see värviline ja kunstiliselt teostuselt viimistletud materjal pääseb selles äärmiselt dekoratiivses ümbruses eriliselt mõjule. —

Väljunud Bardost, on silmad veel kaua täis selle ilu mälestust. Ja nii raske on kainelt tajuda, et selle kõige

on loonud ometi üksteisega reaalselt seotud inimesed — oma ühiskonna raamides — pidevas sotsiaalses võitluses.

Lähen läbi kauni Belvedere. See on sadakond hektarit suur park, paar kilomeetrit Tunise euroopa linnajaost eemal. Ta laiub vaheldusrikkalt üle küngaste, pakkudes ühel hoobil eksootilisi tihnikuid ja avaraid väljavaateid. Küngaste madalamurulistel külgedel kirendab lillede nööbistik, siis levivad ebasümmeetriliste salkadena agaavid ja rododendronid, viskuvad üles palmid, piiniad ja eukalüptid, nende vahel väänlevad liaanid, kuid all tihniku varjus roomleb meie tubane filodendron räsitud sajajalgsena, seltsis omataoliste vedelejatega.

Jalgrajad keerlevad loivade spiraalidena üles mäele. On kuum, kuigi päev kaldub madalasse. Äkki vilksatab eksootilise taimestiku keskel midagi hele-gratsioosset. Ja hetk hiljem avaneb täielikult üks Tunise kauneimaid ehitisi — Belvedere kuuba.

See pole otstarbelt ja olemuselt midagi muud kui ainult puhkepaviljon linnaäärses pargis, ja siiski on ta kunstipärane nagu viimistletud palee. See on neljakandiline ehitis, mille kolm külge lahti, nii et avaneb vaba vaade saledate sammaste vahelt. Nende kohal tõusevad pitsilised poolkaared ja lihtsad monumentaalsed seinad, mida aga üleval kroonib viis kuplit, keskmise ja suurema otsas poolkuu.

Sellele harmoonilisele lihtsusele vastab kuuba sisemuse haruldane detailirikkus. Sambaid ühendavad üleval lopsaka kipsornamendiga kaetud kaared. Keskel tõuseb lagi kuni peakupli kõrguseni. Nurksambad, pingikõrgune välismüür ja tagasein on kaetud värvilise portselaniga. Tagaseinas erendavad isegi värviliste

mauriakende efektid. Taganedes sinnamaale, näed üle ruudulise kivipõranda väljast eksootilise taimestiku latvu.

Istun ääremüüril. Kividest hoovab magusat jahedust. Olen täitsa üksi. Otse mu ees on mulle tundmatu puu, mille sümmeetriliselt paigutatud oksad kannavad haruldaselt pikki pehmeid okkaid. Need on harali vastu kahvatusinist taevast nagu tuulekammid. Silmad kiinduvad neisse, mõte peatub.

Kõik näib hetkeks nii imelik. Kus ma olen? Mis on minuga saanud? Näib, nagu peituks kogu olemasolu mõte ühteainsasse portselanvinjetti, ühteainsasse liikumatult seisvasse okaskobarasse. Ümber virvendavad valguse vastuhelgid.

Siis tõusen ja lähen aeglaselt teele. Õhtu varjud langevad pikkadena üle jalgraja. Tõstan pea ja üllatun, nähes, milline panoraam siit avaneb, — veelgi suurepärasem kui hommikul Dar el-Beyst. Jällegi Tunise majademeri, Bu Korneini ja Zaghuani mäed, el-Bahira järv ning Kartaago künkad. Jah, seal taevarannal helendab loojenevas päikeses igipõline Kartaago!

5

Kartaago varemeil.

Tunisest on Kartaagosse elektriraudteel poolteistkümmend kilomeetrit. Kartaagost jätkub tee veel Marsa linnakeseni ja tuleb sealt Bahira kallast mööda jälle tagasi Tunisesse. Nii on see kahe paari röö-

bastega ringtee, kus rongid liiguvad kogu aeg kahes suunas. Siin on jälgitud täiesti Pariisi metroo süsteemi, kuni konduktorite prääksuvate viledeni.

Rong läheb kohe Tunise euroopa linnajao südamest, suundub sadamasse ja sihib otsejoones üle järve, mööda kanalivalli. Juba Tunisesse saabumisest saadik tuttav ümbrus, ainult liikumine vastupoolses sihis. Akende taga madal rohekas vesi, siin-seal kõrkjamätastega. Kõik see meenutab Veneetsia laguune, kõigepealt saabumist «Aadria pärlisse» endasse. Ja — mis see on? — ees madalalt rannajoonelt tõusebki tikuna teine Markuse torn! Varsti peatub rong Goleta-nimelises linnakeses. Ja linnakese elanikeks on peamiselt just itaallased. Nemad need siis ongi, kes isegi oma kodumaa tornikuju on siia kaasa toonud. Kuid ühes selle tähelepanekuga tärkab ka mõttesse, kui lähedalt sugulased on õieti muhameedlaste minaretile nii Veneetsia Markuse torn kui ka üldse Lombardia kirikute telliskivised obelisk-tornid. Nagu teeosutid tõusevad nad ühteviisi Po madalalt lagendikult ja kõrbe ühetoonlusest, üle vee ning liiva. Siin Goletas osutab see torn sõrmena muistse kultuurivälja algust. Sest veel mõned lühikesed jaamavahed, ja olemegi keset Kartaago poolsaart.

Kartaago, — milline sugestioon on ometi nimedel! Kui pole ajalooga just lähemalt tegutsenud, siis ei teata Kartaagost õieti midagi. Kuid kuigi Ateenast või Roomast on kõigil rohkem käsitust, siis äratab paljas Kartaago nimigi rohkem mõttelendu. Sellega oleks nagu osutatud millelegi ürgsemale, salapärasemale ja ühtlasi veetlevamale. Kui Ateena ja Rooma nimetus kangastab mõtteid, siis huljutab Kartaago mainimine tundmusi. Ja viimaste alatooniks on ikka mingi haletsus, nukrus, lein paratamatu kaotuse pärast. Neis avaldub kaasaelamine

ajaloo ühele suurimale tragöödiale. «Kui poleks s e d a olnud, oleks Euroopa saatus kujunenud vahest sootuks teiseks!» Kainelt mõeldes on veel kahtlane, kas see teistsugune saatus oleks parem olnud. Kuid Kartaago puhul ei tahagi mõtelda, vaid ainult tunda. Ja tundmused pole ju kunagi kained.

Mäletan laevalael kuuldud kõnelust, kui Aafrika rand juba silmapiiril paistis. Keegi palju reisinud sakslane andis juhatust kahele taani daamile:

«Nii siis, te sõidate esimest korda Tunisesse?»

«Jah.»

«See on muinasjutulik maa, võin teile öelda.»

«Jah — K a r t a a g o v a r e m e d !!»

«Tühja kah varemeist... Pärismaalaste mustus on muinasjutulik!»

Siin põrkas harras mineviku-vaimustus vastu skeptiku irooniat. Kuid neidsamu «Kartaago varemeid» kanname igaüks oma südames. Terve päeva otsisin minagi neid tõelisusest ja lahkusin leidmata. Kuid see pettumus ei asetanud mind veel tolle skeptiku seisukohale. Sest alles on vähemalt Kartaago koht ja nimi. Ning nende sugestioon ei kao.

Igatahes olgu aga kohe alguses rõhutatud, et neid «Kartaago varemeid», mida me esmajoones mõtleme, üldse olemas pole. Selle koha üle on käinud palju kultuure ja palju mineviku mälestisi on siia maha jäänud. Kuid kartaagolastest kõnelevad need kõige vähem...

Linna koht nii kaugema kui lähema ümbruse mõttes on valitud kõige paremini. See oli vana maailma Gibraltar, Vahemere kõige kitsamas kohas, vastu Sitsiiliat ja Sardiiniat, peaaegu ühesuguses kauguses tolle aja tuntud maailma piiridest. Siin oli tõesti paras pesapaik rahvale, kelle jõud oli laevanduses ja elukutseks kauplemine. Kuid niisama vastavad olid otse kohapealsed

tingimused. Kartaago ala moodustab poolsaar, mille merre ulatuv ots avardub kümmekond kilomeetrit laiaks kõrgustikuks. Mannermaaga on see ühendatud soise madaliku kaudu. Nii leidusid siin juba eeskätt eeldused loomulikuks kindluseks. Veel enam aga võis siin korda saata inimeste organiseeritud jõud.

Sellele poolsaarele asutati a. 814 või 813 enne meie ajaarvamist Kartaago. Noil ajul rajasid foiniiklased paljudes kohtades Vahemere rannikuil oma kaubafaktooriaid, millega ühenduses tekkisid ka kindlused ja linnakesed. Üks sääraseid väikesi kolooniaid oli esialgu ka Kartaago. Legendi järgi oli ta asutajaks Tüürose printsess Dido, kuningas Pygmalioni õde. Veel praegugi näidatakse Kartaago neemel allikat, mille kohal Dido randunud. Asundust kutsusid selle rajajad lihtsalt Karthada (Kartha hadatha, s. o. Uus linn), millisest nimest kreeklased väänasid Karkhedon, roomlased aga Carthago.

Linna asutajad olid, nagu tähendatud, foiniiklased, semiidi tõugu rahvas, keeleliselt juutidele lähedased. Vanas Testamendis esinevad nad üldnimega kananealased, vahel üksikute linnade järgi tüürlased või siidonlased. Egiptlased nimetasid neid «fencha»; selle sõna juurtest «poeni» ja «puni» moodustus üldnimi foiniiklased ning roomlaste juures eraldi kartaagolaste kohta puunlased.

Teatavasti olid foiniiklased esimesi idarahvaid, kes levitasid läänemaile kultuuri algeid, ms. ka tähestiku. Kuid nende eneste vaimuelust on meil siiski vähe täpsemaid teateid. Nende usund oli igatahes Paabeli omaga suguluses ja piirdus algkujus loodusjõudude kummardamisega; tegelikult lisandus see aga paljude võõraste elementidega ja võttis toore asjalikkuse ilme. Tunneme nende jumalaid: Baali, Melkarthi, Aštorethi,

Taniti, kuid ka verejanulist Moolokit, kellele ohverdati inimesi. Nende vaated ja kombed oleksid meie seisukohast igatahes võõras-vastikud. Ja kuigi nad kultuuri levitamisele kaasa aitasid, ei näi nende eneste looming sel alal olevat kuigi väljapaistev. Nad olid ikkagi peamiselt vahetalitajad, olid siis küsimuses vaimsed või ainelised väärtused.

Võrdlemisi vähe tunneme ka foiniiklaste ühiskondlikku ja riiklikku korraldust. Seda isegi Kartaago õitsengul, millisest ajajärgust on just alamal kõne. Igatahes oli see läbi ja läbi ärirahvas, kelle esimeseks hüveks oli varandus, kuna muud rahvuslikud ja isiklikud väärtused kõrvalise tähtsusega. Selle kohaselt kuulus ka riigivõim üksikuile rahaaristokraatide perekondadele. Valitses vanemate nõukogu, mingi senat, kuna sõjavõimu teostasid kaks rahva poolt valitud suffeeti. Peajõud oli laevastikus, sõdurid olid palgalised, ükskõik mis rahvusest ja kust kokku kaubeldud. Kui vähe see riiklik kord oli rahvuslikult ühtlane, osutab kas või seegi, et sõjaväe komandokeeleks oli kreeka keel, kuigi muidu aeti asju foiniikia keeli.

Kuid hoolimata sellisestki riigikorrast suutis see võrdlemisi väike rahvas oma ärimõju maksma panna kogu tolleaegses tuntud Euroopas. Tema kaubandus ulatus Britannia ja Balti mere rannikuni. Ning teiselt poolt pidas ta elavat karavani-kaubitsemist isegi Sudaaniga.

Tõenäoliselt rentisid Tüürose emigrandid esialgu kohalikelt berberitelt maatüki oma Kartaago jaoks. Seal hakkas aga nende võim pikkamööda kasvama, kuni nad lõpuks maa päriselanikele enestele enam kui kardetavaks said. Sel foiniiklaste jõukoondumisel Põhja-Aafrikasse oli mitugi põhjust. Kõigepealt hakkas kreeklaste nobe tõus nende vaba tegevust Vahemere

idaosas ikka enam ja enam takistama. Ja siis vallutas Makedoonia Aleksander a. 332 e. m. a. Tüürose ning hävitas suurelt osalt, nii et linn sellest enam ei toibunudki. Juba enne kohutavat piiramist saadeti sealt hulk naisi ja lapsi Kartaagosse peitu, veel rohkem aga saabus siia väljapaistvaid perekondi pärast linna hävitamist. Nad jäidki «Uude linna», ja see tundis enese endise kodumaa traditsioonide pärijana. Kuid teiselt poolt hakkas just noil ajul Vahemere kesk- ja lääneranniкute rahvaste keskel riiklik elu siginema. Need maad nende tookordsel arenemisastmel olid just kohased foiniiklaste koloniaalkaubandusele. Kõige selle järelduseks oli kogu foiniiklaste rahvusjõu siirdumine lääne poole, kuna nende esialgse kodumaa tähtsus täiesti langes.

Nähtavasti sai just geograafilistel põhjustel selle Lääne-Foiniikia keskuseks Kartaago. Ja see omalt poolt algas koloniseerimispoliitikat, asutades oma kaubakohti ja kindlustusi kogu Vahemere lääneosas ning isegi sealpool Herkulese sambaid. Nii said Kartaago mõjualusteks peale Põhja-Aafrika veel Sitsiilia, Sardiinia ja Hispaania. Tõsi, Kartaago ei suutnud neid maid küll mingiks riiklikuks tervikuks liita ja tema võim piirdus peamiselt ikkagi rannikutega, kuna sisemaade päriselanikud jäid ta laenulisteks või liitlasteks. Tema kolooniadki olid omavahel võrdlemisi loius ühenduses, nagu olid ka endise Foiniikia linnad enamvähem iseseisvad. Kuid ühtlasi oli Kartaago ses maailma osas ikkagi esimene riiklik organisatsioon, mille mõju polnud piiratud ainult ühe või teise väikese hõimuga.

Kartaago linn omaette võttis ulatuse, mis oli senises läänemaailmas täitsa tundmatu. See poolsaar praeguse Tunise lahes oli üksainus majade meri. Ja majade hul-

gas oli seitsmegikordseid vaiguga poonitud paleesid! On arvestatud Kartaago elanikke ühe miljoniga; igatahes oli neid enne linna hukkumist 700 000, kes ühtekokku omasid hiigelvarandusi.

Enne hukkumist... Seisan just Kartaago endise akropoli Byrsa tipul, kus toimus selle tragöödia viimne vaatus. Ümber on lagedad kingud mõne üksiku uusaegse ehitisega. Maapind on kehva haljusega, rusketolmune, paiguti üles kaevatud. Eemalgi, peaaegu taevarannani, paistab kaevandeid ja varemete jäänuseid, segamini praegusaja inimeste elamutega. Mis on aga siin säilinud muistseist valitsejaist kartaagolastest?

Rändan tundide kaupa ühes araablasest juhiga mööda neid varemetevälju. Ja see, mida näen just kartaagolastest, pole mainimisväärtki.

Just siinsamas Byrsa veerul avaneb rida puunlaste haudu: kolme- või neljakandilised, kivitahvlitega vooderdatud avaused mäeseinas. Haudade ees ühest kivist raiutud lahtised kirstud-sarkofaagid, ilma mingi ilustiseta. Umbes samasuguseid kalmistuid leidub veel mitmel pool varemeteväljal. Kuid küllap on ainult omal ajal haudadest leitud esemed tõendanud, et siin on tegemist just puunlaste matmiskohtadega; muidu võiks seda vaevalt väita. Eelmise lisaks osutavad ainult veel mõned üksikud vormitud müürijäänused maas ja mere ääres vee all puunilist algupära. Ning see oleks ka kõik.

Kui palju rohkem kõnelevad sellest kadunud rahvast siiski ka kunstkäsitöö-esemed, amuletid, ehised, rahad ja tekstikatked — nii Kartaago kui ka Bardo muuseumis!

Ja kui palju rohkem on ta endise linna kohale jätnud ainelisi mälestisi ka tema võitjad roomlased ning veelgi hilisemad isandad bütsantslased!

Igatahes leidub Kartaago neemel veel ehitiste vare-

meid ja kunstiteoste jäänuseid. Kuid need pärinevad juba hilisemaist aegadest ja kultuurijärkudest kui puunlaste omad. Kilomeetri kaugusel Byrsa tipust on roomlaste amfiteater. Praegugi võib imestleda ta suurust, mis ületab isegi Rooma Colosseumi oma. Sellest suurehitisest tükk maad eemal olev teater pole nii ulatuslik, seevastu äratavad aga tähelepanu ühe praeguse araablaste külakese juures olevad tsisternid. Siin on terveni 15 maa-alust võlvitud ruumi, mille ülesandeks oli Zaghuani mägedest Kartaagosse juhitud vett hoida. Kuid veelgi valdavamad on teises kohas asuvad tsisternid, terveni 18 ruumi, igaüks neist 30 meetrit pikk. Need on ehitatud teisel sajandil p. m. a., kuid teenivad veel praegugi Goleta veevärki. Peale nende suurehitiste on aga kristlik romaani ja bütsantsi aeg pärandanud siia rohkesti elumajade ja basiilikate varemeid ning jätkuvail kaevamistel tuuakse nähtavale ikka uusi ja uusi mosaiikpõrandaid.

Kuid üldiselt, hoolimata oma ulatusest, on Kartaago varemeteväli võrdlemisi vaene. On säilinud teisväärtusega riismed või jälle need osad, mis olid ammu maa alla kadunud. Kartaago suurepärane asend, mis võimaldab kerget juurdepääsu, ja teise suurlinna lähedus on määranud isegi ta varemete saatuse. Temagi on olnud barbaarsetele järelpõlvedele ainult kivimurruks. Siit on ammutanud ehitusmaterjali nii Tuneesia linnad kui isegi Itaalia. Ja näidates nii Tunise Dar el-Bey paleed kui ka Kairuani Suurt mošeed, patsutasid vahid ühteviisi marmorsammastele ning laususid uhkelt, nagu oleksid külastajale kes teab millist rõõmu valmistanud: need on pärit Kartaagost!

Uuem aeg on ses suhtes kultuursem. Kuid kui ta ei rüüsta vanu kultuurikalmistuid enam praktilisiks otstarbeiks, siis ei malda ta ometi jätta neid ebastiilista-

mata sootuks võõravaimuliste uusehitistega. Olen jälle tagasi tulnud Byrsa tipule. Muiste seisis siin foiniiklaste tempel Ešmuni auks. Kuuekümne astmega monumentaal-trepp viis selle juurde üles. Roomlased ei jätnud kohta kasutamata ja rajasid siia oma Aesculapiuse templi, liiatigi tähendavad Ešmun ja Aesculapius ühte ja sedasama jumalust. Kuid palju pahem juba, et prantslased veel a. 1890 siiasamasse oma Püha Ludvigi katedraali püstitasid.

Kiriku enese kui arhitektuurteose vastu pole palju öelda. See on monumentaalne ehitis, bütsantsi-mauri segastiilis, eriti dekoratiivne seestpoolt. Ta rikkalikult kuldarabeskiga kaetud sammastik ja lagi kõneleb lopsakas-vägevat ilukeelt. Ja siiski — kõik see ei peaks siin olema!

Astun oma ultra-muhameedliku juhiga, kellega jutt kogu aeg on keerelnud usuküsimuste ümber, katedraali. Näen õieti esimest korda muhameedlase oma pea paljastavat! Kuid on veel koomilisem, kui ta mulle nüüd samasuguse täpsusega püüab selgitada katoliku usu templi sisemust, millega varem tõendas oma usu üleolekut ristiusust. Ta peaaegu hardub «Aafrika valgustaja» ning katedraali ehitaja kardinal Lavigerie haua ees!

Kuid kirikule nime andja püha Ludvigi saatus ongi omast kohast imelik. A. 1270 korraldas see prantsuse kuningas ristiretke Tunisi, et nuhelda mereröövleid. See ettevõte ebaõnnestus katku pärast ja kuningas isegi suri sellesse taudi. Kuid, mis kõige imelikum, seda katoliiklikku pühameest austavad ka muhameedlased! Sest kui kuningas katku haigestus, sai Allah väga liigutatud. Oli võimatu, et seesugune mees võiks surra ilma islami õpetust tundmata. Seepärast saatis Allah tema juurde veel viimsel hetkel kaks inglit, kes õnnestusidki

oma misjonitöös. Pärast kuninga surma kandsid aga need saadikud ta laiba siiasamasse Kartaago alale Sidi Bu Saidi. Hiljem ehitati talle siin mošee. Prantslased omalt poolt ehitasid aga Byrsale püha Ludvigi mälestuseks väikese kabeli — juba Tuneesia iseseisvuse ajal, ja hiljem selle katedraali.

On küllaltki koomiline see ühe ja sama isiku pühaks tunnistamine kahe nii vaenuliku usundi poolt. Et Muhamed asetas vana testamendi patriarhid eeskujudeks oma järglastele ja isegi Jeesuse kuulutas oma eelkäijaks, see ei üllata veel nõnda. Sest lõpuks on muhamedi usk üldsemiidilisi vaimuväljendusi, milles loomulikult kajastuvad senised arenemisastmed, nõnda ka nii vana- kui uustestamentlik «mütoloogia». Kuid püha Ludvig kuulub juba ajajärku, mil muhameedlus ja ristiusk olid suurimas vaenus.

6

Kartaago häving.

Istun kiviaial Kartaago muuseumi ees ja ootan viimase avamist. Päev on lämmatavalt palav. Eemal valendavad silmipimestavalt Sidi Bu Saidi linnakese majad, nende taga sinab meri siidina. Kuhu aga pöördun, igal pool laiub Kartaago legendaarne maastik. Kord täis elu ja liikumist, nüüd surmvaikne. Endistena säilinud ainult päikese lõõm ja meresina, — kui needki on endised! Sest mitme märgi järgi otsustades on isegi

kliima muutunud ja taimestik jäänud kõhnemaks. Igatahes ei leiaks siit sõjaelevandid enam toitu ja mägedes ei liigu enam lõukoeri, nagu paari tuhande aasta eest. Ning isegi inimene on jäänud argipäevasemaks. Nähtamatult valitseb ta, nähtamatult toimetab oma tegusid: kõneleb paberi kaudu ja juhib jõudu traatipidi.

Neist nukrustavaist mõtteist äratab mind äkki kisa otse mu ees tänaval. Jah, seal toimub jälle midagi kerjustaadi Aliga. Olin seda viimast viletsat kohanud mitmed korrad päeva jooksul. Ta tuikus kord siin, kord seal varemete vahel, sirutades luist kätt ja mõmisedes palvesõnu. Või nägin teda pikutavat päikese paistel mõnel mosaiikpõrandal ja pidavat lahingut parasiitidega oma räbalais. Viimased ripuvad ta õlul ainult kui hallid lindid, paljastades niisama halli nahka. Kui tõuseb tuuluke, tõusevad ka räbalad õhku, ja omanik näib nagu lipuvarras. Hernehirmutis, jõuluvana, varemete haldjas — see on Ali.

Nüüd kakleb ta paari poisikesega. Need pilluvad teda kividega. Ali viha tõuseb, ta möirgab koledalt ja virutab ühte alasti vaenlast kepiga mööda kinnerluid. See pistab töinama ja tormab Ali kallale, viimane pakku. Kuid põgeneda Ali ei suuda, ta takerdub kohe oma räbalaisse ja kukub kummuli. Poiss hüppab kahteratsa vanamehe kaelale ja hakkab hirmsas vihas selle pead terava kiviga täksima. Nüüd aga avaldub alles Ali mardika-iseloom: ta teeb enese surnuks! Ta lamab liikumata, silmad suletud, raiugu teine kas või auk peast läbi! Ja nii see sünnikski, kui mitte teised vahele ei tuleks. Tukkapidi kistakse äge jõnglane rauga kallalt ja see avab alles siis silmad, kui talle hädaohu mööndumine on täiesti selgeks tehtud.

Ümber naerdakse, sest tuntakse juba Ali enesekaitse-

meetodit. Kuid kõik see kestab ainult mõned silmapilgud. Episood on möödas ja siis jätkub jälle endine hääletus. Ali lamab ühel pool, alasti poisike teispool tänavat. Kärbsed keerlevad tolmus.

Ali — see nimi tähendab araabia keeli kõrget, üllast, suurtsugu sündinut. Nüüd viimne vilets, kelle kaitseabinõuks vaid enese surnuks teesklemine. Ühel hoobil Kartaago varemete haldjas ja võrdkuju. Armetuse kehastis päikese silmipimestavas helenduses...

Mõte eksleb ajalooliste küngaste kohal — kaugest minevikust tänapäeva ja jälle tagasi...

*

Vaevalt olid roomlased vallutanud Kesk- ja Lõuna-Itaalia, kui neil tuli juba kokkupõrkeid kartaagolastega. Enne kui neile nende maailma-valitsemise ülesanne oleks veel selgunud või nad oleksid omanud veel jalatäitki maad väljaspool Itaaliat, asetasid nad tingimuse: kas nemad või meie! See oli küsimus elust ja surmast. Ja selle küsimuse lahenduseks oli kolm Puunia sõda ning Kartaago riigi ja rahva hävimine maa pealt.

Seejuures olgu tähendatud, et esialgu olid Kartaago väljavaated igatahes soodsamad kui Rooma omad. Esimene oli vanem riiklik organisatsioon, aineliselt palju rikkam ja eriti merejõudude poolest nii ülivõimas, et kartaagolased põhjuseta ei hoobelnud: ilma meie loata ei tohi roomlased isegi käsi meres pesta! Kui aga roomlased lõpuks siiski võitsid, siis olenes see nende riigiorganismi erakordsest elujõulisusest. Kui see teisiti oleks olnud, poleks Rooma ka iial suutnud teostada oma maailma-vallutamise ülesannet. Kartaagost ei saanud mitte ainult ta esimene asumaa, vaid see tähendas

ka tema maailmariigi rajamise algust. Ta pidi kõigepealt võitma oma ainsa ohtliku võistleja.

Esimene puunia sõda (264—241 e. m. a.) polnud Kartaagole eriti õnnetu, kuid lõppes ometi Sitsiiliast loobumise ja Roomale kahjutasu maksmisega. Juba ses sõjas pälvis erilist tähelepanu noor kartaagolaste pealik Hamilkar, lisanimega Barkas — Välk. Teine sõda (218—201) möödus juba täielikult Hamilkari poja Hannibali juhatusel. Sel traagilisel ajajärgul avaldas see mees selliseid väepealiku ja riigijuhi andeid, et teda tuleb võrrelda suurimatega maailma ajaloos. Ta asetas Rooma riigi, mis oli vahepeal juba tunduvalt levinud, seisukorda, milles see oli uuesti alles oma lagunemise ajal, mil barbarid Itaalia üle ujutasid. See oli legendaarne sõjakäik: Hannibal tuli mööda maad, Hispaania, Lõuna-Prantsusmaa ja Alpide kaudu Itaalia! Pärale jõudes oli tal sõjaväest alles veel 20 000 jalameest, 6 000 ratsanikku ja 20 sõjaelevanti. Ta leidis Itaalias rohkesti liitlasi, kes Rooma iket ei tahtnud kanda, ja sõdis siin terveni viisteist aastat. Ta saatis korda sõjakunsti imesid, murdes roomlaste ülejõu loendamatuis lahinguis. Ja ometi — roomlased andsid talle viimse lahingu juba Aafrikas ning rahu sõlmiti otse Kartaago ees Tunesis. Rahutingimused olid ka seda mööda. Kartaago pidi maksma tohutu sõjatasu ja andma sada pantvangi. Tal lubati pidada ainult kümme sõjalaeva ja kümme sõjaelevanti, kuna kõik muud roomlastele üle anti. Kuigi Kartaago seejuures säilitas oma Aafrikas olevad maad ja sisemise iseseisvuse, siis oli ta välispoliitiliselt ometi juba Rooma eestkostmise all. Ta ei tohtinud väljaspool Aafrikat kellegagi sõdida ja Aafrikaski võis see toimuda ainult Rooma loaga. Ning just viimased tingimused pidid olema tagatiseks, et Kartaago enam iial oma masendusest ei toibu.

See välispoliitilise kontrolli õigus oligi Roomal ettekäändeks Kartaago lõplikul hävitamisel. Keeluga, et Kartaago ilma Rooma loata isegi Aafrikas ei tohi sõdida, olid kartaagolased seotud käsi antud oma lähemate naabrite meelevalda. Siin oli küsimus kõigepealt Kartaagost lääne pool olevast Numiidiast ja selle berberivürstist Masinissast, keda roomlased toetasid, et Kartaagot just sel teel kergemini vaos hoida. Kartaagolased täitsid äärmise täpsusega oma rahutingimusi Rooma vastu, kuid kui numiidlased nuhtlemata Kartaago maid anastasid ja Rooma kartaagolaste enesekaitse-palvete peale tahtlikult vaikis, siis ei suutnud viimased end enam taltsutada. Nad hakkasid ennast numiidlaste vastu kaitsma. Kuid sellest oli Roomal küllalt põhjust sõja kuulutamiseks ja Kartaago lõplikuks hävitamiseks!

Sellekohast meeleolu oli Roomas ka küllalt ette valmistatud ja kadedus Kartaago majandusliku seisukorra suhtes ei andnud seal mõnelegi unerahu. Just viimane asjaolu on ses loos kõige vastikum. Vana Cato ise käis Aafrikas, tõi sealt kotitäie viigimarju, asetas selle senatis lauale ja lausus lakooniliselt: «Näete ju, seesugune maa, kus viigid on nii ilusad, peab meile kuuluma.» Ja see 85-aastane ahnitseja kuulutas ikka uuesti ja uuesti, oli küsimus, milles tahes: «*Ceterum censeo Carthaginem esse delendam!*» (Muidu hääletan, et Kartaago tuleb hävitada!) See otsus teostatigi kolmanda Puunia sõja ajal (149—146), kui sellist metsikut roima isegi sõjaks võib nimetada.

Rooma asetas liikvele suure sõjaväe. Kuid veel enne kui see sai teelegi asuda, tuli teade, et Kartaago Masinissa käest niikuinii oli purustava hoobi saanud. Õnnetul linnal ei jäänud muud üle kui end kas numiidlaste või roomlaste kätte anda, ja ta valis viimased. Kuid ka

see ei aidanud, roomlased läksid ikkagi sõjaplaanidega teele, ja alles Sitsiilias anti Kartaago saadikutele vastus: nende maa, seadused, era- ja riigivarandus on kindlustatud, kuid järgmisi käskusid oodaku nad siis, kui on esitanud roomlastele 300 pantvangi. See nõue täideti, kuid sellest hoolimata läks Rooma sõjavägi üle Vahemere Aafrikasse. Seal esitati järgmised tingimused: relvad maha panna, laevaehituse materjalid hävitada, sõjamasinad välja anda! Ja kui needki nõudmised olid täidetud, alles siis järgnes lõplik otsus: Kartaago tühjendada ja hävitada, tema asemele asutatav linn peab aga vähemalt kümme tuhat sammu mere rannast eemal olema!

See oli juba liig isegi kartaagolastele, kes olid muidu valmid minema millistele järeleandmistele tahes oma kitsikuses. Või nagu lausus üks Kartaago saadikuist: «On kergem rahvast tappa ja linna elama jätta, kui rahvale armu andes linna tappa.»

Kui teade sellest ennekuulmata ultimaatumist Kartaagosse jõudis, siis täitis kogu rahva meeleheitlik heroism. See ärirahvas polnud õieti kunagi kangelassõjakas. Kuid nüüd, mil oli küsimus ta olemasolust, avaldas ta suurimat kangelasmeelt — ja surigi vahest uhkemalt, kui oli kunagi elanud. Lühikese ajaga valmistusid kartaagolased otsustavaks heitluseks, millega pidi lõppema nende linna 700-aastane ajalugu. Kuigi kõik teated sellest kohutavast tragöödiast on säilinud ainult võitjate ajaloos, ometi ei suuda seegi salata kaotajate meeleheitlikku vahvust.

Kõigest hävitustööst hoolimata on meil ometi veel praegugi enam-vähem selge ülevaade Kartaago kindlustusist. Mere poolt, kus linna ümbritses küll ainult üks kaitsemüür, polnud lootustki kallale tungida. Kuid maa pool, põiki üle poolsaare, oli kolm kaitsemüüri,

mis ligi 60 jalga kõrged ja 33 paksud. Ja nende võitmatute müüride ees seisid roomlased terveni kaks aastat ilma mainimisväärt tulemusteta. Alles kolmandal aastal, kui nende pealikuks määrati Cornelius Scipio Aemilianus, jõudsid nad nii kaugele, et toiduainete vedu linnale täiesti lakkas. Siis tegid kartaagolased viimse meeleheitliku katse: nad otsustasid kaevata sadamast otseühenduse merre, et äkkrünnakuga hävitada roomlaste laevastikku. Kuid ka see katse ebaõnnestus. Selle vastu võtsid aga nälg ja haigused võimust. Ning 146. a. kevadel algasid roomlased jälle tormijooksusid. Nad vallutasid sadamad ja turud. Kuus päeva ja ööd kestsid veel lahingud tänavail, mis viisid üles Byrsa-künkale. Siis ilmus kindlusest õnnetute saatkond, kes palus halastust. Linna 700 000 elanikust oli nüüd alles ainult 50 000, kes vajasid veel mingit halastust. Kuni viimseni pani vastu näputäis meeleheitlikke fanaatikuid Ešmuni templis. Viimaks väljus sealt ka viimne Kartaago väepealik Hasdrubal ja palus armu — ning saigi seda. Selle vastu aga tappis ta naine ise oma lapsed ja tormas ühes nende laipadega põlevasse templisse, kus hukkus koos Kartaago viimsete kaitsjatega.

Nagu öeldud, mängiti selle hirmsa tragöödia viimne vaatus Byrsa tipul. Ja just siin on leitud kaevamistel kõige rohkem ehteid, kaelakeesid, sõrmuseid. Kas ei kuulu neist mõnigi Hasdrubali õnnetule naisele? Kas ei kandnud just tema õnnetud lapsed kaelas mõnd neist rohelisist amuletest, mida näeme nüüd Lavigerie muuseumis klaasi all?

Seesugune oli Kartaago lõpp. Linn tehti maatasa. Isegi ta ase künti atradega üles ja rooma preestrid lugesid selle kohal oma needeid. On sellepärast arusaadav, et isegi ta varemeid ei võinud säilida. Kuid

veel rohkem, ühes linnaga hävis ka kartaago rahvus, nii põhjalikult, et temast pärast seda ajaloos enam jälgegi ei leidu. See oli siiski midagi muud kui Jeruusalemma hävitus paarsada aastat hiljem! Ja võttes asju roomlaste äärmis-egoistlikust vinklist, leiame sellele sammule ka õigustust. Kartaago riigi alandamisel Rooma provintsiks ei võinud püsima jääda Kartaago linn. Sest see linn, sellise rahva ja minevikuga, ei võinud saada kunagi Rooma provintsilinnaks. Ta oleks ikka jäänud võõrkehaks tema riigiorganismis, liiatigi nii lähedal selle enese südamest. Mis tähendasid sellega võrreldes mõned juudid oma väikelinnaga kuskil maailma äärel! Muidugi polnud hiljem ka Aleksandria, mis jäi samuti Roomale võõraks, ometi nii hädaohtlik.

Senine Kartaago maa-ala, pisut suurem praegusest Tuneesiast, muudeti Rooma provintsiks. Ta nimeks oli Africa, milline nimi tuli hiljem tarvitusele kogu maailmajao kohta. Pealinnaks oli endine puunlaste linn Utica, Kartaagost pisut lääne pool. Kartaago ise aga jäi kauaks ajaks ainult varemeteväljaks, roimarite ja põgenejate pelgupaigaks. Siin piileskles ka Gaius Marius Sulla eest.

Siin lõpeb õieti selle Kartaago ajalugu, mis meil seda nime kuuldes kõigepealt meelde algatub. Kuid, nagu teame, polnud rooma preestrite needed siiski nii tõhusad, et igaveseks ajaks siin elu võimatuks teha. Pikkamööda hakkas sel rannikul semiitide kultuuri asemel levima ladinlaste kultuur. Ja Kartaagogi kohal tärkas jälle elu. Ta sai uuesti Põhja-Aafrika pealinnaks, äri, lõbu ja teaduse keskuseks. Ta oli Lääne-Rooma riigis esimeseks pärast Rooma ennast, ka suuruselt. Kõik, mis Kartaagos praegu säilinud, on pärit sellelt õitseajalt. Tal on väljapaistev koht ristiusu ajaloos. Siin toimisid kirikuisad Tertullianus, Cyprianus ja Augustinus.

Põhja-Aafrika muutus enam-vähem kristlikuks maaks. Seda arenemist ei kõigutanud ka asjaolu, et Kartaago a. 439 vallutati vandaalide ja a. 534 bütsantslaste poolt. Aga VII sajandi lõpul vallutasid ta araablased Hassan Ben Nomani juhil ja hävitasid jälle põhjalikult. Ning sellest ajast peale on ta olnud ainult kivimurd, juba tosin aastasadu. Alles meie päevil on tärkamas uuesti Kartaago linnake — rühm valgeid maju Byrsa ja mere vahel. Kuid nüüd elatab ta end ainult oma minevikust...

7

Flaubert'i «Salammbô».

Sõites Kartaagosse üllatab üks jaamanimi. See on Salambo — tõenäoliselt mitte ajalooline nimi, kuid peaaegu niisama tuttav kui Kartaago omagi. Peatud nõutult, kuid siis selgub: see on ju Flaubert'i romaani «Salammbô» pealkiri!

Oleme ühel hoobil jõudnud ka kirjanduslike traditsioonide maale. Siin algatub meelde mitte üksnes Virgilius, Apuleius ja Püha Augustinus, vaid ka Gustave Flaubert. Tema loomingusse on Kartaago .neemel olnud koguni suurem tähtsus kui ühegi teise omasse. See on talle palju öelnud ja tema omalt poolt on sellest palju öelnud.

Nõnda kirjeldab Flaubert'i vaimulaadi üks esseist:

«Flaubert, võõramaalane moodsas maailmas, fatalist ja erak, tundis sala kogu oma eluaja, et ta oli kord läinud ajul elanud rikkamat elu, jõulisemate inimeste

hulgas, päikeseküllasema taeva all, ning teda vaevas alatine tunne, mis oli kui mingi kojuigatsus sinna kaugesse olemisvormi. Hämara mälestusena näeb ta end Caesari- või Nero-aegses Roomas, mõnel võiduõhtul, kui leegionid saabuvad koju ja aroomituled lõkendavad triumfivankrite ümber, mille taga astuvad vangistatud kuningad... Nagu antiikaeg oli Flaubert'ile inimkonna ainus suur ajastu, nii oli Idamaa talle ainus osa maakerast, kus on elul mingit veetlust. Juba hoopis noorena unistas ta enese Pariisi juura-koolist ära kaugetesse maadesse piirituile lagendikele ja avaraile taevarannule, milles avaldub midagi ääretuse saladusest; kui elu igavesti korduvad väikemured teda kiusavad, lohutab teda kõige paremini mõte kõrbest, ja see on kindlasti ta elu suurim päev, mil ta ühes oma sõbra Ducamp'iga istub diližanssi, et alata kauaunistatud teekonda Egiptusse ja Palestiinasse, Väike-Aasia ning Kreekasse.» (Torsten Söderhjelm: Gustave Flaubert.)

See Flaubert'i suur Idamaa-reis toimus aastail 1849 ja 50. Ning kahtlemata ammutas Flaubert just sellelt teekonnalt inspiratsiooni oma imeväärsemate teoste — «Salammbô» ja «Püha Antoniuse kiusatuse» — jaoks. Egiptuses ja Süürias tiivustas ta mõttelendu eksootiline ümbrus ning minevik. Siin kõnelesid sugestiivselt usu ja ajaloo pühitsetud küngasmaad ning liivakõrbed. Püramiidid, varemeteväljad, askeetide koopad — kõigest sellest hoovas mineviku uima. Luua nende tagapõhjale meie mannetul makulatuuri ajal midagi üleinimlikku sisemiselt pingelt ja väliselt vormilt! See maailm vastas Flaubert'i loomiskirele.

Varsti pärast oma reisi skitseeris Flaubert kavandi «Anubis», milles kangelanna igatseb ühe jumala armastust. Kuid kulus enne kümme aastat, kuni sellest algideest võrsus «Salammbô». Alles Franz Karl Movers'i

uurimus foiniiklastest juhtis ta mõtted tegevuskoha otsimisel Kartaagosse. Kuid oli kord kujutletud tegevuskoht leitud, siis pidi Flaubert seda ka oma silmaga nägema ja sellesse põhjalikult sisse elama! Ja nii sõitiski ta 1858. a. kevadel Tunisi, nõnda siis tänavu just seitsmekümne aasta eest.

Tuneesia oli noil ajul alles enam-vähem metsik maa, poolbarbaarse valitsusega. Ei võinud siin siis kõnetki olla liikumis- või elamismugavustest, isegi mitte küllalt suurest isiklikust julgeolust. Kuid kõik see takistas vähe Flaubert'i. Päevad läbi oli ta jalul, et kirjutada õhtul märkmeid, nagu teatab Tunisest oma sõbrale Ernest Feydeau'le: «Ma heidan õhtu hilja magama ja tõusen hommiku vara. Ma magan nagu kivi, ma söön nagu susi, ma joon nagu käsn.» Peale Kartaago käis ta Uticas, el-Džemis, Susas, Sfaxis ja Kefis, olles vahel päevade kaupa sadulas. Sest viimast kui asja tahtis ta ise oma silmaga näha, tunda maastikke ja olukordi võimalikult reaalselt. Ta ööbis teel Uticasse beduiini duaaris lehmalauda kõrval ühes koerte ja kodulindudega ning kogu öö kostis ta kõrvu šaakalite ulgumine. Ta käis skorpionide jahil ja tappis usse, kes takerdusid ta hobuse jalgu. Õhtuti aga istus ta mauri kabareedes, kuulas juutide laulu ja karagoade rõvetsemisi. Ning lõpuks: «Ma tunnen nüüd Kartaagot ja tema ümbrust põhjalikult.»

Vaevalt on ükski teine teos inspireerunud nõnda maastikust ja tõelisest ümbrusest kui «Salammbô». Ja on, nagu näeksime Flaubert'i ennast istumas tol ajal veel palju vähem kaevangute läbi avastatud Kartaago varemeil, laskvat pilgu liikuda üle nende rannikute, küngaste ja kaugel sinavate kõrgustikkude ning ekstaasis kordavat: Niisiis siin juhtus s e e ! Siin oli Byrsa, seal Megara ja seal veelgi kaugemal Nekropolis. Siin oli

Ešmuni tempel ja seal Hamilkari loss... Barbaarsed palgasõdurid pidutsesid tungalde valgel. Hiigeltallides häälitsesid 300 sõjaelevanti ja 4 000 ratsut. Aga valusaltkaunis Salambo seisis palee katusel, kahvatu nägu pööratud taevasse tõusva kuusirbi — jumalanna Taniti kehastise poole... Kõik see oli kord siinsamas!

Ja võib-olla rütmiseerusid juba siinsamas Flaubert'i mõttes ka «Salammbô» esimesed sõnad: *«C'était à Megara, faubourg de Carthage, dans les jardins d'Hamilcar* — See oli Megaras, Kartaago agulis, Hamilkari aedades.»

Flaubert ei valinud oma aineks mitte Puunia sõdu ega Kartaago hukkumist, vaid ühe kõrvalepisoodi, mis aga ometi lähedalt seotud nende sõdadega ja mis kõige paremini vastas tema kirjeldamisvõimeile. See oli nimelt Kartaago palgasõdurite mäss pärast Esimest puunia sõda — õudselt-dramaatiline episood!

Esimene puunia sõda, mis kestnud ligi veerand sajandit, oli lõpule jõudnud. Nagu öeldud, hoolimata üksikuist võitudest, oli Kartaago lõpuks ometi kaotanud. Ta pidi maksma Roomale sõjatasu, puhastama Sitsiilia oma vägedest ja kohustuma, et enesele Rooma aladelt enam sõdureid ei värba. Need tingimused olid küllaltki rasked veel nii jõulisele riigile, kuid needki sai välja kaubelda ainult Hamilkar Barkas, tookordne puunlaste pealik, kes polnud veel kordki lahinguis roomlaste vastu kaotanud. Selle rahulepingu täitmisel tegi aga Kartaago valitsus vea, mille järeldused olid kohutavad. Selle asemel, et palgasõdurid väikeste salkadena Sitsiiliast Aafrikasse transportida, nendega siin arved õiendada ja nad siis laiali saata, laskis valitsus nad kõik korraga Kartaagosse tuua. Veel enam, ka siin ei makstud neile palka välja, vaid saadeti nad, kui nende nõudmised juba ähvardavaiks muutusid, sisemaale Sicca linna — prae-

gusse Kefi, paarsada kilomeetrit Kartaagost edela poole. Seal alles tegi valitsuse esindaja neile ettepaneku leppida vähema palgaga kui varem lubatud. Võib juba kujutleda, kuidas petetud sõdurid selle teate vastu võtsid. Aga neid oli veel terveni 20 000 meest alles — veterane kõigist rahvusist, kreeklasi, ladinlasi, valgeid ja värvilisi barbareid, kes metsikud algusest peale, kuid veelgi metsikumad pärast palju aastaid kestnud kohutavaid lahinguid! Nad leidsid eneste keskelt energilisi juhte, kellele ei maksnud vist suurt vaeva vihasele massile selgeks teha, et Kartaago on nüüd nende pihus. Ja neil oli ka õigus, sest peale oma jõu võisid nad loota mujaltki abi. Kohalikud elanikud-berberid alistusid ju ainult sunniviisil Kartaago julmale ja ahnele valitsusele. Nüüd oli aeg vastu hakata ja end võõrast ikkest vabastada! Ning kõik lähemad maakonnad tõstsid mässu ja liitusid palgasõduritega. Isegi linnadest jäid ustavaiks ainult Utica ja Hippo, kuid needki ainult esialgu. Mässajate jõud kasvasid varsti mitmekordseks. Nad heitsid Tunesi ümbruses laagrisse ja katkestasid Kartaagol igasuguse ühenduse sisemaaga.

Siis asus Kartaago palavikulise kiirusega uute palgasõdurite kogumisele. Ja seekord oli isegi Rooma vastutulelik oma vana vaenlase enesekaitse-pingutusile. Sest kõik mõistsid, millist hädaohtu tähendab kogu tsiviliseeritud maailmale selline mässav mass, kes ei alistu ühelegi valitsusele, eriti kui ta oma ettevõttes õnnestub ja karistuseta jääb. Nõnda lubati puunlastel isegi Itaaliast sõdureid palgata, hoolimata hiljutise rahulepingu punktist, mis seda keelas. Kartaagos endas sunniti sõjaväkke kõik, kes aga relvi suutsid kanda; ülemjuhatajaks määrati Hamilkar Barkas. Ja viimane teotses enam kui ettevaatlikult mässajate mitmekordse ülejõu vastu. Ta sai esimese võidu ja andis mässajaile andeksandmise

lootust, ning kohe algas nende ülejooksmine Hamilkari laagrisse. Kuid pärast tema teist võitu hakkasid mässajad vangilangenud kartaagolasi kohutaval kombel piinama ja tapma. Vastuseks sellele loobus ka Hamilkar igasugusest humaansusest ja laskis elevantidel vangilangenud mässajad puruks tallata. Ülevõim ses kohutavas sõjas oli kord ühel, kord teisel pool. Selle jooksul läksid ka Utica ja Hippo mässajate poole ning roomlased muutusid Kartaago vastu jälle vaenulikuks. Kuid viimaks võitis ikkagi Hamilkar, kui oli mässajad juba meeleheiteni viinud. Mõned teetunnid Kartaagost eemal meelitas ta nad Sae-nimelises, praegu täpsemalt tundmatus mäestikus lõksu, teeseldes soovi nendega läbirääkimisse astuda. Ja siin langes kohutavas heitluses suurem osa mässajaid, vähemalt 40 000 meest. Varsti pärast seda hävitati Leptise juures teine suur palgasõdurite vägi. Hippo ja Utica vallutati uuesti. Ja nii lõppes see enam kui kolmeaastane kohutav sõda a. 238 mässajate täieliku hävitamisega. Kartaago väljus sellest võitjana, kuigi see andis halva tunnistuse ta enese sisemisest korrast ja vastupanujõust.

Selle ajaloolise episoodi võttis Flaubert oma romaani aineks. Kuid see pakkus ainult raami, mis tuli omalt poolt täita inimtüüpide, sündmuste vaheldusrikkuse ja selle elava elu tundega, mis alles eraldab ilukirjanduslikku teost hingetust sündmustiku kroonikast. Kes oli tõeliselt Hamilkar inimesena, kuidas ta mõtles ja tundis, toimides sellise halastamatu järjekindlusega? Kes olid mässavate palgasõdurite pealikud, milline nende välimus, minevik, tundemaailm, omavahelised suhted ja tegevusimpulsid? Milline oli kogu Kartaago ühiskond, selle kultuuriline ja usundiline ilme, sotsiaalsed vahekorrad, tema reaalne argipäev? Kõik need ja palju nendelaadilisi küsimusi tuli lahendada — mitte ainult

analüütilisel teel, sest selleks oli ajaloolisi andmeid tõeliselt liiga vähe, vaid see maailm tuli pigemini sünteetiliselt üles ehitada, toetudes peamiselt loogikale ja intuitsioonile, kuna olemasolev napp andmestik oli ainult lähtekohaks.

Juba see ajaloolise, kuid ometi nii vähe tuntud ühiskonna peaaegu teadusväärne rekonstruktsioon Flaubert'i romaanis on suurepärane saavutis. See pole mingi romantiline muinasmaailm, vaid nimelt reaalne ja realistlik, silmaga nähtav ning mõistusega tajutav. Et see kõik võis sel määral õnnestuda, selle eelduseks oli Flaubert'i äärmine asjalikkuse püüd ja võrratu süvenemisoskus võõrasse miljöösse. Maastikest, arhitektuurist, riietusest, relvadest, ehteist, — kõigest sellest, mida võis veel näha või mille kohta leidus usutavaid andmeid, — tuletas autor hauda varisenud rahva ühiskondliku ja hingeelulise ilmepildi. Nähtu ja nägemuslik liitus siin loogiliseks tervikuks. Ja just teaduslikust seisukohast on Flaubert'i romaanil muinas-Kartaago mõistmisel suur väärtus. Linna, mille hävitas Cornelius Scipio, ehitas Flaubert uuesti üles. Loomulik, et teose ilmumisel arheoloogid ja ajaloolased käreda arvustusega ta kallale asusid. Kuid niisama veendunult kaitses autor omi teaduslikke seisukohti. Ja on kindel, et laiem üldsus praegugi loob endale käsituse Kartaagost ikkagi rohkem Flaubert'i romaani kui teadusmeeste detailsete uurimuste järgi. Sest intuitsioon tõmbab kaasa, loob meelde sööbiva pildi, kuna abstraktne mõte, olgugi osalt õigem ja kriitilisem, jääbki ainult abstraktseks mõtteks.

Kuid loomulikult ei võinud Flaubert kui ilukirjanik leppida ainult ajaloolise sündmustiku elustamisega, vaid põimis sellesse veel puht-romaani intriigi, mis tõstis ühelt poolt huvi, teiselt aga võimaldas autoril paremini väljendada oma filosoofilisi seisukohti.

Flaubert'i romaan on esmajoones rahvahulkade saatusromaan. Ta tahab jutustada inimkonna sõgedast rännakust oma hävingu poole, mille jooksul hukkuvad nii võimsad kui nõrgad, nii riigid kui isikud. See on fatalisti paratamatu saatuseluule.

Kuid sest massi eeposest eraldab autor ometi üksikuid indiviide, kes väljendavad ta detailsemaid mõtteid ja varjatumaid tundevarjundeid. Siin on kõigepealt Hamilkari enese õilis-sünge kuju, milles on personifitseeritud isiku püüd ajalugu juhtida, sellele mõtet ja sihti anda. Hamilkar täidabki oma ülesande ja viib kohutava sõja võidukale lõpule. Kuid ses pinges on midagi nii üleloomulikku, et ka Hamilkar ise tundub peaaegu ainult saatuse sõjariistana, kes ei või isegi selle üle otsustada, milleks teda tarvitatakse. Suure väepealiku kõrval tõuseb aga tegelasmassist veel kaks kogu, kes väljendavad teose filosoofilist sisu ja suunda. Need on palgasõdurite juhataja Matho ja Hamilkari tütar Salambo. Matho on kangelasvaimu, julguse ja tarmukuse võrdkuju, millist nägi Flaubert antiikse türanni tüübis. Seevastu on Salambo antiikse iluduse kehastis, kiretute tundmuste sümbol, kelle elu möödub usundilises harduses. Kuid nad on mõlemad traagilised kujud, mõlemad hukkuvad. Või nagu ütleb juba eelpool tsiteeritud esseist: «Kumbki neist tuli liiga lähedale saatusele ja jumalaile, kumbki puudutas Taniti loori, mis oli ühel hoobil õnne ja hävingu sümbol, kummagi üllatas armastusiha, mis viis nad ühte, sundis nad unustama oma peaülesande ja muserdas nad siis mõlemad. Salambo võrsus sellest maailmast, kus oli jumalaks tulehaldajas Molok, kes nõudis endale ohvriks maa parima nooruse. Ta leidis sama saatuse, mis sai ka tema linna Kartaago osaks, sama saatuse, mis on olnud tulekummardajate osaks sellest ajast peale, mil on olnud olemas päike: põle-

mise.» Just romaani lõpp, kus kirjeldatakse pidu sisesõja õnneliku lõpu ja Salambo kihluste puhul ja kus see printsess näiliselt täiesti põhjuseta kokku variseb ning sureb, osutab autori suurt pessimismi: kõik kaob täiesti tühja.

Olgu tähendatud, et Flaubert just oma nimitegelase tüübi arendamisel on olnud kõige rohkem ilukirjanik. Ajaloolane Polybios, peaallikas palgasõdurite mässu asjus, ei maini üldse Hamilkari tütre nime. Teiste allikate järgi pidi see olema «Salwamba» *(magna mater)*. Igatahes tuleb ka Flaubert'i antud nime kirjutada teistes keeltes «Salambo», nagu teevad seda osalt isegi prantslased.

Flaubert töötas «Salammbô» kallal vahetpidamata kuus aastat. Sest temale oli kirjanduslik looming ikkagi kõigepealt sõnastuse küsimus, heitlus ainsa võimaliku vormi pärast. Süvenedes nii põhjalikult ainesse kui vähegi võimalik, koormates end äärmisel määral teadmistega, hakkas ta alles kõike seda toormaterjali ümber töötama ja sellele vastavat vormi otsima. See oli meeleheitlik võitlus tõrksa aine ja veelgi tõrksamalt anduva vormiga!

«Pegasus kõnnib sagedamini kui galopeerib,» pidi Flaubert isegi kurtma. Kuid ometi jõudis ta selle tõrksa loomaga kindlamini kui mõnigi kergelt ratsutaja sihile — suure, igipüsiva kunstini. Nii on sündinud ka «Salammbô» — sisult, kompositsioonilt ja stiililt imeväärsemaid teoseid kirjandusloos. Et aga selline teos end alles pikkamööda maksma paneb, see polnud Flaubert'ilegi mingi üllatus. Ta teadis ise väga hästi, mis see teos talle enesele oli ja teistele mitte polnud. Sooritades muinasjutuliselt raskeid eeltöid, kirjutas ta ühele sõbrale, et sisendab sellesse teosesse kogu oma armastuse. Kuid jõudes romaaniga lõpule, kirjutas ta:

««Salammbô» 1) vihastab väikekodanlasi, s. o. kõiki inimesi; 2) paneb kohkuma kõigi tundeliste inimeste närvid ja südamed; 3) vihastab arheolooge; 4) paistab arusaamatuna naiste meelest; 5) paneb uskuma, et mina olen inimesesööja ning — —. Lootkem, et nõnda läheb!» Tõeliselt ei pettunudki Flaubert liiga palju oma «lootustes».

Aga ometi, vähemalt siin koha peal, Tuneesias eneses, on juba varakult märgatud, milline tähtsus oli «Salammbôl» muistse Kartaago harrastuse uuesti elustamises. Igatahes pidi Flaubert'ile valmistama omapärast lõbu asjaolu, et tookordse iseseisva Tuneesia bei talle varsti pärast romaani ilmumist eksootilise ordumärgi saatis. Sellest peale nimetati Flaubert'i tuttavate ringis «šeigiks»! Tunises leidub praegu Gustave Flaubert'i nimeline tänav, uue Kartaago linnakese puiestikus on tema ausammas, kuna ta romaani peategelase järgi ristitud raudteejaama juba alguses mainisin. Kuid peaasi, ükski kirjanduslik inimene ei või praegu Kartaagole mõelda, ilma et tal Flaubert'i meisterromaan meelde ei tuleks. Ja rändajale on see teos muinaslinna varemeteväljal otsekui teiseks juhiks. Sest alles selle valgustusel rahvastuvad need elutud künkad ja kõneleb uuesti paljuhääleliselt juba aastasadu vaikinud maa.

8

Tunisest Susasse.

Sõidan esimest korda Aafrika raudteel, sihiks Susa Vahemere ääres ja pühalinn Kairuan sisemaal.

Rong läheb esiti pisut ida suunas, siis otse lõunasse. Maastik meenutab esialgu kohti Lõuna-Eestis: samuti lainetavad põllud ja avarad väljavaated. Kuid varsti segavad seda muljet teeääril söövad kaameli- ja eeslikarjad ning taevarannul sinetavad mäeahelikud. Aegajalt venivad kahel pool raudteed kaktuse- või agaaviaiad, lopsakad ja loome räsitud. Kitsed näksivad rohtu, moonipõld punab kui lipp, selle kõrval kepsutab kaamelivarss — arg ja humoristlik oma imepisukese küüru ning keppjalgadega. Siis äkki paneb raudtee-äärsest loigust putku kari musti sigu, pildudes end teeskleva hirmuga eest ja tagant püsti. Kust need roojased loomad siin usklike maal? Kuid me möödumegi itaallaste asundisest Grombaliast. Nagu on roojane uskmatu ise, nii ka ta toit! Ja vagunis istuvad muhameedlased pööravad põlastusega seljad itaallastele ning nende sigadele.

Grombalia — see on huvitav jaamanimi. Kuid teised sel teel on veelgi huvitavamad. Loed nagu mingeid võlusõnu, manamislauseid: Fonduk Dželidid, Bir Bu Rekba, Ain Halluf, Dar el-Bey, Kalaa Kebira, Kalaa Srira, Krussiah Sahali, Sidi el-Hani või Ain Ghrasesia. Kõik nad nõuavad pikki silte jaamaesistel ja head mälu meelespidamiseks.

Kuskil põllul üksik araablase onn, selle ees seisab naine ja vaatab rongi. Siis aga pöörab ta viimase lähenemisel selja. Ta oli oma õues ja sellepärast ilma näokatteta, kuid võõrad võivad teda näha! Ja alles sedamööda kuis kaugeneb rong, usaldab ta seda jälle vaadelda...

Kuid pikkamööda kaovad viimsedki ehitised ja rong liigub rannatul põllul, mis näib ulatuvat silmapiiril sinavate mägedeni. Lainetab ühesugune oras, nähtavasti nisu, niikaugele kui kannab vaade. Kulub tund, kulub teistki, kuid pole kuskil keskkohta sel majapidamisel, ei mingeid ehitisi. See oleks nagu mõni hiiglaste põld, viljeldud meile tundmatu jõutagavaraga, küntud-külvatud umbropsu, hoolimata sellest, kas mõni koht kuiv või teine vee all. See on täpe kogu väljaga võrreldes, — mujal lokkab seda uhkemalt!

See polegi harilik majapidamine. See on Enfida viljelusala, umbes 120 000 hektarit, omaette riik. Raudtee läbistab teda umbes neljakümne kilomeetri ulatuses. Selle maatüki müüs Tuneesia minister Kheir ed-Din Societé franco-africaine'ile a. 1880. Kuid ühes sellega müüdi kaudselt ka Tuneesia riik. Sest järgmisel aastal saabunud prantsuse okupatsioon oli tingitud osalt just sellest maaärist meretaguste kapitalistidega.

Kuni mainitud aastani oli Tuneesia üks neist Aafrika osadest, mis allusid veel nimepidi Türgile. Kuid need sidemed olid nõrgad, kuna teiselt poolt Prantsusmaa Alžeeria kaudu «sõbralikult» lähenes. Esialgu sündis see majanduslikul alal, kontsessioonide ja avalike ettevõtete kaudu. Kui Tuneesia bei vahel püüdiski teises suunas tegutseda, ilmus prantsuse laevastik varsti ta pealinna ette «demonstreerima». Põhjusi leiti ikka: kord tehti prantsuse alamaile Tuneesias liiga, kord tungisid sealsed röövlid üle Alžeeria piiri. Sedamööda kujunes

vajalik meeleolu aktiivseks sammuks. Siis saabus ülalmainitud aasta, mil vili oli lõikuseks küps. Bei ei suutnud enam tasuda protsente oma prantslastest võlausaldajaile. Tuneeslased hakkasid protestima mõningate võõraste eesõiguste vastu. Enfida maamüüki taheti tühistada. Põhjusi oli enam kui küllalt! Muidugi oli siin tegemist ka provokatsioonidega, et õigustada vahelesegamist. Kuid viimasega pidi ruttama, sest vastasel korral võinuks seda teha Itaalia! Selle alamaid asus siin juba niikuinii palju rohkem kui prantslasi ja Itaalia hakkas juba Aafrikas asumaade järele ringi vaatama, liiatigi oli talle prantslaste Alžeeria-anastus eeskujuks. Tuli tegutseda järsku ja otsustavalt!

Märtsi lõpus 1881 oli jälle kokkupõrkeid Alžeeria piiril ja kuu aega hiljem tungis kindral Forgemol de Bosquenard 23 000 mehega lõunas üle Tuneesia piiri. Pea samal ajal valdas prantsuse laevastik Bizerta sadama. Mai lõpus olid prantslased juba Tunise linna all ja peakonsul Roustan dikteeris Bardo lossis bei Sidi Sadokile lepingu, mille see oli sunnitud veel samal päeval alla kirjutama. Prantsusmaa garanteeris Tuneesia territooriumi puutumatuse ja võttis enese peale nii selle sise- kui väliskaitse. Nõnda oli toimunud maa vallutamine näiliselt ruttu ja väikeste ohvritega. Kuid tõeliselt oli asi ometi palju keerulisem.

Bei oli alistunud, et sel teel osaltki säilitada oma võimu. Kuid see ei tähendanud, et ta alamad oleksid niisama kergesti leppinud. Kõikjal algas käärimine ja vastuhakk, — prantslased pidid asuma teist korda maa vallutamisele.

Sõidame just ranniku läheduses, kus möödusid selle vabadusvõitluse viimased vaatused. Suvel 1881 pommitas admiral Carnot Sfaxi sadamalinna ja vallutas selle tormiga. Sedasama pidi ta kordama teiste linnade, Susa

ja Gabesiga. Sügisel tõid prantslased 35 000 meest lisaväge. Kolm kolonni lähenesid eri pooltelt pühale Kairuanile ja ühinesid selle all septembri lõpus. Linn alistus ilma vastupanuta. Ja ainult äärmises lõunas taganesid vastuhakkajad üle Tripolitaania piiri. See sõda oli juba palju tülikam ja kuluķam kui esimene, kuid lõppes ikkagi prantslaste täieliku võiduga. Ja sellest peale on siin valitsenud viiekümne aasta jooksul enam-vähem rahu. Isegi a. 1911 Tunises esinenud rahutused olid sihitud rohkem itaallaste kui prantslaste vastu: tollal vallutas Itaalia Tuneesia naabermaad Tripolitaaniat.

Prantslased on osanud korraldada siin oma valitsemisaparaadi õieti mugavalt ja väikeste kuludega. Põhimõtteliselt on bei piiramatu isevalitseja, kuid seda valitsemist teostab tema nimel Prantsusmaa! Prantslasest kindral-resident on vabariigi esindajaks bei juures, kuid ühtlasi ka bei valitsuse peaministriks! Ta võib seisma panna bei iga korralduse, mis käib Prantsusmaa huvide vastu. Ta juhatab ministrite nõukogu. Viimase liikmeiks on ka paar pärismaalast, kuid näiteks sõjaministriks pole jälle keegi muu kui okupatsiooniväe komandör. On arusaadav, et bei pole säärase konstitutsiooni puhul muud kui ainult nimeline valitseja, peamiselt pärismaalaste rahustamiseks.

Kuid ühtlasi on selle protektoraat-riigi arenemine olnud isegi kiirem kui naabruses oleva Alžeeria oma, hoolimata sellest, et viimane on kuulunud juba sada aastat Prantsusmaale täiesti asumaana. Julgeolek, kohtukorraldus, tööstus, raud- ja maanteed, sadamad, koolid, muuseumid, muinsuskaevangud — kõik see kõneleb euroopalikkusest heas mõttes. Ja selle juures on elanike maksukoorem õieti vähenenud, vähemalt on see õiglasemalt jaotatud. Alles okupatsioonist peale hakkas Tuneesias kehtima mingi korralik riigieelarve, ja 1884.

aastast peale on see lõppenud järjekindlalt ülejäägiga.

Oleks muidugi naiivne arvata, et see prantslaste hoolitsemine oleneks ainult mingist erakordsest inimarmastusest. Nad ise püüavad veenda: «Meie ei soovi muud kui ainult seda, et pärismaalased mõistaksid, et meie kasu on samuti ka nende kasu.»

Tegelikult pole see «mõistmine» kuigi üldine. Sest võõras võim on ikkagi võõras võim. Ei saa ka unustada vana epikuurlase Lucius Aelius Lamia sõnu Pontius Pilatusele Anatole France'i novellis «Juudamaa valitseja»: «See on üks suur küsimus, kas peab inimestele vastu nende tahtmist head tegema.» Liiatigi kui see «hea» pole kaugeltki puhas omakasu kõrvalmaitsest.

Igatahes pole Tuneesia paljas asumaa, vaid ikkagi protektoraat-riik. Ja ühes sellega on päriselanike huvid teatud määral kaitstud. Araabia keelel on ikkagi omad õigused ja näiteks tänavasiltidel on ta koguni esimesel kohal. Samuti on päriselanikel vaba pääs riigi ja omavalitsuse teenistusse, kui nad selleks ainult haridustikult kohased. See kõik on vähemalt teoorias nii. Tegelikult ei jäta aga need, kelle käes tõeline võim, seda oma kasuks tarvitamata. Eriti olgu juhitud tähelepanu prantslaste koloniseerimispüüetele ja maafondide loomisele ainult omamaalaste jaoks. Selle järelduseks on muidugi päriselanike vaesus ja kibestumine.

On ka eriti paha, et just seal ei saa ette võtta mingeid reforme, kus neid kõigepealt vajataks. See on rahva eraelu ta võrratu mustuse, ebausu ja naiste õiguseta seisukorraga, samuti kui Koraani kammitsas oleva algharidusega. Kõigesse sellesse puutumine puudutaks ühtlasi ka usku, kuid see tähendaks avalikku vastuhakku. Ja ongi selge, et siin ei aita mingi väline surve, vaid reformid peavad tulema seestpoolt, kasvama rahva enese arengust, ta vabastumispüüdest.

Ja nii elab siin kõrvu ikkagi kaks sootuks ise maailma. Ühel pool prantslaste linnajaod kõige moodsamate mugavustega, avarad, valged; teisal araablaste mudased mediinad, pimedad, vaesed, ebaterved. See ühiskond pole veel kuidagi homogeenne. Ta on kaugel veel sellestki ühtlusest, mis on omane isegi kõige suuremate sotsiaalsete vastuoludega euroopalisele ühiskonnale. Kummalgi poolel on peale varanduslike vahede kõik muugi erinev: rahvus, keel, usk ja kombed, kogu ühiskondlik-kultuuriliste käsitiste komplekt. Isegi ajajärk pole neile ühine: kui ühed elavad kõige modernimat Euroopat, siis teised alles feodaalset keskaega; kui ühed kirjutavad 1928, siis teised alles 1346! Ning see vahe pole kaugeltki ainult näiline.

Kuid neid küsimusi tuleb meil edaspidi veel nii mõnigi kord puudutada. Tuneesias ei esinegi nad veel sellise teravusega kui mujal. Sest see on Prantsuse Põhja-Aafrika maist kõige väiksem: nii pindalalt kui elanikelt ainult paar korda Eestist suurem. Koloonia kohta võrdlemisi väike maa, kitsas riba, mida piirab kahelt poolt Vahemeri, teistest külgedest aga Alžeeria, Tripolitaania ning Sise-Aafrika kõrb. Kõik vastuoludki esinevad siin kuidagi väiksemal ja pehmemal kujul, võib-olla ka elanike rahvusliku koosseisu tõttu. Liiga palju kultuure on käinud üle selle maa, ja sellest on siia otsekui õhku jäänud mingi eklektilisuse tunne.

*

Rong liigub kogu aeg läbi tasandiku. Pahemal pool on aimatav meri, paremal sinavad aga ikka veel mäed. Päike on laskunud madalale nende kohale, ta kiired läbistavad põiki vaguneid. Sõitjad neis on suures enamikus araablased. Valendavad burnused, mustavad

habemes näod ja tõmmud sääred. Aeg-ajalt sekka mõni värviline sõdur punases mundris, musta fessiga juut, umbes euroopalikult rõivastatud, kuid muidu vähe euroopalik itaallane või neegrinaine suurte lilledega sitsrõivais. Kogu see publik on kahtlase puhtusega ja ülalpeos valimatu. Kõiges on mingi vastuolude varjund: euroopalik raudtee, nägusad jaamad, prantslastest ametnikud, kuid teiselt poolt on see ikkagi Syrti lahe äärne Aafrika nurk. Kogu see eurooplus on ometi ainult silmapete, paljas lumm. Sest lõplikult määravad mulje ikkagi need võõrad rusked silmad, mis vaatavad igalt poolt su vastu.

Ainult vagunid on imeväärselt puhtad, mis ei taha kuidagi sobida selle seltskonna kommetega. Keegi ei viska söögijäätiseid maha, sest et keegi midagi ei söögi; isegi ei suitsetata mitte. Kuid mida madalamale laskub päike, seda närvilisemaks muutuvad sõitjad. Istutakse, uurid käes; küünitatakse lakkamatult päid akendest välja ja vahitakse päikese poole. Vana araablane mu kõrval loeb käsitsi kirjutatud raamatut, veeretab roosikrantsi sõrmede vahel ja küsib aeg-ajalt, mis on kell. Oodatakse kärsitult — mida? Päikeseketta kadumist taevaranna taha, mis toimub praegu kell 18.25. On nimelt ramadaanikuu, mil muhameedlane peab absoluutselt paastu kella neljast hommikul kuni päikese loojakuni. Ta ei tohi kogu päeva jooksul midagi süüa, tilka vettki juua, isegi suitsetada ja lille nuusutada mitte. Erandid on lubatud ainult haigeile, väga raske töö tegijaile, pika maa jalarändajaile, — üldse kui on ähvardamas täielik nõrkemine. Kuid kuidas mõjub selline paast liikuvaile, töötavaile inimestele, see on eri küsimus. Kõik on närvilised, ärrituvad ruttu, riidusidtülisid on imepalju. Ja kõrvaltvaatajad-araablased isegi mõistavad selle põhjust. «Ramadaan,» lausuvad nad

muiates. Kurivaim-Iblis kiusab usklikke pühal paastulgi.

Päike puudutab otse mäeharja. Ta on hiiglasuur ja punane, valades purpurset õhetust üle maa. Siis kaob ta peaaegu silmanähtavalt. Järgneb hetk sinist videvikku, ja siis on juba äkiline aafrika öö. Kuid neil silmapilgel algab vagunis üldine söömine. Kistakse pampudest ja kuklas rippuvaist burnusekottidest karaskeid, viigimarju, datleid, apelsine, kodukeedetud klaasiseid kompvekke. Viie minuti pärast on kõik söönud, toetuvad vastu seljatugesid, vaikivad, mõnulevad. Kuid põrand on täis apelsinikoori, datlikive ja muid jäänuseid kui pühkmekast. Ning õhku täidab sigarettide lõhn. Vana araablase koon on ninatubakast kollane; ta raamat on langenud rüppe, kondised sõrmed peatunud roosikrantsi nupul. Igal pool ähmjas elektrivalguses imekõrgeid otsaesiseid, kiskjaid kotkaninasid, suude himuraid jooni. Kuid võõrad, rusked silmad ei valva enam. Liiguvad ainult veel uned ja konduktorid ...

Hilja õhtul, keset aafrikalist pimedust, jõuame Susasse. Igal pool tänavail laiad loigud, mis osutavad hiljutist vihmavalangut. Kuid nüüd on taevas selge, tähekirgas, kuigi kuutu. Pärast öökorteri leidmist teen veel jalutuskäigu mediinasse. Siin on valgus ja varjud fantastiliselt segamini. El-Bahari värava ees valgustavad tuled linnamüüri hammasterida. Pimedusest kerkivad Suure mošee enam kui tuhat aastat vanad seinad. Sukkides on veel valge, istutakse, juteldakse. Aga kõverais põiktänavais on haudvaikne ja kottpime.

Saabun jälle mediina ja euroopaliku linna ühinemiskohta, Place Pichonile, Bab el-Bahari ette. Äkki kostab rütmiline ragin paljudest trummidest ja puude vahelt liigub kiires tempos lähemale kollaste tulukeste rida. Trummide ragin kasvab, tulede jõgi paisub ... Mis see

on? Siis seletavad silmad: punastes mundrites neegersõdurid astuvad pikkades ridades, hiina laternad tääkide otsas; reaäärsed hoiavad tunglaid; paarkümmend meest põrutavad trumme — ja seda need mehed juba oskavad! Õõsed paraadirivid löövad enese platsil laiali, laternad kõiguvad, tungalde vastuhelgid jooksevad üle valgehambaliselt muhelevate mustade nägude, riivavad palmibukette, hämaruses viirastuvate majade seinu. Siis tõstavad kolm meest välkuvad signaaltrompetid, ja tulede rongkäik lahkub jälle. Veel kaugelt kostab kohviku suminasse trummide orkester...

Öösel voodis lamades loen Susast. Susa — prantsuse keeli Sousse, minevikus Hadrumetum ja Justinianopolis. Asutatud üheksandal sajandil e. m. a. foiniiklaste poolt ja olnud Hannibali tegevusbaasiks Teise puunia sõja lõpul. Rooma ja bütsantsi ajal suurepärased ehitised, kuid nüüd kõik hävinud. Praegu paarikümne tuhande elanikuga sadamalinnake...

Hommiku heledas päikeses teen paaritunnise rännaku mööda linna. Eilse paraadiplatsi lähedal leian eksootilise taimestikuga pargikeses väikese, kuid omast kohast väärtusliku muuseumi. Seintel suurepärased mosaiigid, leitud Susast ja naaberkohtadest: Bakkhuse triumf, Ganymedese tõus, satüürid ja nümfid, gasell puuviljade keskel, lilled ja loomad, stseenid Niiluse kaldalt, vankri ette rakendatud leopardid, Veenuse tualett, kalapüügipildid, — kõik see teostatud suureformaadiliselt ja haruldase tehnikaga. Erandina huvitav nähtus, et ühel mosaiigil, mis kujutab palmi, on märgitud isegi ta autor, keegi kreeka kunstnik Theodulos.

Susa mediina tõuseb pikerguse, müüridega ümbritsetud nelinurgana üles mäele. Tänavad nagu ikka üksainus rägastik, ainult võrdlemisi puhtad, sest Susa on puhtamaid Tuneesia linnu. Mediina nurgas mäe tipul

kerkib vana araabia loss — kasba. Kuigi ta on praegu õieti ainult prantsuse sõjaväe kasarmuks, on ta ometi säilitanud oma müüride monumentaalsuse, õuede suursuguse rahu ja üksikute fassaadide kaunijoonelised detailid. Tõusen sõduri saatel üles terassile — ja vaade on üllatav. All kuni sadamani lumivalge linn kui üksainus lampkatuste vaip, selle taga aga meri, hommiku helendavas päikeses nii silmipimestavalt kaunis, et harva võib sellega võrrelda mõnd teist panoraami.

9

Kairuan.

Peaaegu lineaarselt tasane lagendik. Siinseal mõni üksik roheline laik keset paakunud savivälja. Aeg-ajalt kerkivad horisontaalsest joonest pühameestemarabude matuskuubad. Nende helendavad kontuurid on äärmises kooskõlas kuiva, tuhkhalli, tumepunase maastikuga.

Siis avaneb ees linn. Kõrge sakiline müür, mille üle ulatuvad peaaegu ainult kuplid ja minaretid. Kõik vormid nii monumentaalsed, jooned nii puhtad. Kõiges avaldub seesama harmooniline horisontaalsuse põhimõte. Sündinud jaokaupa sajandite jooksul — ja ometi on linn nagu tänapäeva arhitekti teadlikult loodud tervik.

See on pühalinn Kairuan.

Selle linna asutamine a. 50 pärast hidžrat märgib ühtlasi muhameedlaste saabumist siia maale. Ta asutajaks oli Okba Ben Nafi, Aafrika vallutaja. Poolel teel Tunee-

sia ranniku ja kõrbe vahel, ühteviisi eemal merest ja mägedest rajati see endise roomlaste Africa ning araablaste Ifrikija uus pealinn. Sajandite jooksul kasvas ta, rikastus uhkete ehitistega, oli maa poliitilise ja vaimse elu keskuseks. Ta oli Maghreb el-Usti — idapoolse Läänemaa pühalinnaks, «üheks seitsmest väravast paradiisi». Hiljem, Tunise ülevõimu kasvamisega, kaotas ta küll oma poliitilise ülesande, kuid usundilise keskkoha tähtsus jäi talle endiselt.

Praegu on Kairuan paarikümnetuhandelise elanikearvuga provintsilinnake. Ta elatub peamiselt oma kuulsaist mošeedest ja vaipadest. Esimesed tõmbavad siia iga aasta suure hulga usklikke palverändajaid ja uskmatuid turiste. Teised aga kuuluvad omal alal kaunimate hulka, ja veel praegugi elatab end nende kudumisega enam kui tuhat inimest. Lisaks on õieti hea nimega ka Kairuani vasetaondid.

Huvitaval kombel on aga just selle Tuneesia Lhasa pühad paigad kättesaadavad ka mitte-muhameedlastele. Ses suhtes erinevad Põhja-Aafrika maad põhjalikult üksteisest. Kui Alžeeria mošeed on kõigile avatud, siis on nad Marokos uskmatuile absoluutselt kinni. Tuneesias on aga võimaldatud sissepääs ainult kolme Kairuani mošeesse. See toimub küll eriliste lubadega ja maksu eest pärismaalaste heategevusasutise heaks, kuid toimub ometi. Ja kui see teisiti oleks, siis olekski suletud tee idamaa arhitektuuri huvitavamate nähete juurde.

Pühalinn — kuidagi sisaldusrikkam sõna isegi sellele, kel puuduvad kalduvused kõigeks pealpool-pilviseks hardumuseks. On, nagu jääks inimkannatusist tõusvaist palveõhkusist säärases paigas õhku ometi midagi, mis riivab isegi kõige kriitilisemat vaimu. Sajandite ebausklikud eelarvamused ja fanaatilised kired nagu tiheneksid siin millekski meelil-tajutavaks, kehaliselt koge-

tavaks. Ja kui seda muidu ei tunne, siis vähemalt kokkupuutes ta materiaalsete kristallisatsioonidega usundilise ehituskunsti ning taideesemete näol. Jäävad huvitavaks uskmatulegi kreeka templid ja gooti katedraalid; jäävad seda ka budistide pagoodid ning muhameedlaste mošeed. Sest nende kaudu on kollektiivne tundmus väljendunud ulatuses ja vormis, mis osutab selle tundmuse jõudu ning sügavust, olgu tundmus sisuliselt kui vastuvõetamatu tahes. Ja lõpuks on see tundmus olnud oma aja kohta suur, sest ainult suurest võib sündida midagi suurt.

Sellest meeleolust ei vabane ka Kairuanis, nii kuidas siingi pühadusega äritsemine tahab kõike argipäevastada. Mineviku kultuuriloomed ulatuvad ikkagi üle oleviku inimestest-parasiitidest.

Pühalinn on säilitanud veel täiel määral oma idamaise ilme. Pole teda veel ebastiilistanud euroopalikud ehitised ega isegi araablaste eneste uuemad stiilikehvad onnid. Näib, kui oleks siin kõik püsinud, nagu oli tuhat aastat tagasi. Valitseb peaaegu erandita kuupmajade ja lampkatuste arhitektuur. Puudub küll Tunise suurmediina kitsus, mitmekordsed majad ja selletõttu tänavate salapärane hämarus. Kuid veel selgemini avaldub ses madalavõitu linnapildis ta masside lopsakus ja kaunis joontepuhtus. Eriti intensiivselt tungib see esile mošeede ümbruses, kuhu on ju keskendunudki linna olemasolu mõte.

Neist mošeedest algab ka rändaja teekond ses linnas, ilma et ta enne tahaks millessegi muusse süveneda. Ja nendega algan minagi oma Kairuani-rännakuid varasel päikesepaistelisel hommikul.

Vastandina teistele idamaa linnadele ei asetse Kairuani peamošee mitte linna keskuses, vaid ta müüride äärmises kirdenurgas. Siin on talle jäetud omaette avar

koht, nii et ta ehitiste komplekt on täies ulatuses näha, niipalju kui araabia templist üldse võib saada väljaspoolt ülevaadet. Sest see on ikkagi kinnine maailm.

Teen ringi ümber peamošee, mis kannab nime Džama el-Kebir või Džama Sidi Okba. Ta müürid oleksid oma valdavuses igavalt-ühetoonilised, kui neid ei elustaks ometi lopsakad tugimüürid ja rohkearvulised väravad. Viimaste hulgas äratab eriti tähelepanu Lalla Rihana värav oma antiiksammaste, sakiliste seinte ja kuppelkatusega.

Kuid see välimus ei anna siiski aimu selle arhitektuurteose sisemuse vägevusest. On, nagu oleks siin tõesti lahendatud lahendamatu ruumiprobleem: mošee näib seespoolt tunduvalt suurem kui väljast. Olen võinud saada juba Hispaanias mingi käsituse araablaste mošee-arhitektuurist, ja ometi on Džama Sidi Okba esimene mulje valdav-üllatav. Silmapilgul näivad ta õue dimensioonid sellised, et Kordova mezquita apelsini-õu paistab ta kõrval ainult väheldase saalina. Siis aga selgub, et see mulje oleneb suurelt osalt õue ümbritsevate seinte arhitektoonilistest mõõdetest ja õue enese absoluutsest lagedusest. Kõik jooned on horisontaalselt-tasakaalulised, ainult rõhutades seda avarustunnet. Õu ise on üleni sillutatud hall-valgete marmortahvlitega, mille perspektiivis üksikud burnuskogud näivad väikesed ja kauged. Seda marmorlagendikku ümbritseb kaherealine sammasgalerii, mille kaared üleval kannavad sirgjoonelist seina. Nende varjuliste sammaskäikude ühel pool tõuseb minarett, mille tüsedus ei lase aimata ta tõelist kõrgust ja mis nõnda siis omaltki poolt ainult rõhutab õue avarat horisontaalsuse muljet. Otse minareti vastu üle õue avaneb mošee enese vägev sammassisemus, mis näib õue veelgi pikendavat. Kogu see kompositsioon ta dimensiooniefektidega on nii täiuslik,

et raske kujutleda ta arenemist ajapikka ja maitselt erinevate ehitusmeistrite juhil. Ja ometi ei ulatu praeguse mošee iga kaugeltki Sidi Okba aegadesse. Enne seda on siin olnud terveni neli mošeed, ja praeguse ehitise vanimadki osad on pärit alles IX sajandist.

Paljastan jalad ja astun mošeesse, esimest korda elus. Kahtlemata pole see tempel nii suur ega kunstirikas kui Kordova mezquita, kuid kummaski suhtes on ta ometi enam kui tähelepanu vääriv. Palvesaali lage kannab 16-realine sammastemets, igas reas kaheksa sammast. Need on anastatud peamiselt rooma- ja bütsantsiaegseilt varemeteväljult — Kartaagost ning Hadrumetumist. See on küllaltki kirju segu, kus sambad ainult pikkuselt on enam-vähem ühetaolised, kuid värvuselt ja kapiitleilt erinevad. Ja lõpuks on see sammastik võrdlemisi monotoonne ega või eriti kaarestikku ta kohal kaugeltki võrrelda Kordova mezquita fantastiliste võlvidega, olgugi et ta üldine perspektiiv meenutab selle templi interjööri.

Kuid kuigi mošee materjal suurtes joontes on korjatud antiikaja ehitistest, siis kannavad detailsemad ilustised ja otsene sisseseade ometi puht-idamaist ilmet. Seda osutavad seinte puu- ja portselanilustised, uste nikerdised ning lagede arabeskid. Eriti äratab tähelepanu pühima paiga *mihrab*'i metall-läikega portselansein ja selle kõrval kantsli-*minbar*'i suurepärane puuskulptuur, pärit juba IX sajandist. Selle vastu on aga laest laskuvad lühtrid loendamatute õlilambikestega võrdlemisi kohmakad ja kunstikehvad.

Kuidagi lage ja keskuseta on muhameedlaste pühakoda, nagu pole siin ka vaimulikul seda keskset tähtsust, mis õpetajal-preestril kristlikus koguduses. Mihrabi sein ei korva meie altarit ega vaevalt märgatav minbar meie kantslit, liiatigi et siin jutlusest meie mõt-

tes ei või kõnetki olla. Usklik on jäetud enam-vähem enese hoolde, kirik pakub talle ainult koha palveliseks süvenemiseks. Kuid kahtlemata on mošee jälle ses mõttes palju kõrgemal kristlikust templist. Sest isegi katoliku kirikuis ei näe sellist tundekestvat hardumist kui siin. Kaugele näivad kaduvat nende liikumatult põrandamattidel istuvate habemike meelest kõik maised asjad. Ja on, nagu kuuleksid isegi sammastevahelises tuulehinguses Koraani esimese suura vägevaid sõnu:

«Ülistus jumalale, maailmade issandale, armulikule, halastajale, kes valitseb kohtupäeva! Sulle kummardame ja sinult palume abi: vii meid mööda õiget teed, nende teed, keda sina oled õnnistanud, mitte nende, kes on viha all, ega nende, kes eksivad.»

Kuid selle kujutletud õndsustee kõrval osutab seesama mošee ka asjalik-maist. Mihrabi ligidal on kaks õieti teineteise lähedal seisvat sammast, ja legend kuulutab, et see, kes nende vahelt läbi läheb, pääseb paradiisi. Katsun minagi mošeevahi soovitusel seda õndsusabinõu, kuid mis võimatu, see võimatu. Ja ma arvan, et ka ükski täisealine muhameedlane vähemalt sel teel paradiisi ei pääse.

Pöördun jälle õue poole, ja see näib siit sammastiku hämarusest läbi võlvkaarte ääretu õhurikas ning päikesepaistene. Ees on minarett, mille alumine, telliskivist osa lõpeb üleval lopsaka sakistikuga. Sellel asetseb kaks teineteisest väiksemat valget kuupi. Viimane lõpeb soonelise kupliga, mida kroonib poolkuu. Kogu ehitis on, hoolimata oma tõmbist raskusest, ometi kooskõlas ümbrusega.

Tõusen mööda hämaraid käikusid minareti ülimale terrassile. Ja siin avaneb müürisakistikust unustamatu vaade üle mošee, valge linna ning tuhkhalli maastiku. Lõuna pool kaovad mingid mustad täpid taevaranna

kaugusse. See on kaamelite karavan, teel sisemaa teetuile tasandikele...

Suure mošee minaretilt saab ühtlasi ülevaate ka Kairuani teistest pühapaikadest. Linnas ja linna ümbruses valendavad minaretid, mošeed ning marabude kuubad. Ometi on mošeedest peale Džama el-Kebiri ainult veel kaks tõelise kunstiväärtusega; ühtlasi on ka just need veel avatud mitte-muhameedlastele. Ja nii algan teed esimesse neist.

See on Sidi Sahabi mošee, linna taga lagendikul. Siia on maetud üks prohveti kaaslane (sahab), ja sellest ka mošee nimi. Kuid üldiselt kutsutakse teda rahvalikult Habemeajaja mošeeks, kuna pühamees enesega alati kolme prohveti habemekarva kaasas kandnud.

Õieti pole siin ainult mošee, vaid *zauia*, s. o. usuordu asukoht, ja ühes sellega koraanikool, kõrgem usukool medersa ning muud kloostrile kuuluvad asutised. See on terve rühm harmooniliselt üksteisega liitunud ehitisi, mis võtavad kokku enese alla küll vahest väiksema maa-ala kui Suur mošee, kuid ületavad viimase ometi oma kunstilise peenusega.

Avaneb rida suurepäraseid sammasõuesid, portselanseinalisi käikusid ja uhkearabeskilisi ruume. Kangialuse raamistikust tulles helendab vastu õu, mida piirab nikerdatud puuräästast kandev sale sammaste rida. Sambad ühinevad üleval puna-valge-triibulisteks kaarteks. Nende taga sätendavad imepeene portselaniga kaetud müürid. Õue avanevate akende ja uste raamides ning laest rippuvate suurte õlilampide vormis on baroklikku lopsakust. Otse vastu aga kõrgeneb räästasein ja selle kohal valendab haruldaselt harmooniline kuppel.

Sidi Sahabi mošee ise on väike ja määratud peamiselt medersa üliõpilastele. Seevastu tundub aga kogu

ehitiste rühm üheainsa jumalakojana. On vaikne, ükski samm ei kosta vaipade ja mattidega kaetud põrandail; isegi juhi hääl kuuldub vaevalt su kõrvu. Ainult pääsukesed liuglevad avatud ustest sisse ja häälitsevad valgusjoas akende kohal...

Pöördunud jälle linna poole, astun veel Džama Amor Abbadasse, mida kutsutakse ka Mõõkade mošeeks. Seegi on väljaspool linnamüüre, Džeblia agulis. Väliselt on ta teistest vahest kõige huvitavam: juba üle linna paistavad ta viis monumentaalset kuplit kõrgetel müürikuupidel. Näib, nagu vastaks see mošee just eriti lihtsameelse rahva usulisile ja ebausulisile tarbeile. Amor Abbada, kelle mälestusele ta on pühendatud, polnud üksnes pühak, vaid ka rahvakangelane — jõumees-sepp. Ta valmistanud mõõku, ankruid, piipusid ja muid riistu, mis nüüd on kogutud mošeesse ta haua ümber. Need esemed on päratu suured ja kohmakad, ümberringi kaetud kuufilis-kirjaliste pühade tekstidega. Selliseist imetöödest saab see mass juba aru! Ja pulstunud vanamees-vaht räuskab nende keskel nagu laadal oma kaupa kiites. Ta püüab ise neid «imetegusid» paigast teise tõsta ja sunnib seda tegema ka teisi. Pühamehe haua ümber käib lakkamatu jõukatsumine ja raua ragin.

Mis otstarve on aga neil veidrail esemeil, see jääbki ebaselgeks. Legend ei juurdle otstarbe kallal. Massile on aga asi niikuinii selge: siin on tegemist imetegudega, ning see on kõik. Ja juht omalt poolt ei jää seletusega juba hätta. Ta teab kõik, ja kuigi ei tea, siis seletab ta vähemalt kõik. Seevõrra fantaasiat leidub tal igatahes — muidu polekski ta ju araablane. Ja nii kirjeldabki keegi reisija oma käiku Mõõkade mošeesse: «Marabu oli suur prohvet,» laiutab juht. «Ta nägi ette prantslaste saabumist Kairuani, telefoni ja elektrit, fonograafi ning absinti.» — «Mis tähendab see piip?» —

«Marabu ennustas märkidega tulevikku. Seda piipu tagudes nägi ta ette, et ühel kaunil päeval kõik araablased piipu suitsetavad.» — «Aga miks on ta need mõõgad tagunud?» Ainult silmapilgu mõtleb juht, et siis ruttu ja varmalt vastata: «Ta tagus need mõõgad ettekuulutuseks, et ühel kaunil päeval saabuvad turistid ja küsivad: miks on ta need mõõgad tagunud?»

Nende kolme mošeega piirduvad Kairuani peamised vaatamisväärsused. Nende lisaks tuleb linn ise, ta ümbrus ja elanikud. Kuid siin segunevad juba pühad mälestused oleviku elu vähem pühade joontega.

Rändan mööda tänavate sopistikke. Kui valge ja puhas näib selle linna üldpilt eemalt vaadates! Ja kui vaene ning räpane on see kõik ometi lähedalt nähes! Välja arvatud rahvarikkamad kohad, on tänavad sillutamata, mudased, tolmused. Nähtavasti toidab pühadus siiski ainult üksikuid, kuna enamiku varaks on vaesus. Nälg piilub nende ülevalt lumivalgete majade räpastes kangialustes, mööda tolmuseid seinaveeri, haisvate virtsarennide ääri. Kerjuseid on nii palju, et hakka kas või ise kerjama, et aga pääseda nende mangumisest! Iga prao vahelt sirutavad laste punaseks värvitud küüned, santivate jõnglaste kari kasvab, kärnas-päistena, marjas-silmistena piiravad nad sind. Ja sa ei tea lõpuks, kui palju on siin tegemist tõelise häda, kui palju idamaise parasiteerimiskombega, mille pühalinna õhkkond on arendanud tipuni.

Seegi ühiskond siin põeb kriisi, mille tõelist ulatust ta ise vahest ei aimagi. Siingi murdub senine poolfeodaalne kord, kuid moodne ühiskond on alles sündimata. Siin puudub veel täielikult minevikku ja tulevikku ühendav lüli pärismaalaste intelligentsi näol. Ja seda pole lootagi vähemalt kohalikest koraanikoolidest.

Kümmekond aastat vaevatakse neis kooles lapsi

peaaegu ühe ja sellesama kallal. Kirjutatakse tükk Koraani teksti erilistele tahvlitele ja õpitakse pähe. Ning nõnda kogu «pühakiri» läbi! Rumal, mõttetu ajaraisk, niisama mõttetu kui meie endine katekismuse ja kirikulaulude tuupimine. Milline energia kaotus, selle asemel, et õppida tõesti midagi harivat ning kasulikku!

Käin just vaatamas ühte säärast kooli. Ja ta jätab kõige rusuvama mulje. Väikesed jõnglased, kõik alla kümne aasta vanad, istuvad maas, pisukesed punased mütsikesed peas, jalad istmiku all kronksus. Õpetaja loeb ees ja nad kordavad seda nagu papagoid heledate häältega, õõtsutades end lugemise taktis. Tekst on neile mõistmatu-mõttetu, keeleliseltki arusaadamatu, kuid toonilt tige-vihane nagu jumalasõna ikka. Õpetaja nägu on aga vagatsevalt-vali, kuigi ta ise on mammona peale maias ja oma kooli näitamise puhul kohe käe raha järele välja sirutab...

Lahkun sellest süngest laste vanglast, lahkun linnast endastki. Ja jälle paelub mind selle üldpilt eemalt vaadates. Linna ümbritseb savikõrb, mille muldpõrandataoliseks tambitud pinnast võrsub vaevalt mõni kaktusepundar. Tuhkhallil lagendikul leian siin-seal mõned muistsed kaevud, mille ümber askeldavad turbanipäised habemikud. Bab el-Kukha värava ees, kõrge sakilise müüri varjus lamab kaamelikari. See on kõrbelaevade ankrukoht. Suured pulstunud loomad on kohmakalt pikali heitnud, muhklikud jalad nagu pooleks murtud. Nende ussikaelad on õieli, suud käivad mäletsedes, silmad vaatavad niiske haledusega. Aeg-ajalt avanevad pikad lõuad, kollased hambad paljastuvad ning loome kurgust kostab hädaldav-kole kisendus. Ja niisama aeg-ajalt saabuvad burnustes mehed, tõstavad kaamelid karjumisega jalule, ning kõrbelaevad kaovad õõtsuva reana kauge Matmata koobasmaa suunas.

Siis näen linnale lähenevat matuserongi. Heledasse vaipa mässitud surnu on asetatud kaamelile, keda kannustab mees malgaga. Leinav lesk järgneb teisel kaamelil. Nii on nad saabunud vahest kuskilt kaugelt soolajärve rannalt. Ja siia pühalinna lähedale pühasse mulda tahavad nad paigutada lahkunu viimsele unele...

Tähelepanemata on saabunud videvik, ja enne veel kui jõuan linna, langeb äkiline öö. Linn näib silmapilgu pime, kuid siis löövad minarettide tipud tuledest särama. Seal on iga torni ümber kahes-kolmes reas õlilambid, mis põlevad tuulevaikuses vaevalt vabisedes. On nimelt ikka veel paastukuu — ramadaan, ja sellest see ilutulestus. Kahtlemata näib see kaunina, kuid kuulub samuti juba kadumisele määratud maailma, nagu kõik muugi siin ümber.

10

Olevikust ja tulevikust.

Olen jälle Tunises. Päevad kuluvad, ja iga päev lähendab mind sellele elule. Isegi ilmad näivad seda soodustavat: puhuvad jahedad tuuled, taevas rändavad hallid pilved, ajuti piserdab vihma. Kõik tõmbub rohkem endasse, dekoratiivsed pinnad tuhmuvad, asjade sisu tuleb lähemale.

Aga ikka veel ümbritseb mind kaks sootuks eri maailma. Elan Hollandi tänaval, selle läheduses on aga veel Vene, Taani, Norra, Rootsi ja Soome tänav. On vei-

der vaadata neid põhjamaade nimesid kirjutatuina siin Aafrika linna tänavasildel araabia keeli. Kuid ainult veerand versta võrra eemal algavad tänavad, millel nimed nagu: Sidi el-Murdžani, Kuttab el-Uazir, Es Sida Adžula, Ben Ali ed-Diaf ja loendamatud nendetaolised. Ning on veelgi veidram näha neid märgituina ladina tähtedega.

Päevad ja hilisõhtudki rändan tänavail, istun euroopa ja araabia kohvikuis ning peatun rahva kogumiskohtades. Pikkamööda selgub paljugi, mis näis algul ainult võõras-üllatav. Kõigepealt hakkan nägema inimesi üksikult, indiviididena, mitte enam karjakaupa.

Ligi 200 000 on Tunises elanikke, neist 30 000 prantslast, 25 000 juuti ja 50 000 muud välismaalast, kellest enamus itaallaste ning maltlaste käes. Ülejäägi moodustavad päriselanikud. Et aga juudidki peab arvama ometi viimaste hulka, siis on päriselanikel tunduv enamus.

On üks paik, kus need inimtõud demokraatlikult kohtuvad. See on moodne foorum, ajaviite ja asjade õiendamise koht — kohvik. Neid on kahte eri liiki ja kahes eri kohas, kuid nende publik vaheldub ühtesoodu ühest teise ning lõpuks on ta peaaegu üks ja sama.

Keset euroopa linnajagu, Avenue Jules-Ferry'l ja Avenue de France'il on suured prantsuse kohvikud, avarad ja õhurikkad, tänavarõdude ning peegelsaalidega, kus rõkkab džässorkester. Kui neid kohvikuid miski eraldab Pariisi omadest, siis see, et neis teenijate hulgas leidub rohkesti araablasi ja neegreid. Teiselt poolt on nende publik veelgi rahvusvahelisem. Ja nii näed sama kaardilaua taga ühel hoobil prantslast, itaallast, juuti ning araablast.

Peamiselt Bab Suika linnajaos ja peamiselt Halfauini platsi ääres on araablaste kohvikud. Need on enamasti

kitsad ruumid, kahhelkivist seintega, ühes nurgas samuti värvilisist kahleist pliidiga, millel toimub kohvi valmistamine otse külaliste silma all. Siin istutakse osalt väikeste lauakeste ümber, osalt maas mattidel, tuhvlid jalast võetud, sukkades või palja jalu, nagu mošees. Kohvi tuuakse väikestes klaasides või portselantopsides, musta, kohvipäraliselt paksu, kuid imemaitsvat. Tagaseinas madalal lavitsal istub orkester: paar vilet, viiul, mida mängitakse nagu tšellot vastu põlve hoides, ning kaks-kolm väikest käsitrummi. Muusika on melanhoolselt ühetooniline, peaaegu vaheaegadeta. Ja ometi tundub kõik nii vaikne. Võõrad istuvad hääletult ja isegi orkester näib nagu magavat.

Kõiki näed neis kahte liiki kohvikuis, euroopa omis peamiselt hommikupoolel, araablaste omis aga õhtuti. Istub seal rõivastuselt valge araab, ruske berber ja must eurooplane. Kükitab seal ka neeger — võõras kõigile, kuid kõigi poolt familiaarse üleoluga sallitav nagu laps. On ikka veel ramadaan ja muhameedlane ei tohi ikkagi veel päeva jooksul midagi maitsta. Kuid ta istub aega olles ometi kohvikus tühja laua taga, sest seda nõuab tema ühiskondlik harjumus.

Ainult araabia naist ei näe siin iialgi. See ei või praegu veel küsimussegi tulla. Kohvik — see on alles meeste eesõigus, nagu kogu araablaste avalik elu.

Istudes neil kohviku-foorumeil, jälgin võõraid enese ümber ja massi liiklemist uste ees tänavail. Ning ma harjun riiete, keelte ja kommete järgi orienteeruma ses kirjus inimsegus.

Kostab prantsuskeelne jutukõma, ikka niisama kerge. Kuid prantslane ise näib siin rahulikum ja soliidsem kui kodumaal. Kõike juhib ta kärata ja kõik allub talle vastupanuta. Ta on siin peremees, avaldamata ometi sellist kõrkust kui teistest tõugudest «kultuurikandjad»

oma asumail. Seda vähemalt mitte juhtivad jõud. Üldiselt on prantslane siia kaasa toonud rohkem oma positiivseid omadusi. Kõige ekspluateerimishimu kõrval kõneleb tema kaudu ikkagi euroopalik kultuur.

Kuid prantslase kerge kõne hukkub itaallase jutumulinasse. Neid oli siin varem kõigist eurooplastest kõige rohkem ja on vist veel praegugi. Kuid nad esinevad siin prantslaste kõrval igatahes teise järgu eurooplastena. Räpastena, umb- ja ebausklikena elavad nad vahel segamini araablastega kõige mustemais linnajagudes. Üldiselt pole nad ümbrust tõstnud, vaid ise selle järgi laskunud. Ja tihti ei tea, kas on tegemist itaallase või kohaliku juudiga, kes riietuselt vahel samuti pool-eurooplane.

Viimased on siin põlised elanikud, saabunud ammu enne araablasi, juba Tituse päevist peale. Tihti käivad nad brokaat-kuubedes ja burnustes ning kannavad pigimütse või turbaneid. Nende naistel on araablannade maaniulatuvad laiad püksid ja valged mantlid. Kuid ühtlasi on nad ka vastuvõtlikud euroopa riidemoodidele. Ja vahelgi võib näha tänaval perekondlikku jalutuskäiku: vanaema suhkrupea-taolise kõrge hemminkübaraga ja värviliste babuš-tuhvlitega; ema palja päi ja euroopalike kingadega, kuigi veel tuules lehvivate pükstega; tütar aga on riietatud Pariisi viimase moe järgi. Ja sedamööda on juudid siin kõigiti vastuvõtlikumad euroopa mõjudele.

On enam kui huvitav juutide ja araablaste vahekord. Üle tuhande aasta on nad siin koos elanud. Palju on neil ühist: semiidi tõug, keel, ärilised kalduvused, rohkesti samu kombeid ja isegi usu-elemente. Ja ometi näib neid eraldavat ülepäästamatu kuristik. Juute on ikka vihatud, ja rahutuste puhul ei pöördu massi vaen igakord esmajoones eurooplaste, vaid nende vastu. Veel

hiljuti ei tohtinud nad muul loomal sõita kui eeslil ja peakattena oli neil lubatud kanda ainult väikest musta fessi. Veel enam, on läbi ja läbi araabistunud ning muhamedi usku juudiasundisi. Kuid aastasadu on peetud meeles, et nende elanikud on juudid, ja neid seepärast vihatud!

Siis aga äratavad tähelepanu omapärased mehed: näolt ümar-rasvased, kasvult tüse-lühedad, euroopa laadi riideis, kuid muidu vähepestud välimusega. Juudid? — ei ole juudid; itaallased? — kaugeltki mitte, sest nende keel näib sootuks võõras. Ja siis lõpuks — maltlased. Eriline etnograafiline vahetüüp ses inimsegus: ristiusku rahvas, kellesse segunenud palju tõugusid ja kes kõneleb «malta keelt», mis osutub aga lihtsalt araabia keele murdeks, millesse liitunud itaalia ning inglise keeleaineid. Seda salapärast vahetüüpi, kelle päriskoduks muidugi Malta saar, esineb siin rohkesti.

Ikka detailsematesse eritlustesse püüan laskuda ses rahvuste-paabelis. Ei ole kaugeltki kõik fessipeadmuhameedlased veel ühest kännust. Aeg-ajalt vilksatub siin mauri nimetus. Seegi on segurahvas, kes moodustunud araablastest, berberitest ja hispaanlastest. Sajandite eest olid nad sunnitud Hispaaniast siia põgenema ja senimaani on nad säilitanud omad eritunnused. Uhkemad, saledamad, teistest intelligentsemad on nad veel praegugi. Tunise aristokraatia moodustub peamiselt mauridest. Nende väliseks tunnuseks on suur lumivalge turban.

Aga neeger tundub siingi võõrana, kelle tõeline kodumaa on veel palju lõuna pool. Temagi on siia sattunud üle liivakõrbete juhuslikult, sõdurina, teenijana, santide aegade aetuna. Ja siin on ta vastuvõtlikum euroopa kultuurile kui valged päriselanikud, sest tal puudub oma kultuur. Kord omandas ta araabia hariduse alged,

omandab nüüd ühte-teist eurooplastelt, ilma et see teda ühiskondlikult teeks veel tugevaks. Ja sellisena on ta prantslaste koloniaalpoliitikale sobivaks toeks endasse sulgunud ning oma vabanemisaega ootava araabluse vastu kogu Aafrikas. Ta on tööline, teenija, isegi väike ametnik, kui haridus lubab. Ja undervitsina kamandab ta täiekõrilises prantsuse keeles samasugust mustanahalist sõdurisalka. Millises palmimetsas on ta koduküla, mihuke ta rahvus ja keel? Vastuseks välgutab ta ainult üle näo ulatuvat valget hammasterida. Või on selleks ebamäärane viibe lõunasse ja niisama ebamäärane sõna: Sudaan.

Liigun tänavail ja segan end rahvasumma. Kõik tundub juba kodusemana. Need on siiski ligimesed, igaüks oma mõtte- ja tundemaailmaga, ega mitte ainult dekoratiivne kari möödaruttava turisti silmarõõmuks. Kuid jõudnud sellele veendumusele, hakkad nende elule ka sisemiselt kaasa tundma.

Kui palju viskleb siin veel mineviku vangis, sotsiaalses viletsuses ja hariduslikus pimeduses!

Suurim ori ses vanglas on aga ikkagi naine. Vaevalt näed teda väikese plikana mudaseil agulitänavail hilpavat, kui ta juba suletakse hämara kodu kiviseinte vahele. Ja sealt võib ta siis lahkuda enam kui harva, üleni mässitud oma linadesse, pale kaetud musta riidetükiga, otsekui oleks see silmnägu rikutud tülgastava tõvega. Kõnelemata kõigest muust, mõjub see näokate nagu kogu eluviiski äärmiselt tervisevastaselt. Ning ainult paratamatu romantik võib näha kõiges selles midagi «salapärast ja kaunist».

Kõigepealt pole araablannad näolt — ja nägemata need juba ei jää! — sugugi ilusad, harvad erandid välja arvatud. Nii et paistab õigus olevat neil skeptikuil, kes väidavad, et araablannad ainult illusiooni säilitamiseks

näokatteid kannavad. Teiselt poolt pole ka põhjust idamaist «haaremi kultuuri» kujutleda kuigi imeväärses valguses. Kuigi teooria võimaldab polügaamiat, siis lepitakse siingi puht-majanduslikel põhjustel ühe või kahe naise pidamisega. Haaremid on alati olnud haruldased ja vaevalt imeväärsemad kui läänemaa võimumeeste omad. Ainult kehvamehe kadedus ja eurooplase halb mõttekujutus on nad ümbritsenud mingi eksootilise oreooliga. Kui kõrvale heita need ilustushilbud, siis jääb järele ainult keskaegselt-kinnine perekonnaelu ja naise alaväärtuslik seisukord.

Mis mõtlevad need ühiskonna võõrlapsed ise? Näen neid vahel pikad ajad seisvat euroopa linnajaos moemagasinide ees ja üksisilmi vahtivat vitriinidele levitatud prantsuse moeuudiseid. Nende kehahoides on haledust kui lapsel, kes vaatleb midagi, mis talle alles keelatud. Näen neid rühmakaupa ilmuvat kontserdile ja kuulavat liikumatult itaalia ning saksa helitöid, mis erinevad nii põhjalikult nende eneste kodusest muusikast. Muidugi kuuluvad need juba jõukamate ja haritumate hulka. Näen veel suuremaidki kontraste: lava heledas valguses Pariisi revüü üleni alasti naistega, nemad aga hämaras saalis hingematva näokattega ja riideis, mis ei tohi paljastada ainustki kehajoont. Millised võrdlused tärkavad nende ajudes enese ja oma eurooplasest õe seisukorra kohta? Ja etenduse lõpul näen neid omavahel ägedalt rääkides kaduvat pimedusse, kust veel kaua kostab nende suurte hõbedast jalarõngaste rütmiline kõlin.

Ants Laikmaa, kes viibis Tuneesias enam kui pooleteistkümne aasta eest, võrdleb oma reisikirjades neid araablannade jalarõngaid vangi ahelatega. Ja nad ongi seda piltlikult. Kuid ometi, maha arvatud ainult näokatted, ei tarvitseks palju muuta nende kandjate väli-

must, et nemadki võiksid kuuluda täisõiguslike liikmetena ühiskonda. Just samuti kui mees-araablase kõrgem euroopa haridus ei tundu kuidagi vastuolus tema rahvusriidega. Küsimus on ikkagi ühiskonna sisemisest enesevabastamisest, kuna ta ainult pinnalise euroopastumisega sellegi kaotaks, mis teda nüüd veel huvitavaks teeb.

Ja ma püüan saada vähegi aimu, kui kaugel on araablus juba sel vabanemisteel. Millised on ta katsed võita kuristikku mineviku ja tuleviku ühiskonna vahel? Kui palju on ta leidnud uusi eluvorme nende asemele, millest peab paratamatult loobuma? Ja kõigepealt, kui palju peegelduvad ta eneseleiutused parimini kontrollitaval alal — ta kunstielus? Kasutan vastuse saamiseks ettejuhtuvaid avalikke võimalusi ja erakõnelusi.

On selge, et see renessanss peab võrsuma ühiskonnast enesest ja eraalgatusel. Ei või loota peremeesteltprantslastelt araabia rahvusliku kultuuri virgutamist, mis oleks sihitud esmajoones just nende eneste vastu. Samuti on vähe tuge loota prantsuse mõjualusest ja degenereerunud bei õukonnast ning kehvast aristokraatiast. Teiselt poolt ei saa aga Tuneesia nagu just ühe väiksema araabiakeelse maa arenemist võtta üldse lahus teistest araabia maadest. Siin kajab vastu kõik, mis toimub araablaste keskel Indiast kuni Atlandi ookeanini; iga maru muil muhameedlikel mail äratab siingi järellainetust. Ning loomulikult pöörduvad siit pilgud ikka õnnelikumas olukorras olevate suguvendade poole, et võtta neilt eeskuju või vähemalt tunda kaasa nende edule. Sealt ammutavad siinsedki uuendusmeelsed poliitilisi, majanduslikke ja kultuurilisi algatusi. Ning õnneks võimaldab seda vähemalt ühine kirjakeel, hoolimata kõigist piiri-takistusist.

Kahjuks astuvad aga kõik poliitiliselt iseseisvamadki

araablaste maad alles esimesi kultuurilise renessansi samme. Nii ei või, nagu juba tähendatud, Päris-Araabia teistele veel mingit eeskuju anda. Ja nii jääb järele ainult Egiptus oma praegu veel küllaltki algelises tõusuhoos, ning sinnapoole ongi pööratud teiste araablaste silmad. *Ex oriente lux!* — see tõde kehtib vähemalt Tuneesias. Egiptusest saabub siia peaaegu kõik, mis kannab uus-araabluse pitserit. Egiptuses on praegu ainsad araablaste eneste täiskõrged teaduslikud asutised, nagu seal vormuvad ka noor-araabluse üldkultuurilised ja poliitilised põhilaused. Pole imestada, kui Tunise aguli poe aknal leiad Kairo teadusliku ajakirja «Al-Muktatafi» numbri. Kuid sealt saabub üldse kirjandus, sealt ka näitlejad ja muusikud, kes, lähtudes küll rahvuslikult aluselt, püüavad luua ometi midagi, mis vormilt suudaks juba kuidagi võistelda euroopa kunstiga.

Käin Tunises oleku ajal kahel kontserdil, kus esinevad Egiptusest saabunud lauljad. Esimene neist — «suur egiptuse kontsert suure egiptuse lauljanna Set Salha el-Masria juhatusel ja tema trupi osavõttel «Ideaali» pidusaalis», nagu lugeda afišil. Kuhugi aguli vähenõudlikku ruumi koguneb sadakond araablast, burnustes mehi ja näokattes naisi; mina vahest ainus eurooplane. Näitelaval istub reas neli euroopalikult rõivastatud, kuid fessides meest, viiuli, kahe viletaolise mänguriista ja käsitrummiga. Nende nelja vahel noor naine, niisama euroopa riideis. Algab kontserdi instrumentaalne osa — midagi võimatu monotoonset ja pikka, mida nagu ei jõuakski lõpuni kuulata. Niisama mõjub minusse esialgu el-Masria laul. Pärin naabrilt laulusõnu, — need on äärmiselt primitiivsed rahvalaulud loodusest ja armastusest. Ning viisid, — kuid nende kirjeldamiseks peab olema rohkem asjatundja muusi-

kas, kui olen seda mina. Igatahes on see kõik esimest korda raskelt nauditav, täielikult «ebamusikaalne». Alles pikkamööda ja õieti hämaralt hakkab kõigest sellest midagi läbi kajama, mida nagu mõistaksid ja millega oleks nagu ühist, kuigi mitte selle kaudu, mida seni kõrv on harjunud pidama helikunstiks. Ja äkki vilksatab mõte: kas mõjus meie rahva monotoonne leelo sootu võõrasse palju teisiti kui see siin minusse? Mida kaugemale, seda huvitavamaks muutub lauljanna esinemine. Ning lõpuks mingid ditürambilised laulud vaheldumisi tantsuga, milles avaneb otsekui mingi hoopis harjumatu-dimensiooniline ilumaailm. Monotoonsest rahvalaulust on võrsunud midagi vallutavalt kaunist.

Umbes samasuguse mulje saan egiptuse baritoni Zaki Muradi kontserdist, kes esineb juba nõudlikumalt suures linnateatris. Nähtavasti euroopalikult koolitatud laulja, kuid ta eeskava möödub niisama rahvamuusika raamides ja samasuguse rahvapärase orkestri saatel.

Mis tuneeslased ise nii laulu kui lavakunsti alal võivad pakkuda, see piirdub ikkagi veel isiku prismast läbikäimata rahvakunsti ja algelise eurooplastele järeleaimamisega. Kuid ka siin on Halfauini platsi kohvikumuusikast, kõhutantsust ja ussitaltsutamisest ometi samm edasi saadud. Nii tean, kuigi ise ei juhtu seda nägema, et linnateatris etendatakse araabia keeli Shakespeare'i mugandusi ja rahvapäraseid melodraamasid. Viimased — poolenisti rahvaluulelised, poolenisti kunstkirjanduslikud teosed — tulevat samuti Egiptusest. Näitlejad olevat kõik alles asjaarmastajad, osalt koguni kirjaoskamatud. Kuid nad tundvat hästi teksti ja esinevat ilma etteütlejata, samuti kui orkestergi mängivat mälu järgi, ilma noodita ning juhita.

Samasugusel algastmel paistab siin olevat ka kirjanduslik elu. Näen ainult alandlikke rahvaraamatuid ja räbuseid ajalehti, mis meenutavad meie eneste kirjandust läinud sajandil. Ja müüaksegi neid enamasti trükikodadest ning pudukauplustest, ühes ihuliku toiduse ja kehakattega, nagu meilgi isa Jannseni ajal. Kõigest otsimisest hoolimata ei õnnestunud mul ei Tunises ega kogu Põhja-Aafrikas leida ühtki meie aja nõuetele vastavat araabia raamatukauplust.

Kuid alged on ometi kõigeks olemas ja äratust tuleb ühtesoodu lisaks. Nii leian just praegu ajalehest kirjelduse luuletaja Ahmed Bey Shawky, «araabia poeetide printsi» pidulikust austamisest Egiptuses. Selleks oli Kairos korraldatud suurepärane bankett, millest võttis osa kohalik vaimueliit ja rohkesti oriendi kirjanikke, nende hulgas araablased-luuletajad Khalil Bey Moutran ja Hafez Bey Ibrahim. Kõnedega esinesid Egiptuse haridusminister Aly Chamsy Pacha, dr. Monsour Fahmy jt., kuna laulja Mohamed Abdel Wahab esitas katke ooperist «Kleopatra», mille sõnad on loodud Shawky Bey poolt. Terve rida euroopa kuulsusi, nende hulgas John Galsworthy, olid austatavat kirjalikult tervitanud.

Kõigeks sääraseks puuduvad prantsuse Aafrikas veel eeldused. Vaevalt leidub siin sellise ulatusega kirjanikke ja vaevalt saab ühiskond nende tegevusest siin sel viisil osa võtta. Kuid võõraks ja mõjuta ei jää kindlasti ka siin nende toodang. Ning ajapikka peab sündima siingi oma väärtuslik kirjandus.

«Teie kodumaal pole häält,» pöördub prantsuse kirjanik Duhamel Tunise araablaste poole, «kuid kas tähendab see, et tal pole hinge?

«Ammusest ajast oli India ainult värvitud kaardipind. Aheldatud India oigas pimeduses. Tõusid poee-

did, ja nüüd, mil India mõtleb ning kõneleb, kuulab teda kogu maailm aukartusega.

«Algul pöördusite teie Konstantinoopoli poole, aga see segas ja pettis teid. Nüüd vaatate teie Egiptuse poole. Hoidke selle eest, et Ida teid sihist kõrvale ei viiks. Pääsmine ei tule teile ei Läänest, ei Põhjast ega ühestki teisest taevaranna punktist: ta on teie jalge ees, ta tõuseb sügavusest.» (Georges Duhamel: Le Prince Jaffar.)

Ja veelgi õpetab sama autor oma sõpru-araablasi:

«Kuulake ometi ühte lugu, ühte meie legendidest. Ühel meie põhjapoolsel maal kannatas sajandite jooksul tagakiusatud rahvas. Talt oli võetud viimne kui vabadus, isegi ta linnade ja jõgede nimed olid muudetud. Ning laulikudki tahtsid maha salata oma keele, meeleheites, et neid ei kuulda. Siis otsustasid mõned tšehhi rahva hulgast — nii kutsutakse meil teda — teatrit ehitada. Nad asusid selle kallale suurel hulgal ja usulise vaimustusega. Oli õnnelik see, kes tõi kivi, õnnelik, kes segas lupja, õnnelik, kes viskas veeringu. Teater, kui ta valmis, sai ähvardatud keele kantsiks, selle rahva tõeliseks kindluseks, pühaks paigaks, kus orjastatud hing võis veel võidelda, olla hellitatud, edasi elada. Ja võib-olla selle suure teatri pärast, mis ehitatud Vltava kaldale, pole böömi rahvas praegu mööda maailma laiali pillatud nagu võidetud põrm.»

Niisiis jälle üleshüüd rahvuslikule renessansile, nagu kord meil, nagu teatud arenemisastmel iga allasurutud, kuid veel elujõulise rahva juures. Ja nagu meil, nii peab siingi see renessanss saabuma rahvusliku muusika, teatri ja kirjanduse kaudu. Ning alles pärast seda, kui on ennast leitud ja tajutud täies ulatuses oma olemasolu, võidakse täisõigusliku liikmena liituda ülemaailmse kultuuriloominguga.

Kõige järgi otsustades elab ka araablus praegu säärast ärkamisaega. See on küll väga pikaldane ja võib võõrale paista niisama mannetuna kui meiegi oma, kuid selle järeldused võivad olla üllatavad. Sest ei tule unustada araabia rahva suurust, veel vähem ta mineviku kultuuri traditsioone, millega meil pole midagi võrreldavatki.

1

Legende ja ajalugu.

Nelisada kuuskümmend kilomeetrit mägismaastikke, seitseteist tundi rongi mürinat — see on teekond Tunisest Konstantiini.

Selle aja jooksul siirdub reisija ühest riigist teise, nähes Tuneesia küngasmaastiku muutuvat Alžeeria metsikuks mäestikuks. Ta näeb tundide kaupa tehnilisi imetöid: tunneleid, sildu, kurvilisi tõuse; ja samuti imeväärseid väljavaateid mägedele, kuristikesse, koskedele. Rong kihutab mööda hiigelviadukte otsekui ühelt mäetipult teisele; all udutsevad sügavikud, punavad väljad ja rohetavad metsad. Taevarand käristub kuristikeks ja kuhjub müürideks. Ning kuulus Semmeringi tee näib selle kõrval kääbusena.

Lõpuks saabub peatus kuskil sisemaa mägede kurus. Seal laskub maa suureks liuataoliseks oruks. Kuid ühest küljest tungib orgu uuesti mägi, ulatudes pool versta üle merepinna. Ja selle mäe lausal tipul kirendab linna katustik.

Kolmelt poolt laskub majade kõrvalt järsk rinnak alla orgudesse. Sealt paistab sügavuses puielage madalik ja selle ümber eemal puna-roheline mägede ring.

Neljandalt poolt aga lõikab linnaala muust mäest pööritav-põhjatu kuristik. Kostab sealt vaid vetekoha ja paistab tõusvaid udupilvi.

Olen näinud mõndki akropoli, kremlit, linnamäge. Olen seisnud tuuliseil päevil Suur-Kreeka linnamüürel, silmis kaduvuse pildid. Ja olen uitnud Kesk-Euroopa linnakünkail, kus kord valitsesid odaheitjad, nüüd aga kapitali lingumehed. Kuid ma pole näinud midagi sellist kui numiidlaste muinaskindlus Cirta, nüüdne Konstantiin.

See kotkapesa kaljul on olnud looduslik kindlus, nii kaugele kui ulatuvad legendid ja ajalugu. Selle röövlilossiga mäeharjal on seotud kõik vereromantika pärimused.

*

Kandume jälle tagasi kartaagolaste aegadeni. Nähtavasti on puunlaste keelest pärit isegi nimi «Cirta», mis ei tähenda muud kui lihtsalt «linna». Kuid nimeandjad ise polnud siin õieti kunagi peremehed. Ja berberid jäid siin mägede varjus valitsejaiks veel kaua pärast Kartaago hukkumistki.

Kuid ometi tõmmati ka nemad just noil traagilisil ajul ajaloo valgusse. Alles heideldes kartaagolaste ja roomlastega kujunes berbereil vahest üldse mingi kindlam riigikord, mõjutatud hädast ning eeskujust. Siit jätkub lihtsalt jutulõng, mis katkes Kartaago hävimisel.

Alles siitpeale kuuleme, et praegune Alžeeria jagunes tol ajal kahte ossa: idas Numiidia, läänes Mauretaania. Esimene neist jagunes veel kaheks riigiks: üks massiilide maa, pealinnaga Hippo, ja teine massesüülide oma, pealinnaks Siga. Kuid roomlaste juures käisid

mõlemad riigid Numiidia nime alla. See on igatahes samast sõnajuurest kui «nomaad».

Kui puunlased tunduvad meile muinasjutuliselt kaugetena, seda kaugemaina siis need sisemaa barbarid. Kuidas elati nende küttide ja karjaste pealinnades, milline oli selle rahva mõttemaailm, määrased ta argipäevad? Tunneme igatahes nende valitsejaid Syphaxi, Masinissat, Micipsat ja Adherbali ning nende välissuhteid. Ja tunneme vähemalt ka numiidlaste kuulsat ratsaväge, mis ei mänginud väikest osa neis välissuhetes.

Noil ajul võistlesid massiilide Masinissa ja massesüülide Syphax juba võimu pärast ühises Numiidias. Ja selle ühise riigi pealinnaks oli juba looduse enese poolt määratud Cirta. Ning viimane ei jää meile kaugeltki enam paljaks kujutelmaks.

Need barbari-vürstid püüdsid Kartaago ja Rooma vahelist heitlust eneste kasuks tarvitada, hoides kord ühele, kord teisele poole. Viimaks olid Masinissa päevad nii kibedad, et ta oma riigigi pidi maha jätma ja roomlaste juurde põgenema. Kuid see otsustaski lõppmängu. Aastal 203 lõi Scipio kartaagolaste ja numiidlaste ühendatud väge. Syphax langes roomlaste vangiks ja Masinissa astus kõrvuti rooma legaadi Laeliusega vallutatud Cirtasse.

Nii võime siis kujutleda suuri sõjaväeliikumisi seal all linna ees lagendikul. Näeme tolmupilvis kihutavat numiidlaste ratsaväge ja raskelt liikuvaid rooma faalankseid. Näeme ka esimese eurooplasena seda kauninimelist, kuid arvatavasti kalgiilmelist roomlast, kes vaatleb Cirtat oma saagina. Esimesed «välismaalased» olid saabunud, et tulla hiljem veel nii mõnigi kord!

Selle karmi sõjaloo tagapõhjal avaneb meile aga ootamatult üks armastusromaan, mis on huvitanud

järelmaailma mõttekujutust rohkem kui need sõjad ise. Läbi rahvaste saatusloo kostab äkki üksiku isiku kurbmäng.

Kartaagos oli elanud nimelt haruldaselt ilus ja haritud tütarlaps, nimega Sophonisbe. Ta oli lubatud naiseks Masinissale. Kuid kui viimane sõjas kaotas ja roomlaste juurde põgenes, siis päris Syphax ka ta mõrsja. Juba siin oli Sophonisbe seisukord küllaltki traagiline: sunnipärane abielu vahest ebameeldiva mehega, tema endine valitu aga just ta kodulinna vaenlaste killas. Kuid isamaa-armastus võitis kõik isiklikud kaalutlused. See tuline patrioot suutis vähemalt oma nüüdsestki mehest teha roomlaste vaenlase.

Siis aga tuli uus saatuslik pööre. Syphaxi kukutamise puhul langes ka Sophonisbe Masinissa saagiks. Ja see ruttas oma hilinenud abielukavatsuse teostamisega. Kuid roomlased kartsid, et tark puunlanna sellegi liitlase nende käest meelitab. Mis tähtsus oli nende halastamatu poliitika kõrval mõne aafrika printsessi südameasjul! Ja sellepärast kuulutasid nad Sophonisbe eneste vangiks. Üks eksootiline tüüp rohkem nende triumfi jaoks! Masinissa ei usaldanud hakata roomlaste vastu, kuid ühtlasi ei lubanud ka ta aumõisted õnnetut naist oma «liitlastele» välja anda. Siis lahendas üllas naine ise selle häbiväärse seisukorra: ta surmas enese mürgiga, mis Masinissa talle saatis. Aga vaene Syphax viidi Rooma, kus ta kurvad vangipäevad paar aastat hiljem lõppesid.

Niisiis, siin kuskil Cirta tipul oli kord barbari-palee, kus elas see kaunis kartaago printsess. Kuidas leppis ta oma tahtevaese mehega, unistades vahest veelgi noorest ja hakkavast massiillaste kuningast? Ja kuidas suudaksime kujutleda ta viimseid traagilisi tunde? Milliseid pilte nägi ta enese ees ja mihukesi kokkuvõt-

teid tegi oma nii õnnetult kujunenud elust? Meie ei tea sellest midagi.

Masinissa leidis aga roomlaste poolt lohutust. Teise puunia sõja üheks rahutingimuseks oli nimelt, et kogu Numiidia temale sai. Ta elas vanaks ja valitses veel poolsada aastat oma riiki. Ta levitas oma alamate keskel kreeka-rooma kultuuri algeid, kuid veetis ise karmi sõdurielu. Ja tema pealinnast Cirtast saame vahest veel nüüdki mingi kujutluse mõne kinnise kabiilide mägilinna kaudu.

Masinissa jäi ustavaks oma liitlastele-roomlastele. Kuid see «liit» rajanes küllaltki kahemõttelisel alusel. Nagu roomlased, nii oli Masinissagi heitnud silma Kartaago rikkale pärandile. Ja nii kaua kui Kartaago oli veel elujõuline, toetasid roomlased Numiidia vürsti. See oli kaval ja tark neid meelitama. Ta oli kaasas ka Kartaagole surmahoobi andmisel.

Õnnetuseks polnud aga Masinissa ometi nii tark, et näha, kuhu roomlaste poliitika Aafrikas lõplikult sihib. Sest Kartaago muutumisel lihtsalt Rooma asumaaks jäi ainult veel ajaküsimuseks, kui kaua püsib ka Numiidia riik. See küsimus ei lahendunud küll isegi ta poja Micipsa pikal valitsusajal. See oli õpetatud mees, kes avas oma maa kreeka teadusele ja rooma kaubandusele ning ilustas sellekohaselt vist ka pealinna. Kuid temaga lõpebki õieti Numiidia iseseisvuse ajalugu.

Micipsa pärandas riigi oma poegadele Adherbalile ja Hiempsalile ning poolvennale Jugurthale. Viimanegi oli juba maitsnud «euroopa kultuuri», toetades muuseas roomlasi nende sõjakäikudel Hispaanias. Ta ei mõelnudki riigivõimu otseste pärijatega jagada. Ta laskis Hiempsali tappa, algas Adherbali vastu sõda, vallutas pealinna Cirta, tappis ka teise venna ja pani linnas

hirmsa veresauna toime. See oli jälle kohutav päev Cirtas: pea kõik meeselanikud hukati.

Seejuures kannatasid ka mõned itaalia ärimehed. Et sellega rooma huve oli puudutatud, siis leiti nüüd õige aeg olevat vahelesegamiseks. Kuid Jugurtha oskas maailmavallutajaid kaua aega kõige häbiväärsemalt narrida, küll näilise alandlikkuse, küll äraostmise või sõjajõuga. Kõigi oletuste vastu ilmus ta senati nõudmisel isegi isiklikult Rooma aru andma. Seal ajas ta asjad ajutiselt suurepäraselt joonde. Aga möödaminnes kasutas ta juhust, et veel ühte Roomas piilesklevat ebamugavat sugulast surmata! Ja Roomast lahkudes olevat ta pilkavalt lausunud: «Siin võib raha eest kõik saada — võiks osta isegi kogu linna, kui ainult ostja leiduks.»

Vaevalt oli aga Jugurtha Aafrikas tagasi, kui sõda seda suurema hooga süttis. Ja Numiidia vürst lõi roomlasi lakkamatuis lahinguis. Ta oskas suurepäraselt kasutada looduslikke eeldusi ja väsitada rooma sõjaväge, ilmudes oma suurte ratsasalkadega ja väleda jalaväega sealt, kust ei aimatudki oodata, ning kadudes niisama ruttu. Ta sai oma äia, läänes asuva Mauretaania vürsti Bocchuse. enese liitlaseks. See riik, millesse kuulus kogu praegune Alžeeria, välja arvatud just Numiidia, ulatub omakorda alles sellest ajast peale ajaloo valgusse.

Alles siis muutus seisukord roomlastele soodsamaks, kui Numiidia sõjaväljale ilmusid tegutsema rooma pärastisest ajaloost nii kurikuulsad Marius ja Sulla, esimene siis väejuhina, teine ohvitserina. Need mehed leidsid, et enne pole võitu loota, kuni Jugurtha pole neil isiklikult käes. Ja siis võttis verikelm Sulla endale hädaohtliku ülesande: ta läks Jugurtha äia Bocchuse juurde, võlus selle barbari oma suuremoelusega ja sai nii kaugele, et äi oma väimehe roomlastele välja andis.

Sellega oli nii Jugurtha kui ka Numiidia saatus otsustatud. Esimene ehtis 1. jaanuaril 104 Mariuse triumfikäiku Roomas. Rahvas vihkas teda seniste häbistuste pärast nõnda, et tema kõrvarõngad ühes kõrvalestadega pea küljest rebis. Ja lõpuks suri see võidukas barbarikuningas näljasurma vanas Capitoliumi vanglas. Tema riigiga menetleti niisama nagu omal ajal Kartaagoga: see sai osalt Rooma asumaaks, osalt aga tasuks Bocchusele. Kui kauaks? Kuni Rooma oma vallutamisteel jälle sammu edasi astus, et Mauretaaniatki neelda.

*

Selle järel on kotkapesa kaljutipul kaasa elanud Vahemere-äärsete rahvaste tõusu ja langust kahekümne sajandi jooksul. Roomlased, vandaalid, bütsantslased, araablased ja türklased on teda valitsenud. Antiikmaailmale oli ta Cirta, Konstantin Suure ajast peale Constantina ja muhameedlastele Ksantina. Roomlased jätkasid siit oma Aafrika vallutamist; kristlikud usuhullustajad käisid tapvate ja põletavate karjadena ta ümber ning hõiskasid ülistusi issandale; siin leidsid aset araabia valitsejate vererohked õuerevolutsioonid. Kuid tõelist iseseisvust ei saavutanud Cirta-Konstantiin enam kunagi.

Küll aga vestab ta uuemgi ajalugu samuti sangaritegudest ja verepiltidest.

Ajal, millest siin kõne, olid prantslased juba peremehed Alžeeria rannikul. Kuid sisemaal pidid nad esialgu jälgima veel roomlaste taktikat: jagama ja valitsema, otsides liitlasi ja kasutades kohalikke võimuvahekordi. Polnud siis ka ime, et tookordne Konstantiini bei Hadž Ahmed püüdis käia Syphaxi jälgedes ja luua omal alal iseseisvat riiki, väljaspool nii endiste peremeeste-türklaste kui ka uute «roomlaste» mõjukonda.

Aga omakorda leidus nüüdki uus Masinissa. See oli eskadroniülem Jusuf, itaalia päritoluga muhameedlane, vahva nii võitlustes kui ka intriigides. Ta lootis prantslaste abil Konstantiini riiki pärida, nagu ta eelkäija paari tuhande aasta eest roomlaste abil. Ta tõendas, et Hadž Ahmedi kukutamiseks vajatakse vaevalt nimetamisväärset jõupinget. Beid vihatavat ta maal nagu türanni, võõraid vägesid oodatavat kui vabastajaid ja üldine revolutsioon olevat kindel. Ning prantslased uskusidki seda ukutajat.

Alžeeria kindralkuberner Clauzel asetas liikvele ligi üheksa tuhat meest ja poolteistkümmend välikahurit. See väike salk saabus mööda sügispõhjatuid teid novembrikuus 1836 Konstantiini alla. Kuid muistne Cirta paistis kõrgelt mäelt äravõitmatu looduskindlusena. Lisaks oli tal tugev kabiilidest, janitšaridest ja relvastatud kodanikest koosnev kaitsevägi. Ning kõige vähem mõtles siin keegi vallutajais vabastajaid näha!

Kuid prantslased katsusid siiski õnne, pommitasid neli-viis päeva linna ja tegid rünnakuid üle kuristike. Siis algasid nad taganemist, mis muutus peagi põgenemiseks. Neid jälgis Hadž Ahmedi ratsavägi, ühes loendamatute araablaste- ja kabiili-karjadega. See kestis kolm päeva, keset jäävihma ja lumetuisku. Prantslased on seda ise nimetanud «väikeseks Moskvast taganemiseks». Clauzelile maksis see muuseas ta kindralkuberneri-koha.

Tema järglane kindral Damremont tegi aasta hiljem uue katse. Oktoobris 1837 saabus ta jällegi üheksa tuhande mehe ja piiramiskahuritega Konstantiini alla. Jällegi pommitati neli päeva linna ja suudetigi purustada kuristikupoolsed väravad. Damremont sai ise vastase kahuri laengust surma, kuid sellest hoolimata alati

järgmise päeva koidikul tormijooksu. Tungiti purustatud müürile, siis siirdus heitlus linna endasse.

Seal võeti «vabastajad» vastu meeleheitliku vihaga. Iga jalatäis maad tuli võtta võideldes, majast majani, tänavast tänavani. Prantslasi hukkus barrikaadide ees ja katuseilt suunatud tules, langevate müüride all ning püssirohukeldri plahvatuses. Kuid viimaks võitsid nad ometi. Viimsed kindlusekaitsjad püüdsid taganeda mööda nöörsildu, kuid need rebenesid inimpaljuse all. Ja lõpuks hüppas hulk linna elanikke, eriti naisi, meeletus hirmus kõrgelt kaldalt alla Rummeli kuristikku...

Kõigest sellest on kulunud üle üheksakümne aasta. Selle aja on Konstantiin olnud prantsuse Alžeeria-asumaa idapoolsema departemangu pealinnaks. Ja selle aja jooksul on ta võrratult muutunud.

2

Konstantiin.

Kui vähe on siia ometi kaugema mineviku jälgi jäänud! Ei leidu enam kuigi palju seda, mis kõneleks numiidlastest või roomlastest. Praegu seisavad kõrvu veel hilisema muhameedliku kultuuri mälestised ja gallialaste uued üritised. Linna ehituslik ajalugu piirdub ainult mõne lühikese sajandiga.

Konstantiini viimne valitseja Hadž Ahmed näib olnud siiski midagi muud kui need Syphaxid ja Masinissad. Kultuur oli temani ja tema kultuurini ulatunud. See

oli küll teistsugune kultuur kui meie seda ideaalistame, kuid igatahes omas suunas lõpuni arenenud. Selle tõenduseks on peamiselt Hadž Ahmedi palee, mis säilinud endisena.

Linna aristokraatsemasse ossa on ta ehitatud, mitte kaugele kasbast-kindlusest. Nagu mauripaleed ikka, on see valdav labürint, levinud 5 600 ruutmeetri alale. Ta ehitati alles Alžeeria vallutamise eelaastail, ja nagu peremees ise, nii pidid ta meistridki varsti pärast teose lõpetamist siit kaduma.

Kahju küll, praegu on palee sõjavõimude kasutuses, ja sellepärast on vaatajaile avatud ainult alumise korra ruumid ning õued. Kuid ka sellest on küllalt, et saada aimu, millise mulje võis äratada see ehitis tervikuna, enne võõraiks otstarbeiks kasutamist.

See on imeväärne rida ruume, galeriisid ja õuesid, täis marmorsambaid, võresid, palkoneid, mille üle ning ümber põimub igilopsakas taimestik. Portselanist seinapaneelid kaovad väätkasvude alla; läbi nikerdatud ukseavauste ulatuvad roosid; eksootilised puud tõusevad õuedest, et levitada oma ladvaõilmestikku teise korra rõdudele. Millised värvi- ja valgusküllased perspektiivid! Näib, nagu muutuks siin iga ruumi õhu koosseiski seinte värvi järgi. Ei usu enam olevat kitsalt kokkusurutud mägilinnas ega praktiliseks otstarbeks ehitatud majas. See on muinasjutuloss, kus liituvad elavad ja surnud esemed üheks tervikuks.

Kõige lisaks üllatab aga siin näha idamaise ornamendikunsti kõrval isegi tõelisi maale. Õue sammaskäigu seinad on nimelt kaetud naiivselt stiliseeritud freskodega, mis kujutavad Konstantiini üldvaateid. Siin on astutud igatahes samm üle muhameedlaste dekoratiiv-kunsti piiride.

Võime ainult kujutleda, milline oli elu ses palees veel «vanul häil ajul». See pidi olema kooskõlas ehitise enese stiiliga: toredalt värviküllane, tahte- ja alistumisvaimuline. Siia tuldi sangaritegudelt metsiku riigi piiridelt, et anduda idamaisele roidumusele. Siin oli muusikat, siidide sädelust, lõhnaõlide aroome. Ja bei haaremis olnud sama palju naisi kui päevi aastas.

Kuid sealsamas paljastub ka selle nautimiskultuuri teine pool. Näidatakse nimelt ühte rõdunurka, mis oli määratud muusikameestele. Viimaste silmad olnud bei käsul välja pistetud. Nägemata ise ümbritsevat elu ja ilu, ainult nii võisid nad lõbustada oma suurt isandat ta rõõmupidudel. See on jube pärimus, liiga julm, et täiesti usutav olla.

Milline oli lõpuks palee elanike saatus? Kui palju hukkus despootselt hellitatud iludusi linna vallutamisel Rummeli kuristikes? Ja kui palju rändas neid räbalais põgenikena sisemaa kõrbete poole? Ainult peremehe Hadž Ahmedi enese saatust tunneme. Ta pääses nimelt põgenema ja pidas veel üksteist aastat meeleheitlikku sissisõda prantslaste vastu. Need olid uue Jugurtha vägiteod heitluses uute roomlastega. Siis alistus ta ja suri paar aastat hiljem Alžiiri lähedal. Igatahes ei saanud ta oma imelossi enam iial näha. Millise unenäona võis see talle paista, veetes omi jälitatava metslooma ohurikkaid öid sissisõjalase telgi all, mäeurkais ning metsades?

Konstantiin on esimene linn, kus vaba pääs mošeedesse. Nõutakse ainult väikesi vormitäiteid: jalgade paljastamist ja — jootraha. Lisaks tuleb veel ebamugavustunne, et tungid ühe äärmiselt endassesulgunud rahva pühimasse paika. Näed nüüd ja edaspidi loendamatuil korril palvesse süvenenud süngeid nägusid, mis su vastu kahtlemata vaenulikud. Tahad olla võimali-

kult delikaatne, ja tead ometi, et paljas su juuresolek usklikku pahandab. Ja sa ei saa omi tõelisi tundmusi võõraste veenete vastu kuidagi usutavaiks teha. Liiatigi kui satud turistide salka, kes käituvad nagu laadal, kolistades keppidega mööda sambaid ja kuulutades omi ookeanitaguseid keelemurdeid. Siis kahetsed, et ei kuulu ise nende vaikivate palvetajate hulka, kelle askees ulatub isegi sellise barbaarsuse talumiseni...

Konstantiini Džama el-Kebiri — Suure mošee iga ulatub umbes neisse aastaisse, mil ristirüütlid oma kristliku õpetuse meie maale tõid. Kuid seda suurt ehitist on hiljem mitmeti uuendatud, millest hoolimata jätab ometi nüüdki võrdlemisi vähe huvitava kivivareme mulje.

Selle vastu paeluvad kaks väiksemat mošeed: Džama Sidi Lakhdar ja Sidi el-Kettani. Need mõlemad on pärit alles XVIII sajandist ja neis mõlemas üllatab värvilise portselani ning vaipade rohkus. Eriti meeldiv on viimasena mainitud mošee õu: kitsas kõrge ruum, selle keskel purskkaev apelsinipuude all, puis kuldküpsed viljad. Nagu mööda mingit triiphoone treppi tõused teisel korral olevasse palvesaali. Selle interjöör on midagi intiimset ja gratsioosset. Ei lange kogemata mošee ehitamine lääneeuroopalikku rokokoo-aega ega olnud see Konstantiini ühe kultuursema valitseja Salah Bey «õuekabeliks», ta Sainte-Chapelle'iks.

Leian veel ühe huvitava mošee. Kord oli ta nimeks Džama Suk el-Ghezel, nüüd aga Notre-Dame-des-Sept-Douleurs — Seitsme Mure Jumalaema. Nii on see siis kristlikuks kirikuks muudetud muhameedlik palvekoda. Nõnda said ka Vesta-templid kord neitsi Maarja kodadeks ja nii andsid kristlikud basiilikad omakord maad prohveti palvusele. Kuidas on see vahetus siin võimalik olnud, seda ma ei tea.

Palju on aga siingi jäänud endisse seisukorda, hoolimata ümberehitusist. Minbar on muutunud ainult kantsliks ja muhameedlaste värvirõõm pisut tumestunud kristlikust askeesikunstist. Selle templi sisemus äratab mõtteid kultuuridevahelusest ja mingist interkonfessionaalsusest. Kuid kuulates jumalateenistust, märkad varsti, kui kaugel kõigest sellest ollakse. Minbarist-kantslist laiutab alles kõige sõjakam ainuõige katolitsism. Asjata on loota «võitlevalt kirikult» ususallivust.

Kahtlen väga, kas oleks leplikkuse vaim rohkem sellessegi asutisse tunginud, kuhu nüüd pöördun. See on nimelt medersa, muhameedlaste kõrgem kool. Ometi on siin vähemalt väliselt ida ja lääs ühinenud. See on esimene uuendatud mauristiili ehitis, milliseid siitpeale palju näha saan. Siin on lääne monumentaalsus ja avarus ühte heitnud ida vormilopsakuse ning detailirikkusega. Kaugele üle Rummeli kuristiku paistab medersa roheline portselan-kuppel. Ja sees üllatab kõigepealt eeskoda oma ulatusega, nagu mingi panteon, mingi määratu mausoleumi võlvikaar. Ja niisama uusaegselt-avarad on muudki õppeasutise ruumid.

*

Sildade linn — see on Konstantiini nimi turismi reklaamikeeles. Ja selle sildiga ongi vahest kõige paremini iseloomustatud linna olemus. Sest kui tahan tast äkki luua endale mingi kujutluse, siis kerkivad mõttes kõigepealt ühest tühjusest teise ulatuvad sillakaared. Kotkapesa asend kaljul on teinud vajalikuks need suurepärased konstruktsioonid.

Kui Konstantiinile võib ühelt poolt läheneda ainult mööda mäekülgi looklevaid keerdteid, siis pääseb temasse üle Rummeli kuristiku laudsiledaid sildu pidi.

Juba roomlased olid rajanud siia oma vägevaid viadukte ja araablased pidasid siin ühendust nõtkete nöörpurrete kaudu. Kuid olevik on ületanud kõik selle, heites üle sügaviku terveni viis monumentaalset silda. Selleks on vajatud suuri ainelisi eeldusi ja tehnilisi oskusi.

Kuid siiski, Konstantiini suurim ja ainulaadsem ime on ikkagi see Rummeli kuristik ise, mis on sundinud inimest oma võimeid nõnda pingutama.

Tundmatuil lükkeil on väikese Rummeli jõe veed kord tahtnud leida otsejoonelist teed läbi kõrge lubjakivimäe. See tee ongi sündinud — paar versta pikk ja paiguti paarsada meetrit sügav. Kuid maapinna iseäralduste ja vee enese tööseaduste kohaselt pole see lõige muidugi õgujooneline. Ta kaarleb ja keerleb püstloodis seinte vahel, tõmbub paiguti ülalt ahtamaks kui põhjas ning kaob ajuti sootuks maa alla. See on kivi ja vee aastatuhandeid väldanud võitluse väli, lakkamatult kestva lahingu haav.

Ei näe midagi muud selletaolist niigi mägirohkel maal nagu on Põhja-Aafrika. Lisaks tuleb veel asjaolu, et see loodusime on otse suurlinna külje all ja praegu kergesti juurdepääsetav.

Varem polnud see kahtlemata nii. Võis vahest juhtuda see ime, et keegi alla kukkudes ellu jäi; kuid see ime polnud võimalik, et ta oleks sealt elusana uuesti välja tulnud. Sinna alla, kuristiku hämarusse, vetekohinasse ja udupilvisse pidi ta hukkuma, ilma et keegi oleks võinud teda näha või kuulda.

Et praegu on võimalik Rummeli kuristikku algusest lõpuni läbi käia, seegi on omast kohast suur tehniline saavutus. Seda võimaldab vaevarikka tööga kuristiku põhja ja külgedele konstrueeritud teede ning rippsildade süsteem.

Laskun minagi tuulisel ja päikesekehval päeval muistse Kuradi silla kohalt alla orgu. Juba see trepistik loendamatute käänakute ja platvormidega kangastab mõttesse mingi manala-matka. Poolel teel möödub Märtrite kalju majastik ja siis sirutuvad pea kohal taevasse Sidi Rašedi silla vägevad sambad. Veekohin kasvab ühtesoodu, õhus tundub ikka rohkem rõskust, kuni silmad seletavad vahus veerevaid laineid. Siis algab tundisid kestev allmaailma rännak.

Kuigi kuristik ise on paar versta pikk, siis on teda läbiv tee ometi palju pikem. See teeb kaasa mitte üksnes kõik kaljuseina käänakud, vaid tõuseb ja laskub omakorda ühtesoodu. Kord kasutab ta jõeäärset maariba, tõuseb siis mõned kaljukihid kõrgemale, jätkub seinasse taotud raudtalade varal rippuva rõduna ja heidab enese sillana üle jõe. Trepid, lakkamatud trepid! Ühel pool sünge sein oma tühemete ja muhkudega, vastaspool samasugune, all vahus keerlev vesi, ülal aga kitsas taevariba — nii liigud väeti putukana mööda neid lõpmatuid treppteid.

Jõgi langeb vahel kärestike ja koskedena ning peatub siis vaikseiks võrenguiks. Mööda seinu laskub ühtesoodu leeteid ja lätteid. Kõrvus on lakkamatu kohin, kord kitsusse sumbunud, kord mattev kui mere müha. Aur tõuseb valgena. Seintel kiratsev taimestik sätendab nagu alalises kastes. Keldri tuul varistab pisaraid.

Ürgsete looduspiltide sekka ilmuvad aeg-ajalt inimkultuuri mälestised. Siin-seal mustavad mõne roomlaste silla jäänused. Ühel kivisambal piirdub elevandi ja naise bareljeef. Ja ajuti tõuseb mõne moodsa silla siluett, nii kõrge-kauge. Kuid veelgi kaugemad näivad mõnikord kuristiku servale ilmuvad majad, mis kõnelevad seal ülal üha jätkuvast argielust.

Mida kaugemale, seda ürgsemaks muutub kõik. Ja el-Kantara sillast peale algab ta pitoresksem ning fantastilisem osa. Jõgi pole enam suutnud kaljumasse enese eest murda, ta on neist vaid tee läbi uuristanud, ise maa alla kadudes. Ta üle kummuvad monumentaalsed võlvid nagu looduslikud sillakaared, neiks ometi sobimata. All aga jätkuvad üksteise järel hämarad gooti-saalid rippuvate treppkäikudega. Aeg-ajalt lõheneb lagi hiigelaknaks, millest langeb lai allikajuga kohinal pimedusse. Päikesekiired paistavad läbi kukkuva vee, murdudes vikerkaarena. Ja trepid, lõpmatud trepid jätkuvad! See oleks nagu Piranesi kõige unenäolisem, kõige igisüngem teos. See oleks nagu dekoratsioon mingi ürgnäidendi lavastuseks.

Imede ja õuduste org! Kasba kohal kerkib kaugele üle kuristiku ulatuv Kef-Šekara — Kotikalju. Legendi järgi on beid siit oma truudusetuid naisi kotti seotuina alla heitnud. Kuskil siin on kohad, kuhu kukutasid end meeleheites konstantiinlased prantslaste linna-tungimisel. Ja kuskil siin lendasid rebenevad nöörsillad ühes linna kaitsjatega alla sügavusse. Palju verist saaki said tol päeval Rummeli vood...

Pikkamööda laieneb kuristik. Veel kord langeb jõgi suures koses, et siis laskuda oru vaiksesse võrengusse. Päike helendab avarduva maastiku kohal. Suur kaljukotkas vajub vaevalt tiibu liigutades kuristiku poole. Kuid kuskil ääretus kõrguses paistab mäeseinal joonena jalgrada, mis viib jälle tagasi inimmaailma.

3

Päevad Konstantiinis.

Mägilinna ühes otsas suubub hulk tänavaid avarale turule. Selle ääres on teater, post ja kohtukoda, rida kohvikuid ning hotelle. See on Place Nemours.

Muiste oli siin roomlaste foorum. Siin liikus provintsilinna ülimuskiht, siin aeti äri ja poliitikat, siin ootas ka parasiit-inimene oma lõbu ning leiba.

Ja samaks foorumiks on plats praegugi jäänud. Ta parkettkivistikul saalib inimsalku, valendab burnusi ja kirendab mundreid ning vehib kätega mingeid segatõulisi oktooberkübaraid. Näib, nagu peetaks siin lakkamatut miitingut.

Aga rahvamassi jalge vahel segib mingi tõug punafessilisi kääbuseid. Ta häälitseb järelejätmata nagu tsikaadiparv ühteainust sõna: «siri, siri — siri, siri». See on prantsusejuureline sabiirikeelne sõna ja väljendab kääbuse soovi su kingasid puhastada.

Mitu tuhat aastat on jätkunud siin tõugude ja kultuuride kokkupõrkamine ning üksteise kontuuride lihvimine. Viimane sajand on toonud siia jälle palju võhivõõrast. Kuid nüüd ei mõtlegi enam keegi selle eest kabuhirmus kuristikku hüpata. Kotkapesa kaljul on harjunud temasse tunginud võõra maailmaga. Ta on nüüd varsti sajatuhandeline linn, millisest arvust pooled on eurooplased. Ta muganeb, harjub, kuid harjutab ka võõrast enese järgi.

Kord lehvitasid siin foorumil rooma leegionide kot-

kad oma tiibu. Nüüd seisab Place Nemours'i nurgal sammas gallia kukega. Kuid lõpuks on vahest seegi niisama ajutine.

Mägilinna karget õhku läbistavad varakevade päikesekiired. Sätendavad kohvikute vitriinid, sinavad pärismaalaste sini-õued, kirendab foorumi publik. Ja sellesse kõigesse tahaksid süüvida, võtta olevikku ja minevikku ühelt ning samalt tasemelt. Sest ajaloolised süvenemised on ikkagi mõttepinge tulemused. Kuid oleviku elu ise on su ümber, tõelisena, meelil-tajutavana, tahad sa seda või mitte. Ja ma nimelt tahan, sest Konstantiini argipäevgi on nii huvitav.

Nagu ikka võõras kohas, nii ei saa ma siingi aru, millest see linn õieti elab. Inimesena, kes ise ajutiselt väljaspool ühiskonda, ei või ma mõista ka selle ühiskonna eluvõimalusi.

Mis teeb see sada tuhat inimest siin kivimäel? Kõik pole ju ometi kohvikukelnerid, kõik ei puhasta turistide kingi ega saa mošeede näitamise eest jootraha? Ma ei mõista seda. Kuid ma näen ometi, et see linn elab, koguni jõukamalt ja elurõõmsamalt kui vahest mõnigi teine.

Kolm päeva nädalas on pühapäevad, kolme valitseva usundi järgi. Tegelikult ei mõju see praktilisse ellu takistavalt. Ei loidu argiaskeldus ega muutu ühiskond mingiks vagatsejate pereks. Ainult pidumeeleolu on rohkem. Iga eri usu tunnistajad lisavad seda linna ilmesse oma pühapäeval: muhameedlased reedel, juudid laupäeval ja kristlased niikuinii pühapäeval.

Kuigi linn on kokku surutud kitsale alale ja näib ühtlane, ometi võib teda ka ta elanike rahvuse ning usu järgi jagada.

Nemours'i platsi ümber ja sellest lähtuvate tänavate ääres asuvad euroopa stiili suured ehitised. See on täie-

lik euroopa linn vastavate elanikega. Keset linna, Rahbet es-Sufi turu lähedal, saabume juutide linnajakku. Seal on sini-valgete portselankäikudega majad, sünged sünagoogid ja idamaine rahvas. Aga sealt mitmele poole alla, eriti Sidi Rašedi silla poole, laiuvad araabia-berberi kvartaalid. See on veelgi arhailisem maailm.

On reede õhtu Nemours'i platsile juhtival Combe'i tänaval. Suured magasinide aknad valavad valgust. Tänav tulvab äärest ääreni inimestest, nii et igasugune sõidukite liikumine saab võimatuks. Need on juudid, kes algavad oma pühapäeva.

See haruldase ühtekuuluvusega rahvas näib siin ometi korraga läbi elavat tervet arenemisskaalat — keskaegsest getost kuni modernima tänapäevani. Siin on segamini prantslaste pintsakuid ja oktoobreid ning vanatestamentlikke mantleid ja pigimütse. Värvitud naistenäod ja banaalsed moekübarad vahelduvad paljaste peade, õlule heidetud värviliste suurrätikute ning kohevil seelikukuhilatega. Ja litreid, helmeid, sõrmuseid, käe- ning jalavõrusid — ilmotsata! Kogu see sumb voolab tänavat mööda edasi-tagasi, käe alt kinni, naerab, laulab, armatseb.

Kuis erinevad juutidest ometi nende sugulased araablased. Kui palju kinnisemad ja rahulikumad on nad, hoolimata omagi ärivaimust ning liikumistarbest. Nende idamaine rüht on pidulikum, nende semiidiprofiil soliidsem. Kes teab, on nendessè siin eriti mõjunud ka kinniste individualistide berberite segaveri.

Vaikne on pühapäevalgi nende linnajaos. Valged ja rusked inimvarjud põiklevad hääletult üle tänavate. Nad ilmuvad kinniseist urkaist ja kaovad sinna. Selgadega tänavate poole pööratud majad vaikivad. Need on karmi mäestikukliima tõttu küll pisut euroopalikumad, kuid veel küllaltki sopilised. Ja üks uus varjund

tuleb siin lisaks, võrreldes Tunisega. Kuigi need majad on ülevalt valged, siis lähevad nad allpool sinesinisteks. See teeb tänavate ja õuede perspektiivid imekaugeiks, unenäolisiks.

Veel teistki haruldast asja panen tähele: Konstantiin on toonekurgede linn! Pole pea ainustki maja Sidi Rašedi linnajaos, kus ei leiduks katusel toonekure-pesa. Kured tiivutavad sirgusääril kaugeilt väljadelt, keerutavad linna kohal, vaadeldes otsekui selle sipelga-elu, ja laskuvad siis oma filosoofilisse asendisse majaharjul. Nad sobivad sellesse ümbrusse ja see ümbrus sobib neile. Nad on pühad linnud, keda ükski õige usklik ei või taga kiusata. Nende «vahekorras rahvaga» avaldub mingi südamlik joon.

Ühel päeval paiskub muhameedlaste kivikongidest tänavaile palju lapsi. Ei ole midagi kaunimat kui need tumesilmised mudilased, puhtaks pestud ja pidulikult riietatud. See on nukkude rongkäik. Kõikjal on üleni valgeid, kollaseid ja punaseid lapsi, peas tillukesed fessikesed, jalas siidist tuhvlikesed, rinnad täis sõlgi ja helmeid. Ja vanemad, kes neid talutavad, süngehabemelised mehed ning näokatteis naised, näivad otsekui isegi noorenenud. Nad osutavad käega kurgede kemplusi õhus: on tulemas kevad, külm-niiske mägede talv on möödumas! See on vaese inimese suurimaid rõõmusid.

Aga kes teab, unistatakse siin veel hoopis teistsugusestki kevadest. Näen siin nimelt esimest korda suuremal arvul noori intelligentseid pärismaalasi, kelle näol on teadlik teguiha, liikumises mehine rüht. Vaevalt tahab see liik inimesi tulevikus enam eurooplaste jalge ümber segida ja «siri, siri» häälitseda. Nad on demokraatliku euroopluse juba vastu võtnud ja eneste kohaselt ümber tõlgitsenud. Euroopa kultuur aheldab, kuid

vabastab ka, kui aeg saabub. Siingi pole loota vabastumist mineviku pärimuste valimatu idealiseerimise, vaid teadliku uue kultuuri loomise abil. Ja siingi kuulub see osa tärkavale intelligentsile, liidus laiade massidega.

*

Päevad on küll siin mägedeski juba soojad, ööd aga veel külm-niisked. Uidan neil öil mööda linna tänavaid. Jälle korduvad kuristikud, sillad, mustad müürid ja nende vahel auruoreooliga ümbritsetud tulukesed. Õhus ei tea kas tõusev udu või laskuv vihm; maa läigib rõskusest. Kõikjal kurdilt suletud uksed. Mõned berberid tukuvad müüritühemeis, rusked peakotid mustil habemeil.

Peatun kuskil majaderäga kangialuses, ähmases valgusjoas. Kuhu veel minna? Siis kuulen kuskilt lähedalt melanhoolset muusikat ja suundun selle poole.

Ees on kitsas, mudane tänav. Selle ääres maja, mille esikülg luugina üles tõstetud. Sealt langeb üle madalal aknamüüril istuvate turbanipäiste meeste nõrka valgust. Tänava teisel pool, vastu kõrget müüri on mõned pingid ja taburetid, millel istuvad burnustesse mässitud inimesed. Hämaruses näivad nende päikeses põlenud näod mustad nagu neegreil. Pinkide all nirisevad mööda konarat kivistikku vihmavee ojakesed.

Istun minagi pingi nurgale, burnuskogu kõrvale. Keegi ei pööra pead mu poole, otsekui ei näekski mind. Ainult punase fessi ja laiade kottpükstega poiss toob majast tassi tõrvmusta kohvi ning asetab sõnalausumata mu kõrvale pingile.

Siit hämarast paistab mulle kohvik ühes ta publiku ja valguse ning varjudega täielikult.

Siseruum pole kuigi suur, kitsa toana jätkub ta kogu majakese pikkuselt. Ta põrand on kaetud õlgmattidega, millel istuvad habemeis mehed sukkisjalu, tuhvlid kõrval. Piki tagumist seina läheb kahhelkividest lavits, samuti istuvate meestega. Ühes toa otsas kirendab portselanist pliidike kohvi keetmiseks, teises aga lava pillimeeste jaoks. Valge-puna-kollaseis rõivais käsitsevad need seal oma mänguriistu: viiulit, torupilli, vilet ja trummi. Keset tuba on madal, pikergune, pitsiliselt nikerdatud jalgadega laud; laual nelgitaolised lilled, asfodeelid, orhideed, ja suur klaasnõu kuldkaladega. Valgus paistab läbi klaasi, punased kalade varjud liuglevad aeglaselt, lilled kummarduvad verevatena üle vee.

Kõik on nii liikumatu, kõik nii vaikne. Ja ometi mängib muusika, lakkamatult, vähimagi vaheta. Kuid see muusikagi oleks ainult nagu osa sest vaikusest. Vile sulistab veeojana ja savitrumm põmiseb parmuna. Viiul häälitseb: mina olen siin, ja torupill vastab rahustavalt: ma ei lähe kuhugi.

Aegamööda selgub nagu midagi tuttavat neis häältes. Kõrv püüab meloodiat. Siis kuulen Anitra tantsu motiivi. Kuid see siin on palju primitiivsem, üksainus variatsioonide rida, ilma teadliku kunstniku tihendamiseta. Järelejätmata ikka ühed ja samad taktid, nagu kellukese tilin kaameli kaelas liivalagendikul, allika sulin öise telgi ees. Kus lõpp, seal jälle algus, nagu arabeski võrgus mošee seinal.

Peatu, silmapilk! — Aga ta ongi juba peatunud. Aega ei ole enam. Aeg — see on ainult neurasteenia.

Pikkamööda valdab mindki see meditatsiooni-meeleolu. See on lõpuks vägevam kui kõik need esemelisvärvilised muljed, mis olen kogunud. Nüüd, sel öisel tunnil, nende lihtmeeste keskel, kohviku ees, kus vaevalt ükski eurooplane oma uudishimus on peatunud,

vallutab ta mu täielikult. Lõpuks, mis maksavad kõik mu piinavad eneseeritlused selle idamaise endassesüvenemise, enesekaotamise ja eneseleidmise kõrval!

Ja ma tulen ikka jälle siia tagasi, igal ööl, mis Konstantiinis veedan. Mulle selgub siin mõndagi.

Meie mõttemaailmas on palju seda, mis oleks nii vajalik neile inimestele siin. See vahest aitaks neil rutemini võita neid tarretanud olusid. Kuid ka neil on meile palju anda, mida me omakorda vajame nagu sügavamat elutunnetust ja puhkust keset aja ning ümbruse närvitsemist. Meiegi hindame ennast üle. Tõeline kultuur ei ole ei meie ega nende juures. See on kuskil vahepeal. Nagu nemad, nii tajume seda meiegi ainult harva, nagu kogemata. Kuid need tajumishetked on õnnelikud.

Öögi oleks nagu soojemaks muutunud ja udu lahtunud. Pead tõstes näen mustavate müüride kohal taevas üksikuid tähti.

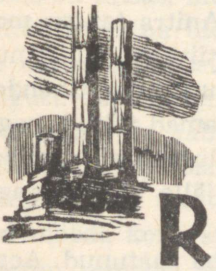

4

Batna ja Timgad.

Rong liigub lõuna poole. Eemal rohetavad mäed kevadise õrn-udutseva haljusega. Niit tee ääres on valge tulpidest. Pool-raagus puud oja kaldail mustavad toonekurepesadest. Ja uhke lind ise astub aeglaselt rohus, sihtides ringi oma tarkade silmadega.

Siis lähenevad lausad, madalad mäed, lahtistest hallidest kividest, kus ei kasva verstade kaupa mitte mi-

dagi. Pikkamööda teravnevad need kivikuhilad. Nende vahel laiuvad soostunud, kinnikasvavad järved. Kõrkjais liiguvad loendamatud roosakas-valged vesilinnud. Ja alles Batna lähenemisel ilmub rohkem taimestikku.

On juba õhtu, kui jõuame pärale. Vastu võtab niiske külmus, sest koht on enam kui kilomeeter üle merepinna. Hotelli autobuss liigub linna äärt pidi, suubub siis ühte müüriavausse ja veereb mööda avaraid tänavaid. Raagus puude perspektiiv on kurb-igav.

On õhtu eha. Majade katused ja tornid mustavad vastu punetavat taevast. Kuid nende teravaid kontuure elustavad loendamatud toonekurgede hulgad. Mida kõrgem maja, seda rohkem neid on. Viimasel kui tornil, katusesakil ja korstnal mustavad risuhunnikud. Katoliku katedraalil on neid neli. Ja keset peakuplit seisab pesa äärel kaks kurge-patriarhi. Kõikjal piirduvad nende pidulikud siluetid, perekonnarahvas pesadel, vallalised omaette, asulaist hoolimata. Nõnda ootavad need linnuriigi mustlased Aafrika metall-kõleda taeva all armsamate aegade saabumist.

Kui olen minagi jõudnud oma üheöö-asulani, on juba pimedus langenud. Hilja õhtul uidan veel mööda linnakese tänavaid. Kõik on päratu avar, sirgjooneline ja igav. Harvad laternad ja äriaknad ei jõua valgustada neid kõledaid perspektiive. Lähenen kordamööda neljas suunas linna servale. Saabun igakord kivivärava juurde, mille taga mustab pime väli. Linn ise püüab end kuidagi valgustada ja soojendada keset seda pilkast välja. Provintsikohvikute pool-tühjes, hämarais saales veerevad piljardipallid. Võõrasteleegioni kõike kogenud mehed löövad rasvaseid kaarte.

Suur kasarm — see on Batna. Selleks on ta kord ehitatud ja seda on ta veel praegugi. See on linn, mille sünnidaatum on punktipealt teada — 12. veebruar

1844. Tol päeval asetus üks Biskra-ekspeditsioon siin laagrisse. Vastavalt oma esialgsele ülesandele on Batna igalt poolt müüridega piiratud. Ja sellesse müürikvadraati on siginud majad, niisama igavad kui kasarmud. Neis majades elab üle paariteistkümne tuhande elaniku, kellest aga ainult veerand on eurooplased. Nii on pärismaalased kolinud isegi sellesse euroopalikku linna, jagades ühiselt ta talve pakast ja suve kuumust.

Laman öösel oma kasarmu-asulas. Väljast kostab kurgede nokaklõbin. Mõtlen: kas pole nende rändurite hulgas mõnigi, kes lendab suveks meie maale? Tean, et meie kured talvitavad peamiselt seal, «kus Egiptimaa», kuna Alžeeria omad on enamasti kindla asukohaga. Kuid see pole veel nii täpselt tõendatud. Kas ei siirdu ometi ka siit mõni avantürist kaugele põhja, ehita pesa Luunja parki ja elata end Emajõe luha hüppajaist?

Nemad ja mina — nii oleksime siis meie siin ainsad põhjamaalased. Ühteviisi rahutud, ühesuguse ränn uihaga. See mõte aitab ometi kuidagi leevendada mu väsinud-sentimentaalset meeleolu ses jumalaist unustatud kesköises linnas.

*

Vara-vara, kell neli hommikul, olen jällegi jalul. Endiselt valitseb külm ja pime öö. Seisan oma hotelli ees raagus puu all ja ootan autot, mille õhtul tellisin. Kuid aeg venib ja sõiduk ei saabu. Linn on vaikne, mõni üksik latern tuikab pimedas. Siis läheneb sõidu mühin. Peatan auto, kuid juht vastab: «Teie olete see, kes sõidab Timgadi? Teie auto tuleb varsti.» Kes võiks mind ja mu kavatsusi siin teada? Kuid samuti möödub veel paar autot samasuguse kõnelusega.

Lõpuks saabub postiauto. Mu kaaslasteks on kaks prantsuse ohvitseri. Nad mõlemad on enese viimse võimaluseni riietesse mässinud. Auto veereb läbi poolpimeda linna, väljub väravaist ja sihib siis ida suunas pimedusse. Külm on talumatu. Vaikime ja lõdiseme. Ainult sigarettide otsad hõõguvad.

Aegamööda hakkavad maastikujooned selguma. Hommiku videvikus vilavad mööda lausad, taimestikulagedad künkad. Paiguti läheb tee paljude verstade kaupa nöörsirgelt mööda monotoonseid väljasid. Siis selguvad lõunas Aurès-mägede lumised kontuurid.

On juba võrdlemisi valge, kui jõuame muistse Lambaesise varemeteväljale. See on nagu sissejuhatus vaatlusele, mis ootab Timgadis.

Lambaesis on jälle üks neist rooma kultuuri mälestusmärgest, mille poolest Põhja-Aafrika nii rikas. Keiser Hadrianuse ajal oli siin kindlustatud sõjalaager, Marcus Aureliuse ajal linn, Septimius Severuse ajal ehitisuhke kultuurikeskus. Kuid Konstantin Suure päevil viidi siit administratiiv-asutised Cirtasse ja vandaalide valitsemisel kaotas linn kõik oma tähtsuse.

Praegu ei paku selle linna varemed enam esmajärgulist huvi. Nad on laiali pillatud ja varjatud nende vahele tekkinud külaga. Pikad alad on kaetud kivihunnikute, müürijäänuste ja sambatükkidega. Nende keskelt kerkivad ainult üksikud kõrgemad ehitised, nagu nn. Septimius Severuse auvärav ja nn. Praetorium. Eriti viimane on monumentaalne ja võrdlemisi hästi säilinud. Isegi hilisemad varemete röövlid pole tast palju kätte saanud, nagu pole ka teadlased siiamaale suutnud täpselt selgitada ehitise tõelist otstarvet.

Tee käänleb läbi praeguse Lambèse'i küla. Ikka uuesti tulevad paari versta jooksul nähtavale muistse linna jäänused ja Praetoriumi uhke kogu esineb kord

ühelt, kord teiselt poolt. Siis kaovad ahervared küngaste taha. Jätkub jälle tund või poolteist samasugust kõrbemaastikku, kuni ühe käänaku kohal hakkab taevarannal paistma muistne Thamugadi, nüüdne Timgad.

•

Kui palju on ometi säilinud roomlaste ehituskunsti mälestisi, hoolimata aja kõikelammutavast lennust! Reini kaldailt kuni Sahara kõrbeni meenutavad veel nüüdki loendamatud teatrid, mausoleumid, sillad, veevärgikaared nende nime. On säilinud selliseidki ehitisi, mis veel praegugi teenivad oma esialgset ülesannet.

Tuleks aga rõhutada tõsiasja, et roomlaste arhitektuursaavutised Aafrikas vahel neid ületavadki, mida näeme Euroopas, isegi päriskodus Itaalias. Küsimus on vaid sellest, et need Aafrika muinaslinnad on laiemale üldsusele peaaegu tundmatud. Milline auväärt rida kultuurikeskusi: Kartaago, Bulla Regia, Thugga (Dougga), Thuburbo Majus, Sufetula (Sbeitla), Thysdrus (El-Džem), Theveste (Tebessa), Thamugadi, Cuicul (Džemila), Tipasa, Caesarea (Cherchel), Volubilis ja palju teisi. Ainult nende tuttavakssaamist pole soodustanud selline turismi-äri nagu Euroopas.

Kahtlemata on aga nende unarusse jäänud linnade hulgas kõige huvitavam just Timgad. Mitte asjata pole seda nimetatud Aafrika Pompejiks. Nagu viimane Itaalias, nii annab see Aafrikas parima käsituse roomlaste linnakultuurist.

Thamugadi rajati a. 100 p. m. a. keiser Traianuse käsul kolmanda leegioni — Legio Ulpia Victrix'i — veteraanidele nende Parthia sõjas osutatud teenete eest. Nii oli see siis alguslikult ainult mingi sõjaväeline vanadekodu, tühja maa koloniseerimise tagamõttega.

Kuid pikapeale arenes linn oma esialgsest otstarbest üle. Ta õitseajul oli temas nelikümmend tuhat elanikku, niisiis küllaltki suur arv sellise tagamaa jaoks. Noil ajul, nagu võime otsustada varemete järgi, oli linn igatahes juba rohkem kui vanade sõdurite aplaager. See oli tõeline linn, kõigi kultuuritarvete ja neile vastavate asutistega.

Selle järel elas Thamugadi läbi vaheldusrikkaid päevi. Ei vandaalide ega bütsantslaste vallutus vähendanud veel tema tähtsust. Kuid a. 525 ründasid ta kallale Aurès-mägede berberid ja hävitasid ta tule ning mõõgaga. Kui keiser Justinianuse väepealik Solomon siia uuesti saabus, leidis ta eest paljad varemed. Kuid selle järel hakkas linn jälle toibuma. Varemed jäid küll varemeiks, kuid nende keskele ja ümber tekkisid uued ehitised. See poolik elu tuksus veel kuni araablaste saabumiseni, kes hävitasid viimsedki elanikud. Alles tuhat aastat hiljem algas siin jälle mingi liikumine — nimelt varemete väljakaevamine mineviku tolmu alt.

Iseenesest ei või selle väikekodanliku linnakese kultuurimälestised küll võistelda Pompeji ülimusliku talvituskoha omadega. Liiatigi et tema elu siiski nii äkki ei kustunud, et kõik ta kunsti- ja muud varad oleksid võinud kohale jääda. Kuid teiselt poolt pole ka peale Pompeji säilinud ühtki teist nii omapärast rooma kultuuri kalmistut kui see varemete väli keset Aurès'i kõrbelist steppi. Lähenedes Timgadi sammasmetsale, on igatahes samasugune tundmus, kui astudes esimest korda Pompejisse. Veel enam, siin puudub kõik see tänapäevane äritsemisiha ja turismivaim, mis segab viimaks mainitud kohas. Oled jäetud ihuüksi palgest palgesse selle surnud maailmaga.

*

Hoolimata oma hilisemast laadist kannab Thamugadi põhiplaan ometi veel esialgse kasarmulinna tunnuseid. See on pea täielik nelinurk, iga külg ligi kilomeeter pikk. See kvadraat jaguneb omakord nöörsirgete tänavate kaudu majadeks-kvadraatideks. Meie päevade sõjalinn Batna kordab oma tänava-ruudustikuga pea täpselt seda laagrilinna. Ka sellel olid samuti müürid ümber ja samuti igal küljel üks värav. Ainus vahe, et Timgadi aluspind on pisut lainetav, mis aitab ometi mitmekesistada ta muidu nii reeglipäraseid väljavaateid.

Kaks peatänavat ristlevad keset linna: Decumanus Maximus ja Cardo Maximus. Nad päädivad neljal pool linna väravais, kust jätkuvad edasi maanteedena. Tänavad on kaetud suurte kivitahvlitega, mis rattajälgedest samuti rööplikuks kulunud nagu Pompejis või Via Appial. Aga varsti paneme juba tähele, et Thamugadi on rajatud siiski mõnisada aastat hiljem kui Pompeji. Roomlaste linnakultuur on siin nimelt sammu kaugemale astunud. Tänavate all on võrdlemisi uusaegne kanalisatsioonivõrk, mis veel praegugi edasi toimib, kuigi linn ise on surnud. Teiselt poolt on suvine kuumus tinginud selle uuenduse, et peatänavate kõnniteede kohal on olnud katusvari. Ja lõpuks on siin kaevusid-fontääne haruldaselt palju, mis annab tunnistust heast veevärgist.

Mis aga kõigepealt osutab Pompeji ja Thamugadi vahet, see on viimase majade ning ühes sellega ka korterite väiksus. Kõik on siin kitsas. Nagu linn on tihedalt kokku ehitatud, nii pole ka üksik isik võinud laiutada. On küll veel püütud jälgida rooma elumaja tüüpilist ruumidejaotust, kuid see sünnib sootu vähenõudlikumas ulatuses. Enam kui tihti puudub peristylium. Pompeji rikaste paleedega võib siin võrrelda ainult kahte: nn. Hermafrodiidi maja ja kellegi Sertius Faus-

tuse oma, kus ei puudu pidusaal (oecus), supelruum, kalatiik jne. Kuid need mõlemad on juba väljaspool esialgset linna piiri. Muidu on nende ametnike, ärimeeste ja käsitööliste elu olnud aineliselt palju piiratum.

Kuid roomlane oli ikkagi roomlane. Kui ta isiklikult pidi enese elu piirama, siis tahtis ta uhkustada vähemalt oma linnaga. Nii äratavad ka Thamugadi avalikud ehitised veel praegugi meie imestlust. Ses suhtes oli ta ikkagi rikkam ja uhkem kui vaevalt mõni samasuurune meieaegne linn. Kaugel barbarite maal, vaenulike hõimude keskel, kitsais oludes, — kuid ka siin oli eeskujuks Urbs Septicollis — Suur Rooma ise!

Nagu ikka, nii on ka Thamugadi keskel avar foorum. Seda piiranud majad ja sammaskäigud on hävinud, kuid tema enese suurelt osalt säilinud vägev ruutkividest sillutis laseb kujutleda seda elu, mis siin kord kees. Tema skulptuur-elanike hulgast annavad käsitust ka säilinud tekstid. Peale foorumi tuleb mainida veel paari kaubaturgu, mis samuti olid piiratud raidkujudega, nagu tähtsamad tänavadki.

Eriti vägeva mulje on pidanud aga äratama kõrgele üle linna ulatunud kapitooliumi tempel. Praegu seisab seal püsti veel kaks pooleteistkümne-meetrist sammast. Nii need kui ka maas lamavad rusud tõendavad ehitise stiilset monumentaalsust.

Linna värava lähedal, Decumanus Maximuse ühes otsas on Traianuse auvärav. See on linna parimini säilinud ehitis, lisaks on teda paarikümne aasta eest parandatud. Peale keskmise suure avause on tal veel kahel pool kõrval kaks väiksemat jalakäijate jaoks. Kiuslikult kipub võimatu mõte, et Tartu kivisilla argid seda väravat siin on jäljendanud! Sel määral on ühtesattuvaid jooni.

Loomulikult ei või rooma linnas puududa ka teater. See on foorumi lähedal ja võtab enese alla umbes niisamasuure maa-ala. Selle alumised vaatajatekohad on säilinud imehästi. Teatrisse on üldse mahtunud umbes 3 500 vaatajat. Milliseid näidendeid on siin kord esitatud? Me ei tea seda lähemalt. Küllap elustusid aga siingi muude hulgas Plautuse ja Terentiuse *fabula palliata* kore-koomilised kujud, mis võisid vastata selle provintsilinna kirjanduslikele maitsetele.

Kuid viimaseid ei tohi siiski liiga alahinnata. Et siin vähemalt kirjandust võidi tunda, selle tõenduseks on linna raamatukogu. Selliste olemasolu Rooma provintsides on juba kauemat aega tuntud, kuid siiamaale on avastatud ainult kahe raamatukogu ruumid, üks Evesuses ja teine Timgadis. Milliseid haridustegelasi viimases linnas on leidunud, sellest kõneleb selget keelt biblioteegi hoonel olnud kivitahvel: keegi Marcus Julius Quintanus Flavius Rogatianus on pärandanud 400 000 sestertsi oma kodulinnale raamatukogu ehitamiseks. Mitmesuguste arvestamiste põhjal oletatakse, et Timgadi linna raamatukogus on olnud kuni 23 000 köidet. Kas võivad sellega võistelda kõik meie linnad? Vähemalt pole neil vastavaid raamatukogu-hooneid. Ja kas poleks meil praegu rooma kirjandusest võrratult rikkam ülevaade, kui ainult kas või seegi kauge provintsilinna raamatukogu oleks tervena säilinud?

Kuid harides vaimu, pole selle linna elanikud unustanud ka keha. Selle tõenduseks on terveni viis suurt sauna, nn. thermi. Nende, ka omast kohast tähtsate kultuurasutiste suurt arvu nii väikeses linnas võib seletada kas kohaliku külma talvega või ka sellega, et elanike suuremal osal puudusid kodused vannivõimalused. Kui ka saunad on varemeisse varisenud, saame nende ehitusest ometi veel küllalt selge käsituse. Higistamiskamb-

reis olid kuuma õhu sisseseaded nii põranda all kui osalt seinteski. Olid sooja- ja külmavee-torustikud ning ujumisreservuaarid. Ühes saunas leiame sildid sõbraliku sooviga sisseastujale: «Bene lava» — meie keeli: head leili!

Kõigi nende avalike asutiste kaudu saame hea käsituse selle rahva elust. Kõik kõneleb siin töökusest, ettevõtlikkusest ja elurõõmust. Foorumil oleval kivikirjal loeme järgmise eeskava:

VENARI LAVARI LVDERE RIDERE OCC EST VIVERE

Küttimine, suplemine, mäng ja naer — see on elu!

Kuid tulid ajad, mil seegi ühiskond unustas oma terve ja elurõõmsa eeskava. Nendegi müüride vahel needsid katoliiklased ja donatistid vastamisi üksteist ning siingi tapeti usu nimel sõna ja mõõgaga. Siis oli «mäng ja naer» ainult kuratlik kiusatus ja teatris ning raamatukogus kummitasid üksnes veel kodukäijad.

Ka sellest ajast on Timgadi jäänud ainelisi mälestisi. Need on laiali pillatud nii endise linna piiridesse kui ka väljapoole seda. Siin on kloostreid, kirikuid, baptisteeriume, kabeleid. Kuid ainus huvitav ese, mis säilinud ühe kiriku kohal, on mosaiigiga kaetud suur ristimisnõu. Milline vaim aga sel ajajärgul siin üldiselt valitses, seda osutab parimini veerand versta võrra Timgadist eemale ehitatud bütsantsi kindlus. Kõik on siin raske, toores, ilutu. Ainult suured kivikuubid tunnistavad oma päritolu roomlaste kapitooliumist. Kuid küsimus ongi nii aineliste kui vaimsete materjalide harmoonilisest kasutamisest. Inimkond oli aga siis kauaks ajaks kaotanud harmoonia-tunde.

*

Päev on kulunud kui unes. Olen uitnud mööda aegadest söödud kiviteid ja kujutlenud omi nähtamatuid kaaslasi; olen istunud muistses teatris ning kuulanud ammu kustunud häälekaja. Kõikjal ainult üksindus ja vaikus. Ainult lõokesed on sillerdanud sombus-sooja taeva all ja sisalikud kahistanud rohus.

Vahest ongi Timgadi suurimaid veetlusi just ta absoluutne elutus. Temas kõneleb ainult minevik oma kivikeelt. Ja temast väljudeski jätkub veel sama meeleolu. Ta ümber laiub niisama tühi lagendik, mida piirab eemal kõrbeline mägede ring. Pole siia varemete lähedale tekkinud isegi mingit alevit-parasiiti. Hingetuina paistavad needki üksikud nüüdisaja ehitised: muuseum, hotell, primitiivne postkontor ja eemal mõned armetud araablaste onnid. Vaikuses kuulda ainult antiikkujuga kroonitud fontääni sulin surnud linna väravas.

5

Biskra.

Sõites Batnast lõuna poole mõistad, miks roomlased ja prantslased just neile paigule on rajanud oma sõjalised tugikohad. Timgad ja Batna on viimased punktid, kus veel mõeldav vähegi tihedam inimasundis ja ühes sellega ka ühiskondlik jõukoondis. Nende taga algab aga varsti tühjus, kõrb — suur-rannatu Aafrika, mida elustab ainult siin-seal mõni üksik oaas.

Esialgu erineb see kõrb küll tunduvalt meie kujutlusest. See on mägede ja orgude rägastik, kuid nii lootu-

setult sigimatu, et seda võib võrrelda ainult kõrbega. Jätkuvad tundide kaupa punased kruusaväljad, rusked savikünkad ja tõmmud kivimäed. Ajuti näed sel paakunud pinnal suuri valgeid laikusid — need on soolakristallide sammaspoolikud maakera palgel. See on mingi kuumaastik, surnud planeedi pind värvilise päikese all. Ainult harva paistab ses mineraalide riigis midagi taimestikutaolist: mõni tutt heina või kadakalist haljust. Ja hoolimata metsiku tühjuse ilust mõjub see maastik lõpuks ikkagi ühetooniliselt korduvana.

Lõpuks tõusevad puna-rusked mäed müürina ees. See on nagu poolteise kilomeetri kõrgune roostetanud raudsein, üle- ja ümberpäästamatu. Pole ma iial varem näinud sellist monumentaalset loodusmüüri, mis äratab otse ahistustunnet. Kõik näib paratamatult peatuvat ta ees.

Ja ometi leidub sellestki seinast läbipääs. See on el-Kantara kuristik, mida kasutab nii raud- kui ka maantee.

Seda olid juba roomlasedki tundnud. Kuid ta oli neile ka juba lõunapoolseks maailma ääreks. Nagu nad nägid Gibraltaris Herkulese sambaid, nii kutsusid nad seda kitsasteed Calceus Herculis — Herkulese kingaks. Seda ainulaadset läbipääsu valvas üks nende lõunapoolsemaid piirigarnisone. Ja veel praegugi leidub siin nende ehitatud sild, millest on tulnud ka koha nüüdne nimi. Sest el-Kantara ei tähenda araabia keeli muud kui silda. Araablased omalt poolt kutsuvad seda piirjoont kahe maailma vahel Fum es-Sahara — Sahara suuks.

El-Kantara kitsastee põhi püstloodis kaljude vahel on ainult mõnikümmend meetrit lai. Ta põhjapoolses otsas on samanimeline jaam, lõuna pool aga oaas. See on esimene oaas, mida näen: ligi sada tuhat palmipuud! Võrratud vastandid: kuum-punased kaljud ja kruusa-

künkad — ning nende vahel õilsa metsa igiroheline ladvastik. Kuid teinegi samasugune kontrast: kitsastee ühes otsas alles varakevade kõledus, teises aga sisemaa suvi.

Oaas ise jaguneb kolme ossa. Nende nimed on tõlkes: Valge, Punane ja Must küla. Neis nimedes oleks juba koos nagu kogu Aafrika.

Siitpeale jätkub mäestik endisena, kuigi pikkamööda alanedes, kuid ühteviisi elutuna. Raudteel on võita suuri raskusi: saja kilomeetri kohta laskub ta terveni kilomeetri võrra. Kogu aeg läheneme jälle merepinna kõrgusele. Ja iga jaamavahega muutub ilm ikka soojemaks.

Siis lõpeb mäestik täielikult. Algab niisama kivikõva ja viljatu savi-kruusa lagendik, mille keskel valendab Biskra jõe päratu lai kivisäng kõhnade veeniredega. Ning lõpuks avaneb keset seda lagendikku Biskra ise oma roheliste oaasidega.

*

Siiski, ka numiidlaste maa lõunapiirile on roomlased kord tunginud. Isegi Biskra nimi on moonutatud nende Vescera järgi. Seegi Sahara eestuba on elanud kaasa kogu meile tuntud ajaloo. On imelik mõelda, et siin on kord valitsenud germaanlased-vandaalid ja berberid olnud ristiusku rahvas. Nüüd pole sellest muud mälestust kui sinine ristimärk berberitari laubal ja Malta rüütlite rist tuareegi kilbil. Kes aga viimase kellelt laenanud, see on juba lahendamatu saladus.

Kõrb on igatahes olnud vastuvõetav Allahi prohvetile ja Allahi prohvet temale. Biskra kaudu läks kord kuulus Aafrika vallutaja Sidi Okba. Ja see koht oli talle nii armas paistnud, et ta pärast Atlandi saavutamist siia jälle tagasi tuli. Siin tapeti ta uskmatute ber-

berite poolt. Ning siia, Biskra naabrusse, temanimelisse oaasi, ongi maetud see islamimaailma üks pühimaid mehi.

Palju sajandeid hiljem saabusid uued vallutajad, mitte enam prohveti, vaid uskmatute kuninga nimel. Kui prantslased siia esimese garnisoni saatsid, siis tapeti see maha. Kuid nad tulid uuesti ja — jäid. Küll kerkis veel kord pühasõja lipp naaberoaasi Zaatša kohal. Kuid selle viimse vabastumiskatse lõpp oli kohutav.

Keegi Bu Zian, endine Alžiiri veekandja, oli olnud vabadusvõitleja Abd el-Kaderi abimeheks ja saanud siis oaasilinna Zaatša šeigiks. Siin algas ta ägedat kihutustööd prantslaste vastu ja pani kihama kogu ümbruse. Kui ta prantslaste poolt vangistati, siis vabastati ta väevõimuga. Ja kui vabastajaid taheti nuhelda, siis löödi prantslased suurte kaotustega tagasi. Selle järel korraldas kindral Herbillon 1849. a. sügisel täieliku sõjakäigu Zaatša vastu.

See oli peidetud palmimetsa, sakiliste müüride, kraavide ja kanalite taha. Esimesed prantslaste rünnakud löödi suurte kaotustega tagasi. Siis olid nad sunnitud algama järjekindlat piiramist. See kestis ligi kaks kuud. Zaatša rahvas kiristas hambaid, nähes oma palmide hävitamist. Ta kaitses end meeleheitliku vihaga. Ja kui prantslased viimaks linna tungisid, leidsid nad iga maja olevat tuldpurskava kindluse. Alles kahurite ja miinidega murti see vastupanu. Bu Ziani verine pea langes võitjate jalge ette, ühelegi alistujale ei heidetud armu, linn tehti maatasa ja oaas hävitati. Kuid ka võitjaile läks see kõrbelinna vallutamine maksma poolteist tuhat meest.

See oli viimne vastupanu Biskra ümbruses. Selle järel on siin olnud palju aastakümneid vaikne. Peidetud tõrkusvaim immitseb nagu mägedest suunduvad

jõekesed, mis kaovad kõrbeliiva, kuhugi jõudmata. Elu on muganenud paratamatute olude järgi.

Araabia vanasõna ütleb: «On kolm head asja maailmas: vesi, raha ja õigus.» Ning seda seletatakse järgmiselt: «Kui on vett, siis saab raha ja raha eest muidugi juba õigust.» Biskras on vett ja sellepärast ka raha. Kuidas on siin lugu kolmanda hea asjaga, seda ma ei tea. Kuid see ühiskond näib elavat vähemalt väliselt õiguslikes oludes.

Biskra — kui kauges lmemaailmas paistis asetsevat see koht, kui poisikesepõlves esimesed rännu-avantüürid hinge riivasid. Tõelisus on palju proosalisem. Biskrasse ja Biskrast pääseb enam kui mugavalt. Olge lahked: rongid lähevad kaks või kolm korda päevas. Tõsi küll, mererannalt Alžiirist on siia üle kuuesaja kilomeetri, kuid omage ainult keskmist head asja maailmas, s. o. raha, ja see eksootika on kergesti kättesaadav.

Praeguse Biskra elu ja õitseng põhineb sel proosalisel tõsiasjal. See on parimaid talvituskohti maailmas. Kui mujal jääd sajab ja isegi Põhja-Aafrika rannikul lund maha ajab, siis paistab siin päike. Siin on pehme, soe ja kuiv kliima ning kõigi muude mugavuste lisaks veel «eksootika»!

Biskra püsivaid elanikke on üle kuueteistkümne tuhande, neist ligi paar tuhat eurooplased. Kuid nende lisaks tõmbab see talvituskoht juurde suure arvu ajutisi elanikke. Esimesel pilgul näib, nagu keerlekski kogu oaasilinna elu ainult viimaste ümber. Alles pikapeale selgub, et tal ei puudu ometi ka püsivam tähtsus. Ta külje all on oaase, kus veel praegugi vaadeldakse turisti nagu imelooma. Elu juured on õnneks siiski sügavamal.

*

Ei ole kerge saada ülevaadet Biskrast. Oaasilinna enese läbimõõt on viis-kuus kilomeetrit. Kuid temaga on seotud terve rida oaase-ühiskondi. Ja nende rajooni tuleb arvestada juba kümnete ning kümnete kilomeetritega.

Raudteejaamast peale algab moodne Biskra. Ühel käel okupatsiooniaegse Saint-Germaini kindluse reeglipärane nelinurk, teisal niisama reeglipäraste kvartaalidega linn. Tänavate nimed otsekui Pariisis: Gambetta, Clemenceau, Mac-Mahon, Maréchal-Foch ja teised peaaegu erandita samasugused. Aga pärnaalleede asemel on lopsakad palmide read, raekoda on nagu mošee, Royal-Hotelli kohal kerkib minarett ja Carnot-bulvaril puhkab kaamelikari.

Kuid kõik see kontrastsus kaob, jõudes tõelisse Biskrasse. Algab oaas, mille läbimõõt kilomeetrit viis. Aed või mets — õieti mitte kumbagi. Ristlevad hallid saviteed, jätkuvad punased saviseinad. Rändad nende vahel nagu mingit järsurannalist jõeuuret mööda. Sinisesse taeva tõusevad loendamatud palmipead, väätkasvud küünituvad üle seina. Aga punamüüride harvad uksed on valjult suletud. Kuskil nende taga võib ainult aimata idülliseid aiamaju ja näha mõnd torni palmide keskelt. Pea keegi ei liigu ses savilabürindis. Väledalt veerevad ja aeg-ajalt müüride alla kaduvad veeojad on su ainsaks seltsiks. Lisaks lakkamatult kostev linnulaul lehestikus.

Seda oaasi arvatakse ligi poolteisele tuhandele hektarile ja siin on ligi poolteistsada tuhat palmi, peale nende tuhandeid muid viljapuid. Kuid peamiseks viljelustaimeks on ikkagi datlipalm, *Phoenix dactylifera*. Ta kasvab kogu Põhja-Aafrikas ja ulatub Euroopassegi. Kuid isegi Biskra kliima pole talle veel küllalt kohane. Ta kannab ja küpsetab siin küll vilja, kuid see pole esma-

järguline. Need «Biskra datlid», mida tuntakse Euroopas, tulevad veelgi pisut lõuna poolt. Kuid siingi annab hea palm aastas kuni kuuskümmend kilo vilja.

Oaasi lõpus tihenevad elamud juba mingiks aleviks. See on vana-Biskra, õieti päris-Biskra. Siira-viira keerlevad siingi saviseinased tänavad, mille ühel küljel vahel kanal. Majad, kuubad, minaretid — kõik on savist. Siin esineb juba Sise-Aafrika «haami arhitektuur», nagu nimetab seda Frobenius. Ja tihti on see enam kui huvitav. Sest kauane ühe ja sama materjali kasutamine on soodustanud ka erilise, materjali iseloomule vastava stiili väljaarenemist.

Majade seinad on ääretu paksud, mis oleneb materjalist, kuid sobib ka kuumale kliimale. Tornid ei tõuse püstloodis, vaid laienevad alt, et kergemini kanda kohedat massi. Kuid see nii laialivalguv materjal võimaldab ometi ka peenemat detailtööd. Läbi lameda seina lõikab äkki täpne telliskiviornament. Kuuba friis on sakkides nagu kivist raiutud ja kuppel ise on sale-harmooniline.

Kuidas võimaldab seda kõike säärane vedel-vormitu materjal? Ja kuidas suudab selline ehitis vastu panna aja ning ilma muutlikkusele?

Kuid just vana-Biskras näen ka esimest korda, kuis sünnib seesugune savimaja. See pole kaugeltki hõlbus ega odav ehitamisviis. Savi pole siin üldse vedel, vaid sisaldab ainult nii palju niiskust, kui temas on loomulikus olekus maa sees. Ehitatava seinaosa ümber tehakse laudvorm nagu betooni valamiseks. Sinna pannakse vahest jalapaksune kord savi ja tambitakse tänavasillutamise nuiaga kinni. Sellele tuleb siis järgmine kord. See on vaevarikas ja aeglane töö. Ühe süllapikkuse korra tampimiseks kulub vahest tunde. Kuid selline sein on valmides kuiv ja kõva, ei pragune ega murene.

Kuid et isegi Biskra kliimas harilik saviehitis pole

alati vastupidav, tõenduse selleks saan ka siitsamast. Vana-Biskra lõpus on kord olnud türklaste kindlus. Nüüd üllatab seal palmimetsa lagendikul haruldane pilt: päratu väli on kaetud äärest ääreni saviküngastega. See on kõik, mis jäänud järele kord vägevast kindlusest! Nii-öelda, mullast oled sa võetud ja mullaks pead sa jälle saama. Need on vist kurvemad «varemed», mis olen kunagi näinud.

*

Linna haljuse lõpul algab vahenditult savikõrb. See on nii kivikõva, et ainult maakirvega tast tüki saaks. Ses kõrbes ei kasva midagi. Temas pole isegi liikuva liiva elu.

Keset seda meeleheidet jookseb Biskra jõgi. See võib paiguti olla kilomeeter lai. Kuid just praegu läheb tast salk araablasi läbi. Ta lubjakivide lugematus valendab silmipimestavalt ja kivide vahel voolavad vetenired sätendavad elavhõbedana. Kõige selle helenduse kohal hõljub burnuste rida kõikuva sillana.

Lagendiku kohal väriseb ja virvendab õhk. Kaugel selle taga rohetab tumedana Šetma oaas. Kord on ta lähedal, kord kaugel. See on vahel nagu fatamorgaana, ebatõeline, ilmvõimatu. Ainult üks tuuletõmme — ja teda pole enam . . . Kuid olen näinud isegi öösel ta tulesid, nii et pean lõpuks uskuma ta olemasolugi.

Aga siinsamas Biskra kõrval kordub samasugune silmalumm. Ainult kõrge müür eraldab lootusetu surmariigi õitsvast imemaast. Ühel pool seda ei sigi miski, teisal aga laulab maa oma kaunimaid õielaule.

See Landoni aia nime kandev imeoaas võtab tosina hektarit enda alla. Nii pole ta iseenesest suur, seda haruldasem aga see, mis nii kitsas ala võib sisaldada.

See pole lõpuks ei aed ega park, vaid pigemini «vabaõhu triiphoone», nagu teda ongi nimetatud. Kuid vahel tahaks tarvitada «kultiveeritud ürgmetsa» veelgi fantastilisemat nimetust. See on põlislaane ekstrakt piiratud alal.

Väravast sisse astudes satud heledale platsile. Suundud mööda bambusalleekest platsi piiravasse rohelusse. Teed veel mõned käänakud ja leiad enese ürgmetsast. Kõikjal lopsakas, värvikirev padrik. Mis ütlevad paljad nimed: valged ja roosad loorberid, glütsiiniad, belombrad või hibiskused? Kummardud banaanipuude ja lehvikpalmide all, takerdud mingite väätkasvude taha. Õhk on rohekas-hämar, kuum-liikumatu, täis tundmatuid lõhnu. Siin-seal ristlevad ojakesed üle jalgraja, sisalikud põiklevad teelt, eksootilised linnud pelguvad ees. Iga samm on täis ootamatusi. Aeg-ajalt ilmub lagendikke. Kuid iga uus on sootuks teistsuguse väljavaatega kui eelmine. Neile saabudes oled pimestatud päikesest. Tundmatute puude varjud paistavad lilladena. Ja teispool lagendikku näed põlismetsa pilti: läbi värvilise padriku tõusevad taevasse kookospalmide käharad pead, puude varjus valendab mingi džunglimajake, selle lävel mõtisklevad mustad mehed...

Jääd imestlema keset teed. Siis väriseb pea kohal oks ja õlgadele variseb suuri helelillasid õisi, milliseid pole iial varem näinud. Kõik on tundmatu.

Ja siis jahmatad äkki, tajudes täielikult seda lummutuslikku maailma, mille õhkki on võõras seniseile kogemusile. Tunned enese olevat lõplikult Aafrikas.

6

Kõrbe ääres.

Kuigi Biskra on oaasilinn, juba kaugel sealpool «Sahara suud», ometi algab tõeline tuiskliiva kõrb temast alles kümmekond kilomeetrit lõuna pool. Seegi pole veel otseses ühenduses Saharaga, kuid ta on juba täiesti sedasama, mis seegi.

On tuuline päev, kui sõidan liivalagendiku poole. Palmid tee ääres rabelevad rahutult. Ja vaevalt hakkavad nad harvenema, kui nende tagant avaneb äkki imeväärne taevas: hall-punane, raske-läbipaistmatu. Kuid enne veel kui selgub see pilt, tundub hammaste all liiva raginat.

Seal ees on kõrb! See on kõrbeliiv, mis lendab ümber! See on kõrbetaevas pea kohal!

Läheneme kahe maailma piirjoonele. Maad katavad veel kuivad heinatutid, kuid nende vahel valendavad liivajoomekesed nagu tuisklumi nõmme kanarbikul. Ja siis juba paljas liiv ning selle taga luitemeri, nii kaugele kui kannab silm. See on mingi punakas-valge lainetis, mis tardunud keset maru hoogu.

Ma lähen tundide kaupa. Tõusen harjule ja laskun orgudesse. Tuul lõõtsub näkku, viskub silmile, matab hinge. Õhus on midagi puna-peent, silmil nähtamatut, kuid kõikjale tungivat. Seda hingan sisse ja tunnen maiguna keelel. Varsti on ta tunginud läbi kõige tihedamagi riide ja puudutab ihu nagu soolvesi. Ma katan näo kätega ja lähen.

Kuid siis ei jõua ma enam. Ma pöördun seljaga vastu

tuult ja laskun luite küljele. Siit ei näe midagi muud kui üksteise taha kaduvate harjade piirjooni. Kust poolt ma tulin? Siinsamas pidid olema mu jäljed, kuid nüüd pole enam midagi. Paari minutiga on kõik kadunud. Liiv on jälle neitsilikult sile.

Ja ma jälgin tuisuiili imelikke teid mu ees. Mida ei näe õhus, näeb vähemalt maa peal. See pind elab ja muudab lakkamatult oma ilmet. Milline salapärane protsess neil tuimadel küngastel! Peened liivaniidid jooksevad nagu vaevalt märgatav virvendus veepinnal. Keegi mängib mikroskoopiliste kivikestega, asetab neid ritta, ehitab mingeid müüre, lükkab nad siis laiali ja algab uuesti. Miniatuursed arabeskid vahelduvad, kasvavad, kaovad. See imepeen joontemäng on nagu igavese liikumise enese allegooria. Teda juhivad raskusseadused, mis meie mõistusele vaevalt tajutavad, kuid siiski niisama paratamatud kui need, mis määravad planeetide liikumist.

Ja siis selgub äkki: need majakõrgused künkad on kasvanud kõik sellistest liivapitsidest. Selle maastiku loomistöö pole lõppenud ega lõpe iialgi!

Kuid see looming ta ägedamail hetkil on hirmus. Võib ainult kujutleda, millisena ta tundub tõelises Saharas, samuumi puhudes, sadu verstasid eemal kõigest elust. Sellega ei või võrrelda kõige hirmsamatki maru merel, kus enne surma vähemalt hingata saab. Kõrbes aga tungib enne muld sinusse, kui sa ise mullaks muutud.

Teine kõrbe iseäraldus on ääretu vaikus. See on selline, mida ei tunne kõige vaiksemalgi veel ega sügavamaski kivikeldris. Ainult tormi ulung ja liivakübemete kahin võib seda katkestada. Muidu absoluutne hääletus, nii päikeseheledal päeval kui kottpimedal ööl. Inimene on nii üksi, et isegi ta enese sammude hääl pole talle

seltsiks. Ses seisundis näeb ta mitte ainult õhupeegeldusi, vaid kuuleb ka häälte kummitusi.

Vaikus, — ja nüüd märkan ise, et tuul äkki on vaibunud ning viimsedki hääled kadunud. Liivakübemete tants on lakanud, pooleli olevad arabeskid jäänud ootama vahest kauaks uusi puhanguid.

Ma lasen liiva läbi sõrmede. Ta näib nii kuiv-puhas, nii absoluutselt ilma orgaanilise eluta. Kuid siis märkan musta, pikkade koibadega mardikat. Ja selle järel teist ning kolmandat. Keegi elab siin siiski, keegi oskab sest pinnast ometi toitu saada!

Jälgin nende kõrbeloomade askeldusi. Nad liiguvad haruldaselt ruttu ja suunateadlikult. Ning mulle meenub ühe reisija märkus: kas olete tähele pannud, et mida kaugemale lõuna poole, seda väledamini jooksevad nii inimesed kui ka loomad? Kuhu nad jooksevad? Vee poole. Aga see on ikka kaugel. Ja sellest nende väledus.

Kuulen äkki enese taga hääli. Kaks tuareegi on peatunud oma kaamelitega luite harjal ja vahivad ringi. Nad paistavad siit alt imekõrgetena. Nende tuuldunud profiilid näokatete taga on sünged nagu kõrbelummutusil. Siis liiguvad nende fantastilised ratsud rütmilisel sammul mööda liivaharja edasi ning kaovad kauguses.

*

Ja Biskra on siiski, hoolimata oma kättesaadavusest, Sahara eelõu. Põhjas eraldab teda kogu maailmast el-Kantara mäesein, lõuna poole jätkub aga ühesugune lagendik, nii kaugele kui kannab mõte. Tähelepandamatult, ilma mingi järsu piirjooneta muutub see maastik Suureks Ergiks, suureks kõrbeks — valdavaks Saharaks.

Paljas mõte sellest on täis isesugust ahistust.

See maa, üle viie tuhande kilomeetri pikk ja poolteist tuhat lai, kogusummas umbes kaheksa ja pool miljonit ruutkilomeetrit, on selleks liiga suur, et temast korraga saaks mingit kujutlust. Teda võib pigemini tunda kui mõista. Nõnda tunnen ka mina teda, seistes Biskra oaasi äärmiste palmide all ja vaadates lõunasse, kus taevarand kaob madalasse ääretusse, ilma et silm võiks peatuda mingil tõusupunktil.

Tõeliselt teame küll, et Sahara pole kaugeltki ainult üksluine lagendik. Temas on mägesid, mis ulatuvad kolm kilomeetrit üle merepinna ja mis on kaks-kolm kuud aastas kaetud lumega. Temas on rohtlaasi, järvi ja jõgesid. Temas on taimestikku ja loomastikku ning lõpuks elab temas isegi paar korda rohkem rahvast kui Eestis. Kuid kõik see ei muuda meie kujutlust. Need teadmised kaovad melanhoolsete meeleolude sekka.

Igavesti tegelevat inimest on aga seegi lootusetu maa huvitanud praktilisest seisukohast. Juba mäletamatuil ajul on siin kujunenud rida karavaniteid, mida mööda põhi ja lõuna vahetasid kaupasid. Läinud sajandil läbistasid kõrbe mitmed uurijad omal riisikol, nagu Caillié, Flatters, Nachtigal ja Rohlfs. Kuid alates alles prantslaste lõplikust võimulepääsust nii Põhja-Aafrikas kui ka Saharas on eriti hoogu võtnud selle kõrbemaa praktilise kasutamise mõte. Ja siin on esmajärjekorras just hõlpsamate juurdepääsuvõimaluste otsimine.

Sellest on juba viiskümmend aastat, kui Prantsuse valitsus hakkas kaalutlema Transsahaaria raudtee plaani. See oli algul küllaltki fantastiline: kolm tuhat kilomeetrit terasrööpaid — Alžiirist kuni Timbuktuni! Tee eeltöid tegema saadetud komisjon tapeti pea viimse meheni tuareegide poolt. Kuid kavatsus ei jäänud see-

pärast veel unarusse. Seda on arutatud mitmes suunas ja seda on juba teostatudki. Sest Biskra raudtee pole midagi muud kui selle kavatsuse üks osa. Ja see tee ei lõpegi enam siin, teda jätkub veel paarsada kilomeetrit lõuna poole, kuni Tuggurti oaasini. Ning sealtki ehitatakse teda juba edasi. Oaasid muutuvad vaksalialeveiks.

On imelik vaadelda selle Tuggurti raudtee stepirohtu ja kõrbeliiva kaduvaid rööpaid. Talvel võib sinna igapäev sõita, kuid suvel ainult kolm korda nädalas ja sedagi ainult öisel ajal... Kuid igatahes — on võimalik sõita!

Vaheajal on aga tehnika veelgi arenenud. Misjaoks midagi teraspüsivat sel nii püsimatul pinnal! Ja aastal 1922 läbisidki Citroëni autod Aafrika Tuggurtist kuni Timbuktuni ning kaks aastat hiljem Maroko piirilt kuni Healootuse neemeni. Võimatu oli saanud võimalikuks, Sahara vallutatud kõige moodsama sõidukiga. Kuid lõpuks, kas ei võida tuleviku hiigellennukid kõik maaroomajad? Ja siis on sõit Ahaggari keset Saharat sedasama, mis Pariisi.

Kuid fantastilistel plaanidel pole veelgi piire. Üks neist plaanest taotleb Sahara kõrbe kaotamist üldse.

Kaua aega on Saharat peetud nimelt kuivanud mere põhjaks. Uuem teadus on sest vaatest loobunud. Just selle vastu, see peab olema endise Kesk-Aafrika kõrgustiku koht. Unistajad ja arheoloogid on siit otsinud koguni muistse Atlantise asupaika. Igatahes on aga kindel, et Sahara praegu suurel ulatusel on merepinnast madalamal, kuni viiekümne meetrini. Ja see tõsiasi on äratanud julgeid plaane: mis siis, kui see madalik Väikese Syrti laheni kaevatud kanali kaudu veega täita? Millised perspektiivid: uus sisejärv, mis võrdub poole Vahemerega; ses järves loendamatud saared ja pool-

saared; nende randadel linnad, külad, villad — maakera süngeim osa on muutunud õitsvaks lilleaiaks!

Selle plaani algatajaks oli prantsuse professor Edmond Etchegoyen. Avaldati rida lendlehti projekti propageerimiseks. Ja mõningate vaheaegade järel on see ikka uuesti ja uuesti päevakorrale kerkinud. Ning nüüd on tehtud isegi juba ainelisi eelarveid. Nii tuleks peakanali kaevamine üksi maksma umbes veerand miljardit kuldrubla. Mis tähendaks aga sellinegi summa näiteks Maailmasõja veriste kulude kõrval!

Ja ometi, küsimus ei olene üksnes summadest ega ainult prantslastest. On hoiatatud, et sellise suure veemassi juhtimine teise kohta võib tähendada maakera telje siirdumist ja ühes sellega kogu maailma hukatust. Ja kuigi ei tuleks täielikku katastroofi, siis osaline ometi. Me ei arvesta nimelt küllalt Saharat nagu Euroopa soojusmagasini. Eriti meil siin põhjas poleks mingit soovi sattuda äkki Gröönimaa kliimasse. Ja lõpuks, Saharaski elavad ju inimesed, kelle harjumustele ning arenemisele vastavad just praegu seal valitsevad olud. Ning nende inimestega ei saa naljatada.

Sest seegi karm maa on ta elanikele armas. Ta on nende kodumaa-ideaaliks, millest nad paremat ei oska kujutledagi. Kui hästi väljendas seda vana tuareeg, kes kord Euroopa sattus ja läbi Rhône'i õitsva oru Pariisi poole sõitis. «Kuidas meeldib teile see maa?» küsiti talt. «Läheb korda,» vastas ta, «ainult oaase on liiga palju.»

Sahara on veel praegugi kohutav-kinnine. Raudteerööpad tuiskavad liivasse, autod on käinud ja läinud, aga lennuk tiivutab üle kõrbe alles rekordi saavutamiseks. See on ikkagi veel ääretu liivameri üksikute saarte-oaasidega, mille vahel peavad ühendust ainult kõrbelaevad-kaamelid. Ja endiselt korduvad pildid, mida nähtud juba sadu ja tuhandeid aastaid tagasi: palan-

kiinid kõiguvad tähevalgeil öil, telgid valendavad allikate ääres ning kõrbepatriarhid vestlevad lõkendava tule ümber...

*

Siin kõrbe piiril lõppes kord numiidlaste riik. Ja siit kaugemale ei ulatunud ka uute vallutajate võim, ei roomlaste, vandaalide ega bütsantslaste oma. Ning araablasedki, kes ise küll tungisid kõrbesse, ei suutnud viimast ometi riiklikult ühendada. Oaasid jäid omaette elama, end ise valitsema ja kaitsma. Tuiskliiva ees rauges igasugune organiseeriv jõud.

Kõrb jäi Aafrika riikidele ähvardavaks tagamaaks, mis ei kuulunud kellelegi. Sinna põgenesid kõik, kes olid sattunud verivaenu organiseeritud ühiskonnaga. Ja seal tõusis aeg-ajalt mõne metsiku tribu keskel uus prohvet või vallutaja, kes läks tule ja mõõgaga üle naaberoaaside ning tungis isegi väljapoole kõrbe piirkonda. Kuid mingit riiki ei sündinud sellestki ja liikumine ise vaibus varsti.

Alles meie päevil on ka selle päratu maa-ala kuuluvus otsustatud. Nüüd on tast kaks kolmandikku Prantsusmaa päralt, muu osa kuuludes Inglismaale ja Itaaliale. Kuid see tulemus on saavutatud selliste koloniate vallutamise ja valitsemise abinõudega, mis olid vanale maailmale võõrad.

Varem oli tuntud kaht riiklikku eneselaiutamise viisi. Ühelt poolt orgaaniline kasv uute maade liitmise ja ühiseks tervikuks sulatamise teel, minnes keskkohast ikka kaugemale. Nii kasvas Rooma ja keskaegne Saksa keiserriik ning Venemaa. Teiselt poolt rajasid foiniiklased, kreeklased ja XVI sajandi conquistadorid pinnaliselt sidumatuid riike, pannes oma võimu fragmentaarselt maksma ning asutades kolooniaid nagu saarekesi

«barbarite» keskel. Kuid sellised riigid püsisidki ainult rahvuslikul ühtekuuluvusel ja lagunesid kergesti.

Alles uusaegsed asumaaderiigid on osanud ühendada neid vallutamisprintsiipe. Seda on võimaldanud nii parem ülevaade maailmast kui ka võrratult nõtkemad liikumisvahendid ja sõjatehnilised abinõud. Nii on nad üksteise võidu ja üle üksteise peade maid haarates suutnud neid ka enam-vähem püsivalt siduda.

Ses suhtes on huvitav just Prantsusmaa levimine Aafrikas. Vaevalt saja aasta jooksul on ta anastanud lõviosa sest mandrist, nagu ta üldse on muutunud teiseks asumaaderiigiks pärast Inglismaad. Ja see kõik on toimunud nagu laiemale üldsusele tähelepanemata, peaaegu nagu kogemata.

Üldjoontes on siin järgemööda kasutatud mõlemat ülalkirjeldatud vallutamisviisi: esiti conquistadorlik maa-alade haaramine ja siis nende teadlik ühendamine. Eriti moodustab Sahara vallutamine omapärase peatüki. Milliste väikeste salgakestega on siin opereeritud, kuidas kaldunud siin aastakümnete jooksul õnn kord ühele, kord teisele poole! Kuid alles sellele dramaatilisele järgule võis järgneda juba teataval määral alistatud hiigelmaa ühiseks tervikuks liitmine. Viimasesse kuulub juba diplomaatlik, administratiivne ja kolonisaatorlik tegevus.

Ja siin langeb Sahara osaks omapärane ülesanne. Pea kõik prantsuse asumaad Aafrikas asetsevad selle kõrbe ümber: põhjas Tuneesia-Alžeeria-Maroko, läänes prantsuse Lääne- ja lõunas Ekvatoriaalne Aafrika. Neile kõigile on Sahara ühendavaks ja lahutavaks tagamaaks. Kuidas siduda neid elulisi osi selle elutu tuhjuse kaudu üheks orgaaniliseks tervikuks? See on kusimus. Ja selle lahendamisel ollakse valmis üle hindama isegi selle liivalagendiku enese tõelist väärtust. Ei ole tähtis, et

tema valitsemine ja kultiveerimine rohkem maksma läheb, kui ta ise võib kunagi tasuda. Tähtis on üldotstarve, mille heaks see kõik toimub.

Aga asjal on veelgi ulatuslikum külg. Prantsuse Aafrika on otseses ühenduses emamaaga. See on vaid Prantsusmaa jätk teispool sisejärve-Vahemerd. Prantsusmaa ulatub Reinist Kongo jõeni! See tõsiasi, millele ei mõtle vahest rivimees-prantslane, on selge poliitikuile-imperialistidele. Eriti selgelt väljendub see suuruse-tendents Aafrikas endas. Kui Euroopas kõneldakse République Française'ist, siis teispool Vahemerd Empire Africain'ist, mida võib tõlkida nii Aafrika riigina kui impeeriumina. Ja ses mõttes võistleb «gallo-roomlaste» territoriaalne võim päris-roomlaste omaga. Napoleoni suursaavutised kahvatuvad selle kõrval.

Muidugi, see kõik on alles eos, alles saabumas. Kuid seda võivad takistada ka ainult ootamatud katastroofid Prantsusmaa kui suurriigi elus. Ja need võivad tulla. Hariliku arenemise puhul oleks aga siht selge.

Kuid selle arenemise üheks järelduseks oleks ka Prantsusmaa jõukeskuse siirdumine lõuna poole. Viimast võib juba nüüdki tähele panna. Sest prantsuse rahvusjõust ei saa enam kaugeltki õiget käsitust, tundes ainult Pariisi ja Põhja-Prantsusmaad. Selle pisut hellitatud ja naudiskleja rahva nimel loob kuskil kaugel lõunas sootuks hakkavam pioneeride — tehnikute ja kolonistide tõug uut riiki...

Need on mõtted, mis tärkavad selle näiliselt nii meeleheitlikult elutu kõrbemaastiku ees.

7

Öine Biskra.

On imelikud Biskra päevad. Päike paistab lakkamatult. Õhk virvendab kuumusest. Palmialleede varjudes näed kõiki võimalikke värvitoone. Ja esemete piirjooned neis toones vahetuvad ühtesoodu.

Neeger, kes müütab kõnniteel gasellivasikat, muutub järelejätmata ühes oma õrna loomakesega. Bulvaril mäletsevate kaamelite kaelad vingerdavad ussidena. Ja tõelised ussid taltsutaja käes saavad liaanideks, kasvavad ning ajavad harusid.

Suur salapärasus on pimestavas valguses nagu pilkases ööski. Sellest «kõige salapärasemast», kus segunevad esemete piirid ja saavad elavaiks surnud asjad, kirjutas kord Juhani Aho. Nüüd mõistan teda, kui ei oska ise eraldada päikeselillal tänaval nugademüüjat ta varjust.

Silmad ei talu seda valgust ja see vari mürgitab. Mingit tasakesi uimastavat mürki on palmilehe kontuuris vastu kahvatu-sooja taevast. Seda on inimeste näoilmeis, kaamelite kõnnakus ja valendavais majafassaades. Seda on isegi õhus, mida hingad.

Kuid veelgi imelikum-mürgisem on Biskra öö.

*

Uus-Biskras on üksteise lähedal mõned iseäralised tänavad. Hommikupooliti näivad nad igav-vaiksed. Uksed-aknad on kinni ja ainult mõni harv pärismaalane liigub mööda räpaseid seinaveeri. Kuid õhtu lähe-

nedes läheb ka siin elavamaks. Ja siis näib, nagu asuksid siin ainult naised.

Rühmade kaupa ja üksikult istuvad nad kahel pool tänavat seinte ääres. Neid on iga võimalikku tõugu ja värvi, alates valgetest ning lõpetades lillakas-mustadega. Nende katmata näod on fantastiliselt värvitud ja nende poolpaljad jäsemed lükitud täis metallvõrusid. Pole vähimatki kahtlust nende elukutses.

Siinne õhtu langeb ruttu. Viie minuti jooksul muutub päev ööks. Ja niisama ruttu muutub nende tänavate elu.

Äkki kostab kõikjalt pillihäält. Mängitakse tänavail ja majades. See on ikka seesama idamaine muusika, kuid ta tempo on kiirem, ta toonides mürgist kirge. Neis viirastub nagu põlismetsa kutseid.

Tähelepanemata on ilmunud tänavaile palju rahvast. Siin on kohalikke eurooplasi, turiste, pärismaalasi. Võõrasteleegioni mehed tormutavad sigarette, tresskuubedes araablased segivad edasi-tagasi ja beduiinid välgutavad hämaruses hambaid. Kuid keset seda suma liigub kord siin, kord seal selle linnajao päriselanik. Ta riietus kirendab, metallilustised kõlisevad, ta kaunid loomasilmad välguvad. Ta on alustanud oma tõelist päevatööd ses sume-mürgises öös.

Ühe vaibaga varjatud ukse tagant kostab lakkamata paisuvat muusikat. Seal on kitsa vahekäigu taga suur valgustatud ruum. Ühes seinas tõuseb trepiline lava valges, punases ja kollases riides muusikameestega. See on harilik idamaine orkester, eriti rikas trummide poolest. Mehed mängivad kinnisilmi, end tasa edasi-tagasi õõtsutades. Vile hääl lõikab teravalt läbi savitrummide sügav-oigava kumina.

Orkestri lähedal istub kümmekond lahtiste nägudega naist. Nad on tõmmud, eksootiliselt ilus-inetud, värvilised riided täis läikivaid ehteid. Kuid mis imelik, nende

hulgas on mitu alaealist tütarlast, alla kümne aasta vana.

Vastaspoolel tõusevad samuti trepilised kohad publiku jaoks. Seal istub see toolidel ja pikkadel pinkidel väikeste lauakeste ümber. Eespool suures enamikus eurooplased-mehed, ainult sekka mõni naine. Taga seinte ääres pärismaalased, toetudes siia-sinna treppidele. Hulgas mõned majesteetlikud turbanipäised kujud. Nende kõrval sale-kõhnad tuareegid, käerandmed täis raudvõrusid.

Teenija asetab nõu musta kohviga lauakesele.

Äkki läbistab muusika ühetoonilise hääle mingi tundmatu looma kisa. Ja kuskilt vahevaiba tagant hüppab esile tundmatust rahvusest mees. Ta tuleb kui tuulispea üle pinkide, röökides ja trummi põristades. Tal on riietuseks mingi looma nahk ja peakatteks fantastiline kiiver, täis jõhvtutte ning linnunokkasid. Tema nahktrummile, mida ta ühtesoodu mustade rusikatega taob, on maalitud verine inimkäsi. Kuid kõigest kõrvalisest fantastikast on fantastilisem ta enese nägu. Ta lõuavärk harvade habemekarvadega on äärmiselt ette sirutatud. Ta huuled käivad kinni ja lahti nagu ridiküli lõpused. Teravad mustad silmad paistavad aga vaevalt ta mustast näost.

Mees ulub, peksab trummi ja tantsib meeletult. Ta lendab üle taburettide, kukub, ta paljad varbad siplevad õhus, kuid trumm ei lakka põrisemast. Siis peatub ta ja peab kõnet. Ta räägib esiti «neegri», pärast prantsuse ja inglise keeli. Need keeled kostavad ta suus kõik ühteviisi, kuid lõpuks saab siiski aru. Ta kurdab oma häda: see vaene olend võivat end elatada ainult rahast — selgest sularahast, sest muud ei taluvat ta kõht. Praegu olevat tal väljakannatamatu nälg. Ja ta kahmab oma fantastilise kiivri peast ning nutab sel-

lesse. «Neeger nutab!» kisendab ta seejuures. «Kas siis keegi ei taha teda aidata?!»

Ta lööb oma suu kõrvuni lahti, ja sellesse hakkavad lendama rahatükid. Ta mugib neid, kugistab, neelab. Kui vase hulgas juhtub olema nikkelraha, siis hõõrub ta kõhtu, nagu magusa maitsepala järel.

Siis kukub ta oma metallise kõhutäiega vahevaiba taha, nagu ilmuski. Ja pärismaalased naeravad. Sest ta oli neilegi vaid narriks. Nende eneste tõelised naudingud on aga palju rafineeritumad.

Orkester algab uuesti oma veniv-kirglikku muusikat. Üks naine orkestri lähedalt tõuseb ja algab tantsu.

Mulle pole idamaised kõhutantsud kaugeltki ennenägematuks uudiseks, kuid sellisena kui siin pole ma neid siiski varem näinud. Ei säärases ulatuses ega nii vastavas ümbruses.

Uled Nail, Naili lapsed — nii kutsutakse ühte suurt mägihõimu Lõuna-Alžeerias, kõrbe rajal. Nad uhkustavad oma puhta ja kaunikõlalise araabia keelega. Nende iseloom on elav-artistiline. Nende naised on ilusad ja virgad näputöile, kuid virgad ka kõigeks muuks. Kus Põhja-Aafrikas kostab tantsutrumm, seal on kaasas ka Uled Naili tüdrukud. Nad siirduvad eemale kodukohast ja koguvad tantsu ning muuga kaasavara. Siis rändavad nad jälle palankiinides kui idamaa printsessid koduküladesse, kus ootab neid meeste imestlus. Nad võtavad rännakuile kaasa ka oma väikesed õed ja õpetavad neilegi oma kergemeelset kunsti. Nad on Põhja-Aafrika geišad ja bajadeerid. Nad on nii kuulsad, et isegi need end Naili lastena reklameerivad, kes seda pole.

Uled Naili ala ei ole kaugel Biskrast. Viimane on jälle «Euroopa eelpostiks kõrbes». Nii kohtub siin kaks erilist maailma Naili tütarde kunsti imestluses.

Tantsijanna algab. Ta tõmmud käed on kahele poole sirutatud, kandes hõbeda koormat; ta nägu laubale laskuva kulla all on naeratav-salapärane. Veel peatub ta hetke, kui kogudes jõudu. Siis viskab ta ehetega koormatud kaela taha ja teeb tiiru üle põranda. Kuid uuesti on ta endisel kohal, värisedes tasa üle kogu keha. See värin kasvab, läheb rappuvaks ja lokaliseerub siis ainult keskkehasse. Ja siitpeale ei väljenda tants enam muud kui ainult piiratud arvu kireliigutusi. Tantsijanna salvitud liikmed läigivad tuhmjalt, higi voolab ta keha mööda, silmad loidavad. Nii liigub ta aeglaselt kohast teise, peatudes võõraste ees. Sigaretisuitsune õhk on täis kutset ja lubadust, nii avameelset, nagu võib see olla ürglooduses. Siin on ainult naine-keha, naine-loom. Ainsa vahega, et loom neid kalduvusi kunagi nii teadlikult ei kultiveeri.

Nõnda esineb üksteise järele viis-kuus Naili tütart. Lõplikuks muljeks on, et nad omavad suurepärase tehnika. Kuid et nende ala on kitsas, siis jääb lõplikuks muljeks ka korduv ühetoonlus.

Et suhtuda sesse vaatlusse õieti, seks peab ajutiselt loobuma mõnestki meile igimaksvast kriteeriumist. Endastki mõistetavalt võivad siin meie moraalsed põhimõtted ainult segada. Seda maailma tuleb hinnata ta enese seaduste järgi.

Ja need seadused kõnelevad sootuks teistsugusest tõust ning ühiskonnast kui meie oma. See siin on kuum Aafrika, seemi-haami tõugude kodu, must-punasema vere traditsiooniga. Siin on sugu mingi müstiline alausk. Nii vähemalt teoorias.

Isiklikult ei usu ma küll eriti sesse «müstikasse». Selleks lööb äriline kõrvalmaik liiga teravalt läbi. Sest need etendused pole määratud mitte niipalju pärismaalastele kui eurooplastele. Mida aga esimestele õigustab

vahest traditsioon, see on teistele vaid eksootiliseks ropenduseks.

Kuid lõpuks pole ka avameelne kirg ja tahtlikult erootiline kunst midagi täiesti vastuvõetamatut. Seda ei tule nimelt hinnata ta enese, vaid tema vaatleja järgi. Kõik oleneb viimase arenemisest, psühholoogilisist kogemusist, ta n. ö. vaimsest täisealisusest. Ma ei usu, et kõhutants pärismaalastesse halvemini mõjuks kui meil revüü. Samuti arvan, et näiteks siin see hallijuukseline elutark eurooplanna leiab temasse õige suhtumise ilma vähimagi pingutuseta. Neile ja nendetaolistele pole see erootiline etendus igatahes mitte kardetav. Ta ei riivagi õieti enam kõlbluse või ebakõlbluse küsimust.

Kultuuri ja moraali mõisted on relatiivsed. Kui eurooplane õigustab erootilisi elamusi ainult intiimsel ulatusel, siis on idamaalase traditsioonid pisut avaramad. Ja viimasedki võivad varsti paista loomulikena, nagu paistsid seda meie esivanemaile näiteks Saaremaa vanad pulmakombed.

Täisealiste kunst täisealistele... Kuid siin murdubki piirjoon. Sest korraga on täiskasvanud tantsijanna asemel põrandal kuue-seitsme-aastane tütarlaps. Ja tema järel teine, kolmas, neljas. Ning kõik nad kordavad oma vanemate õdede repertuaari. Kuid liigutused, mis viimastel olid loomulikud, on nüüd äkki perverssed ja vastikud.

Ja siin selgubki, kuidas moraal piirdub õieti loomulikkusega. Seda täisealiste erootiliste elamuste kordamist laste poolt võib nautida ainult perversne erotomaan. Igas teises tõstab see aga kõlbelist protesti. Seda ei taha, seda ei suuda näha.

*

Aga kui palju lokkab öises Biskras ometi seda perversset ja vastikut. See oleks nagu mingi haiglaste kalduvuste taimelava, mürgiste tundelillede triiphoone. Need väärkasvud võrsuvad kui košmaarid selle kuuma öö pimeda taeva all.

Vaevalt olen astunud mõned sammud, kui mind peatab üks araablane. «Bon soir, monsieur!» — «Bon soir.» — «Oo, teie olete juba siin, härra?» — «Jah, olen siin.» — Kas olen ma selle burnusmehega tõesti tuttav? Võib-olla. Sest olen sõitnud viimastel päevadel koos ainult araablastega ja nendest paljudega «sõbraks» saanud. Kuid et ma neid suudaksin üksteisest eraldada ja hiljemgi ära tunda, see on võimatu.

Varsti aga selgub mulle, et kohtan seda «tuttavat» siiski esimest korda; nagu selgub ka, et ta pole muud kui üks juhtidest ses «kurja lillede» kasvanduses.

Kui hästi tunneb ta oma triiphoone taimestikku! Ja kui täpse ülevaate võib ta sest anda! Alates loomulikumast siirdub ta aegamööda kõige loomuvastasemani. Ta loeb kui ärimees oma kauba nimestikku. — Ainult valged, iga euroopa tõugu. — Ei? Noh, siis on ka komplitseeritumaid võimalusi. Ema prantslane, isa araablane, ema berber, isa itaallane. — Ei? Aga mu jumal, puhtaid aafriklasi on ju kõige rohkem. Kõik võimalikud värvitoonid, kuni senegali ja dahome neegriteni. — Ikkagi ei? Aga väikesed tütarlapsed? Ilusad araabia poisikesed? Tuareegid kõrbest? — Kuidas, ta on ju rääkinud juba normaalsest! — Ja ta alustab uuesti kõik otsast peale, kuni selgub, et meie huvidel pole vähimatki kohtamispunkti.

Ümber aga elab endiselt Biskra ööpool. Siin oleksid nagu esindatud kõik Aafrika pahed, millest rääkisid põlastusega juba antiik-maailma moralistid. See oli neilegi *sentina vitiorum*, pahede kloaak, nagu ütleb kir-

janik Salvianus. Ja on veel küsitav, kui palju Rooma kõlbluslangus võlgneb Idamaade ning kui palju just Põhja-Aafrika mõjudele. On igatahes kindel, et viimased sellisegi karmi rahva nagu vandaalid vähem kui saja aasta jooksul elujõuetuks lagastasid. Ja seda pehkinud maailma ei suutnud tervendada ka islami moraal.

Võib-olla polegi pärismaalastele need mürgid nii kardetavad. Kuid Euroopa on alles harjumatu-haljas. Ning sellepärast seda nõrgem.

Mõistan nüüd André Gide'i suurt vaimustust Biskra vastu. Ja mõistan Oscar Wilde'i Alžeeria visiiti, mis toimus nii omaette, et sellest nähtavasti ta biograafidki ei tea.

Kuid lõpuks läpatab-lämmatab see õhkkond. Ja ma lahkun neilt veidrate varjudega täidetud tänavailt. Pikkamööda kaovad kirgliku muusika helid kaugusse. Ning viimaks on mu ümber ainult pime, vaikiv öö.

Eksin kuskil pargis palmide keskel. Pea kohal mustavad nende lehed hiigel-lehvikuina. Siis saabun kuhugi lagendikule. Taevas selle kohal näib nii soe-must, palju suuremate tähtedega kui meil.

Ürgmets! vilksatab äkki mõte. Kõik tänased värvid ja varjud on olnud ürgmetsa omad. Seda on nii siinne valgus kui ka pimedus. Kuid see kõik on meile võõras. On võõras isegi see taevas ta tähekogudega!

8

Islam.

Istun jälle oma Konstantiini kohvikus. Jälle on öö. Ja jälle nukrustavad viled ja trummid Anitra tantsu motiivi, ning kuldkalad liiguvad klaasnõus. Vist samad araablased istuvad mattidel, aknalaual ja õues nagu varemgi. Vähemalt mulle on need burnustesse peidetud näod ikka veel ühesugused, nagu on mulle ühesugused kõik hiinlased või neegrid. Ja küllap näivad neilegi eurooplased esiotsa eksitavalt ühesarnastena. Et eraldada indiviide, selleks peab kõigepealt tundma nende rühma lähedalt.

Olen siin alles üksi võhivõõraste keskel. Üksi oma päritolu, keele ja mõtteviisiga. Kuid minuga on harjutud, mind ei ignoreerita vähemalt vaenulikult. Leian ainult vaikset vastutulekut, sõnatut sõprust pingi, aknalaua või mati jagamisel.

Ja sel teel on mul nendega juba paljugi ühist. On ühine meile öö, vaikus õues, varjude liikumine, kuldkalade aeglane ujumine ja muusika nukrustav ühetoonlus. Me saame juba osa ühest ja samast meeleolude allikast. Kuid ühes sellega on sugulased meie mõttedki, mis võrsuvad neist meeleoludest nagu taimed samast mullast.

Kas võib aga olla tähtsust meeleoludel ühe rahva juures, kelle usundki näib meile nii tundekitsana? Kas ei tardu siin kõik alateadlik kirjatähe jälgimisse ja käsu-

täitmisse? Millisest meeleolust ja varjundilisest elutunnetusest võib siin veel kõnelda?

Ja siiski, küllap on siingi nagu mujal. Küllap on siingi kirjatäht ainult rühma veendumuste määrajaks. See on vaid üldtunnus, nagu riietus või keel. Kuid selle piirides arendab isik ikkagi oma individuaalse usundi. See varieerub tuhandes varjundis iseloomu, kogemuste ja vaimsete võimete järgi. Ning kokkuvõttes on see usk niisama mitmepalgeline, nagu rühm ise lähemalt vaadates. Ainult sel määral on ta eurooplase silmis ühtlasem, kui palju me ses kollektiiviski ei suuda näha individuaalseid jooni.

Olen tundnud seni prohveti usku ainult teoreetiliselt, ta pühakirja ja ajaloolise arenemise valgusel. Siin avaneb võimalus läheneda talle praktiliselt, jälgides ta avaldusi inimestes. Usu asemel tõuseb esialale usklik, kirjatähe asemel siseelu.

Olen veetnud siin ramadaani lõpupäevad. Õhk on olnud täis askeesi-pinget ja närvlikkust. Ühes sellega on väljendunud teravamalt selle usuõhkkonna eriline ilme. Siis olen näinud araablasi vaikivate salkadena lahkuvat linnast, et ühineda eraldatud paikades oma «suures palves». Ja sealt on nad saabunud rõõmsamaina, kuidagi helenenud hingega, otsekui uuesti sündinud pärast seda askeesi-kuud.

Nad on nüüdki niisama kinnised ja usu asjus võõra ees tagasihoidlikud. Kuid nad kuulevad siiski meeleldi, et sa nende usku ja pühakirja tunned ning selles midagi võid hinnata. Nagu veel läbi ja läbi usklikud inimesed lepivad nad kergemini ristiusu kui täieliku ateismiga, mis on neile jõledus. Ja ristiusu piirides lepivad nad jälle pigemini protestantismi kui katolitsismiga, kuna nende mehisele meelele on vastik Maarja kummardamine. Moraaliõpetus on nii islamil kui ristiusul ühine.

Ja lõpuks — «Sidi Aissa (Jeesus) on ju ka meie prohvet». Kuid — ning siitpeale algavad jälle ülepäästamatud vahed.

Need kõnelused ei lähe kunagi ägedaiks vaidlusiks. Vastaspool ei taha haavata võõraid veendeid, kuid tema omi ei saa ka juuksekarva võrra kõigutada. Tema tõde on vankumatu kui kalju. Maailm pole ainult sellepärast üleni islami usku, et tal pole veel õiget käsitust prohveti õpetusest, — see on aksioom. Ma ei saa unustada ühe lihtmehe imestavat hüüdu, kui ta kuulis et olen juba ammu Koraani läbi lugenud: «Aga kuidas võib siis inimene olla veel mittemuhameedlane, kui ta kord juba t õ t t tunneb?!»

Selle rahva vaimuelu juured võrsuvad võõrsilt, nagu on toitnud end ka eurooplaste mõtted ja tundmused poolteise tuhande aasta jooksul ühest väikesest maast Vahemere idakaldal. Need algatus-maad pole kaugel üksteisest, nagu on need mõttesuunadki algul olnud võrdlemisi lähedased. Ja sellepärast on kristlasele ka islami sisu tundmaõppimine vahest kergem kui ühegi teise usundi oma.

*

Muhamedi usk erineb mitmeti oma ajaloolise arenemisega kahest teisest ülemaailmsest religioonist — budismist ja ristiusust. Kui viimaste tekkimislugu kaob muinasjuttude hämarusse, siis areneb tema juba algusest peale enam-vähem ajaloolises valguses. Samuti erineb ta levimistempo. Esimesi ilmlikke valitsejaid, kes omandasid budismi või ristiusu, lahutasid sajandid uskude rajajaist enestest. Seevastu elas islam juba Muhamedi enese päevil läbi arengu, mis budism Sakjamunist kuni Asokani või ristiusk Jeesusest Konstantin Suureni. Sest algusest peale ei rajanud Muhamed

mitte ainult usundi, vaid ka seda levitava riigivõimu. Maha arvatud ainult esimesed Mekka aastad, polnud islam mingi varjatud usulahk, vaid suur ja aktiivne poliitiline organisatsioon.

Ja ometi võis Muhamed vaevalt isegi aimata eesoleva ülesande suurust, kui ta 610. aasta paiku algas oma usulis-ühiskondlikku kihutustööd. Ei ennustanud midagi tulevikurikast nii prohveti ümbrus kui ka tema enese isik. Ühel pool oli rahvas, kes seni seisnud inimkonna üldisest kultuuriloomingust täiesti kõrval. Ja teisel pool Muhamed ise — see vaene ja harimatu kaubasell, kelle noorus olnud küllaltki vilets. Alles siis leidis ta enesele mingi ühiskondliku jalgealuse, kui abiellus endast viisteist aastat vanema lesega, kelle äriasju oli seni ajanud. Neis oludes näib ta ühte-teist olevat õppinud, kuid ta teadmised ei ületanud ometi kunagi kõige harilikuma rahvamehe omi. Ta oli ja jäi vist kirjaoskamatuks. Vähemalt Koraanis öeldakse, et Muhamed kuni oma usulise ärkamiseni ühtki raamatut polnud lugenud. Kuid siis oli ta juba umbes neljakümne-aastane mees. Olemuselt ja hingelaadilt näis prohvet olevat kaine ja praktiline, nagu on ta õpetuski. Omal ajal püüti tema suurt sugestioonijõudu seletada haigluse, langetõve ja hüsteeriaga; oli kindlaks määratud isegi ta haiguse teaduslik nimi — *hysteria musculari*s. Kuid hilisemate uurimiste järgi pole sel oletusel alust. Muhamedi mõningad nägemused ei piisa veel tõenduseks, eriti nois kultuurioludes.

Kuid tõenäoliselt peitusidki selle uuendaja suure menu eeldused just neis oludes. See isik ilmus just sellisena õigel ajal oma ühiskonda. Ja tema äratatud liikumist tulebki kõigepealt võtta sotsiaal-poliitilisena.

Muhamedi kodukohas elas koreišiidi-nimeline araablaste suguharu. Mekka oli ärilinnake, mis võlgnes oma

olemasoluga ainult tema kaudu käivale karavaniteele Jemeni ja Süüria vahel. Ses oaasis polnud ei põlluharimist ega tööstust. Ühiskond oli feodaalne, vaesemad kihid olenesid täiesti rikastest, liiatigi puudus asundises kindel valitsus. Isikukaitse ei olenenud seadustest ega kohtutest, vaid kombeist ning suguharu veretasust. Inimene, kellest ta suguvõsa loobunud, oli ühes sellega ka väljaspool ühiskonda ja kaitset.

Muhamed kuulus just kehvema rahvakihi, nn. hašimiitide hulka. Viimased olid alalises vaenus linna valitseva aristokraatsema kihiga. Ja tõenäoliselt olid sotsiaalsed vastuolud just kõnesoleval ajajärgul kujunenud nii teravaiks, et kokkupõrked said paratamatuiks. Siin ilmus Muhamed esialgu kehvikute eestkostjana, nagu kujutleme seda Kristusestki. Ta kogus enese ümber vaeseid, orjasid ja muid halvakspanduid. Ta protestis valitseva õigusliku ülekohtu vastu ja kuulutas tagakiusatute võitu. Ta noomis ärimehi, kes petsid kehvikuid mõõtudega; ta leidis, et kogu võim Mekkas oli patuste käes, ja ähvardas neid taeva nuhtlusega. See sotsiaalne evangeelium tegi ta laiades hulkades populaarseks. Kuid teiselt poolt äratas see ka vihast vaenu. Ja Muhamed pääseski ristiusu asutaja kohutavast saatusest esialgu ainult põgenemisega.

Kuid algelisemas ühiskonnas ei avaldu sotsiaal-poliitiline võitlus puhtal kujul, vaid ühineb harilikult usu ning moraali mõistetega. Ja käesoleval korral saidki viimased varsti peatähtsuse, kuna sotsiaalne liikumine ise osutus hoopis pinnaliseks.

Kuid ka usuline pool Muhamedi äratatud liikumises on sisult õige vähe algupärane. Tema süsteem võrsub täielikult juudi- ja ristiusust. Nende kahe usu tunnistajaid leidus tol ajal Araabias rohkesti. Nendega kokku puutudes omandas Muhamed teadmisi piibliloost ja

usust ning kujundas oma moraalimõisted. Võib liialdamata öelda, et Koraanis ei leidu pea midagi nii ajaloo kui usu alalt, mida ei leidu ka Vanas ja Uues Testamendis. Ainult kõigest sellest on aru saadud rahvamehe kombel ja kuulujuttude kaudu, ilma proportsiooni ning perspektiivi tajuta.

Näib igatahes, et Muhamed ristiusule siiski lähemal on seisnud kui juudiusule ja vahest isegi oma teadmised viimase kohta omandanud esimese kaudu. Kristuse isik on ka Koraani tähtsamaks kujuks. Ta pole mitte ainult neitsist sündinud, vaid apokrüüfilise *Evangelium infantiae* eeskujul kohe pärast sündimist rääkida osanud. Muhamed seab oma jutlustes Jeesuse rahvale eeskujuks ja Mediina suurades kõneldakse temast toonis, mis ei kordu ühegi teise prohveti, isegi Muhamedi enese puhul. Jeesus on «jumala sõna ja vaim». Ning muhameedlastelegi on maailma lõpp seotud Kristuse teiskordse tulekuga.

Iseenesest polnud ristiusu ja paganluse lepitamise katsed meie ajaarvamise esimesil sajandeil kaugeltki haruldased nähtused. Tekkis rida gnostilisi süsteeme, mille hulgas on kõige tüüpilisem manihhealaste oma. Selle usulahu asutaja Manes esines III sajandil samuti idamaal, tookord pärslaste käes olevas Paabelis. Ta kuulutas Kristuse mitte vana testamendi prohvetite, vaid Buda ja Zarathustra töö jätkajaks ning enese evangeeliumis ennustatud parakleediks, lohutajaks. Tema õpetus levis Hiinast kuni Hispaaniani. Ka Muhamedi alguslikku suhtumist ristiusku võib võrrelda Manese omaga. Ja et temagi õpetus ei jäänud ainult ekstreemseks vooluks ristiusu piirides, see olenes vist küll ainult poliitilisest menust, mis sai varsti ta osaks.

Ka Muhamed ise ei arvanud algul, et asutab mingit uut usku. On huvitav, et isegi klassikaline lause «Pole

jumalat peale jumala ja Muhamed on tema saadik» ei kuulu pärimusteate järgi prohvetile endale, vaid ta sugulasele Varakale. Muhamed ise nimetas oma õpetust islamiks, s. o. alistumiseks jumalale. Ta nägi ses Moosese ja Kristuse õpetuse jätku ning lõplikku kuju. See pidi olema jumala viimseks ilmutamiseks, nagu ka Muhamed pidi olema viimne prohvet. Otsides enesele tõendusi, tarvitas usuasutaja lakkamatult Piibli väiteid ja eeskujusid. Seda pani isegi ümbrus tähele, nii et ta Koraanis oli sunnitud end selle vastu kaitsma.

Muhamedi usk nõuab valjut ainujumala kummardamist. Allah ei tähenda midagi muud kui jumalat kristlikus mõttes. See nimetus oli ennegi araablaste keskel tarvitusel, kuigi käis nähtavasti ainult tähtsama jumaluse kohta. Kuid hoolimata sirgjoonelisest monoteismist kinnitab Muhamed ometi hulga heade ja kurjade vaimude, inglite ning džinnide olemasolu. Esimeste hulgas on tähtsamad neli peainglit: ilmutamise vaim Kaabriel, sõjaingel Miikael, surmaingel Asriel ja viimsepäeva pasunapuhuja Israfil. Igal inimesel on kaks kaitseinglit, kes seisavad ta kummalgi pool ja lendavad igal õhtul jumala aujärje ette aru andma oma kaitsealuse tegudest. Peakurat Iblis on endine ingel, kes jumalale vastu hakkas, kui see käskis teda vastloodud Aadama ees kummardada. Õpetus viimsest päevast, surnute ülestõusmisest ja kohtumõistmisest ning õndsate igavesest elust on laenatud täielikult ristiusust, kuigi ilustatud meeltelise fantaasiaga. Prohveteid loevad muhameedlased kuni 200 000, kuid kuus neist ületavad kõik teised: Aadam, Noa, Aabram, Mooses, Jeesus ja Muhamed.

Endiselt polüteismilt ja fetišismilt päris islam peamiselt ainult Kaaba musta kivi kummardamise. Selle meteoriidikultuse esialgne laad pole tuttav, ei mainita seda kivi ka Koraanis, kuid tema pühadus muhameed-

laste silmis säilis. Vahest ei tahtnud prohvet isegi hiljem selle populaarse fetiši hävitamisega usklikke ärritada.

Esialgu ei võinud aga sellele mõeldagi. Niikuinii muutus Muhamedi ja ta pooldajate seisukord Mekkas ikka kardetavamaks. Ja lõpuks, 622. a. suvel, olidki nad sunnitud põgenema naaberlinna Jathribi. See hidžra, põgenemine, sai hiljem islami ajaarvamise aluseks, kuna ühtlasi täpseks põgenemispäevaks määrati 16. juuli. (Et muhameedlaste aasta on 11 päeva päikeseaastast lühem, siis pole hidžra aastate ümberarvamine kristliku kalendri järgi liiga kerge töö.) Ja ühtlasi sai uus kodulinn selle sündmuse mälestuseks Medinat al-Nabi, s. o. Prohveti linna nime, lühendatult ainult Mediina, s. o. Linn.

Muhamed oli juba varem enesele Jathribis teed valmistanud, ja ta ei võetud seal vastu põgenikuna, vaid valitsejana. See oli põlluharijate alevikene, kus vaeste eestkostja ei äratanud kaugeltki sellist vaenu kui ärilises Mekkas. Liiatigi vajas Jathrib hädapärast erapooletut vahemeest oma sisetülide lahendamiseks. On säilinudki Muhamedi poolt linnale valmistatud seadustik. Ja selle järgi ei peetud teda siin mitte uue usu kuulutajaks, vaid seaduseandjaks ning korraldajaks. Ka muidu oli ta siin ettevaatlikum. Nii teab pärimus, et ebajumalate kujud Mediinas alles Muhamedi elu lõpul hävitati. Ja siin antud Koraani suuras öeldakse selge sõnaga: «Ei ole sundimist usus.»

Aga ometi oli Mediina aeg tähtis ka islami väljakujunemiseks. Varem polnud Muhamed juutide ja kristlaste omavahelist vastuolu nii selgesti näinud. Ühtlasi oli ta enda süsteem seks ajaks nii kindla ilme võtnud, et ta sellest enam kummagi vanema usu heaks ei tahtnud loobuda. Siitpeale selgus talle täielikult vajadus

oma iseseisvat usku kaitsta, mis tõi muidugi kaasa teravama vaenu nii juudi- kui ristiusu vastu. Kuid ka siin oli peatõukeks ikkagi asjaolu, et prohvet Mediinas juutide ja kristlastega varsti poliitilisel alal kokku põrkas.

Ja poliitikale mõtles ka Muhamed ise. Tema esimeseks mureks oli oma vaenlastele kätte maksta. Põllumehed-mediinlased ei tahtnud esialgu sõjast teadagi; kuid ühelt poolt sundis neid selleks jumala käsk prohveti suu läbi, teiselt poolt avatles aga varsti sõjasaak. Ja kui vallutamissäde kord õnnelikel oludel oli lõkendama löönud, siis paistis ta varsti tuleleegina üle suurema osa tol ajal tuntud maailma. Aastal 630 astus Muhamed võitjana Mekkasse. Sel ajal oli ta juba pea kogu Araabia valitseja. Ning sadakond aastat hiljem oli ta usk levinud Hispaaniast kuni Hiinani.

Muhamed ise suri 8. juunil 632. Ta maeti Mediinas ja tema haua kohale ehitati hiljem mošee. Juba varakult tekkinud legendi järgi pidi tema haua vastu vabaks jäänud kohale maetama Jeesus pärast oma teistkordset lihakssaamist. Nii lähedastena paistsid isegi veel siis mõlemad usud ja usuasutajad!

On huvitav, kui ruttu Muhamedi algatatud liikumine kaotas oma kehviku-sõbraliku iseloomu. Mediina õitseng prohveti valitsemise all ja pärastised sõjasaagid tõmbasid ta poole võrratult rohkem järelkäijaid kui kõik Mekkas peetud jutlused. Varsti pärast esimesi õnnestumisi oli Muhamedi riik juba täiesti «siit maailmast». Ja tema enese elu muutus sedamööda. Ta on juba peagi umbusklik võimuvalitseja, kes kardab vastuhakkamisi ja kogub kuulujutte mediinlaste «salajastest kõnelustest». Ta hoolitseb selle eest, et talle tarvilikku au avaldataks ja teda nagu teisi surelikke nimepidi ei kutsutaks. Ta laseb jumalal Koraani kaudu

mõista anda, et usklikud prohvetile annetusi tooksid ja prohvet need häbenemata vastu võtaks. Ta lubab usklikel pidada kõige rohkem neli naist, kuid tal enesel on neid surres vähemalt üheksa. Ta nüüdsed seadused hoolitsevad erilise hellusega omandusõiguse eest. Ja varanduse vaestele jagamist peetakse otseseks pillamiseks. Nüüdsest peale ei kõnele Koraan enam, et võim on igal pool patuste käes. Koguni selle vastu, ilma võimuta ei või olla ka usku: «Kui jumal ei taltsutaks ühtesid inimesi teiste kaudu, siis hävitataks nii kloostrid, kirikud, sünagoogid kui ka mošeed.» Kästakse kuulata isegi ebaõiglaste ülemuste sõna, kuna needki on jumalast. Arusaadav, et ka ärilisel Mekkal enam palju ei võinud olla sellise riigimehe vastu.

See oli loogiline arenemine. Selle on ristiusk samuti läbi teinud. Vahe on vaid kiiruses, millega ühe või teise usu kuulutajad on taevaste ideaalide juurest jõudnud maiste manu.

*

Teatavasti on islami pühakirjaks Korân, Forkân, Mazhaf, el-Kithâb, või kuidas on ta teised nimed. Sõna korân tähendab araabia keeli ilmutust, jumala avaldust inimesele, vahel ka lihtsalt raamatut. Alguses polnud teos igatahes mõeldud mingi raamatuna. Muhamed leidis tihti tarviliku olevat pikemalt väljendada oma mõtteid päevakorral olevate küsimuste ja ettevõtete puhul. Need juhuslikud improvisatsioonid, jutlused ja kõned märgiti üles niisama juhuslikule materjalile: palmilehtedele, nahkadele, loomaluudele. Alles kaks aastat pärast Muhamedi surma laskis esimene kaliif Abu Bekr need tekstid prohveti endisel sekretäril Zaid Ibn Thabitil kokku koguda ja ühiseks raamatuks korraldada. Kuid juba mõni aasta hiljem pandi tähele, et levivad

ärakirjad tunduvalt hakkasid üksteisest erinema. Ja sellepärast laskis kaliif Osman a. 650 koostada kanoonilise teksti ning selle hulkades ärakirjades laiali saata, kuna endised tekstid kästi hävitada. See ongi sündinud, nii et praegu tuntakse ainult ühte Koraani redaktsiooni.

See pühakiri sisaldab, välja arvatud vahest üksikud kohad, tõesti usuasutaja enese mõtteid ja sõnu. Igatahes ei või tema päritolu küsimuses tõusta selliseid otsustamatuid vaidlusi kui Piibli puhul. Kuid teiselt poolt on tal jälle puudusi, mis vähendavad suurel viisil ta väärtust.

Need prohveti mõtted on väljendatud paarikümne aasta jooksul mitmesugustel eri juhtudel ja eri otstarbeiks. Hiljem on see materjal jagatud 114-ks peatükiks-suuraks ja järjestatud juhuslikult, peamiselt pikkuse järgi. Nii ei või siin kõnetki olla kronoloogilisest järjekorrast ja ühes sellega ideede või sündmuste aste-astmelisest arenemisest. Ainult see on ära märgitud, kas see või teine suura on «antud» Mekkas või Mediinas.

Kuid veelgi pahemad on teose otsesed sisulised puudused. Siin avaldub täiel määral autori väike silmaring, ta võhiklus teda mõjutanud uskudes ja ajaloolise perspektiivi puudumine. Siin on omavoliliselt segi paisatud Vanast ja Uuest Testamendist laenatud jutustavad ained enese rahvamehelikult sidumatute targutuste ning õpetustega. See on vasturääkivuste, ebaselguste ja kohutavate korrutuste tihnik. Et sest kõigest läbi rabelda, selleks vajatakse tahtejõudu.

Prohvet ise väidab, et Koraan sisaldab jumala enese sõnu, mis ingel Kaabrieli kaudu edasi antud. Ja sellepärast kõnelebki kogu teos esimeses isikus, jumala nimel, välja arvatud ainult esimene suura. Asjatundjate

väite järgi olevat vähemalt originaali keel võimas, rütmiline ja pildirikas. Sellega on koreišiitide murrak saanud araabia klassikalise kirjakeele aluseks.

Koraan ja temaga hiljem liitunud kombereeglite ning eeskujude kogu Sunna sisaldavad ja seletavad islami olemuse ning määravad kindlaks usklike moraali ja õiguse mõisted.

Usu jälgijale asetatakse viis peanõuet: tunnistada, et pole muud jumalat peale jumala ja et Muhamed on tema prohvet (šahad); palvetada viis korda päevas (zalât); anda almuseid heategevaiks otstarbeiks (zakât); paastuda ramadaanikuul (saum); ja teha vähemalt kord elus palverännak Mekkasse (hadž). Nagu näeme, puudutab neist nõuetest usku otseses mõttes ainult esimene, kuna teised käivad juba väliste kommete kohta.

Sisuliselt omab veel erilise tähtsuse predestinatsiooni, ettemääramise õpetus. See on just niisama ebaloogiline kui ristiususki: jumal on kõikteadja ja kõikvõimas; kõik, mis toimub, toimub tema tahtmist mööda; kuid inimene võib teha ometi head ja kurja, ning kurja eest nuhtleb teda jumal. Koraanis väljendub see vastuolu veelgi teravamalt kui Piiblis. Ühelt poolt: «Jumal lõi nii teid ennast kui ka teie teod.» Ja teiselt poolt: «Jumal ei tahtnud neid nuhelda, aga nad ise nuhtlevad ennast.»

See ebaloogiline õpetus osutus aga väga praktiliseks. Ta laskis end kasutada igal juhul. Nii polnud Muhamed Mekkas veel kellegi käskija, teda toetati ainult vabal tahtel, mis eest aga jumal pidi tasuma. Kuid Mediinas oli ta tunnustatud tööriist jumala käes, kes on kõik ette määranud ja kelle vastu ei maksa panna. Eriti mugav oli viimane vaade sõjas, kus inimesel endal polnud vähimatki põhjust karta oma elu või surma pärast. *Inšallah* — nii tahab jumal, *mektub* — see on ette kir-

jutatud, *kismet* — saatus, — neil postulaatidel võrsus islami-maailma üldtuntud fatalism.

Imelikul kombel on see meile nii meeleoluvaesena paistev usund ometi rahuldanud ta tunnistajaid. Ta on osutanud suurt levimisjõudu, aidanud organiseerida poolmetsikut ühiskonda ja luua omapärast kultuuri. Veel enam, ta on arendanud inimese sisemaailma ajuti sel määral, et ta tunnistajate kõlbeline elu kristlaste oma on ületanud.

Omal ajal oli Koraanil põhinev seadus humaansem kui eurooplaste oma. See avaldus eriti orjade kohtlemises, välja arvamata ka neegrid. Samuti olid vähemalt naiste majanduslikud õigused paremini kaitstud kui kristlaste juures kõige hilisema ajani. Islami-rahvad on ainsad, kelle usk absoluutselt keelab alkoholi tarvitamist ja hasartmänge, ning seda keeldu jälgitakse ka enam-vähem. Sellal kui Euroopas valitses süngeim keskaeg, soosis muhamedi usk teadust, mõttevabadust, kehakultuuri. Ja on õieti veel arvestamata need äratised, mis sai oma tärkamisel sealtpoolt renessanss.

Muidugi ei jäänud islami õpetus kaugeltki nii sirgjooneliseks. Ta hargnes filosoofiliste voolude järgi, süvenes müstikasse, laskus tooresse ebausku. Kuid kuigi usulahkude riiud pole tundmatud ka muhameedlaste keskel, siis pole need ometi iial olnud nii metsikverised kui kristlaste juures; kõnelemata juba sellest, et seal ei või kujutledagi midagi inkvisitsioonitaolist. Pole siis ime, kui Indias tegutsenud islami ajaloolane Emir-Ali tõendas, et frankide võit a. 732 araablaste üle oli ka erapooletult vaadates suur õnnetus, sest vastasel korral oleks inimkond pääsenud keskaja kõige koledamaist nähtusist.

Islam on olemuselt jäänud ikkagi demokraatlikuks usuks. Ta pole arendanud mingit kirikukorraldust meie

mõttes, ta ei tunne kirikuvürste ega paavste. Ta valitseb rahvaste üle ilma nähtava sunduseta.

Kristliku kooli ja kirjanduse kaudu on meisse istutatud käsitus muhameedlaste usulisest sallimatusest. Seejuures ei pane me tähelegi, et kristlased ise on valmis mitte üksi kõiki mittekristlasi, vaid ka üksteist mõne pisiasjalise lahkumineku pärast maa pealt kaotama. Need fanaatikud kõlbavad kõige vähem kedagi fanatismis süüdistama.

Tõsi küll, juba tuhat aastat on kestnud vaen kristliku ja muhameedliku maailma vahel. Kuid see on olnud sisult täiesti ilmlik. Nagu kristlus on olnud läänemaailmale ta poliitiliste ja majanduslike võimupüüete katteks, nii on islam seda olnud idamaale. Usu mõisted on varjanud enese alla rahvuslikud, kultuurilised ja kõik muud väärtusmõisted. Rist ja poolkuu on olnud ainult sümbolid, sildid.

Kord ujutas araablaste riigivõim oma vallutamiskires üle hulga kristlikke maid, vahel isegi oma usku peale sundimata. Siis algas samasugusest ilmlikust püüdest kantud vastuvool. Tarvis ainult süveneda ristisõdade ajaloosse, et näha nende poliitilis-majanduslikku tagapõhja. Ja samasuguse «kristliku kultuuri» levitamise sildi all on peetud neid ristisõdu tänapäevani, anastades maid ning röövides rahvaid.

Nagu muhameedlased, nii on ka kristlased oma veretöödele läinud jumala nimel — kuni Maailmasõjani välja. Ja nagu Piiblis seisab üksteise armastamise käsk kõrvu mõõga maailma toomisega, nii võib ka Koraanis leida kõigele õigustamist. Seal on küll öeldud: «Tasandades issandale teed, tapke neid, kes teid tappa tahavad; sõdige vaenlaste vastu, kuni kaob kõik kiusatus ja õige usk pääseb võidule.» Kuid seal on kuulutatud ka suurimat ususallivust: «Kui jumal oleks tahtnud, ta

oleks teinud teist ühe usukoguduse; kuid ta tahab teid katsuda selles, mis on teile andnud. Sellepärast võistelge heategudes; te kõik tulete tagasi jumala juurde, ja siis seletab ta selle teile ära, milles nüüd lahku lähete.» Toetudes ükskõik kummale pühakirjale võib leida õigustust ükskõik millisele olupoliitikale.

Kes on aga lõpuks olnud sallimatum ja vereahnem? Maakaart annab selgeima vastuse: kõik muhameedlikud riigid on muudetud kristlikeks asumaiks või on nende iseseisvus olnud kõige hilisema ajani paljas vari.

Nagu öeldud, on kristluse osa ses vägistamistöös õieti väike. Kuid nii poliitiliselt vähemõtleva eurooplase kui ka idamaalase silmis on see toimunud ikkagi kristluse nimel. Ja kas on siis ime, et see idamaalane oma rahvuslikus usus näeb samuti kaitseriista nagu eurooplane kristluses pealetungi õigustust? Ning kes võiks nõuda pärast seda muhameedlaselt helli tundmusi kristlase vastu?

Islami-maailm on juba aastasadu olnud kaitseseisundis. Ja seni on ta ainult oma usus võinud näha ühendavat ning toetavat jõudu. Kui Alžeeria vabadusvõitleja Abd el-Kader läinud sajandil laskis lüüa oma rahadele liigutava palve: «Oh jumal, halasta meie peale ja lase meil jääda muhameedlasteks!» — siis tähendas see: ära lase meil saada meretaguste vallutajate orjadeks!

See kristlike fanaatikute poolt pealesurutud usumeelsus on aga praegu juba suurimaks õnnetuseks Idamaale. See sunnib meeleheitlikult kinni püsima kõiges vanas ja kohtlema umbusklikult kõike uut. Alles poliitilis-majandusliku iseseisvuse saavutamisega võib kaduda see konservatism. Ja siis siirdub tagaplaanile ka igasugune usuline fanatism. Selle protsessi algust näemegi juba Egiptuses, Türgis ja Pärsias.

Ainult muhameedlaste siirdumist ristiusku ei maksa

kunagi loota. Nii kaua kui inimkond üldse vajab veel usku, rahuldab Idamaad tema rahvuslik religioon. Tal pole põhjust näha ristiusus mingeid paremusi. Lisaks laseb islam end samuti ajakohaselt moderniseerida, ja seegi liikumine on viimasel ajal tugev. Praegu siirdub vist küll rohkem eurooplasi islami kui araablasi ristiusku.

Olen vaid veerev veetilgake islami ookeanis. Ei või ma saada kõikesisaldavat käsitust kogudusest, millesse kuulub 250 miljonit liiget. Võin ainult vaadelda ja hinnata üksikuid inimesi, kellega mind juhuslik saatus ühte viib. Ja nende järgi näib mulle, et siin on usk veel tõesti elu sisuks, kuna ta Euroopas on muutumas ainult tühjaks kooreks.

9

Alžiiri poole.

Veel kord peatuvad pilgud Konstantiini müüridel, — küllap ei näe ma neid kunagi enam. Ja veel kord välguvad vastu Rummeli veed, — vist küll viimast korda elus. Siis kaob muistne Cirta ühes oma sildade, siniõuede ja kurgedega lõplikult mägede taha.

Jätkub tundide kaupa viljakaid kõrgustikke. Mõned künkad on lilledest lillalaigulised. Maanteil vilab inimeste ja eeslite elu. Lindusid vidistab lahtiste akende taga. Ja siis jälle kõrbelist tühjust niisama tundide kaupa. Ning lõpuks õhtukõledus kõrgustikel kilomeeter üle merepinna.

Ööbin lausk-igavas mäestiku orus.

Nagu kord Thamugadi, nii asutasid roomlased siiagi keiser Nerva ajal veteranide koloonia Sitifise, mis puhkes pärast õitsvaks linnaks. Ja nagu Batnas, nii tõusis siingi prantsuse okupatsiooni algul sõjalinn Setif, mis osutab jällegi arenemisvõimeid.

Ei ole Setifi jäänud Timgadi rikast pärandit, kuid Batnast rohkem on ta ometi. Kolm korda on ta viimasest suurem ja sama võrra ka huvitavam. Kasarmualevi õgujoonte alt tungivad esile endise laagrilinna mälestised. Ainult mõni samm keskusest eemal avaneb roomaaegse basseini vägev võlvistik, teisal kohmakas bütsantsi kindlus. Ja need ongi mu õhtu-hommiku jalutuskäikude vaatlusesemed.

Ning uuesti on ees päevapikkune sõit. Bordž Bu Arreridžist peale algab metsikumaid mäestikke, mida olen kunagi näinud. Lakkamatult kaevandeid, tunneleid, viadukte. Teniet el-Merdži tunnel üksi üle kahe versta pikk. Ümber kivikõrb, eemal mägede lumitipud. Siis tõuseb ees Bibani hari, millest pääseb läbi ainult Šebba jõe kuristiku kaudu.

Siin on need kuulsad Portes-de-Fer — Raudväravad, mustade kaljude vahel, niisked vahus veerevast veest. Suur värav — Bab el-Kebir, Väike värav — Bab er-Rhir, — mõlemad ühteviisi sünged kui manala suud.

Roomlased ei usaldanud nende kaudu ühendust pidada, vaid sihtisid lõuna poolt ümber Bibani mägede. Türgi ametivõimud kasutasid neid, kuid maksid selle eest kuristikke valitsevaile mägihõimudele meelehead. Ja alles prantslased läksid siit 1839. a. esimest korda omapead läbi. Kuid see oligi Alžeeria vallutamise dramaatilisemaid episoode.

Seni võisid vallutajad Alžiiri ja Konstantiini vahel ainult mere kaudu ühendust pidada. Nüüd tehti marssal

Valée'le ülesandeks Raudväravaid kasutada. 28. oktoobril koidu ajal suubus ta kolme tuhande mehega kuristikku. See oli jubeduseni sünge ja nii takistusrikas, et kuue kilomeetri käimiseks kulus seitse tundi. Kui vahutavas jões oleks olnud ainult pisut rohkem vett, oleks kogu väesalk hukkunud. Jõudes kuristiku teise otsa, kaelustasid sõdurid rõõmu pärast üksteist. Ja valitsus õnnitles marssal Valée'd, et ta «oli viinud prantslasi sellele maale mööda selliseid teid, mida ei usaldanud kasutada muistsed maailmavalitsejad».

Nüüd võib nende mustade müüride vahelt sõita nii raud- kui maanteed mööda. Võib isegi hädaohuta jalutada kaudu kuristiku. Ei kohuta loodustakistused ega hirmuta kalju taga piiluva kabiili kuul.

Ikka edasi keerleb tee mööda Mahriri, Summami ja Saheli jõe orgusid. Siis tõuseb põhjas pikk, kaks-kolm kilomeetrit kõrge mäeahel. See on Džurdžura, mille tippudelt ei lahku lumi kuni juunikuuni.

Vägevate seintena on need mäed kaitsnud aastatuhandete jooksul Suur-Kabiiliat. Ei tunginud nende vahele õieti kunagi roomlased. Nende kaitsel jäi maa enam-vähem iseseisvaks järgnevategi Põhja-Aafrika valitsejate ajal. Ja millist vaeva maksis lõpuks prantslastele berberite-kabiilide «rahustamine» — lugu sellest on pikk.

Õhtu varjud segunevad mäestiku varjudega. Nad annavad vägev-sünge värvingu kõigele. See on kangelastegude maastik, eepilis-traagiliste seikluste õhkkond. Siin lainetavad nagu maa-aluse labürindi meeleolud.

Päeva jooksul on reisiseltskond vahetunud. Nüüd valitsevad vagunis peamiselt kabiilid. Imelikult kinnised, sinisilmsed, blondid. Ja ühtlasi ometi aafrikaliselt põlenud, näod nagu kivist raiutud, paljad sääred pronk-

sina rusked. Üks berberi-hõimu omapärasemaid, sõjakas-vallutamatumaid alaliike.

Tume-ruskete kogudena seisavad nad jaamades. Siis kaovad õhtu hämaras mööda mägedesse viivaid eesliteid. Ja sealt ülalt vilguvad pimeduse jõudes nende külade kauged tuled. Kui teised on otsinud elamuile aset vaikseis orgudes, siis nemad küngastippudel. Seal mustavad need kivimüürid — iga küla kui kindlus, iga maja all sünge salakelder. Ikka iseseisvad, aina omaette — nii on elanud aastatuhandeid need mäestiku ühiskonnad-vabariigid.

Alles uus aeg on neid võitvalt üllatanud. Nende orgudes huikavad terasloomad, nende mägede kohal tiirlevad metall-linnud. Vallutab maad võhivõõras vaim, raske kui saatus. See on ta ajaloo tänane lehekülg.

Akende taga on juba öö. Vagunis kollendavad kehvad tulukesed. Valitseb vapustav külmus. Kabiilid tukuvad, ninadeni burnustes. Siis ärkavad, laulavad hauahääli; tukuvad, ärkavad uuesti, räägivad muinasjutte. Näod on ilmetud, silmad kui sissepoole pööratud. Kuulen ainult sõnu, näen hämaraid liigutusi, — ei saa midagi aru. Ei oska keegi mulle tõlkidagi. Ainus seletus — muinasjutt.

Kuid tunnen vähemalt viimaste laadi Leo Frobeniuse kogude kaudu. Nende müütilised mõisted on vahest ürgsemad kui ühelgi teisel ja nende õuduslood süngemad kui kuskil mujal. Ning nende lugude iga on imeväärne. Veel praegu korratakse Kabiilias samu jutte, mida pajatasid egiptlased-berberid Herodotosele ajaloo pähe. Ja veelgi vestetakse siin Odüsseuse rännuvariatsioone. Ning kes teab, kui palju on siin tallel teisigi inimkonna ühisvarasid.

Muinasjutt lühendab vahemaid ajas ja ruumis ning seob sidumatuidki asju.

*

Atlas-hiiglane kandis taevakaant oma vägevail õlul. Mäe küljel, sinise mere ääres oli Atlase tütarde-hesperiidide aed kuldvilju kandva õunapuuga. Aeda kaitses sajapäine lohe alati valvavi silmega. Siis saabus sinna Herakles-Herkules, Põhja-Aafrika Kalevipoeg, kaasas kakskümmend seltsimeest. Ta tappis lohemao, raputas puust kuldseid vilju ja jätkas oma sangaritegude teed. Tema kaaslased jäid aga iginoorte hesperiidide juurde, igihaljaisse aedadesse. Seda õnnelike ühiskonda kutsuti Eikosi — kreeka keeli kakskümmend. Ja roomlased väänasid selle nime Icosiumiks.

Kuid Icosium tähendab juba täpselt praegust Alžiiri. Ainult selle nime all tundsid teda roomlased. Kuna maa nendeaegseks pealinnaks oli Caesarea-Cherchel, siis jäi Icosium küll väikeseks asundiseks. Kuid oma jälgi pärandasid maailmavallutajad ometi siiagi.

Araablaste maale tungimisel hävis Icosium. Tema varemeil algas uut elu väike berberi hõim Beni Mezranna. Maavalitseja Ziri poeg Bologgin rajas siia uue linna. Seda kutsuti linna ees olevate saarekeste järgi Džesair Beni Mezranna, s. o. Beni Mezranna saared. Ja selle nime algupoolest moodustuski prantslaste Alger ning hispaanlaste Argel.

Kui araabia rändur el-Bekri XI sajandil Alžiiris käis, leidis ta siit juba õitsva linna. Kuid väikeseks ja vähetähtsaks jäi see veel nüüdki kauaks ajaks. Sellest hoolimata sai aga just tema ülemere-kristlaste kiusuesemeks. Kuigi ta ise selleks veel palju põhjust ei andnud, ometi ei jäetud teda rahule. Olla röövitav või olla röövel — see oli tema saatuseks läbi aastasadade.

Nii kiusasid teda hispaanlased XVI sajandil järelejätmata. Nad ehitasid ta ette Peñoni saarekesele kindluse, ainult mõnisada meetrit linnast. Ja alles muilt islamimailt palutud abiga suutis linn vabaneda neist

kutsumata naabreist. Ning just see kindlus saigi hiljem heaks tugikohaks mereröövlitele.

Aastal 1541 saabus keiser Karl V Alžiiri ette, kaasas üle viiesaja laeva, millel umbes 35 000 meest. See röövkäik lõppes aga kristlaste üldise nälja, põgenemise, vangilangemise ja hukkumisega marusel merel.

Kuid just see suur muhameedlaste võit mõjus selleks kaasa, et Alžiiris siitpeale hakati nägema islami tugikohta võitluses kristlaste vastu. Sellest sai linn kuulsust ja kasvu. Ta muutus maa tähtsaimaks linnaks, koguni sel määral, et maad ennastki hakati kutsuma tema nime järgi.

Raske on kujutleda midagi veidramat, kui oli see linn ühes ta tagamaaga kolme järgneva sajandi jooksul.

Nimeliselt allus ta türgi sultanile, tõeliselt oli aga iseseisev sõdurite-röövlite vabariik. Ta peameest kutsuti algul beglerbegiks, s. o. isandate isandaks, hiljem aga deiks, s. o. onuks. Harilikult oli see ainult mängukanniks sõduri-parteide käes. Need ta valitsema asetasid ja need ka kõrvaldasid. Oli olemas küll mingi poolparlamentlik keskasutis — kuuekümneliikmeline nõukogu — diivan. Kuid võimuküsimused lahendati peamiselt ikkagi sõjaväe mässudega. Ja röövelvürst polnud tihti muud kui janitšaride vang.

Alžeeria oli noil ajul niisama suur kui praegu. Loomulikult ei suutnud nõrk dei seda üksi valitseda. Temale alluski vahenditult ainult rannikuala. Muu riigi valitsemine oli aga jagatud kolme bei vahel, üks neist Medeas, teine Oranis ja kolmas Konstantiinis.

Dei ja kolme bei pealinnades olid janitšari-garnisonid ning sõjaväed maksude sissenõudmiseks. Viimast hõlbustas veel eriti teravamõtteline korraldus: elanikud jagunesid kahte ossa: ühed, kes makse maksid, ja tei-

sed, kes ei maksnud, kuid aitasid neid esimestelt sisse nõuda. Ning ilma jõuta polnudki siin midagi peale hakata.

Kui ei olnud välissõda, siis ei raugenud vähemalt siselöömingud. Kestsid lakkamatud kokkupõrked põlluharijate ja nomaadide, suguharude ja juhtide ning Kabiilias isegi üksikute külade vahel. See oli «organiseeritud anarhia».

Kui oli ainulaadne selle riigi üldkorraldus, seda enam siis ta pealinna Alžiiri ühiskond. Pea kõik juhtivad kihid koosnesid siin välismaalastest. Siia voolasid kokku sõjakad õnnekütid idamailt, kuid mis palju huvitavam, niisama ka kristlikust Euroopast. See oli kogu maailma kõrilõikajate kohtamispaik. Ainsaks tingimuseks oli muhamedi usu tunnistamine. Väliselt võitleva islami peakindlus, sisult kristlike renegaatide röövlikoobas — see oli Alžiir.

Tüüpiline kuju ses mõttes oli esimene Alžiiri piraatvalitseja Horuk ehk Baba Arudž, milline nimi kristlaste juures väändus Barbarossaks. See oli muhamedi usku siirdunud kreeklase poeg ja tema röövlaevastiku meeskond oli pea samasuguse minevikuga. Vahel ei muudetud isegi kristlikku nime sel määral, et ta algupära ei tunneks. Nii polnud kohutav piraadipealik ja Alžiiri mošeede ehitaja Ali Bitšnin tõeliselt keegi muu kui itaalia renegaat Piccinini. Ja kuigi Alžiiri otsemad valitsejad polnud alati ususalgajad, siis olid kohtu, politsei ning muud ametikohad enamasti ikka islami usku siirdunud kristlaste käes.

Niisama kirju oli linna elanike üldkogu, mis tõusis vahel saja tuhandeni. Siin oli kreeka intriigimehi, itaalia latsaroonesid, provansi seiklejaid ja hispaania põgenenud munkasid segamini pärismaalaste, türklaste ning neegritega. Kõik maailma keeled kostsid siin läbi-

segi, kuid üldkeeleks oli mingi türgi-araabia-hispaania volapük, nn. *lingua franca*. Seda rahvuste ja keelte paabelit ühendas ainult islami väliskoor ning tume elukutse.

Alžiir võis igal ajal välja panna kuni kakssada sõjalaeva. Neid liikus lakkamatult mööda Vahemerd ja tungis isegi Atlandile. Nad anastasid laevu, ahistasid rannalinnu ja laastasid vahel mõne saare täielikult. Ainult prantslased üksi kaotasid kord piraatidele kuue aasta jooksul kaheksakümmend laeva ja tuhat kolmsada vangi. Alžiiri turud olid kuhjatud euroopa saadustega ja ta orjakaubandus ulatus kaugele idamaile. Siitkaudu läksid inimtööjõu ja haaremi-iluduste saadetised. Ajuti arvati kristlikke orje olevat Alžiiris kuni kahekümne viie tuhandeni.

Kristlased nimetasid kõike seda islami nuhtluseks, muhameedlased aga sõjaks uskmatute vastu. Ja kumbki pool tasus umbes sama mõõduga.

Selle juures ei pandud tähele, kui närune oli õieti see kristlik ühiskond, kes andis just tegevaima inimmaterjali sellele röövriigile. Nagu ei pandud ka tähele, et viimase arenemine üldse oli võimalik ainult ida ja lääne röövvõistluse oludes.

Veel enam, kristlased ise toetasid omavahelise vaenu pärast seda piraatide pesa. Polnudki väga suur ime, et üks Portugali ülikristlik trooninõudja Alžiiri röövlite abil püüdis võimule pääseda. Samuti kui polnud ime, et prantsuse kuningas François I sõbralikus koostöös Horuki venna Kheir ed-Diniga a. 1543 Nizza vallutas. Kannatajad olid harilikult väiksemad vennad, suured saksad mõistsid üksteist võrdlemisi hästi.

Vaenulikud pooled püüdsid vahel ka muidu leida «ühist keelt». Pea kõik Vahemere-äärsed riigid maksid ajuti piraatidele maksu, et neid rahule jäetaks. Pea kõi-

gil neil olid Alžiiris omad konsulid ja vaimulikud esindajad. Ning orjadegi väljaostmist aeti nagu iga muud äri.

Üldiselt oli kujunenud mingi stabiilne vahekord. Kuigi piraadid Vahemere põhjaranniku saari ja linnu vallutasid, kuid pikemaks ei suutnud nad sinna peatuma jääda. Ja kuigi kristlased loendamatuid kallaletunge röövlipesa vastu korraldasid, hävitada nad seda ka ei suutnud!

Alles a. 1816 sundisid inglise admiral Exmouth ja hollandi admiral van der Capellen Viini kongressi ülesandel piraatide pealinna alistumisele. Ta kindlused purustati, ta merejõud hävitati. Ja dei pidi lõpetama kristlaste orjapõlve, vabastama orjad ning loobuma mereröövimisest.

Neliteist aastat hiljem vallutasid prantslased lõplikult Alžiiri.

*

Kui süngeid kujutlusi kangastab selle linna minevik! Ja millise jubeda luulepildi loome tast nende põhjal! Missugune on ta aga tõelisuses?

Juba kilomeetrite kaupa on rong kihutanud mööda madalat merekallast. Ühel pool sätendab sinav vesi, teisel tõusevad rohelised rinnakud. Ümber aiad, villad, tehased. Siis samuti kilomeetrite kaupa juba lakkamatut linna. Majade merel ei näi lõppu olevatki.

Siis saabub viimaks peatus. Vaksali ees tõuseb hiigelmüür, mis varjab peaaegu kogu linna. Müüri ja mere vahel on raudtee ja sadama ehitised. Müürisse endasse on paigutatud kontorid, laoruumid, tehased.

Tõusen liftiga müüriservale. Ees avaneb kõrgete ehitistega ümbritsetud plats. Sellelt lähevad nöörsirged

tänavad. Kahel pool majad sammasgaleriidega nagu rue Rivolil Pariisis. Neis magasinide read luksusesemete vitriinidega. Lakkamatu autode rida, kirev trammivagunite kari ja euroopalik publik edasi-tagasi liikumas. Kõige kohal kunstipärane reklaamistik.

Aga põiktänavas hakkab maa jälle treppidena tõusma. Ja varsti avaneb uus terrass. Ehitised mitte enam nii peened, kuid ikkagi euroopalikud. Omnibussid ja autod kihutavad mööda mäekülje sirgeid teid. Sinises kuues Montmartre'i tööline ruttab mööda Montparnasse'i tänavaid. Ja Ladina kvartaali vanapiiga tuulutab oma puudlikarja.

Ning lõpuks olen ma kuskil mäel, mingi vana kindlusmüüri kõrval, vaevalt kahisevate piiniate all. Kogu linn on jalge ees. Majad laskuvad terrassidena, riiulitena, kaskaadidena. Igal terrassil on omad liiklemisvahendid: ülemistel autobussid, keskmistel trammid, alumisel raudtee. Aga viimase taga kirendab sadam oma laevade-karbikestega ja veelgi nende taga sinab meri taevaranna ääretuseni. Vaade ses valguses ja sinas on imeväärne.

Nii, see on siis Alžiir, — see hesperiidide aed ja piraatide pesa!

See moodne suurlinn, mille majade panoraam ulatub kümme kilomeetrit mööda merekallast ja mille elanikke võib arvestada veerand miljoniga!

Pärast aafrikalist eksootikat on igatahes hea tunda end jälle euroopalikus suurlinnas, nagu pärast sisemaa vaatekitsust näha uuesti mere ääretut ulatust. Kõike seda tahaks hingata suurte ja sügavate sõõmudega.

Liigun õhtul mööda rahvamurruga täidetud tänavaid. Vitriinid meelitavad nii rikkalikult, nagu poleks neid varem kunagi näinud. Valgusreklaamid punavad, sinavad, virvendavad virmalistena. Teatrite ja kinode ees

parvleb publik. Suurte restoranide klaasrõdudel süüakse, roosatavad tuledes homaaride ja krevettide virnad.

Astun palmipuiestiku vastas olevasse kohviku. Selle hiigelsaal kihab samuti suurlinna publikust. Orkester mängib parajasti Sibeliuse «Valse triste'i». Ja trükitud eeskaval leiduvad veel Liszti, Griegi ning Stravinski nimed. See on kui unenägu ja lumm.

Hilja öösel lähen läbi vaikiva linna. Kõrged majad mustavad kahel pool trepp-tänavaid. Mingi gooti kiriku siluett piirdub vastu sumedat taevast. Seegi on lumm.

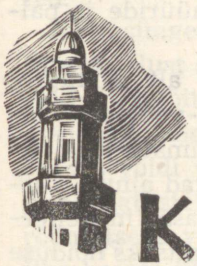

10

Alžiir.

Kui eurooplased saja aasta eest väevõimuga Alžiiri tungisid, oli linna välimus sootuks teine kui praegu. Mööda järsku mäerinnakut laskus merele lumivalge majade trepistik. Neid tihedalt kokku ehitatud kivikuupe oli kuus-seitsesada. Suuri mošeesid oli 13 ja väikesi 109, lisaks 32 hauakabelit ning 12 islami kloostrit. Kõike seda piirasid kõrged müürid, mida läbistasid ainult mõned igavesti valvatud väravad. Oma müürisakkide ja minaretimetsaga pidi linn pakkuma suurepärase pildi.

Ja see Alžiir on teataval määral veel praegugi olemas. Ta on ainult kadunud euroopaliku suurlinna varju. See on nagu polüüp ta ümber löönud, ta müürid läbi söönud, temast üle kasvanud. Ja vana el-Džezair näib ta keskel väikesena ning armetuna.

Kuid igatahes on vaja astuda ainult mõned sammud euroopalikult avar-sirgelt tänavalt, et leida end äkki keset idamaist mediinat. Ümber on nagu nõiaväel uuesti elustunud muistne piraatide linn oma majade, inimeste ja kogu elulaadiga.

Umbes ruutkilomeetri võtab see vana Alžiir enese alla. See on samasugune põiktänavate labürint kui Tunise mediinagi, kuid mitmeti süngem. Suur osa ta tänavaist pole muud kui ainult kivitreppide rida, kus pole mõeldagi liikuda mingi sõidukiga. Kõrged majad laiuvad ülal palktugede najal üle tänavate. Ja viimased on nagu košmaarsed kuristikud, kuhu vaevalt paistab taevariba. Nende perspektiivid kaovad müüride ja palkide rägas kui kaevanduse tunneleis.

Seegi ülalt valge ja puhas linn on alt kohutavräpane. Ta majad on pool-kindlused, pool-vanglad. Vaevalt leidub alumisil korril mõni läbitungimatu raudristikuga varustatud aken. Siin-seal mustavad ainult kurdilt kinnilöödud uksed, mille kohal seinasse modelleeritud sümboolne käsi harali sõrmiga — kaitseks nõiduse vastu. Kõik on salapäraselt endasse sulgunud, otsekui valmis rünnakute vastu. Ses mahajäetuses on tunda vaid saasta ja kõdunemise lehka.

Aga ometi on nendegi kindlus-vanglate interjööres elurõõmu. Teispool tuimasid uksi avaneb värviküllaseid vaateid. Seal on rooma-hispaania õuesid purskkaevude, rooside ja jasmiinidega. Neid piiravad kruviliste sammaste read, mille taga varjulised galeriid. Nende kohal avanevad teise korra eluruumide aknad. Kõikjal on portselani ja puunikerdiste värvi- ning jooneilu. Ja üle kõige laiub lauskkatus nagu üksainus rõdu, täis päikest ning pilguavarust.

On imelik idamaise inimese hingeelu, kes ei hooli oma linna üldilmest, kuid kelle kodukaunistamise ins-

tinkt on eurooplase omast tugevamgi. Kogu ta huvi on pööratud sissepoole enese ja oma kodu poole. Tänava jaoks on ta maja räpaseim külg ja ta enda räpasemad rõivad.

Vana Alžiiri ehitistes rõhutatakse eriti türgi mõju, rohkem kui mujal Põhja-Aafrikas. Türklased määrasid piraatide valitsemisajal kõrgemate kihtide eluviisid ja Türgist tulid enamasti ka arhitektid. Kristlikud kunstnikud töötasid rohkem detailide kallal. Igatahes näib majade portselanmaterjal olevat suures enamikus itaalia ning hollandi algupära. Kui on siin midagi erandlikult alžiirilist, siis meisterlikult taotud aknavõred.

Need sünged majad võimaldavad veel selge kujutluse siinsest elust sajandite eest. Neisse tuldi pärast kohutavaid meresõitusid, ühes elava ja surnud saagiga. Esimene viidi orjakasarmuisse, teine aga varakambreisse. Ja siis võidi vaikseil õhtuil istuda omaste keskel valge linna katustel, kuulata muezzini rahustavat häält ning rõõmutseda võidu puhul, mis Allah jälle andnud kristlike koerte üle.

Nagu oli linn mereröövlite kindlus, nii oli seda iga majagi eraldi. Ei tähendanud linna vallutamine veel kaugeltki täielikku võimu kõigi elanike üle. Teiselt poolt valitses siin kollektiivne despotism, vali ja sünge. Õhtuti anti üldine liiklemislõpu signaal. Ühes sellega suleti linna väravad ja majade uksed. Pärast seda oli tänavail kättesaadav igaüks, kes näis kahtlasena selle röövelühiskonna moraali seisukohalt. Ja kes jäi väljapoole linna müüre, seda ootasid kiskjate hambad.

Nüüd on need müürid pea täielikult kadunud. Ainult paaris kohas leidub veel nende jälgi. Ühe värava juures on tükk seina, milles näha konksud roimarite hukkamiseks. Süüdimõistetu heideti ülalt müürilt alla, ja

kui konks sattus mõnda vähem arga kohta, siis võis õnnetu vaevelda päevade kaupa, enne kui suri.

Milline oli selle linna valitsejate vahekord oma alamatega, sellest annavad tunnistust deide elukohad. XVI sajandil ehitatud kasba pole õieti muud kui kasarm. Ja ometi pidid siin elanud kaks viimast deid ta lossi kohaselt olema välja ehitanud. Esimene neist, Ali Khodža, põgenes siia senisest residentsist Dženinast, kartes omaenese janitšari-miilitsat. Siin valitses ta kahe tuhande kabiilist ihukaitslase abil, kahurid kogu aeg pööratud linna poole. Ja tema järglane Hussein usaldanud oma kolmeteistkümne valitsemisaasta jooksul ainult kord kasba müüride vahelt lahkuda. Nähtavasti polnud röövlite peamehe amet kaugeltki mugav elukutse! Kuid hoolimata deide kodusest eluviisist ei paku nende kodu praegu enam palju huvi.

Võrdlemisi väärtuslikum on keset linna asuv Dženina. See oli residentspaleeks punkt kolmesaja aasta jooksul — Horuk Barbarossast kuni Ali Khodžani. Sellesse on koondatud kõik luksus, mis mõeldav röövliriigi pealinnas. Mõned hämaralt valgustatud väikeruumid oma värviliste akende, laenikerdiste, portselanseinte ja kuldornamentidega on imegratsioossed. On säilinud veel haaremi sisseseade haruldaste sohvade ja patjadega. Ja et röövliromantika oleks täielik, osutab vaht ühte ust, mille kaudu pidavat salakäik viima kuni mereni. Aga praegu on ehitises mingid bürood ja teda ennast kutsutakse Ülempiiskopi palee rumala nimega.

Ka vanas Alžiiris leidub ometi mõni avaram ja elavam tänav. Kuigi siin pole säilinud sukkisid, siis on töökojad, kauplused ja kohvikud ometi sedasama idamaist stiili. Siingi harrastavad loendamatud käsitöölised avalikult oma ametit. Ja niisama esineb siingi mõni elukutse lausa taeva all. Tänavanurgal kisub hamba-

arst õnnetul patsiendil naelatangidega kihvu ja habemeajaja askeldab ta kõrval oma roostetanud riistadega. Maja veerel teeb ghaita-pillimees nagharat-trummi saatel muusikat ning kabemängijad lahendavad künnisel omi probleeme. Läbi selle suma liiguvad eesliajajad oma «irr! irr!»-kisaga. Ning säärases linnajaos valitsevad haisud on täiesti ta kohased.

Nagu on mediina müürid kadunud, nii on õieti kadunud ka täpne piirjoon muistse el-Džezairi ja moodsa Alžiiri vahel. Mõlemad vaenulikud maailmad segunevad oma ühinemiskohtadel, tungivad vastamisi teineteise. Seal sünnib mingi popurrii-stiil nii ehitistes kui elulaadis.

Alžiiri mediinaski on naine alles ainuüksi perekonna jaoks. Ta elab niisama kinniselt ja koduselt kui veel pea kõikjal islami mail. Ta nägu on tänavail liikudes niisama kaetud, kuigi mitte nii üleni nagu Tunises. Lisaks pole see näokate enam must, vaid valge. Samuti ei kanta siin enam tuhvleid, vaid kingi. On juba ammu sõnastatud tõde, et idamail algab naiste emantsipatsioon jalgadest. Kuigi naised käivad siin veel erandita nagu marlisse mässitud muumiad, siis näeb neil juba nii tihti eurooplannade kõrgeid lakk-kingi. See kiusatus näib olevat kangem kui kõige konservatiivsemadki kombed!

Elu loob ja arendab edasi. Ma ei taha aga lähemalt peatuda kõige selle juures, mis hilisem aeg, võõras võim ja kapital on Alžiiris tõesti tähelepandavat korda saatnud. See ei erine palju sellest, mis kapitalistliku kultuuri võidukäik mujalgi võib pakkuda. Vahe on vaid selles, et see siin on teostunud täielikult pärismaalase tahtest küsimata, kuigi ta selle eest lõpptulemusena peab nii või teisiti tasuma.

Ei saa aga ometi mööduda vähemalt ühest kultuursest ettevõttest — nimelt Alžiiri botaanilisest katseaiast.

See istandik on asutatud juba janitšaride valitsemise lõppaastail, kuid täielikult välja arendatud alles viimaseil ajul. Ta on rajatud samale madalale rannikule, kus maabus keiser Karl V oma väega neljasaja aasta eest. Ta võtab enese alla kaheksakümmend hektarit maad. See ala on kaetud troopika, Kapimaa, Austraalia ja Lõuna-Ameerika haruldase taimestikuga. Siin on loendamatuid palmisorte, ficuseid, chamaerops excelsa, bambuseid, dracenasid, lataniaid, eucalyptusi, araucariaid, papüürusi, paabeli leinapajusid. Kuigi see kõik oma teaduslik-praktilise korralduse tõttu ei üllata sellise põlismetsana nagu näiteks Biskra Landoni aed, siis mõjub ta ometi oma mitmekordse suuruse ja rikkusega.

Kuid see taimestik algatab meelde üldse Alžiiri ümbruse. Vähe on vist suurlinnu, mis paigutatud keset sellist loodusilu. Ühel pool sinav meri, teisel lopsakas mägimaastik. Õhus on rohelised ja lillad toonid. Nagu vastaspoolset Vahemere kallast kutsutakse asuur-, nii seda siin türkoossiniseks rannaks. Vaated Saheli igirohelisilt künkailt on nagu unenäost.

Ja mitu kaunist päeva uidan ma mööda teid ja jalgradu Birmandreisi, Birkademi ning Buzarea vahel. Lakkamatult tõusevad ja laskuvad künkad, kõikjal rohetavad apelsiniaiad ning mustavad küpressihiied. Ja kogu seda võrratut panoraami valgustab päike ülevoolava küllusega.

Alžiiri ümbrus — see on «Aafrika naeratus vee- ja liivamere vahel», nagu on öeldud. Siin elab veel kõikjal mälestusi hesperiidide aiast.

11

Alžiiri vange.

Jälle kohtan siin su jälgi — Suur Sõjavang, Suur Invaliid!

Kuumal päeval, pärast vaevalisi otsinguid, leian viimaks Alžiiri idaserval kõrgel mäeveerul aiavärava, mille tagant paistab «Don Quijote» autori nii tuttav büsti-profiil. Varsti olen ka aias ja Cervantese enda kitsas ning hämaras peiduurkas.

Lugu ise on üldiselt tuntud, kuid tuletagem seda siiski lähemalt meelde.

XVI sajand oli ida- ja läänemaailma võistluses ägedamaid. Araablus oli küll juba jõu kaotanud, kuid tema asemele olid astunud türklased. Nende osaks oli nüüd islami traditsioonide kaitsmine. Ja sel ajal olid nad just nii maal kui merel oma võimu tipul. Nende riik ulatus Niilusest Doonauni ja nende laevastik valitses Vahemerd.

Kuid just siis saabus ka vähemalt nende merevõimu lõpp. Paavst Pius V, Hispaania kuningas Philipp II ja Veneetsia vabariik sõlmisid nende vastu liidu. Nad asetasid liikvele suure laevastiku, mille üldjuhiks määrati julge ja rüütellik Don Juan de Austria. Ning 7. oktoobril 1571 kohtus see ühendatud jõud Korintose lahes Lepanto ees türgi laevastikuga. See oli kohutavamaid merelahinguid, ja lõpuks oli kristlaste võit täielik. Türklased kaotasid 130 laeva, 30 000 meest langes lahingus, 15 000 võeti vangi, lisaks vabastati 12 000 kristlikku galeeriorja. Türgi merevalitsus oli lõplikult murtud.

Ses lahingus oli lihtsõdurina kaasas ka hispaania aadlik Miguel de Cervantes Saavedra. Ta oli siis kahekümne nelja aastane, varanduselt vaene ja kuulsuseltki kehv. Ning kuigi kristlased võitsid, oli tema isiklikult ometi kaotanud. Ta lahkus lahingust nimelt kolme haavaga, millest kaks oli rinnas ja kolmas vasemas käsivarres. Viimase tõttu jäigi ta käsi alatiseks halvatuks. Kuid osavõtt sest võidukast lahingust sai Cervantesele ometi uhkustamise põhjuseks kogu eluajaks.

Ta lamas mitu kuud Messina haiglas, võttis siis jälle sõjategevusest osa, oli vist kaasas Navarino lahingus ja Tunise vallutamisel a. 1573 ning elas ajuti Itaalias. Siis otsustas ta kodumaale sõita, et hoolitseda enese ohvitseri-seisusse tõstmise eest. Selleks sai ta nii Don Juanilt kui ka Sitsiilia asekuningalt head soovituskirjad kaasa. Ja nii astuski ta 20. septembril 1575 Napolis laeva, ühes oma venna Rodrigoga, kes oli samuti sõdur.

Algul läks sõit kõigiti õnnelikult, kuid Marseille kohal Saintes-Maries' saarestiku lähedal üllatasid Alžiiri mereröövlid hispaanlaste laeva. Viimane pani küll meeleheitlikult vastu, kuid kapten tapeti ja teised laevamehed langesid piraatide kätte. Nad viidi Alžiiri, nende hulgas ka mõlemad Cervantesed.

Iseenesest ei pakkunud halvatud käega ja vastupanelik Miguel orjana küll kuigi suurt väärtust. Kuid tema juurest leitud soovituskirjade põhjal peeti teda õieti kõrgeks härraks. Nii loodeti vähemalt suurt lunastusraha ta omastelt! Kuid just ses suhtes olid väljavaated viletsad. Paari aasta pärast pantisid kehvad vanemad peaaegu kogu oma varanduse, kuid suutsid ainult Rodrigost poja välja osta. Miguel pidi aga terveni viieks aastaks vangi jääma.

Hispaanlaste laeva anastajaid oli juhtinud kreeka soost renegaat Dali Mami. Tema saagi hulka kuulus ka

Cervantes. Üldiselt menetleti vangidega kahel viisil: ühed viidi harilikult sisemaale rasketele põllutöödele; teised aga, kes olid määratud edasimüümiseks või kelle eest loodeti lunaraha, hoiti linna ühises orjakasarmus. Ja Cervantes kuulus just viimaste hulka. Me ei tea, kus oli see kasarm, kuid otsustades «Don Quijotes» leiduvate andmete põhjal, pidi see olema igatahes keset linna.

Ja elu seal oli kõike muud kui mugav. Valvus oli vali, ruumid ebaterved, toit vilets. Orje koheldi metsikult. Vähimagi vastuhaku puhul polnud piitsutamine, poomine või isegi elavalt põletamine haruldane asi. Ja pääseda võis ainult väljaostmise korral, kuna põgenemiseks polnud palju lootust. Eriti vähe aitas vanglast ja linnast välja pääsemine, — vaenlik-võõras maa oli veelgi kohutavam.

Kuid Cervantes ei tahtnud igatahes ootama jääda, kuni ta Badistani-nimelisel orjaturul prakkmehena maha müüakse. Ta võttis ette, niipalju kui teatakse, viie aasta jooksul vähemalt neli põgenemiskatset. Need ebaõnnestusid aga kõik. Nende pärast oli tal tihti surm silma ees ja kord kõis kõige otsemas mõttes kaelas. Kuid ta pääses ometi ja kordas oma katseid uuesti.

1577. aasta sügisel vabanes vend Rodrigo ja sõitis kodumaale. Kokkurääkimist mööda pidi ta saatma Alžiiri randa laeva, millele siis Cervantes mõne kaaslasega püüaks pääseda ja sel teel põgeneda.

Ettevalmistused edenesidki hästi. Umbes viis kilomeetrit Alžiirist oli linna kohtuniku Hassani aed. Ja aednikuks oli keegi hispaanlane Juan, pärit Navarrast. Selle mehe sai Cervantes enda nõusse meelitada. Aeda kaevati koobas, kuhu peitis enese Cervantes ühes kolme- või neljateistkümne kaasvangiga, et oodata seal

päästvat laeva. Toitu muretses neile keegi hispaanlasest renegaat, liignimega el-Dorador.

Kuid ootamine kestis kaua, terveni kaks nädalat. Viimaks saabuski 28. septembri kesköö laev. Kuid valitsusvõimud märkasid seda, ja päästjad pidid põgenema. Ning kui nad paari päeva pärast uuesti usaldasid rannale läheneda, oli juba hilja. Sest vahepeal oli just el-Dorador põgenikud valitsusvõimudele reetnud, ja need vangistati koos maaletulnud päästjatega.

Seisukord oli meeleheitlik. Cervantes võttis kogu süü enesele. Ta viidi dei, itaallasest renegaadi Hassani ette ja see nõudis piinamisähvarduse saatel plaani peameeste paljastamist. Cervantes väitis ikka ainult üksi süüdi olevat — ja pääses seegi kord imekombel. Kuid ta oli Hassanit nähtavasti huvitama hakanud, nii et see ta 500 escudo eest Dali Mamilt enesele ostis ja valju valve alla pani. Aednik Juan poodi aga kohutavaks eeskujuks ühte jalga pidi võlla, nii et ta lämbus.

Vaheajal tegid Cervantese omaksed meeleheitlikke katseid, et nõutavat lunastussummat kokku saada, — kõik asjata! Alles kolm aastat hiljem vabanes vang lõpuks ometi. Kuid see toimus ka viimsel hetkel, sest Cervantes oli juba ühes mõne teise vangiga galeeri külge needitud, et Konstantinoopoli viia ja seal maha müüa. Nüüd maksti ta eest 300 tukatit ja 220 escudot. Nii on meile siis vähemalt selle kirjaniku turuhind täpselt teada!

Ja siin, mere lähedal, kõrgel mäeveerul, peab siis olemagi see koobas, kus kord varjas end Cervantes ühes seltsimeestega, oodates päästelaeva. Vähemalt usub seda praegune aednik — õnnetu Juani järglane — ja Alžiiri hispaania asundis. Esimene räägib sest suure veendumusega. Ja teine on ostnud kogu selle koopa ala enese omandiks, asetanud siia kaks Cervantese rinna-

kuju ning — olgu see lisatud — koha kõige maitsetumal kombel «ilustanud». Marmortahvleilt loeme uhkeid ülistussõnu suurele kirjanikule.

On kordunud vana lugu: ei puudu siis ülistused ja rahalised ohvrid, kui neist pole enam mingit kasu. Olen aga kindel, et see koopakrunt ja mälestussambad mitu korda rohkem on maksnud, kui mereröövlid omal ajal Cervantese enese eest nõudsid. Siis anuti asjatult abi nii kuningalt kui ühiskonnalt. Nüüd on aga järelmaailma «au» päästetud ja uus «pühapaik» lisaks saadud!

Iseenesest pole aga mingit tõendust, et Cervantes ja tema õnnetud kaaslased just selles koopas end varjasid. See on rabedasse pinda uuristatud, tagapool kerkiva põrandaga ja lõpposas täiesti pime urgas. Just samasuguseid võib sel pudeval mäeveerul veel teisigi leiduda. See siin näib koguni liiga väike olevat, et temasse võiks poolteistkümmend meest vähegi korralikult mahtuda. Ja mingid kindlad andmed ei ulatu kolme ja poole saja aasta taha minevikku. Võib-olla on siin tegemist lihtsaima oletusega, mis viimaks veendumuseks muutunud.

Kuid lõpuks polegi see nii tähtis. Tähtis on, et Cervantese paosklus ise pole oletus ja et tema pelgupaik igatahes pidi siin lähedal olema, sel järsult merele laskuval rannikul.

Muidugi on ka ümbritsev maastik sajandite jooksul muutunud, kuid ometi mitte sel määral, et seda enam Cervantese-aegsena ei võiks näha. On kerge kujutleda olematuiks need mäeveerul kerkivad majarühmad, tänavad ja trammiliinid. Selle vastu võib aga vist endiselt kohale jääda vana muhameedlaste kalmistu, osa botaanikaaia rohelust ja üksikud ehitised siin-seal. Sest küllap olid ka tol ajal siin mõned vaesteinimeste

õnnid ja küllap elas ühes neist see õnnetu aednik, kes oma vastutulelikkuse pidi surmaga tasuma.

Võime küllaltki hästi kujutleda siin Cervantest tema kaaslastega. Seal nad lamesklevad kitsa koopa hämaruses, tüütunud ootamisest ja alati varitsevast hädaohust. Võib-olla on see just Cervantes ise, kes pikutab koopasuus ja jälgib liikumist merel. Ta on parimas meheeas ega ole teda elu veel sel määral vintsutanud kui «Don Quijote» kirjutamise ajajärgul. Ta on eht renessansi-tüüp — värsisepp ja seikleja. Kirjanduslik huvi ei tähenda talle veel eluvõõrust ja füüsiliste harrastuste puudumist. Ta on nii sõna kui mõõga sõdur, valmis kõigeks. Ta silmis on kannatust, aga ka trotsi, ja küllap vestavad need pagulased ajaviiteks mõnegi ülemeeliku loo. Sest nad kõik on elus juba midagi näinud ja mõnegi võllanaljaga hakkama saanud.

Kuid siiski, seisukord on enam kui talumatu. On raske kujutleda väljavaadet, mis ärataks vangides suuremat vabadusigatsust kui see. Vasakul käel varitseb mõne kilomeetri kaugusel piraatide linn ja paremal käel levib laias kaares vahuliivane rand. Kuid otse ees sinab mere meelitav avarus, mille taga viirastub kodumaa-Hispaania — tol ajal veel nii võimas ja tore! Nemad aga peavad siin piilesklema unustatud vangidena, oodates päästelaeva, mis iial ei saabu!

Seda kannatust oli Cervantes tundnud nii sügavalt, et võis lasta hiljem oma kogemusi Don Quijotel tõlgitseda järgmiste sõnadega: «Vabadus on kauneim kink, mis taevas inimestele andnud; sellega ei või võrrelda neid varandusi, mida maa pakub ja meri enese hõlmas matab; vabaduse nagu augi eest peab elu kaalule panema, ning vangipõlv on taas suurim paha, mis võib inimesele juhtuda.»

Cervantes meenutas oma vangipõlve hiljem pidevalt.

Täielikult on ta sellele ainele pühendanud kaks näidendit: «Los tratos de Argel» ja «Los baños de Argel» (Alžiiri kombed, Alžiiri orjakasarmud). Kuid kirjanduskunstiliselt on veenvaim see pilt, mis ta annab Alžiiri orjade elust «Don Quijote» esimese osa kolmes peatükis.

Seal kirjeldatakse kaudsel teel Cervantese enese osavõttu Lepanto lahingust ja vangisolu piraatide juures. Oma peremehest dei Hassanist ütleb autor, et see olnud julmim renegaat, millist kunagi nähtud: «Kuigi meid vahel, või õigemini, peaaegu alati vaevas nälg ja alastiolek, kuid veel raskem piin oli näha ja kuulda neid ennenähtamatuid ning -kuulmatuid julmusi, millega sai hakkama minu peremees vaeste kristlaste kallal. Ei möödunud päeva, mil ta ei lasknud mõnd üles puua, teist teibasse pista, kolmandal kõrvu ära lõigata; ja kõike seda kõige väiksemate põhjuste pärast, vahel aga hoopis põhjuseta, nii et türklasedki mõistsid, et ta teeb seda ainult oma lõbu pärast ja üksnes seetõttu, et on iseloomult inimkonna timukas.»

Kuid sealsamas kõneleb Cervantes ka otseselt juba endast, tarvitades ainult oma nime teist poolt: «Ainus, kes temaga hästi läbi sai, oli keegi hispaania sõdur, nimega Saavedra, keda Hassan kunagi ei löönud, kunagi ei käskinud lüüa, ja kellele ei öelnud halba sõnagi, kuigi see tegi sihukesi tempusid, mis jäävad paljuiks aastaiks tolle maa inimeste meelde, ja kõik selleks, et saavutada enesele vabadust.»

Cervantese vabastumiskatsed on küll juba ammu ununud Alžiiri päriselanike meelest. Kuid sellevastu tunneb neid nüüd kogu maailm.

*

On peale Cervantese veel teisigi Alžiiri vange, keda nimepidi tunneme ja kes algatuvad meelde, uites mööda vanalinna süngeid labürinte.

Nii jutustab linnateatri seinal olev mälestustahvel, et sadakond aastat pärast Cervantest prantsuse näitekirjanik Regnard siin samuti piraatide vangina on viibinud. See on muidugi väiksema nimega mees kui «Don Quijote» ja «Õpetlike novellide» autor, kuid elujuhtumusilt mitte vähem huvitav. Nii tema toodangus kui ka elus leidub rohkesti *commedia dell'arte*'lisi vempusid. Kuid üldiselt paistab ta elu lavastus, nagu jutustab sest Jean Mélia, veelgi jandilisem kui ta teatritükid.

Temagi seiklused algasid Itaalias. Jõuka perekonna liikmena, täiesti iseseisva paarikümne-aastase noormehena reisis ta seal ühes oma sõbra de Fercourt'iga. Bolognas tutvus ta de Prade'ide abielupaariga. Need olid samuti prantslased. Proua de Prade oli haruldaselt kaunis, ja Regnard armus kohe. Muidugi ei meeldinud see mehele, ning mõlemad reisiseltskonnad lahkusid varsti.

Kuid saatus heitis veidrat nalja: kodumaale sõites kohtusid kõik neli turisti jälle ühel inglise laeval. Nad lähenesid juba kodumaa rannikule, kui kaks mereröövlite alust Nizza lähedal nende laeva kallale tungis. See vallutati, ja teiste hulgas viidi ka neli prantslast vangidena Alžiiri. See sündis oktoobrikuus 1678. Regnard mäletab õhtut, mil nad saabusid piraatide linna: «see oli ajal, mil süttivad mošeedes lambid, et põleda kogu ramadaanikuu ööd läbi».

Regnard, Fercourt ja mõlemad Prade'id viidi Badistani orjaturule. Esimese ostis keegi Ahmet Talem tuhande viiesaja frangi eest. Proua Prade sai aga dei äia Baba Hassani omanduseks.

Regnard'il oli õnne, sest Ahmet Talem osutus heaks peremeheks. Regnard oskas ka kokakunsti, ja see aitas teda käesolevas olukorras enam kui värsiõpetuse tundmine. Just kulinaarse kunsti abil võitis ta ikka rohkem ja rohkem oma peremehe sõprust. Kuid valmistades Talemi köögis maitsvaid prantsuse praade, pidi ta ainult kurvalt unistama kaunist Prade'i-prouast.

Aga viimasegi saatus polnud eriti halb. Temagi mõistis midagi peale tualettide kandmise, — ta oskas neid nimelt valmistada. Ja nii laskis Baba Hassan temal peeni siidõmblusi tikkida. Kuid selle näputöö jaoks vajati modellijooniseid. Ja siis selgus, et Regnard peale luule- ja kokakunsti veel joonistamistki tunneb. Ning ühisel tööl kohtasid mõlemad armastajad jälle teineteist.

Härra de Prade oli sisemaale orjaks müüdud ja seal, nagu teati rääkida, surnud. Kohates igapäev teineteist, otsustasid armastajad üheskoos põgeneda ja siis ühte jäädagi. Neil õnnestuski pääseda laevale, mis oli minemas Baleari saartele, kuid sattusid uuesti kinni. Ja ees oli jällegi orjapõlv.

Viimaks ometi saabus jõuka kirjaniku omastelt lunaraha, millest jätkus isegi proua de Prade'i ja sõbra de Fercourt'i väljaostmiseks. Aprillis 1681 lahkusid kõik kolm õnnelikena Alžiirist ja saabusid niisama õnnelikult Prantsusmaale. Regnard ja ta armsam läksid Arles'i, kus prouat ootasid ta omaksed. Regnard oli parajasti abiellumas proua de Prade'iga, kui ootamatult tuli tagasi ka härra de Prade. Ta polnud raskes orjapõlves ei oma elu ega armukadedustki kaotanud. Ja nii sai see draama ning idülli segu tragikoomilise lõpu! —

Regnard reisis hiljemgi veel, aga otsekui ettevaatuse pärast juba peamiselt põhjamail — kuni kauge Lapini välja.

Nüüd esitatakse aeg-ajalt Regnard'i ülimeelikuid komöödiaid samas piraatide linnas, kus autor ise raudus jalu on veetnud kord oma raskemaid päevi.

*

Regnard'i tahtmatagi lõbusa loo kõrval algatub aga meelde midagi palju kurvemat. Ka eesti kunstilugu riivab pisut Alžiiri. Temalgi on siin olnud oma vang.

See oli ühel 1910. a. sügispäeval, kui kunstnik Erik Obermann maabus Alžiiri sadamas Marseille'st tulnud laevalt, pärast kolmekümne-tunnilist merereisi. See oli alles paarikümne-aastane, kuid äärmiselt varaküps noormees. Kaugele arenenud tiisikus ja eksootika-janu olid ta siia ajanud. See oli tema elukire viimne lõkendus.

Me ei tea palju midagi Obermanni Alžiiris viibimisest, välja arvatud see, et ta oli peaaegu täiesti ilma rahata ja et ta haigus kogu aeg lõplikule katastroofile lähenes. Kus ta siin elas, mis tegi? Ainult kujutleda võime seda. Alguses oli tal igatahes mingi korter olnud, siis on ta veel kuskil köögis elutsenud, kuni viimaks täiesti tänavale jäänud. Aga kõige sellegi kohta puuduvad lähemad andmed. Ainult seda võime arvata, et tema päevad kulusid linna ja selle ümbruse imestlemiseks, nii palju kui tal üldse veel jätkus füüsilist jõudu.

Ning uites mööda vanalinna trepilisi, räpaseid ja jubedaid tänavaid viirastub mulle nii tihti Obermanni kõhn kuju luitunud palitus. Näen õhtu hämaras ta palavikulist, kuid ometi nii sarkastilist nägu. Need tänavapildid, kogu see räpane eksootika pakub talle veel nii palju lõbu! Kuidas tahaks ta kõike seda veel oma graafikasse vangistada, seda oma irooniaga küllastada, selles võllanaljatada ja kukerpallitada!

Kuid tal pole selleks enam jõudu, nagu puuduvad viimsedki inimlikud töövõimalused. Tal pole üldse enam midagi, ei varandust ega päevi elamiseks. Ta on ainult puupaljas, surmani haige inimene.

Ja siis saadetakse ta ühel päeval, 1911. a. algul, valitsusvõimude poolt tagasi Marseille'sse. Mis oludes ja millistel põhjustel sündis see? Tärkas temas veel mingi püüd end tuttavate ja omaste lähedusse jõudmisega päästa? Või tuli algatus sootuks mujalt ja ta viidi ära nagu inimene, kes koormaks ühiskonnale? Kõigest sellest ei tea me midagi. Ainult nii palju teame, et ta Marseille'st enam kaugemale ei jõudnud, vaid seal 12. veebruaril vaestehaiglas suri.

Obermanni jäljed Alžiiris on jäänud ainult õhku. Teda võib siin tunda ainult ahistava meeleoluna.

12

Alžeeria vallutamine.

30. aprillil 1827 juhtus Alžiiri kasba-lossis pidulikul audientsil harukordne diplomaatiline skandaal: dei Hussein lõi oma paabusulist lehvikuga prantsuse konsulit Devali vastu nägu.

Selle kerge hoobiga oli alganud viimne ja otsustav sõda Prantsusmaa ning Alžeeria vahel.

Iseenesest ei esitanud Alžiir läinud sajandi algul enam sellist jõudu nagu varem. Juba Napoleoni sõdade ajal, mil Vahemerel liikusid suured sõjalaevastikud, võis ta oma röövinstinkte avaldada ainult pool-salaja.

Ja eriti pärast pealinna pommitamist, kindluste ning merejõudude hävitamist a. 1816 oli senine piraatide riik juba minevikku kadumas. Sellepärast on siis tegemist liialdusega, kui tema iseseisvuse lõpetamist tahetakse õigustada ainuüksi ta röövtegevuse hädaohuga. Tõsi on aga küll, et tema valitsus enese lõppu ise oma kangekaelsuse ja metsikusega aitas kiirendada.

Ülalkirjeldatud vahejuhtumus pani krooni pähe senistele kokkupõrgetele Prantsusmaa ja Alžeeria vahel. Kui esimene oma esindaja solvamise puhul küllaldast rahuldust ei saanud, saatis ta sama aasta suvel väikese laevastiku Alžiiri blokeerima. Kuid sellest polnud olulist kasu. Ja kui siis prantsuse admiral kaks aastat hiljem püüdis tüli uuesti leplikul teel lahendada ja kasbasse läks, seal aga audientsi ei saanud ning teda tagasisõidul pool tundi tulistati, siis oli tõeline sõda otsustatud.

Vormiliselt toimus see 1. jaanuaril 1830, mil otsustati saata Alžiiri tugev sõjaväeline ekspeditsioon. Sama aasta 13. juunil saabuski prantsuse laevastik piraatide riigi rannikule. Kogusummas võttis ekspeditsioonist osa ligi sada alust ja 35 000 meest. Ettevõtet juhtis sõjaminister Bourmont ise.

Prantslased ei rünnanud ometi kohe Alžiiri kallale, vaid maabusid umbes kakskümmend viis kilomeetrit eemal oleval väikesel Sidi Ferruši poolsaarel. Sellel leidus ainult üks vana hispaanlaste torn ja marabu Ferruši hauakabel, kuid ei mingit kaitset. Ja esimesed prantsuse pataljonid vallutasid ta ilma ühegi püssipauguta.

Dei väed, janitšarid, kabiilid, türgi ja araabia ratsanikud, kogusummas ligi kolmkümmend tuhat meest, olid asetunud poolsaare vastu Staueli kõrgustikele kindlustatud laagri. Viis päeva hiljem tegid nad met-

siku kallaletungi prantslaste vastu, kuid löödi pärast vihast võitlust tagasi. Selle järel langes ka laager ühes suure toidu ja relvade tagavaraga vaenlaste kätte.

Juuni lõpuks olid prantslased tunginud juba Alžiiri kasbale kahurite kande-ligiduseni. Ja 4. juulil avasid nad nn. Keisri-kindlusele metsiku tule. Keskpäeval kostis kohutav plahvatus: kaitsjad olid ise püssirohukeldri süüdanud. Prantslased võtsid suitsevad varemed kohe oma alla ja jätkasid juba kasba tulistamist.

Siis oli deile selge, et enam mingi vastupanu ei aita. Ja Bourmont esitas alistumistingimused: kasba, kõik muud kindlustused ja linnaväravad tuleb prantslastele üle anda; dei säilitab oma isikliku kassa, kaheksa miljonit franki; tal on vabadus lahkuda oma varanduse ja perekonnaga, kuhu ise tahab; samad õigused jäävad türgi sõjaväele; elanikele kindlustatakse nende usuvabadus ja naiste, varanduse, kaubanduse ning tööstuse puutumatus. Ja need tingimused tuli tahes või tahtmata vastu võtta.

Mõni päev hiljem sõitis dei oma haaremi, ministrite ja teenijatega prantsuse fregatil minema. Kohalikud sõdurid olid juba varem laiali läinud. Nüüd algas ka 2 500 janitšari neljal prantsuse laeval oma teekonda Väike-Aasia. Üleantud riigikassas leidsid uued peremehed ligi viiskümmend miljonit franki.

Nii oli piraatide riigi pealinn, mis pidanud aastasadu hirmul Vahemere rannikuid, vallutatud õieti mõne päevaga. Kuid see tegi lõpu ainult valitsusele, mis oli niikuinii võõras maale. Viimane tuli aga alles võita, samm-sammult, tihti ikka uuesti ja uuesti.

Seejuures kohtasid vallutajad äravõitmatuid takistusi. Kõik oli neile siin võõras: rahvatõud, nende keeled ja kombed ning omavahelised suhted. Teiselt poolt ei teadnud nad esialgu isegi, kui kaugele õieti minna ja

milliseid jõupingutusi teha. Prantsusmaa polnud enam mingi asumaaderiik. Mis tal varem olnud, selle oli ta pea viimseni kaotanud. Nii puudusid sel alal kõik kogemused ja eeskavad. Liiatigi algasid juba samal aastal juulirevolutsiooniga valitsuste ja nende eeskavade vahetused. Seda sai tunda ka Alžeeria asumaa. Nii oli siin esimese kümne aasta jooksul üheksa kuberneri üksteise järel!

See asumaa nõudis siis ainult kulusid ja jõupingutusi. Vallutajaid rikastas ta esialgu vahest ainult eksootiliste avantüüridega. Sellest peale valdas romantilis-orientaalne huvi prantsuse ühiskonna. Ainult ses valguses mõistame paremini ka 30-ndate aastate romantismi. Victor Hugo ja Delacroix' toodang oleks ilma selleta olnud vahest sootu teistsugune.

*

Vallutamissõda kestis veel paarkümmend aastat. Õieti algaski ta alles nüüd. Kuigi taltsutamatu ja ühtlasi saamatu dei oli läinud, siis arendas vabadusvõitlus enesele ise juhte. Ja nende keskel oli väljapaistvaim kahtlemata Abd el-Kader, täie nimega Sidi el-Hadž Abd el-Kader Uled Muhiž ed-Din.

Ta oli sündinud a. 1807 ja nii siis tegevusele asumisel umbes kahekümne viie aastane. Ta oli ühe Maskara pühamehe ja pealiku, kuulu järgi prohveti järeltulija poeg. Ta nimi Abd el-Kader tähendab tõlkes Vägevama Sulane. Ühtlasi kandis ta hadžitiitlit, sest et oli sooritanud juba oma palverännaku Mekkasse. Ta oli kasvult lüheldane, kuid väga ilusa ja nõtke kehaehitusega, tõmmu näo, kõrge lauba ja siniste silmadega, suurepärane ratsutaja ning sõjakunsti tundja. Tema erilisteks omadusteks peetakse suurt vaprust, usulist fana-

tismi ja ääretut auahnust. Ta oli õppinud kõik, mis võis omandada araabia teadlane usu, õigusteaduse, filosoofia, matemaatika ja klassikalise luule alal. Prantslasedki on öelnud, et ta oli ühel hoobil sõdur, poeet ja pühak.

Teda tunnistavad suguharud nimetasid ta sultaniks, s. o. kuningaks. Kuid ta ise pidas end diplomaatlikult ainult Maroko sultani emiiriks-asemikuks. Meelsamini tarvitas ta enese kohta nimetist Nasser ed-Dine, s. o. võidutooja usule.

Noil ajul olid prantslased vallutanud ainult üksikud kohad rannikul, nagu Alžiiri, Orani, Bougie ja Bone'i. Sisemaal polnud nende päralt midagi ega maksnud seal ka nende nimi midagi. Kuid teiselt poolt polnud ka Abd el-Kader seal kaugeltki ainuõiguslik peremees. Seal leidus palju suguharusid ja usulahkusid, linnu ning maakohti, kes vanade vastuolude tõttu olid vaenulikud niihästi prantslastele kui Abd el-Kaderile. Ja viimase kogu tegevus möödus meeleheitlikus loovimises nende vaenulike võimude vahel.

Algul, pärast mõningaid kokkupõrkeid, nägid prantslased, et nad paratamatult peavad tunnistama Abd el-Kaderi valitsust sisemaal. Ses mõttes sõlmitigi nende ja emiiri nagu üheõiguslike poolte vahel a. 1834 vaherahu. Viimast kasutas Abd el-Kader arveteõiendamiseks ja liitude loomiseks kaasmaalastega, et siis juba kindlama seljatagusega alata võitlust võõraste vastu.

Juunikuus 1835 oli esimene tõsisem kokkupõrge Mulay Ismaili lähedal. Prantslasi oli kaks tuhat, Abd el-Kaderi väge kümme tuhat ja selle parimad osad varustatud prantsuse püssidega. Järelduseks oli, et ligi kuussada prantslast rivist löödi.

See ränk hoop tekitas Prantsusmaal tormi. Oranis varustati üheteistkümne tuhande meheline sõjavägi ja

saadeti Abd el-Kaderit ahistama. Ja kuigi viimane oma kümnetuhandelise ratsaväega tegi metsikuid rünnakuid, sunniti ta ometi taganema. Ta pealinn Maskara langes prantslaste kätte ja purustati. Kuid pärast seda ei osanud võõrad enam midagi ette võtta ja taganesid omakord, kuna Abd el-Kader uuesti Maskarasse tuli. Ning Pariisi ajakirjandus võis ainult oma vaimukust avaldada, nimetades kogu Maskara sõjakäiku maskeraadiks.

Pärast esimest õnnetut Konstantiini-ekspeditsiooni olid prantslased uuesti sunnitud Abd el-Kaderiga rahu tegema, seekord viimasele veelgi soodsamail tingimusil. Ja seda puhkeaega kasutas Abd el-Kader jällegi prantslastele alistuvate suguharude ahistamiseks ning oma sõjaväe korraldamiseks. Ta asutas regulaarse palgamaleva ja pani selles maksma prantsuse sõjaväe jaotuse ning distsipliini. Ta jalamehed kandsid sinist ja ratsavägi punast mundrit, auastmeid tähistati kuld- või hõbemärgikestega. Seda regulaarväge oli umbes viis tuhat, irregulaarset ratsaväge aga viiskümmend tuhat. Samuti jäljendas Abd el-Kader prantslasi kindluste ja kaitsepunktide rajamisel. Pärast Maskara hävitamist tegi ta oma pealinnaks Tagdempti, praeguse Tiaret'. Arsenalide ehitamiseks, kahurite valamiseks ja püssirohu tegemiseks kasutas ta just prantsuse väejooksikuid. Aastal 1839 sisaldas ta sõjakassa poolteist miljonit franki.

Sama aasta suvel otsustas Abd el-Kader pidulikul koosviibimisel oma alampealikutega alustada pühasõda — džihaadi. Kuid ta viivitas veel, kuni arvas, et prantslased juba varem kõnes olnud Raudväravaist läbiminekuga on rikkunud rahu. Siis saatis ta 10. novembril prantslastele ametliku sõjakuulutuse. Ja kümmekond päeva hiljem üllatati üks võõraste salk

äkkrünnakuga. Sada kaheksa vaenlase pead viidi korraga laagrikohta.

Prantslased olid ikkagi veel harjumatud siinse sõjapidamisega. Nende raske rõivastus ei vastanud soojale kliimale ja isegi nende relvad polnud kohased. Veel vähem pidasid vastu nende närvid mäestiku sissisõjas.

Kuid ometi võtsid pea algusest peale sõjategevusest osa ka mõned väeüksused, mis moodustatud siinsete olude kohaselt. Nii zuaavid, spaahid ja pisut hiljem alžeeria kütid. Need üksused koosnesid peamiselt alistunud pärismaalastest. Ühtlasi tuleb aga juba siin mainida ühte väeosa, kes hiljem nii tuttavaks saanud, nimelt võõraste leegioni — Légion étrangère. Ta sündis esialgu Pariisis pärast juulirevolutsiooni mitmesuguste maade poliitilisist põgenejaist ja õnneküttidest — sakslasist, poolakaist, hispaanlasist, itaallasist. Mõni aasta hiljem tärkas mõte teda Alžeeria vallutamisel kasutada. Siin nimetati ta liikmeid esiotsa just «pariislasteks», kuna pärismaalased kutsusid neid «prantsuse beduiinideks». Ning sada aastat on see imelik väeosa püsinud, aina kasvades. Ta on olnud viimseks pelgupaigaks kogu maailma avantüristidele, põgenejaile ja põhjaläinuile. Kõik Euroopa rahvad on täitnud ta ridasid, peamiselt küll sakslased, aga pärast maailmasõda tunduvalt ka vene valgekaartlased. Siia on kadunud ka mõnigi eesti juhusteotsija. Raudsele distsipliinile alluv leegion on löönud loendamatuid lahinguid Prantsusmaa eest Põhja-Aafrikas, Saharas, Madagaskaril ja Indo-Hiinas, kuid samuti ka euroopa sõdades. See on ainulaadne rahvusvaheline ja püsiv palgasõdurite vägi uuemal ajal.

Pikkamööda püüdsid prantslased mugandada oma sõjapidamisviise kohalike olude järgi. Asutades regulaarväe ja rajades kindlusi, jäljendas Abd el-Kader

prantslasi. Ja viimased võisid alles siis loota suuremat edu, kui omakord hakkasid jäljendama vastase väledat sissisõja taktikat. Jäeti kõrvale endised kiivrid, mida pärismaalased pilkasid ämbriteks, kõrvaldati nahkvarustised ja kergendati ranitsaid. Samuti võeti tarvitusele kohasemad relvad. Ühtlasi oli prantslaste alžeeria vägi kümmekond aastat pärast sõja algust paisunud kuni saja tuhande meheni.

Aastal 1841 hakkas kindralkuberner Bugeaud järjekindlalt ahistama Abd el-Kaderit. Selle aasta kevadel saadi kätte ja hävitati ta uus pealinn Tagdempt; pärast seda tehti maatasa isegi see zauia, kus Abd el-Kader oli sündinud ning kasvanud. Ja peagi oli viimane kaotanud kõik oma arsenalid ning varustuslaod, üldse sideme ühegi kindla kohaga. Ta oli ainult veel suure sissisalga juht.

Kuid ta ei kaotanud lootust ega loobunud vastupanust. Teda oli nüüd ainult veel raskem tabada. Ja sellepärast pidid prantslased leppima peamiselt ta liitlaste ahistamisega. Kuid ei ole kaunid need sõnad, mis tarvitavad ka nende eneste ajaloolased Lavisse ja Rambaud vastuhakanud suguharude rahustamise puhul: «Rüüstati valmivaid viljavälju, rööviti aitasid... aeti taga kui hurdajahil... sunniti nälja ning januga alistuma...» Veelgi jubedamat keelt kõneleb pisut hilisem lugu sellest, kuidas viissada kabiili ühes koopas suitsuga lämmatati...

Abd el-Kader liikus kohast teise oma sõjaleeri *smala*'ga. See oli liikuv pealinn, mis koosnes tuhandeist telkidest, kus oli emiiri perekond ja varandus, ta sõjavarustus ja toidumoon ning kolm- kuni nelikümmend tuhat inimest. Kuid kevadel 1843 tabas seda ainulaadset sissisõjalaste laagrit kohutav katastroof. Aumale'i hertsog langes paari tuhande mehega täiesti ootamatult

ta kallale. Silmapilgu jooksul oli kolmsada telkidest väljahüpanud sõdurit tükkideks raiutud. Prantslaste kätte langes 15 000 vangi, 50 000 looma, Abd el-Kaderi telk, tema lipud, väärtasjad ja hiigla-kassa. See oli põrutav hoop.

Kuid sellega ei lõppenud veel emiiri õnnetused. Sama suve jooksul pidi ta vastu võtma rea lööke ja sügiseni oli ta oma regulaarväe lõpuni kulutanud. Ta suruti maalt täiesti välja ning pidi tõmbuma Marokosse. Kuid siingi jätkas ta veel sõda ja üldise vastuhaku organiseerimist prantslaste poolt juba alistatud maal. Ta võttis ette äkilisi rünnakuid ja kiskus ka Maroko sõtta.

Kuid kuigi viimane võis välja panna suuri jõudusid, ometi ei muutnud see seisukorda. Prantslased pommitasid Maroko rannikut ja lõid järgmise aasta sügisel kümne tuhande mehega marokolaste neljakümne viie tuhandelist ratsaväge armetumal kombel. Siis alistus Maroko ja oli nõus omaltki poolt Abd el-Kaderit ahistama.

Viimane läks tagasi Alžeeriasse. Ja imelikul kombel naeratas talle just nüüd veel mõne aja jooksul õnn. Ta sai liikvele nii Maroko rifid kui ka Alžeeria kabiilid. Tema äkkrünnakud olid kohutavad. Nii hävitas ta ühes kohas 350, teises 200 ja kolmandas 280 prantslast korraga. Ta vallutas väiksemaid kindlusi ja andis ühe lahingu teise järel. Teda püüti nagu looma, ja ta pääses ikka asetatud lõksust. Ning lõpuks taganes ta jälle Marokosse.

Kuid sultan ei tahtnud enam Abd el-Kaderi pärast sattuda vastuollu prantslastega, liiatigi hakkas ta teda ka ise kartma. Sellepärast saatis ta 40 000 meest tema vastu. Abd el-Kaderil oli aga ainult veel kaks-kolm tuhat sõdurit, kes kaitsesid mitu korda suuremat naiste, laste ja teiste põgenejate karja. Nii aeti teda maroko-

laste ja prantslaste poolt mere äärde. Ta sõjavägi sulas silmanähtavalt. Ta enda burnus oli kuulidest läbistatud ja kolm hobust langes ta all ühe päeva jooksul.

Tal jäi üle kas alistuda või katsuda kõrbesse põgeneda. Ta tegi veel ühe meeleheitliku rünnaku prantslaste vastu ja alistus siis 22. detsembril 1847. Talle oli lubatud vaba pääs Aleksandriasse, kuid teda peeti kuni 1852. aastani Prantsusmaal kinni. Selle järel elas ta vaheldumisi Mekkas, Brussas ja Damaskuses, kirjutades muuseas mõned usulis-filosoofilised teosed. Viimaksmainitud linnas pani ta 1860. a. veresauna ajal maksma kogu oma mõju, et päästa kristlasi. Ja seal ta surigi a. 1883.

Kui võrdleksime prantslasi roomlastega ja Abd el-Kaderit Jugurthaga, siis täitis Maroko sultan Mulay Abd er-Rahman omalt poolt Mauretaania kuninga Bocchuse niisama lühinägelikku osa. Iseenesest oli aga Abd el-Kaderi kõlbeline isik muistse Numiidia vabadusvõitleja omast võrratult kõrgemal. Nagu ta on jäänud kaasmaalaste meelde legendaarse kangelasena, nii ei või isegi vastased talle oma tunnustust keelda.

*

Pärast Abd el-Kaderi lahkumist tegevusväljalt kaotas Alžeeria vabadusvõitlus juhtiva keskuse. See võitlus jätkus küll veel palju aastaid, kuid paratamatu agoonia tähe all. Aegamööda alistasid prantslased Põhja-Sahara oaasid, mõlemad Kabiiliad ja Aurès-mäestiku. See oli üksainus rida kohutavaid avantüüre — lootuseta vastuhakkusid ja nende veriseid lämmatamisi.

Kui need sõjad kurnasid pärismaalaste jõudu, siis läksid nad ka prantslastele midagi maksma. Nad nõudsid vahel üleinimlikku pingutust ja surmapõlgust. «Ma

ei karda teie põrgut,» ütles vana aafrika sõdur papi hirmutamiste peale. «Olen tast juba kümme korda läbi käinud.»

Seda põrguteed tuli aga aeg-ajalt ikka jälle alata. Vaevalt olid prantslased pikaliste pingutuste järel saanud Alžeerias kindlama jalgealuse, kui see uuesti kõikuma hakkas. 1870. a. sõda hävitas Prantsusmaa autoriteedi ja tühjendas asumaa vägedest, lisaks olid elanikud ärritatud mõnest valitsusvõimu sammust. Selle kõige järelduseks oli kohutav vastuhakk, mis haaras mõlemad Kabiiliad ja suurema osa Ida-Alžeeriast. See liikumine kestis kolm aastat ja selle jooksul pidid prantslased andma mitte vähem kui 240 lahingut.

Kuid seegi vastuhakk ainult suurendas pärismaalaste raskusi. Neilt konfiskeeriti pool miljonit hektarit parimat maad, neile jäetud maa eest pidid nad maksma 27 miljonit franki ja lisaks tasuma 30 miljonit kontributsiooni, millisest summast langes vaese Kabiilia osaks üks kolmandik. Ja kõige selle juures rõhutavad prantsuse ajaloolased veel vastuhakanute rüütellikku meelt mässu ajal!

Aga needki hoobid ei murdnud veel protestivaimu. Aastal 1879 oli mäss Aurès-mägedes, a. 1881 Lõuna-Oranis ja kuni sajandi lõpuni oli prantslastel tegemist kõrbe tuareegidega. Ning alles sellest peale on Alžeerias valitsenud suhteline rahu, nii et isegi maailmasõja vapustused siin suuremat vastukaja ei äratanud.

Saja aasta jooksul on Prantsusmaa suutnud endasse liita riigi, mis võrdub pindalalt ligikaudu tema enesega. Juba Alžeeria Vahemere rannik ise on üle tuhande kilomeetri pikk. Kuid selle maa vallutamine oli eriti ses suhtes tähtis, et ta tõi kaasa hiigelulatusega tagamaa Sahara ja üldse prantslaste võimu levimise Aafrikas.

Alžeeria elanikke on praegu umbes kuus miljonit, ses arvus ligi üks miljon eurooplasi, kellest ligi kolmveerand prantslased. Millise kiirusega see koloniseerimisprotsess on läinud, näeme sellest, et okupatsiooni algul oli siin ainult pisut üle kaheksasaja eurooplase.

Õieti polegi see riiklikult enam täielik asumaa, vaid osa Prantsusmaast enesest. Tema administratiivses korralduses on jälgitud tunduvalt emamaad ennast. Kuigi ta ülemvalitsejaks on kindralkuberner, siis jaguneb ta ometi Prantsusmaa kombel departemangudeks — Konstantiin, Alžiir ja Oran —, kes on esindatud prantsuse parlamendis oma saadikutega. Valimisõigus kuulub aga ainult väikesele elanike osale!

Lähemal ajal saab sada aastat prantslaste Alžeeria valdamisest. Muidugi pühitsetakse ka seda tähtpäeva patriootiliste ilukõnede tulvaga. Ja muidugi ununeb selle juures pärismaalaste seisukord tagaplaanile.

13

Blida ja Šiffa.

Saheli mägede ja Atlase vahel on sadakond kilomeetrit pikk ning poolteistkümmend lai Mitidža org. See endine merelaht on kui üksainus viljaväli. Kümnete verstade kaupa võrsub siin viinamari, vahel nii rikkaliku ja seetõttu odava saagiga, et selle koristamine end ei tasu. Ja samuti kümnete verstade kaupa kasvab siin välimuselt vähenõudlik geraanium, mis lõhnaõlide valmistamisel ometi nii väärtuslik. Selle

viljaoru lõunapoolsel äärel, Atlas-mägede jalal, poolsada versta Alžiirist, on aga Blida.

«Sind on nimetatud väikeseks linnaks,» lausub temast araabia laulik Ahmed Ben Jussef, «aga mina kutsun sind väikeseks roosiks.»

«Urida» — roosikene — see ongi Blida teine nimi. «Rooside linn» — sellisena tuntakse teda turismi keeles. Ja sellega on ta juba eeskätt ümbritsetud poeetilise oreooliga.

Kuid eelmiste lisaks on tal veel kolmaski nimi — «Kahba». Seda võib tõlkida vahest sõnaga «kurtisaan», kui mitte halvemaga. Ja selgi nimel on põhjendus, kuigi ainult ajalooline.

Blida asutas XVI sajandil Ahmed el-Kebir. Noil ajul asusid siia Andaluusiast põgenenud maurid. Nad tõid kaasa vaimset kultuuri, kuid ka kunstliku maaniisutamise, apelsinikasvatamise ja vasetagumise oskust. Piraadipealik Kheir ed-Din protežeeris neid, ehitades mošee ja muid avalikke asutisi. See oli õitsev ning elujõuline linnake.

Kuid rikka ja rahutu Alžiiri lähedus arendas temas üht teistki poolt. See kauni ümbruse ja hea kliimaga asundis sai piraatide pealinna lõbustuskohaks. Siin kerkisid janitšari-pealikute ja röövelkaptenite luksusvillad. Siia sigis kahtlasemaidki kohti, kus kulutati hädaohtliku elukutsega hangitud varandusi. Blida oli Alžiirile sedasama, mis Capua vanale Roomale. Ja polnud ime, kui islami moralistid oma poeetilises personifitseerimispüüdes ristisid kogu linnakese lõbunaiseks.

«Blida, sa kergete lõbude asukoht,» värsistab üks neist, «Blida, sa kurtisaan, sa tahad jääda ülbeks teiste ülbete keskel. Su ajalugu?... Ikka õnnelikuna oled sa näinud ainult rahumehi üle su müüride minevat. Tülpinud võitlusist, väsinud relvade raskusest või teede

pikkusest, on nad sinu juurde tulnud, et elada head elu, juua lõbude karikast. Pole määrinud veri su maad, ja kui miski punane on peegeldunud vastu su vetes, siis on need olnud vaid ennast vaatlevad koketsed lilled.»

Kuid sealsamas ahastab see araabia Jeremias linna hirmsast hävingust: «Aga kord kostis nende mägede kaja, mis kerkivad kilbina su taga, võrratu mürinana, mattes linna; maa avas enese; seitsesada su last hukkus langevate majade all.»

Kuid seegi koduotsimine ei parandanud linna kombeid: «Kui viimaks vaikus saabus, kattusid apelsinipuu oksad jälle õitega, hirmus luupaine oli möödas, ja sina, oh Blida, olid uuesti kurtisaanide kuninganna!»

See maavärisemine, millest ülal kõne ja mis hävitas linna suuremalt jaolt, juhtus märtsikuus 1825. Kümmekond aastat hiljem purustas teda vallutamissõda ja aastal 1867 langes ta veel kord maavärisemise ohvriks.

On vaja kõike seda teada, et mõista, miks see linnroos ja linn-kurtisaan pole enam see, millisena võiksime teda kujutleda. Pole säilinud puutumatult pea ükski ta endisist ehitisist. Tal on nüüd prantsuse okupatsiooni alg-aja kasarmulinna üldilme. Ta müüridevahet täidab võrdlemisi reeglipärane tänavatevõrk modern-igavate majadega. Ja isegi ta neljakümnetuhandelisest elanike arvust on üle veerandi eurooplased.

Ainult päike paistab endise armastusega, taevas on pööritav-sinine, õhk aroomilis-magus ja roosid õitsevad niisama kaunilt kui sajandite eest.

Seda kõike tunnen juba teel vaksalist. Kahel pool tänavat on apelsinipuud reas, valmiv vili kollendab keset rohelust. Sellist pilti linna tänaval pole ma varem kuskil näinud. Keset linna oleval Clemenceau-platsil

üllatab gratsioosne muusikapaviljon, millest läbikasvav suur palm levitab oma lehekrooni katusena üle ehitise. Linna pargis, kaunis Bizot-aias, punavad rooside kuhilad mammutipuude keskel. Ja siis äkki otsekui tervitus kodumaalt: sirelite õietordid tulvamas üle aiaplankude. Ning lõunalaual midagi veelgi liigutavamat: vaasid täis kullerkuppude kulda! Kuid ajaliselt oleme alles märtsi lõpul.

Ja midagi minevikustki on Blidasse ometi jäänud. See on ta kõrval olev Püha mets. Selle araabiakeelne nimi on õieti Bu Asker — Sõduri mägi, mis alles sõnamänguliselt on muutunud Bois sacre'iks. Kuid nii ongi see kaunim ja õigem.

Sest tõeliselt pole siin mingit mäge ja veel vähem meenutab siin miski sõdurit. See on madal, lausk maatükk, kaetud rooside, loorberite ja igipõliste õlipuudega. Nende keskel valendavad oma vaikimismeeleolu paar pühamehe kuubat.

Ma ei suuda kunagi küllalt imestleda kuubade harmoonilist ilu. Neis on midagi äärmiselt täiuslikku. Uni neis peaks olema niisama rahulik, nagu nad mõjuvad rahustavalt elavaisse. Ma ei tea midagi Sidi Jakub es-Šerifist, kuid ma mäletan teda ikka ta haua järgi Blida Pühas metsas.

Istun pikad ajad muhkliku, otsekui kivistunud õlipuu all, mis on näinud kümne inimpõlve sündi ja surma. Ees on päikesehele lagendik ja selle ääres kuuba sein, mille valendusest ei saa silmi pöörda. Tean, see pole ju muud, kui paljas lubjatud pind. Ja ometi elaks ta kui lakkamatut siseelu ning jutustaks mingeid vaevalt tajutavaid tarku kogemusi.

Valgus on äärmiselt intensiivne, õhk kristallselge. Ja pead tõstes näen äkki üllatusega, et hoolimata päisest päevast kuu kõrgel taevas nii heledalt paistab,

nagu mitte kuskil mujal. Ning nende kahe valgusallika kiirtes näib päeva realism ja öö romantika kui ühte sulavat.

*

Olen tõusnud vara hommikul ja asunud juba kell seitse teele. Rong läbistab esiti Mitidža oru apelsini- ja jaanikõdra-aedu, et suubuda siis Šiffa kuristikku. Ees pea lakkamatud tunnelid. Valgust vilksatab vahel ainult seevõrra, kui rong silla kaudu ühest kuristiku seinast teise müriseb. Neil valgushetkil haaravad pilgud ainult vahutavat vett, musti kaljusid, järske mäekülgi või siniseid taevalappe nende kohal.

Siis peatub rong Camp-des-Chênes'i vaksalis. Ma väljun, et kogu kuristiku teed, ligi kümmekond kilomeetrit, jala tagasi tulla.

On ikkagi veel varane tund, kuid päike helendab silmipimestavalt ja kuumus kasvab hiiglakiirusega. Suur berberite lambakari väljub parajasti kuristikust. Sellele järgneb pikk ratsaväe salk laisal sammu-rütmil. Lambad häälitsevad, hobused hirnuvad, berberid kisavad ja araablastest sõdurid rõkkavad nalja. Kõigi nende kahe- ja neljajalgsete turistide järel tolmab kuristiku suu kui suitsupilves.

Kuid kui need rändajad läinud ja tolm laskunud, jääb maastikus kõik vaikseks ning liikumatuks. Näha ainult sisalike vilkuvaid selgi rohus ja kuulda vaid vee kohinat kividel.

Poolenisti kaljusse raiutud maantee läheb esialgu piki oru paremat äärt. Ühel pool vahutab all Šiffa jõgi, teisal tõuseb järsk kuristikusein. Perspektiiv ees on ühel hoobil täis kuuma päikest ja varjude niisket külma. See on kümme kilomeetrit vahelduvat filmi.

Jõgi, raud- ja maantee ristlevad lakkamatult Blida Atlase vägevate masside vahel. Ajuti lähenevad need hingeahistavalt. Mustad kaljurahnud ripuvad pea kohal, varjates taevasina. Mööda müüre nõrguvad leeted, paisudes kuristikku kukkuvaiks koskedeks. Siis tõuseb püstloodis sein veest, ja maantee viskub üle sillakaarte teise randa. Kuskil all on näha raudtee katke, mis tuleb ühest tunnelisuust ja suubub teise.

Aga aeg-ajalt laiub kuristik oruks ja avanevad kõrged metsaga kaetud mäed. Seal on tammi, seedreid, korgipuid. Kuid kõik nii varjuvaesed, ilma heleda roheluseta, kui tolmunud, nagu üldse Põhja-Aafrika metsad. Kauguses paistavad nad koguni madala võserikuna, mida ei või võrreldagi meie metsade lopsakusega. Mäed näivad nende all ainult kui sammaldunud hiigelkivid.

Kuristik on nagu surnud. Ei liigu siin kedagi peale minu. Päike tõuseb ikka kõrgemale ja ikka järsemaiks muutuvad ta lõõmakohtade ning jahedate kaljuvarjude kontrastid. Peatun kuristiku käänakul, pilk sihitud ees avanevale mäeveerule.

Siis kuulen sealt nõrka häälitsust ja näen omapärast liikumist. Mingid väikesed hallikas-rusked kogud tõusevad aeglaselt mööda heledat rinnakut. Nad peatuvad ajuti nagu aru pidades, liiguvad siis edasi, istuvad uuesti kividel ja anduvad riiakasse mõttevahetusse. Ma jälgin neid kaua, kuni nad kaovad võserikku ja kaljulohkudesse.

Tean, need on Atlase ahvid, üks Šiffa oru haruldasemaid nähtusi.

Siin elab see *pithecus inuus*, mägimetsade ja koobaste ahv, väheldane, kohmakas, pisut karupoja-taoline loom. On elanud põliseist ajust ja elab arvatavasti veel kaua. Sest inimühiskond kaitseb teda ja tema ise pole sellele

ühiskonnale kardetav. Neil mõlemal on koguni ühiseid huvisid.

See selgub mulle eriti, jõudes võõrastemajani, millel on nimeks «Ahvioja» ja mis on pea ainsaks inimasundiseks kogu orus. Ehitised kui kindlused: kõikjal tugevad uksed ja trellid akende ees. Kuid sealsamas valitsemas nagu mingi ahvide kultus: seintel ainult pärdikute pildid, küll üksikult, küll rühmakaupa. Seda võiks pidada peaaegu mõneks ahvikummardajate kloostriks.

Selle asutise olemasolu ongi tingitud õieti neist loomadest, kuid ka neile pole ta tähtsuseta. Siin kohtuvad nimelt turistid ja pärdikud pea igapäev. Kuid see toimub ainult lõuna ajal. Küllap oleksid turistid valmis nägema oma esivanemaid ka muidu, kuid viimastele ei paku see nähtavasti huvi. Ja nii mängivad nad suurepäraselt ühte restoranipidajaga, sundides oma järeltulijaid saabuma just söögiajaks ning saades selle eest ise prii pansioni.

Kõigi tähelepanekute järgi esineb siin ikka ainult üks ahvihõim, ei iial kedagi võõrast. Temasse kuulub ühes raukade ja lastega vahest poolsada indiviidi. Nad on pooltaltsunud, isegi sel määral, et mõned otse käest toitu võtavad. Kuid sealsamas on nad ometi küllaltki ettevaatlikud, kavalad ja jõhkrad.

Kui nad meestest elutargalt eemale hoiavad, siis on nad valmis naiste käest väevõimuga pähklikorvi kiskuma. Mingi kõlbeline eelarvamus ei takista neid varastamast või rüüstamast. Ja ma kuulen lõbusat lugu sellest, kuidas nad ühe maanteel ootava auto on avanud, turisti-seltskonna moonavara nahka pannud ning kõik metsa viinud, mis vähegi viia andis. On samuti veider kuulda, et inimesed selle poolmetsiku kääbusrahva väljapaistvamad indiviidid on ristinud nimedega ja et

asjaomased ka ise neid nimesid tunnevad ning meeles peavad.

Nende elu on ühel hoobil salapärane ja hale. Nende kokkupuude rõivastatud suguvendadega on ainult veider-juhuslik episood. Kuid kuidas veedavad nad muu aja? Milline sünge üksindustunne ahistab nende meelt, istudes pimedais mägiurkais, kui väljas kihutab talvine torm ja vihm peksab külma kivi? Ei ole kindlad meie sugulussidemed nendega, kuid igatahes olid meie kaugete esivanemate kosmilise hirmu hetked sugulased nende omadega.

Šiffa oru lõpus on koobas, mis kannab Lõvi groti nime. Viimane on tekkinud küll koopa suu kohal olevast ja haruldaselt lõvi pead meenutavast kivikujust. Kuid kord on ka tõeline lõvi neis mägedes elanud. Ja siis oli nii ahvide kui inimeste elu siin palju kibedam. Nüüd on suuremaist loomadest siia ainult viimased järele jäänud. Ja neilgi on üksteise vastu veel küllalt umbusku ning halvakspanu.

*

On õhtu Blida lähedal. Olen olnud mäestiku-jalutusel mööda el-Kebiri jõe orgu. Siinsed Atlase harud tõusevad poolteist kilomeetrit üle merepinna ja nende tipud on veel praegu kaetud lumega. Päike on laskunud taevarannale ja ümbrus hämardub. Kogu päev on olnud kuum ja see jätkub, hoolimata õhtu eel tõusnud rahutust tuulest.

Olen käinud muistsel mäestiku surnuaial, kus puhkab Blida asutaja-patroon Sidi Ahmed el-Kebir oma kahe pojaga. Ja nüüd laskun ühes koju ruttavate inimestega jälle alla linna lagendikule. El-Kebiri jõe kivine säng valendab videvikus. Tsemendist kanalit mööda jookseb

vahumullides vesi. Ja hiigelvesiratas liigub tee ääres mingi hoiatav-ähvardava mühinaga.

Ikka valjemaks paisub tuul. Tolmu keerleb maanteelt, nii et raske silmi avada. Pea jooksujalu ruttava naistesalga valged riided lendlevad õhus ja katted on langenud higiste nägude eest. Tuul pillutab ehmunud toonekurgi taeva all. Ja tõusvas pimeduses kasvab mingi hädaohu tunne ning inimeste rutt muutub peaaegu põgenemiseks.

Jõuan viimaks linna. Kuid siingi pole kaitset jubeda rahutuse eest. Majade uksed ja aknad pauguvad. Allee ei kahista enam värskeid puu-, vaid kuivi paberilehti. Palmioksad vehivad ägedalt kui traatlehvikud. Inimesed ruttavad majadesse, sulgedes tuulega heitlevaid uksi. Ja siis kuulen juhuslikult langetatud sõna: siroko.

See rabab mind ja üllatab. Seegi erineb täielikult eelteateist ja kujutlusist. Ja ma rõõmustun ning ehmun ühtlasi, et sedagi saan siin tunda, lisaks nii varasel aastaajal.

Tuleb ümber hinnata kogemusi. Oleme ikka harjunud siduma tuule mõistet värskuse ja jaheduse tundega. Kuid nüüd jooksen ühe maja tagant teise taha, otsides jahedat varju tuule eest. Sest avarail tänavanurgil paiskub see näkku nagu rammestav leil.

Algatub meelde mingi samalaadne kogemus aastakümnete eest. See oli kord Genuas, mu esimesel õhtul Vahemere ääres. Just niisama üllatas mind siis majamasside vahelt rannale jõudes soe tuul, mis tuli lõunast üle pimeda mere.

Kuid see Aafrika hingus oli siis pehme ja paitav. Siin käib ta aga juba närvetav-kõrvetavalt üle Blida roosiaedade. Ja milline võib see olla veel sealpool mägesid, kõrbe lagendikul! Seal on ta juba surma käskjalg, kelle kaisutuses lämbub hingeline.

Kuhu kiirustavad läbi tuiskava tänava need tuulega heitlevad inimesed? Järgnen neile ja saabun linna katedraali ette. Selle lahtisest uksest langeb hämarat tulehelki pimedale platsile. Hoolimata hilisest õhtutunnist on kirik täis palvetavaid või jahedust otsivaid inimesi.

Peaaltar on peaaegu pime, selle vastu kumavad aga kõrvalaltarid küünla-vihkudest. Ja käimas on imelik jumalateenistus: preester ringleb ühes kooripoistega ümber kiriku, lauldes koos kogudusega iga altari ees Issameiet. See kestab kaua. Ja ma ei tea, kas on seesugune öine jumalateenistus siin kujunenud ainult siroko ajaks.

Laman võõrastemaja voodis ja püüan magada. Kuid see pole võimalik kuumuse ning mühiseva tuule pärast. Seinad võnguvad, aknad lõgisevad, kinnised uksed pauguvad. See pole enam õieti tuule hääl, vaid mingi närveldav ragin, nagu ringleks kolm trammivagunit mu voodi ümber. Ja mõtted heitlevad ses häältekaoses sinna-tänna.

Blida, Blida... Olen pidanud seda kohta siiski kuidagi tundma enne siiasõitu. Kuid kuidas ja mil puhul?

Ning siis algatub äkki meelde. Kas ei peatunud siin hetkeks Tarasconi Tartarini vanamoeline postvanker, kui see kuulus kütt oli minemas «türkide» maale oma veelgi kuulsamale lõvijahile? Ja kas ei astunud just siin sõidukisse üks pähkelpruuni ülikonna, nahkmapi ja vihmavarjuga väike vanamees, et veel omaltki poolt naeruvääristada Tarasconi Don Quijotet ning Sancho Panzat?

Vaene Tartarin! Sinuga on tehtud paha nalja, narritades kahes suunas: esiteks, et Põhja-Aafrika otse kihiseb lõvidest; ja teiseks, et neid siin üldse pole. Tõeliselt on neid leidunud Atlases kuni meie päevini, kuigi väga harva. Ja peale nende elab siin veel pantreid, šaakaleid,

hüääne. Neid kõiki pole suutnud veel lõpuni hävitada vihmavarjudega isandad, nagu Chassaing, Gérard või Bombonnel. Kuid neid ei näe igapäev, nagu ei näe meie kodumaal karusid, hunte ja ilveseid, keda aga seal ometi elab.

Lõvijahi kujutlused segunevad uneraugeis ajudes siroko tuule ulungiga. Magan ja ei maga, valvan ega valva ka. Kogu olevuses on palavikuline rahutus.

Ei ole Aafrikas vahel hea Tartarinil nii Tarasconist kui Tartustki.

14

Oran.

Pikal sõidul Alžiirist Orani liigud nagu ühest äärmusest teise. Ühel pool Põhja-Aafrika mägimaastikud kivikalmete, kääbustaimede ja toonekurgedega. Teisel orgude euroopalik elu, küpressidega piiratud apelsiniaiad ja traktoritega haritud viljaväljad. Kahe maailma kultuur ühineb siin kaunimalt kui kuskil sel kultuuriristluste maal.

Siis laiuvad lagendikud, ilma et aga mäed kuskil silmist kaoksid. Maastikku läbivad suured jõeuurmed vähese veega. Kahel pool niidud haruldases lillerikkuses: punased, kollased, lillad, valged. Tulvavesi on viinud raudteesilla, — läheme jala läbi lillede kirenduse.

Ja jälle sõit ning jälle vastuolud. Istuvad kõrvu neegrinaine ja kehv inglane. Äkki poetub neegri vitskorvist esile mingi ruske sajajalgne. See on läila loom, kolm-

neli tolli pikk. Inglane hüppab ehmatusest kas või laeni. Kuid neegrinaine tapab sajajalgse näppudega.

Siis sigib tüli hispaanlaste ja araablaste vahel. Kord sünnitasid nad koos kultuurse mauride segatõu. Kuid suurem osa jäi neist segunemata, ja need on vihavaenus tänapäevani. On palju röökimist ja kätevehkimist ning keelte paabelit, millest võtab osa kogu vagun. Ja hädavaevu suudavad prantslased tüli lahendada, enne lööminguks minemata.

Aga õhus endaski on midagi kontrastilist. Vara hommikul oli Blidas veel siroko kuumus. Oleks arvanud, et päevane raudteesõit kujuneb põrguks. Kuid mitte midagi selletaolist. Ainult kaunis päikesepaistene, peaaegu tuulevaikne päev. Kuid sedamööda, kuis läheneb õhtu ja Vahemeri, toimub ilmaga jälle ime. Ei ahista enam Aafrika kuum hingus, vaid miski muu, palju kodumaisem.

*

Usun, et Oraniski võib olla tuulevaikseid kevadpäevi, mahedaid suviõhtuid ja täheselgeid sügisöid. Usun, et sealgi võib meri sinada siidina, majad valendada vastu põuataevast ning pidudes rõkata inimrõõm.

Kuid mina mäletan seda linna ainult tuulte tallermaana, silmipimestava tolmutuisuna ja rannavee raugematu raginana. Oran — orkaan! Oran — hall majade mass kihutavate pilvede all! Oran — külm inimkodu vahutava Vahemere veeres!

Sel juhuslikul valgustusel näib mulle isegi Orani ajalugu rahutu-tuulisena. Saabudes sisemaalt, üllatavad siin sootuks teised traditsioonid. Ei, see linn nagu polekski enam kuum-kuivas Aafrikas. On teised siin inimesed ja ehitised, teised mineviku pärimused. Põhja

tuulispea keerutab siin rahvusvahelist tolmu mööda euroopaliku linna sirgeid tänavaid!

Tõsi, tuhande aasta eest rajasid sellegi linna küll muhameedlased. Kuid omapärasel viisil saabusid need prohveti pojad Euroopast. Need olid nimelt hispaania maurid. Ja hiljem valitsesid linna terveni kakssada aastat juba hispaanlased-kristlased. Kadusid mošeed ja alcázarid, andes aset katedraalidele ning gooti-lossidele. Siis veel üks sajand risti ja poolkuu võitlust, kuni maaväring linnale peaaegu lõpu tegi. Ning viimaks võtsid prantslased ta üle, et arendada teda saja aasta jooksul suurlinnaks.

Lõpuks ainult geograafiliselt Aafrika linn. Prantsuse okupatsiooni algul oli siin ainult 3 800 elanikku, neist 2 800 juuti, 750 eurooplast ja vaid 250 araablast. Ja praegu on saja viiekümne tuhandelisest elanikearvust üle 85 tuhande prantslased, 40 tuhat muud eurooplast ning ainult 25 tuhat araablast.

Rahvuste ja kultuuride tuulispead on puhunud sel mägisel rannikul ning puhuvad praegugi. Maru peksab räsitud palmilehti vastu undavaid telegraafitraate. Kõle tuul lükkab mööda tänavaid pintsakuis eurooplasi ja burnustes araablasi. Ning taevas kihutavad pilved varjutavad nad kõik ühteviisi hallideks.

Püüan näha ses möllus, mis näha võimalik.

Keset linna on muuseum ja selles euroopa maale ning portselani. Kõik see pole paha, kuid selle nägemiseks ei tulda Aafrikasse. Ja jälle lükkab tuul mind mööda tänavaid.

Kuskil vanalinnas on kõledad müürikäigud ja trepistikud. Pea kohal muistne hispaania värav: bareljeefvapid lõukoerte ja kroonidega nagu kuskil Burgoses või Toledos. Huu! — tuul tõmbab käikudes undavalt kui korstnas!

Siis üleval mäeveerul Džama el-Paša — Paša mošee. Ehitatud alles XVIII sajandi lõpul, hispaanlaste võimu langemise mälestuseks. Ja ehituskapitalid saadud vangi langenud kristlaste müümisest. Nii siis ometi midagi «tõsi-aafrikalist»!

Avaneb kaunis parkettõu palmide ja apelsinipuudega. Ühes nurgas suliseb sale purskkaev marmorpaviljonis. Mošee kuppel tõuseb sees võrratu-harmooniliselt. Selle all istuvad habemikud mehed liikumatult mattidel.

Kuid seegi tõsi-aafrikaline oaas on aralt endasse tõmbunud. Templivaht räägib tagasihoidlikult, nagu vabandades oma ülesannet. Ja palvetajad-habemikud ei heida minule ainustki vihast pilku, nagu harilikult. Ei, nad ei mõtlekski mu hinna eest mošeesse mõnd uut portselantahvlit muretseda, kuigi võim oleks nende käes.

Ja siis tunnen ma külma ning tõmban juba palvesaali matil istudes kingad jalga. Vaht seisab häbelikult naeratades juures. Pühaduse teotus — tõsi küll, kuid eks tasuta see suurema jootrahaga!

Ning mošee väraval haarab mind maru uuesti oma hõlma. Ta lükkab mind mööda suurepärast Letangi promenaadi, ümber muistse hispaanlaste kindluse. Ühel pool mustad hiigelmüürid, teisel äkiline mäerinnak tuules rabelevate puudega, all valgeharjaline märatsev meri.

Aeg-ajalt avanevad väljavaated Orani ümbruse vägevale maastikule. See seal on Murdžadžo mägi Püha Risti kindluse ja neitsi Maarja kabeliga, see seal Nõela neem ning Lõukoerte mäestik. Kuid kõike seda ei saa ma lähemalt vaadelda. Ainult edasi, edasi, — muidu viskab maru mu alla kuristikku!

Ja nii jääbki mulle siit selgema pildina meelde ainult

müüri ääres magav neeger. Ta on enese üle peakaela mantlisse mässinud, üksnes ta asfaltmustad sääred on paljad. Nii lamab ta liikumatult kuristiku äärel. Kuis püsib ta seal, miks ei veereta maru teda alla?

Pean arvama teda samaks meheks, keda nägin mõne aja eest Biskras. Siis neelas ta tingeltangli õhtul mitme frangi eest vaskraha alla. Ja kapitalidega inimest ei tõsta tuul juba nii kergesti õhku!

Mina aga rändan ikka ühest tänavast teise. Olen juba täiesti tuule ori. Kui pöördun raekoja platsile, tahab marukeerd mind selili lüüa. Vaevalt saan veel oma tahtmist mööda asfaldile heita, siis lendab tuulispea must üle. Ümber aga rabelevad pidet otsivad inimkogud ja lendab midagi lopendades.

Siis saabub õhtu hämarus. Kohvikute riideräästad plagisevad, aknaluugid pauguvad. Suurlinna ragin kaob looduse algmüha sekka. Kõrvad huugavad.

Seisatun ühes tuulevarjulisemas põiktänavas. Vastas on seitsmekordne euroopalik ehitis, ühetooniline ja igav kui kasarm. Aknad-uksed on kinni, kõik näib nagu surnud.

Kuid siis peatuvad äkki mu silmad maja kolmanda korra kohal mingil liikuval punktil. Akna all on kitsas metallpalkon ja selle võrestiku kohal askeldab mingi hall olend. See on väike ahv.

Ta hoiab kord esimeste, kord tagumiste kätega aknaraamidest kinni ja liigub rahutult üle ruutude edasitagasi. Ta koputab sõrmega vastu klaase, ootab, varjutab siis silmi kätega, paneb palge otse vastu akent, vahib sisse, raputab siis pead ja algab uuesti. Tuul sasib ta halli karva, pööritab seda nagu linavälja.

Vaene loom, — seal ruutude taga on ta kodu. Ta on lahtisest aknast välja tulnud ja palkonil mänginud.

Kuid siis on tuul akna kinni löönud või inimene selle sulgenud, märkamata ahvi väljasolu.

Ja nüüd on saabunud hämar ning kõle õhtu. Huu, kuidas tuhiseb tuul! Kuidas tõmbab külm läbi! Kuhu on kadunud seegi tuhm valgusallikas, mis kumas päeval pilvises taevas?

Ja ahv muutub üha närvilisemaks. Ikka suurema ahastusega rabeleb ta ruutude taga. Ta koputab, ta piilub, ta ringutab käsi. Kas siis tõesti keegi ei kuule? Kas on nad seal sees magama jäänud või surnud? Ja jätnud tema siia külma öö ning pilkase pimeda kätte?!

Haledaid mõtteid huljutab see pilt... Kuidagi on minugi taga aknad kinni löödud, mindki on jäetud tuulise pimeduse kätte... Kuhu minna, kuhu minna ses külmas, võõras linnas?...

*

Mõne aja pärast virgub aga jällegi mu enesekaitseinstinkt. Ei, sellest melanhooliast peab pääsema! See on jälle neid tujulangusi, mis tingitud üksindusest ja väsimusest. Varju selle spliini lõõtsuva tuule eest!

Mis on siis lahti ses linnas, millega võiks täita seda igavat õhtut? Muidugi, Oran on seks liiga euroopalik linn, et võiksid siin küsimusse tulla araablaste lõbud. Niisiis, milline prantslaste kontsert, teatrietendus või isegi kino?

Ostan armetult tuulega heitlevast kioskist esimese juhusliku ajalehe ja astun esimesse ettejuhtuvasse kohviku. Kuid imelikul kombel puuduvad ses lehes pea täielikult kuulutused, selle vastu on aga muu tekst enam kui huvitav.

See on väike nädalaleht «L'Union Oranaise», asutatud a. 1896 Samuel ja Mardochée Chalomi poolt. Niisiis kohalike juutide häälekandja. Kuid käesolev num-

ber on huvitaval kombel pühendatud just ühe juudi karjääri paljastamisele.

Ma ei teadnud, et viimasel ajal on Orani linnapeaks olnud härra doktor Molle, ja arvatavasti ei tea seda ka lugeja. Niisiis, Orani linnapeaks on doktor Molle. Kuid ühtlasi on ta ka kohalike antisemiitide, hurraapatrioodite ja ultrakatoliiklaste ninamees. Viimaste abil ongi ta teinud oma karjääri linnapea kohale. Kuid praegu on päevakorral parlamendi valimised, ja miks ei peaks ka linnapea kasutama oma populaarsust. Valimiskihutus on keemispunktil, dr. Molle tegutseb, närused juudid ja Prantsusmaa vaenlased — vabameelsed saavad kuulda, mis on nad väärt! Ning triumfeerivale aafrika linnapeale paistavad juba Bourbonide palee müürid üle Vahemere nii ligidastena. Veel viimne pingutus — ja võit on täielik!

Kuid just sel silmapilgul ilmub «L'Union Oranaise'i» kõhetu nädalanumbrike juhtkirjaga, millel kurjaennustav pealkiri: «Juudivastane Schmoll, nimetatud Molle'iks, on Tšehhoslovakkia juut!»

Ja siis järgneb paljastus paljastuse järel. Omad mehed on jälginud oma mehe perekonnalugu kuni algallikani, kuni Määri Znaimi getoni. Kes võikski seda paremini teada kui nad ise! Ja nii kuuleme, et Schmollide suguvõsa on saabunud Põhja-Aafrikasse kahe nime all: Chemouyelid ja Molle'id. Kuna esimesed on asunud sinna juutidena, siis on viimased enne seda peitnud juba kõik oma päritolu tunnused. Nende viimaste rännak on olnud keeruline. Üks osa neist on läinud Türgi-, teine Saksamaale. Viimased on kandnud juba Moll'i nime, mis Elsassis on muutunud Molle'iks. Ja sealt ongi nad siis levinud mitmesse paika Prantsusmaale, kuni nende viimne võsu kroonib Orani linnavalitsust, kuhu ta on pääsenud just juudivastaste abil.

See alles on paljastus! Ja kogu «L'Union Oranaise'i» number on pühendatud ainult Molle'i küsimusele. Kõik väiksemadki uudised ja märkused puudutavad ainult teda. Ning linnapead ei kutsuta siitpeale enam teisiti kui «Schmoll, nimetatud Molle'iks». Jah, teda kutsutakse koguni «rabi Schmolliks»! Omalt poolt teatavad juudid, et neil pole ju õieti midagi selle vastu, et Orani linnapeaks on juut. Nad nõuavad ainult, et see juut juudivaenlust ei jutlustaks.

Ja kõige lisaks, ärgu arvatagu, et Molle ise ei tea oma tõelist algupära. Ei, ta on sellega veel otseses ühenduses. Ta oskab veel juudi keeltki ja on oma juudivastase kihutustöö jaoks ise tõlkinud Talmudi. Jah, koguni oma karjääri Oranis on ta alganud oma kaasvendade abil. Molle'il olevat nimelt ajaleht «Petit Oranais», mille asutajana mainitakse «Ch. Vidal». Nüüd aga teatab Mardochée Chalom, et see «Ch. Vidal» pole keegi muu kui tema enese vend Samuel Vidal Chalom, kes oma lehe Molle'ile edasi andnud. Ja viimane on siis jälgede peitmiseks isegi lehe asutaja juudipärase nime prantsustanud!

Küsimus on hakanud mind huvitama! Olen juba unustanud esialgse sihi, miks ostsin ajalehe. Misjaoks veel muid lõbustusi peale selle kodanliku valimiskampaania etenduse!

Ah nii, et dr. Molle'il on oma ajaleht? Hüva, vaadakem, mis kirjutab siis see käesolevast asjast. Ja ma olen uuesti tuulisel tänaval, ostan jälle lehe ning astun teise juhuslikku kohviku.

Tõsi, «Le Petit Oranais» toimetajaks on dr. Molle, samuti kui lehe asutajana mainitakse «Ch. Vidal'i». See on juba võrdlemisi suur igapäevane leht, nagu kohanegi linnapeale. Lehe eesotsas on juudivastaste haakrist. Ja teisel nurgal on trükitud rasvaste tähtedega:

«Hr. Boluix-Basset ütleb, et meie valetame. See on sama, kui varas karjub, et teda varastatakse.»

Kuid «Le Petit Oranais» käesolev number on ilmunud «L'Union Oranaise'iga» nähtavasti samal ajal ega tea viimase paljastusist veel midagi. Sellevastu jutustab ta alles dr. Molle'i triumfidest kihutuskoosolekuil. Viimane neist on olnud Oranist eemal, Mers el-Kebiris. Milline menu, misuke entusiasm kuulajate keskel, määrased aplausid! Vaene Boluix-Basset on täiesti löödud mees, kadunud, otsas! Aga Molle'iga algab uus ajajärk Prantsuse poliitikaelus.

Dr. Molle'i häälekandjast on mulle kõigepealt selgunud, et tema võistlejaks valimistel on advokaat Louis Boluix-Basset. Kuid kui on juba kandidaat, siis peab tal olema ka häälekandja. Ning mu saagiks järjekordsel tänaval-käigul on «Le Réveil Oranais», mille toimetajaks on Boluix-Basset.

See on kaheleheküljeline lehekene, asutatud nähtavasti ainult valimiste ajaks. Avades ta uue kohviku laual, leian kohe üle lehekülje ulatuvad sõnad: «Hr. doktor Molle ei löö meid veel terroriga!» «Ülekohtu, laimu ja vägivalla vastu!»

Selgub, et Mers el-Kebiris on olnud õieti Boluix-Basset' poolt korraldatud kihutuskoosolek. Kuid Molle on ilmunud kohale malakatega varustatud «noormeeste» seltsis, et koosolekut nurja ajada. On olnud palju kisa ja rüselust. Kuid lõpuks on Boluix-Basset saavutanud siiski täieliku võidu ja valijate vaimustus tema programmist on olnud otse sõnulkirjeldamatu!

«L'Unioni» paljastusist ei tea aga ka «Réveil» veel midagi. Kuid millise tooni ta siis omandab, kui see vesi tema veskini ulatub, seda võib alles kujutleda!

Õhtu on juba hiline, kuid mina vahetan endiselt lehti ja kohvikuid. Pikkamööda muutub mu ümbrus, vahel-

duvad kohvikuvõõrad ja tänaval-liikujad. Kuid endisena püsib tolmu lõõtsuv tuul ja kihutuskirjanduse sõnastik. Ikka uued ja uued lehed, kuni viimaks leian kas «L'Echo d'Oran'ist» või «La Dépêche Oranaise'ist», et sotsialistide kandidaat olevat teatanud oma loobumisest. Tema tervis ei pidavat enam vastu!

Kord Boluix-Basset all ja Molle peal, kord Molle all ja Boluix-Basset peal... Siis aga vilksatavad meelde juudist kristlase Heine sõnad:

Welcher Recht hat, weiss ich nicht,
Doch es will mich schier bedünken,
Dass der Rabbi und der Christ,
Dass sie alle beide stinken.

(Kellel õigus — ma ei tea, kuid mulle näib lausa, et niihästi rabi kui ka kristlane — et nad mõlemad haisevad.)

Ja siis piisab kõigest sellest mullegi. Tahtsin minna teatri, sain aga tsirkuse osaliseks. Kuid lõpuks on see ükskõik, kui aga see igav, tuuline õhtu möödus.

On juba hiline öö, kui viimaks koju lähen. Tuul ajab endiselt tolmu näkku, lehekiosk on upakile, makulatuuri lendab õhus. Peatun jälle varjulises põiktänavas, seitsmekordse maja ees. Kuid selle fassaad on pilkaspime, nii et silmad midagi ei seleta.

— Ja nii viingi Oranist kaasa kaks lahendamatut saladust. Ma ei saa nimelt iialgi teada, kas pääses ahv tuppa ja dr. Schmoll, nimetatud ka Molle'iks, Bourbonide paleesse. Sest küllap olen järgmise päeva õhtul juba kaugel siit, ja ma ei kuule vist enam kunagi nende saatusest.

15

Tlemsen.

Uuesti on raudtee kerinud enese kaheksasada meetrit merepinnast kõrgemale. Jälle kihutab ta mööda viadukte üle kuristikkude, tungib tunnelite kaudu läbi mägede ja lookleb ussina mööda orgude ääri. El-Uriti kaskaadid langevad ta kõrval kristalljugadena türkiissinistesse tiikidesse. Kuni lõpuks avaneb ees Lääne-Alžeeria viimane suurem linn Tlemsen.

Alžeeria Granada ja Firenze — nii on teda nimetatud. Ses ülistuses on kahtlemata liialdust. Tlemseni kultuurimälestisi on raske kõrvutada nende linnade tippsaavutistega. Kuid ta üldilmes ja teda ümbritsevas õhkkonnas on ometi midagi, mis algatab meelde just noid kultuurikeskusi. See on mingi elu ja ilu täielikkuse tunne, mis siin samuti üllatab. Päike, inimene ja kunst — nii meeldiv-sõbralikena pole ma neid Aafrikas kuskil näinud. See on õnne tunne, mis liitub Tlemseni mõistega.

Nagu ikka säärastes kohtades, nii ei taha ma siingi esimesel päeval midagi kavakindlalt vaadata. Tahan unustada reisijuhid, linnaplaanid ja ajaloolised arutlused. Tahan näha, mis ainult juhuslik õnn pakub, ja leppida sellega. Ning vahest on Tlemsen just säärasest seisukohast kõige veetlevam.

Tilmisan — nii on ta nimi berberi keeli. See nimi on tuletatud veeastjast, ja midagi päikese paistel helkivast veest on ses linnas. Lopsakast tasandikust tõusval mäeveerul kerkib ta müüridega piiratud nelinurk. Suur osa

temagi tänavaist on keerulis-sopilised, kuid ilma selle sünguseta, mis omane selle maa vanadele linnadele. Kõikjal madalad majakesed päikese helenduses, mis kuldab kauniks isegi agulite kehvuse. Ja mulle näib, et ka linna neljakümne viie tuhandelise elanikehulga meeldiv üldilme oleneb sest päikesest.

Kuigi mitte riiklikult, siis vähemalt ajaloolis-kultuuriliselt kuulub Tlemsen juba Marokosse. See kultuurilinn on tolle näiliselt nii ebakultuurse maa eelpost idas. Asetsedes praegu ainult paari raudtee-tunni kaugusel piirist, oli ta ka mineviku liiklemisvõimaluste puhul sellele võrdlemisi lähedal. Midagi maastikus, inimestes ja kogu elulaadis on siin ühist Marokoga. Ning isegi viimase raha maksab siin juba igapäevase vahendina.

Tlemseni elanike põhielemendi moodustab muidugi üldine araabia-berberi rahvusaine. Kuid selle pinnal võib ometi märkida mõningaid erinevaid tüüpe. Siin on tähtis osa hadaaridel — valgeverelistel mauridel. Nendega on liitunud kulughlid — türklaste ja pärismaalannade järglased. Lisaks tuleb veel suur arv juute ja vähesel määral neegreid. Need nii erinevad elemendid on aga ühinenud nähtavasti õnnelikus proportsioonis. Ja lõpptulemuseks on just rahva enda haruldane sümpaatsus.

Tähtsamaid turismilinnu — ja ometi kõige vähem parasitismi! Elujärjelt mitte jõukas — ning pea täiesti ilma kerjusteta! See juba tähendab midagi Aafrikas.

Soliidsus ilma uhkuseta, lahkus ilma tagamõtteta ja sallivus isegi usu asjus — seda kõike võib nimetada juba kõrgema kultuuri avalduseks.

Võib-olla on kristlane siinselegi usklikule selle sügavamas südame põhjas ikkagi ainult *kelb* — koer — ja *džifa ben džifa* — raipe poeg raibe. Kuid ta ei väljenda

seda milgi moel. Isegi mitte mošees, kus muidu on suhtumine ikka pisut vaenulik.

Just pühaskojas kohtangi siin suurimat takti ja viisakust. Kui palun näidata mulle vanu Koraani väljaandeid, siis tehakse seda kõige lahkusega ja lehitsetakse mu ees, nii palju kui soovin. Kui aga neid oma mõtlematuses ise tahan puudutada, siis takistatakse seda vaikse naeratusega: vabandage, see on kahjuks keelatud, olete uskmatu. Kuid sellise jumalamehe rõõmuks oleksin meeleldi usklik.

Samasuguse lahke suhtumise osaliseks saan aga teisegi valitseva usu liikmete poolt. Kui pärin juudi suurmehe Rabb Ankaua haua järele, siis vastatakse küsimusega, kas ma ise olen juut. Kuid hoolimata mu eitavast vastusest juhitakse mind ometi, nii palju kui vähegi võimalik. Hiljem võtan ma erilise andumusega osa ühest juudi matusest ja kõnnin laulvate ning hiiglasuurt vaipa kandvate poisikeste taga linnast kuni surnuaiani. Ja seal leian ma muhameedlased-töömehed juudile hauda kaevamas.

Hoolimata oma geograafilisest vahepealsusest ja elavast läbikäimisest naabritega, on Tlemsen ometi rohkem säilitanud vanu kombeid kui vahest ükski teine linn Alžeerias. Seda ei põhjusta ainult ta sisemaa mäestikulinna asend, vaid vist küll ta elanike algupära.

Kui Tuneesia ja Alžeeria rahvamuusika võrsub pea täielikult Egiptuse allikaist, siis harrastab Tlemsen veel vanu Granada laule, mida kutsutaksegi nimega *gharnata*. Ja siin viljeldakse veel sootuks erilist *haufi* laulu, mida leelutavad noored mehed ning naised suisel ajal aia kiikedel. Need kerged helid kostaksid kui renessansi päikesepaistelistest päevadest.

Kogu ses elulaadis ta värvirikkuse ja rõõmuga on midagi kerget-suvelist. Ja mind otse põrutab teade, et

eelmiselgi talvel on siin lumi olnud üle kahe meetri paks. Peatänava päevapilt hangede ja härmas puudega on kui nägemus sootuks teisest maailmast.

*

Praeguse Tlemseni asutas XI sajandi lõpul almoraviidide vürst Jussef Ben Tašfin. Siis kutsuti linna Tagrartiks. Almoraviidid põlvnesid kõrbe nomaadidest ja olid nõnda siis berberid. Ning just berberlikku algupära tuleb silmas pidada selle linna arenemises.

Kuigi araablased olid maale tunginud ja nende usk üldiselt vastu võetud, siis säilitasid algelanikud veel kauaks oma poliitilise mõju. Ja Tlemsen oli just neid keskkohti, kus see mõju enam-vähem selgelt avaldus. Ning see linn jäi kogu keskaja läbi nn. Maghreb el-Aksa, s. o. Äärmise Läänemaa pealinnaks.

Eriti võimsaks paisus see riik umbes 1240. aastast peale, mil pääses valitsema Jaghmorassen Ben Zian. See oli berberite suurimaid riigimehi ja väejuhte. Kogu tema valitsemisaja läbi kestis pea lakkamatu sõda. Üksnes araablaste vastu võttis ta ette terveni 72 ekspeditsiooni. Ja lõpuks kaalus ta sõna pea kogu Põhja-Aafrikas.

Jaghmorassen oli lihtne berberi sõdur, isiklikult väikese haridusega ega osanud isegi araabia keelt. Kuid ta soosis haruldasel määral teadust, kunsti ja kirjandust ning tema aeg tähendab suurt kultuuritõusu sel maal. Tlemsen oli siis idamaa teadlaste ja luuletajate koondumiskohaks. Siin rajati mošeesid, koole ja muid haridusasutisi. Isegi Jaghmorasseni diplomaatilised kirjad olid koostatud rütmilises riimproosas, nagu imestlevad kaasaeglased.

Jaghmorassen valitses ligi poolsada aastat. Ta oli usklik muhameedlane, kuid kaugeltki mitte fanaatik.

Nii oli isegi ta ihukaitseväes kaks tuhat kristlast-odameest, nähtavasti hispaanlased. Ja need ta viimaks surmasidki.

Kuid sellega ei peatunud veel Tlemseni tõus. Jaghmorassen Ben Zianile järgnes zianiitide dünastia, mis püsis võimul veel veerand tuhat aastat. Kogu selle aja oli Tlemsen ehk Talensin, nagu teda siis kutsuti, tähtsamaid linnu Põhja-Aafrikas. Ta elanike arv tõusis vahel kuni 125 000-ni. Tema kaudu käis kaubandus Euroopa ja Sise-Aafrika vahel. Ta oli jõukas, haritud ja kunstiküllane. Eriti hiilgav oli aga tema kuninglik õu.

Tolleaegsed araabia kroonikud ei jõua kõigest sellest küllalt jutustada. Nii kirjeldatakse Abu Tašfin I-se paleed kui imemaailma. Selles oli kõigi harulduste hulgas kunstlik hõbepuu, mille oksil laulsid mehaanilised kuldlinnud. Abu Hammu Mussa II korraldas suurtele võõrashulkadele pidusid, kus põlesid sambasuurused tunglad ja tuunikaisse riietatud paažid lõhnastasid ruume parfüümidega. Ta loss oli samuti täis imeväärseid esemeid, isegi selliseid, mille valmistamist ei võimaldaks praegusedki tehnilised oskused.

Teatavasti olid idamaa õuekroonikud küll suured luuletajad. Kuid käesoleval korral kinnitavad nende andmeid osalt teisedki allikad. Nii kõneleb ka kuulus reisija Leo Africanus Tlemseni linnamüüride haruldasest kõrgusest, sultani lossi suurepäraseist ehitisist, aedadest ja purskkaevudest.

Kahjuks ei näe me nüüd kõigest sellest enam midagi ega või otsustada ka kroonikute täpsuse üle. Kõnesolnud palee oli nn. Mešuari kindluses, mis ehitatud a. 1145 Jussef Ben Tašfini poolt. Kuid nüüd võime imestleda ainult veel selle kindluse vägevaid müüre. Juba linna valdamisel ei leidnud prantslased nende

vahelt muud kui varemeid. Ja omalt poolt ei osanud nad sinna muud ehitada kui kasarmuid.

Tlemsenis säilinud rakenduslikud suurteosed kuuluvad pea erandita kirikukunsti alale. Nad on pärit pea kõik samast ajast ja vaimust kui Fessi ning Granada omad, s. o. XIII ja XIV sajandi vahemailt. Kuid sellistena kuuluvad nad parimate hulka kogu Põhja-Aafrikas.

Tlemsenis on üle kolmekümne mošee. Nende enamikul puuduvad minaretid. Kuid kus need leiduvad, seal leiduvad nende tipus ka toonekurepesad! — Kunstilise huvi seisukohalt oleks aga põhjust peatuda eriti kolme mošee juures.

Džama el-Kebir — Suur mošee on peaaegu keset linna. Ta on valminud a. 1135. Tema palvesaal on viiskümmend meetrit pikk ja kakskümmend viis lai. Lihtsad lumivalged sambad kannavad sakilisi või hobuseraua-kujulisi kaari. Põrand on üleni kaetud vaipadega. Suurest kuplist laskub lühter 366 küünlaga, mis põlevad ramadaani lõpul. Pärimuse järgi on Jaghmorassen ise maetud templisse mihrabi lähedale. Tema dünastia liigete panteoniks on aga mošeega ühendatud kaunis kuuba.

Midagi heledat ja õhulist on kogu ses vanas jumalakojas. Pääsukesed liuglevad lahtistest ustest sisse ja tiirlevad sammaste vahel. Palvetajate silmad jälgivad neid, ning esimest korda näen ma nende habemes nägudes nõrka naeratust.

Kuid veelgi hele-harmoonilisema mulje jätab mošee õu. Templi monumentaalsed väravad avanevad selle päikesevalgusse. Keset õue olevad jalgade pesemise basseinid on üleni kirjud arabeskilisest portselanist.

Ning sel reisil olles tõusen ma viimast korda minareti tipule. Vaade sellelt tuhmjas-valgele linnale ja

kahvatu-rohelisele maastikule on imeväärne. Miski ei inspireeri siin müstikat ega tee inimest eluaraks. Ainult täis suurt jaatust võib siit kosta muezzini hüüd: «Jumal on suur! Alanduge palvele!»

Teise mošeena tuleks mainida Sidi el-Haluid, mis asub juba väljaspool linna. Ta kannab õieti Abu Abd Allah eš-Šudi nime, kes oli kohtunikuks Sevillas ja sai hiljem Tlemsenis üksiklaseks. Ta suri a. 1337 ja maeti selle mošee lähedale. Osa mošee sambaist on oonüksist, ta seedripuust lagi haruldaselt peen, ta rohkearvulised laelambid fantastilis-mitmekesised. Minarett on pea üleni kaetud ornamentide pitsiga. Kunstiliste üksikosade poolest ületab see mošee igatahes Džama el-Kebiri.

Kolmas tähtsam jumalakoda, Sidi Bu Medin, on el-Eubbadis. Viimane on juba Tlemsenist paar kilomeetrit eemalolev iseseisev pärismaalaste linnake. Ta kunstilise tähtsuse ja ühtlasi ta asukoha tõttu suurema linna kõrval võiks teda ehk võrrelda Monrealega Palermo ja Fiesolega Firenze juures. Järsul mäeveerul, õitsvate aedade keskel, omaette mineviku ja oleviku traditsioonidega, kuid siiski tihedas ühenduses suurema naabriga — nii on ka el-Eubbad.

See linnake on saanud oma tähtsuse sellest, et siia on maetud üks islami-maailma tuttavamaid suurmehi — õpetlane ja pühamees Šoaib Ibn Hussein el-Andalusi, rahvakeeli Sidi Bu Medin. See oli sündinud Sevillas umbes a. 1126, töötas siis õpetlasena Hispaanias ja mitmel pool Põhja-Aafrikas, käis Mekkas ning kutsuti viimaks Marokosse Marrakeši. Teel sinna suri ta Tlemseni lähedal ja ta laip toodi el-Eubbadi. Selle jäänuse omamine mõjutas sel määral linnakese saatust, et asundist ennastki hakati kutsuma pühamehe nime järgi.

El-Eubbadi on peaaegu võimatu pääseda ühegi sõidu-

kiga. Kuid eksides vähegi õigeilt radadelt, jõuan ma sinna veel äärmiselt keeruliste teede kaudu — peaaegu üle müüride ja läbi keldrite. Sellest küljest on linn nagu mingi varemete, koobaste ja kiviurgaste labürint. Ei ela siin ühtki eurooplast ega ole seda maailma puudutanud veel miski värskem vaim.

Kunstilinn, — tõeliselt ainult vormitud kivihunnikud, varisevad saviseinad ja maa-aluste elamute suitsenud suud! Kuid siis lööb äkki keset seda sopast kitsust helendama otsekui arhitektuurne nägemus: rühm tihedalt üksteise liitunud harmoonilisi ehitisi, mille vahelised tänavad sillutatud marmoriga. Ja seda linnakeses, kus muidu vaevalt tuntaksegi tänavaid meie mõttes!

Kolm ehitist pälvivad siin tähelepanu: pühamehe kuuba, mošee ja medersa. Kõik nad koosnevad mitmest ruumist, kõigi nende katused on rohelisest läikkivist ja kõigi nende sissekäigud on haruldase portselanraamistikuga.

Kuuba esimeses ruumis üllatab püha kaev. Juba mäletamatuil ajul on ta raiutud läbi põhikivi, teda on kasutatud nii palju, et ta ääremarmor on kulunud nagu jää, ja tema vesi peab olema parem kõigist maailma vetest.

Pühamehe enda puhkekamber on hämar ja umbne, täis kunstiesemeid ning fetišilist vanavara. Arabeskilised seinad on kaetud piltide ja peeglitega, laest ripuvad usklike poolt annetatud jaanalinnu-munad, lühtrid, laternad ning vaibad. Keset seda kolikambrit puhkab Sidi Bu Medin puust nikerdatud sarkofaagis kulla ja hõbedaga tikitud vaipade all, ümber pühi pealkirju kandvad siidlipud. Kui koi-tolmune, täis inimliku rumaluse hingust peab olema ta uni!

Kuuba vastas üle tänava on sissekäik mošeesse. Mõned astmed viivad läbi monumentaalse, portselan-

mosaiigiga kaetud trepikoja, mille laeks kunstirikas stalaktiitide kuppel. Käik lõpeb ülal üleni nikerdatud ja pronksiga kaetud vägeva uksega. See on ainulaadne kogu Alžeerias ja ongi vist mõne Andaluusia meistri töö. Nagu jutustab legend, olevat selle ukse keegi islami usku hispaania kuningas merre heitnud ja lained ta imekombel neile maile kandnud.

Mošee palvesaal oma diskreetse üldilme, kuid ühtlasi võrratute seinailustiste, põrandavaipade ja peenevormiliste lampidega osutab ehitise kuuluvust islami-arhitektuuri kõrgeimate saavutiste hulka. Sellise täiuseni tõusis idamaine rakenduskunst ainult Andaluusias.

Sellist kõrget taset ei või aga saavutada üksnes käsitöölise oskusega, nagu arvatakse üldiselt idamaa arhitektuurist. Vaid siin vajatakse sügavamat üldkultuuri, laialisemat filosoofilis-esteetilist aluspõhja. Ja et selleks leidus eeldusi isegi Bu Medinis, seda osutab siinne medersa.

See oma ruumide poolest mošeed meenutav ülikool on asutatud a. 1347 ja on andnud seejärel loendamatuile põlvedele kõrgemat muhameedlikku haridust. Kuid siis on tulnud sügav langus, nagu kogu selle maa kultuurielus. Ja nüüd pole medersa enam muud kui harilik koraanikool el-Eubbadi alevi lastele.

Jälgin jälle tükk aega õppetegevust ses asutises. Ikka seesama masendav pilt: skolastilisest tarkusest vaevatud jõnglased istuvad põrandal, üks õpetaja-sell loeb ees, teine peab pika vemblaga korda, vanameister ise lobiseb aga turistidele oma tarkusest ja kasseerib raha!

Tulen mööda päikesepaistelisi rinnakuid ja varjulisi nõgusid tagasi Tlemseni. Linnamüüri ääres ühinen suure poisikeste ja plikade salgaga, kes kannavad pea kohal lauakestel leivakujuliseks vormitud taignapätsi-

kesi. Nähtavasti ei harrastata igal pool kodust leivaküpsetamist, vaid see toimub kuskil ühisahjudes. Aga vahest on siin tegemist ka mingi usundilise kombega.

Tainast piiravad tolmu- ja kärbsepilved. Kandjad ise on vallatud ja mõnigi päts käib tee jooksul mitu korda lauakese ning tolmuse kivistiku vahet. Kuid mulle meeldivad ometi rohkem need hoolimatud leivateenijad kui usinad vaimuharijad seal sünges koolis. Nad on vähemalt ise õnnelikumad.

Teen ringi ümber Tlemseni müüride. Need vägevsünged seinad põlvnevad osalt juba Jaghmorasseni ajult ja on elanud kaasa kõik linna võidukad ning kannatusrikkad päevad. Ühes kohas liitub nendega kakssada meetrit pikk ja sada lai kiviääreline tasase põhjaga madalik. See on muistne veebassein, nimega Sahriž.

Ta on ehitatud aastat kuussada tagasi. Legendi järgi oli ta määratud ühe Tlemseni kuninga tütre ujumistiigiks, tõeliselt vist küll veekogumiseks kunstlikuks aedade niisutamiseks. Aastal 1518 olevat Baba Arudž pärast linna vallutamist siin uputanud viimsed Ziani perekonnast pärit printsid, arvult kakskümmend kaks.

Praegu on Sahriž kuiv. Ta tasane põhi on sobivaks spordiplatsiks. Jalgpall lendab veereldes ühest ta äärest teise. Ja päike helendab üle elurõõmsate inimrühmade.

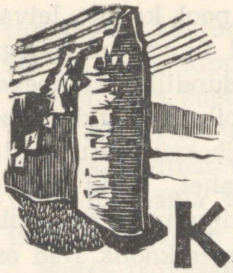

16

Surnud linnad.

Kus on olnud palju elu, seal ka palju surma. Tlemseni all ja ümber puhkab ta minevik. Ta on kui eluhoone keset kalmistut. Ainult lakkamatust elutahtest kannustatud inimene võib seda unustada. Muidu tunnekski ta end vaid surnuaiavahina.

Võib öelda, et see linn on pea kõikjalt piiratud kalmudega. Kuivil mäeküljil ja võserikku kasvanud lohkudes — ikka ainult hauakivid. Ei tea keegi selle suure surnuaia piire, nagu ei pane seda keegi tähelegi. Kuid kui need koolnud tõuseksid, kaoksid elavad nähtamatuiks nende keskel.

Eriti valdava ilme võtab see nekropol Sidi Jakubi püha hiie pool. Siin on põliste tärpentinipuude all laiali loendamatud kuubade varemed ja kalmude asemed. Kõikjalt hingab surma ning kaduvust. Kõik on rohtu kasvanud, varisemas, unustatud. Üksnes jalapikkune sisalik jookseb üle mu tee, kadudes korjustega rammutatud ja oma lopsakusest mädanevasse rohtu.

Ainult veel üksikute mälestismärkide otstarvet teab praegune põlv. Siin on Sidi Daudi Ibn Nasseri haud, kes oli Tlemseni patrooniks, kuni Sidi Bu Medin ta troonilt heitis. Siin on Sidi el-Uahhab Ben Monabbihi elegantne kuuba. Siin on kuuba, mida kutsutakse lihtsalt anonüümse printsessi omaks. Ja siin on Sidi Jakubi enese lihtne, kuid veelgi korras hoitud ja austatud puhkepaik. See mees oli suur õpetlane ja tema loengusaali ase on veel praegu siin näha. Ning meie talunaist mee-

nutav vanaeit, kes pühib vihaga hauakambri põrandat, peatub hetkeks, et näidata mulle pühapaiga sisemust.

Samasugune surnuteväli eraldab Bu Medini linnast. Seal on kuulsa teoloogi Sidi Snussi kuuba. Ja seal on ajalooliste suuruste Sidi Mohammed Ibn Ameuri ning Abu Ishak Ibrahim et-Taijari hauad. Viimane oli üllatav imetegija. Ta oli kakskümmend neli aastat magamata, valvates öösel ja paastudes päeval. Ta oskas ka linnuna kohast teise lennata, ja sellest ta nimigi et-Taijar — lendav inimene. Nüüd on aga sellinegi imemees unustatud ja ta kuuba varemeis!

Kuid mitte üksnes inimesed pole siin surnud ja unustatud, vaid nende linnad samuti. Nagu elab praegune põlv kalmude kohal, nii kerkivad majadki muistseil varemeil. Ja Tlemsen pole siin paigas kaugeltki esimene linna nime kandja.

Kord oli Sidi Jakubi pühametsa ääres roomlaste asundis Pomaria. Juba see nimigi osutab koha viljakust ja elu. Nüüd pole sest linnast muud järel kui hulk kirjatahvleid muuseumis ja mošeede müürides.

Hiljem tekkis Pomaria kohale Agadiri linn. See nimi tähendab berberi keeli vallimüüre, kindlust. Kuid just siit siirdus Tlemsen oma praegusse kohta. Ja Agadirist pole säilinud muud kui mõned müürid oja ääres ning üksik minarett. Uhkena ja tugevana tõuseb see keset metsistunud maastikku, trotsides kõike-murendavat aega. Kuid mošeest ja linnast ta ümber pole enam jälgegi.

Teel muistsele juudi surnuaiale kohtame vana almohaadide linna jäänuseid. Me ei tea sest kohast palju muud, kui et just siin Jaghmorassen ta kristlike ihukaitsjate poolt tapeti.

Kuid veelgi imeväärsem linna kalmistu on Tlemseni teisel pool. Siin on kahevõitluse väli, kus kaks linna on

heidelnud elu ja surma peale, kuni ühe verest nõrgumiseni. Ja lõpuks pole sest muud järele jäänud kui ta luukere-varemed.

Need algavad paar kilomeetrit Tlemseni st kirde pool, suurel lagendikul. Siin oli Mansura linn, mille asutas a. 1302 meriniidide sultan Abu Jakub. Tol aastal saabus too sultan vägeva sõjaväega Tlemseni vallutama. Kuid linn pani vastu, nii et polnud lootustki teda kergesti kätte saada. Siis tuli vallutaja erakordsele mõttele: ta ehitas Tlemseni kõrvale teise linna, alalt pea niisama suure kui seegi. Ja see uus linn ristiti Mansuraks — Võidurikkaks.

Abu Jakubi plaan, nii fantastiline kui see näibki, oli selge. Esiteks vajas ta kindlustatud laagrit oma inimhulgale. Teiseks tahtis ta piiratuile näidata, et tal paigalejäämisega tõsi taga. Ja kolmandaks tahtis ta, kui muu ei peaks aitama, oma linnaga Tlemseni kas või surnuks võistelda.

Ja ta jäi paigale ning võistles. Tolleaegne araabia kroonik ütleb Mansurast, et see olnud «nii ulatuselt ja elanike paljuselt kui ka ärielult ning kindluste tugevuselt imeväärne». See Mansura õitseng polnud küll pikk, sest viie aasta pärast tappis üks Abu Jakubi teenreist oma isanda, ja piirajad läksid laiali. Ning võib juba kujutleda, millise kahjurõõmuga tlemsenlased võistlejate tühjaks jäänud linna rüüstasid!

Kuid sellega ei lõppenud veel Mansura ajalugu. Kakskümmend kaheksa aastat hiljem tekkis uuesti riid Tlemseni ja Fessi vahel. Ning viimase valitseja Abu el-Hassen, nimetatud Mustaks sultaniks, tuli uuesti Tlemseni piirama. Ta asetus jällegi Mansurasse laagrisse ja jätkas linna ehitamist. Kahe aasta pärast vallutati Tlemsen, kuid sultani valitsus jäi ikkagi uude linna. Siin kerkisid laialised lossid, mošeed ja muud üldasuti-

sed. Ning alles Tlemseni endiste isandate võimule-pääsemisega olid Mansura päevad lõplikult loetud. Nüüd oli ka tema rüüstamine enam kui põhjalik.

Kõik see kostaks muinasjutuna, kui loo tõepärasust ei kinnitaks Mansura siiamaale säilinud varemed. Linnamüür on suurelt osalt alles. See on olnud umbes neli kilomeetrit pikk ja kuni kuus sülda kõrge. Tal on olnud kaheksakümmend torni, mis samuti osalt säilinud. Ja veel nüüdki mõjuvad vägev-monumentaalselt need rusked seinad, mis piiravad lagendikku.

Seevastu on linna siseehitised peale mõne erandi jäljetult kadunud. Nende asemel võrsuvad soojas tuulevaikuses viljaväljad kui hiiglaaias. Kuhugi nurka on tekkinud mõnesaja-päine eurooplaste asundis, praegune Mansura. Selle elanikud on kasutanud Abu Jakubi ja Abu el-Hasseni linna viimseid jäänuseid ehitusmaterjalina.

Kuid mõned tunnistised endise linna laadist on siiski säilinud. Nii kõigepealt ta suure mošee minarett, mis praegu nelikümmend meetrit kõrge, kuid varem olnud veelgi kõrgem. Selle fassaad osutab haruldaselt peent ja väärikat detailtööd ning näitab ühtlasi, et Mansura polnud mõeldud kaugeltki ainult ühepäevaseks «Potjomkini külaks».

Õieti ongi alles püsinud ainult selle minareti esikülg. Torn on nagu noaga ülevalt alla lõhki lõigatud ja ta tagumine pool ammu kadunud. Legend seletab seda järgmiselt: Torni esimese külje ehitasid muhameedlased, tagumise aga kristlased või juudid. Muidugi ei võinud viimaste töö võistelda vastupidavuses usklike omaga. On aga veel teinegi legend: Torni ehitasid ainult kaks meest — muhameedlane ja juut. Kui nad ehitise tipule jõudsid, ei lubanud sultan juudil enam treppe mööda alla tulla, et neid mitte roojastada. Siis valmis-

tas juut endale puutiivad ja lendas alla, needes ühtlasi torni, mis toonud talle nii palju tuska.

Midagi erandlikku on selle mošee ehituslaadis igatahes olnud. Ta peasissekäik läheb nimelt läbi minareti, mida islami templite juures vist harva näha. See on nagu kristlike kirikute väravavõlv kellatorni all.

Mošeest endast ei saa aga praegu enam täpsemat ülevaadet, sest tast on säilinud ainult üksikud müüriosad. Ta pikkus on olnud sada ja laius kuuskümmend meetrit. Ta oonüksist sambad on laiali veetud ja üksikud detailsemad ilustised paigutatud Tlemseni ning Alžiiri muuseumi. Varemete vahel elab keegi tundmatut tõugu asunik kogu oma majapidamisega. Ja selle tigedad koerad võtavad võõra vastu vihase larinaga. Seesugused on nüüd selle mošee vahid.

Mansura teises küljes näeme Abu el-Hasseni palee varemeid. Neist tornitüükaist ja müürijäänuseist hoovab ainult mineviku süngust, kuid nad ei võimalda enam kujutleda kord nende vahel kihanud elu.

Ja pisut eemal paljastuvad veelgi suuremad kontrastid. Seal on mansuralaste esialgse jumalakoja, nn. msalla varemed. Ning nende taga avanevad mäeküljes meieaegsete troglodüütide koopad. Mehed ja naised istuvad elamute ees, kari poolpaljaid lapsi uperdab segamini koertega. Soe kevadpäike on nad esile meelitanud nende suitsenud urkaist.

Tuhmide silmadega jälgivad nad turistide liikumist varemete vahel ja autode kihutamist eemal asfaltteel. Kõik see ei puutu neisse. Kõik see läheb neist mööda. Nende maailma ümberloomine enese näo järgi piirdub seni alles koera taltsutamisega.

Iseenesest on nad aga sõbralikud ja heatahtlikud inimesed. Vastutulelikult näitavad nad omi koopaid, mis avarduvad sealpool kitsaid ukseõõsi peaaegu saalideks.

Kõiges mustlaslikus primitiivsuses pole nad isegi mustlaste kerjamist ära õppinud. Lisaks olgu rõhutatud, et need meieaegsed koopainimesed kuuluvad just valgenahaliste hulka.

*

Tlemseni lõunapoolsel küljel tõuseb järsult üle kilomeetri kõrge kiltmaa. Selle peaaegu sirgjoonelisel serval seisab tlemsenlaste tunnustatud naispühaku Lalla Setti kuuba. Ja harva võib leida kaunimat väljavaadet, kui avaneb selle mausoleumi lähedalt üle maastikkude ning inimasundiste.

All mäeveerul ruskab ja rohetab hallide müüride vahel Mansura linnaväli. Selle kõrval valendab Tlemseni majade kuubistik ta minarettidega. Siis laskub maa Hennaja ning Lalla Marnia laiaks lagendikuks. Aga taevaranda piirab jällegi Trara vägev massiiv ta tippude Fillausseni, Tadžera ja Sfjaniga. Kuskil läänes võib aimata Maroko siniuttu kaduvaid mäekontuure.

Kõik need linnad-indiviidid, mida on ühel või teisel ajajärgul märgitud nimedega Pomaria, Agadir, Tilmisan, Tagrart, Talensin ja Mansura, on otsekui tagasi tõmbunud samasse maakamarasse, kust nad kord kerkisid. Säilib elavana all roheliste aedade raamis ainult veel Tlemsen.

Kuid lapse mängukannina paistab temagi sellelt kõrgustikult. Veel vähem võiksid silmad seletada all tänavail ja turgudel inimesi nende argiaskeldusis. Just samuti, nagu ei või näha nende surnud linnade kord niisama tegurõõmsaid inimpõlvi. Võib ainult kujutleda nad kõik ühteviisi olematuiks.

Ses mõttes on inimponnistuste asjatuse ja kõige kaduvuse resigneerivat melanhooliat. Kui need sõdurid ja

pühamehed, teadlased ning poeedid, kes juba ammu maandunud Tlemseni kalmistuil, oleksid teadnud, et nende tööst ei jää parimalgi puhul midagi muud kui ainult rohtunud kivi, mille kirja ei oska enam keegi lugeda, — kas oleksid nad siis üldse tundnud, mõtelnud ja tegutsenud? Kas poleks nad siis niisama vegeteerivalt ainult päevi surma poole saatnud, nagu troglodüüdid Lalla Setti mäeküljes, ilma mäletamata eilset ning mõtlemata homsele?

Kuid selles see asi ongi, et ka troglodüüt lõplikult olevaga ei lepi ja vähemalt oma koobast avaramaks kaevab. Samuti kui ei jää mina igavesti istuma siia naispühimuse kuuba künnisele ja mediteerima kõige kaduvusest. Pingutan end varsti jälle rännule, et kogeda uut ja rikastuda sellest, mis inimene oma tühisena näiva elu jooksul siiski on korda saatnud.

Ilm on haruldaselt kaunis. Päike paistab hellitades ja isegi kõrgustiku tuul on paitav-pehme. Näib, nagu tahaks Tlemsen heaks teha kõik üleliigse kuuma ja külma, mille all olen Alžeerias kannatanud. Just nagu ka see kaduvuse foonil kerkiv linn ise on näidanud mulle Põhja-Aafrika elulis-kaunimaid pilte.

Järsk mäestikurada viib mu jälle alla orgu...

1

Teel tundmatusse.

Maroko piirijaam... On tuldud Lääne-Alžeeria viljakaist orgudest. On jätkunud veel samasuguseid mägedega piiratud lagendikke. Kuid ikka tühjemaks on muutunud need väljad ja ikka harvemaks inimasundus. Ning siis peatub rong kõrbelisel künkaveerul üksiku maja ees: Maroko piirijaam Zudž el-Beghal!

Kujutluses sulavad üheks prantsuse asumaaks nii Tuneesia, Alžeeria kui Maroko. Kõik peaks olema ühesugune eksootiline murjanite maa. Ja ometi on ta siin, see piir, ning õieti tunduv. On, nagu oleksid samu univorme kandvad ametnikud teistsugused ja teistsugune nende kohtleminegi. Midagi uudismaalist on õhus, pisut sõjaväevalitsust ja militaarkontrolli.

Ei enam Tuneesia-Alžeeria piiri pealiskaudset tollirevisjoni ja passiviseerimist vaguneis. Kõik see toimub siin juba jaamahoones, asjalikumalt, täpsemalt. Täidan mingi plangi küsimusreaga. Alistun mu kirjandusliku pagasi põhjalikule läbivaatamisele. Tahetakse konfiskeerida isegi araabiakeelse ajalehe «En-Nahdha» numbrit. Ja alles siis antakse see tagasi, kui selgub, et leht pole pärit Egiptusest, vaid Tunisest. Ma ei kuulu rahvaste

hulka, keda näidakse siin kõige rohkem kardetavat. Ning lõpuks on tee tundmatusse maailma mullegi vaba.

Päike lõõmab endiselt üle ruskavate küngaste. Endiselt on silmad täis värvide ja vormide võlu. Kuid kuskilt alateadvusest tõusevad kahklused ja küsimused. Ning läbi kristalse õhu tõmbub kui tume loor.

Mis tean ma õieti sellest maast ja mis teab tast valdav enamik teisigi? Pea mitte kui midagi, peale juhuslikult hangitud andmete. Maailma salapäraseim nurk, alles aasta paarikümne eest sedasama, mis Tiibetki. Juurdepäästamatu, sünge, kohutav. Ta paljas nimigi kui metsikute sõdurisalkade trummiragin! Selle värviassotsiatsioonis midagi mustjaspunast — hangunud vereplekk!

Ja sellest hoolimata on see maa ometi Euroopale nii lähedal, näiliselt nii kättesaadav. Siinsamas kuskil mägede taga peab olema sinine Vahemeri ja selle taga Euroopa, tsivilisatsiooni ning kultuuri kodumaa. Aga ometi eraldab see meri ja need mäed selle kultuuri kujutlematusse kaugusse.

Kuid vähemalt raudtee jätkub veel poolteistkümmend kilomeetrit. Ta venib kui habras niit läbi ruskja kõrbelagendiku, kus mustavad ainult harvad nomaadi-telgid. Õhtu läheneb, tema varjud langevad ruttu, ja on juba hämar, kui saabub esimene Maroko linn Udžda.

Vaksalist väljudes ees segamini ürgbarbaaria ja mingid euroopalikkuse alged. Punases valguses ja mustades varjudes mundreid ning neegrinägusid. Rautatud kandade kolin ja paljaste säärte välkumine. Kõikjal kõrvulukustav kisa ning kära. Siis avaneb ees sakiline müür ja selle taga mediina salatuline labürint.

Otsin sel Euroopa ja Aafrika vahemaal öökorterit ega leia. Kõik võõrastemajad on viimseni täis. Algan väärtuslikumate hotellidega ja laskun kahtlasemate öömaja-

deni. Mingid tõmmud tüübid juhatavad mind. Kuid kõikjal sama eitav vastus. Samuti kui kõikjal ees kurttumm araablane, kes häälitseb õudselt. Ta jääb hispaanlase leti ette röökima, kuid kui jõuan juudi kõrtsini, on ta juba seal. Ta puhub põsed täis tuult, pööritab silmi, vehib kätega, teadmata, kas kerjates või ähvardades. Ja tema hääl ja nägu ning kogu olevus on sõnulkirjeldamatu.

Kuid hilja õhtul olen ikkagi omas korteris. Ja Udžda ajalugu ning olevik seguneb mu ees une kottpimedas kuristikus. On küll ükskõik, kus inimene katsub läbi ajada oma luupainajatega. Aga Udžda on neile siiski parimaks näitelavaks. Vaevalt paisuvad nad mujal nii fantastilis-rõkkavaiks kui sel Fessi ning Tlemseni sultanite tuhande-aastasel võitlusväljal.

Aga siis katkestab nende möllu hele päikesepaistene hommik. Ja kõik sünged meeleolud on kui ära pühitud. Ainult suur avastus-uudishimu kannab mind mööda tänavaid. Ta uputab mu peani selle linna värvidesse: valgesse, ruskesse, potisinisesse.

Ja ometi leidub mediinas ainult peamošee ümber mõni huvitav joon ning avaldub ehituskunstilisi ideid. Muidu aga mudane tänavate rägastik, kus majade asemel savihunnikud. Otsekui oleks surm kõigest üle käinud — nii on see kuulus linn, mille patrooniks Sidi Jahia Ben Jones, kes pole keegi muu kui piibli Ristija Johannes. Armetu inimpesa, mida iseloomustas veerandsaja aasta eest võõrasteleegioni kaasseikleja Isabelle Eberhardt: «Must, näljane, prostitueeritud Udžda, määndumise ning surma linn.»

Üksnes linna sakilised välismüürid on stiilsed ja uhked. Aga veelgi stiilsemad ja uhkemad on nende väravad oma nimede ning pärimustega. Siin on Bab el-Khemis — Neljapäeva värav, siin Bab Sidi Aissa —

Issand Jeesuse värav, ja siin Bab Sidi Abd el-Uahab, kutsutud ka Peade väravaks. Viimasel on veel praegu näha haagid hukatute peade jaoks ja rusked inimvere laigud... Värava ees kirendab ning röögib eeslilaat.

Kuid siinsamas, nende müüride ümber, üllatab imestlus. Kuidas, kas tungis eurooplus siia tõesti alles 1907. aastal? Mediina ja uuslinna vahel laiuvad imeväärsed aiad-pargid paradiisi flooraga. Vastu süngeid sakilisi müüre tõusevad vallikraavi sügavusest puud kui imed, põõsad nagu lillenaerud. Väätkasvude võlutud palmipead, rododendronite õiemäed ja roosid, roosid lakkamata. Ning üle kõige taeva sinav põhjatus.

Kuid siinsamas puude vahel veelgi rohkem inimtöö imet. Uusmauri stiili ametlikke ehitisi: post, tribunal, muid valitsusasutisi. Lumivalged seinad roheluses, roosad sambaalused, potisinised aknatühemed, hele-vasksed uksed-väravad. Ei iial ole ma näinud sellist valge ja sinise kokkukõla kui siin. Need on otsekui selle linna lipuvärvid.

Ei, Udžda pole enam määndumise ja surma linn. Kuskilt on tulnud siia uus elu, nagu kogu maalegi. See on toimunud alles hiljuti ja kõik on siin veel segamini — minevik ning tulevik. Ja nii seisab see linn teelahkmel oma paarikümne tuhande elanikuga, kes kuuluvad samuti minevikku ning tulevikku. Praegu esindavad nad kahte vaenulikku maailma ja ühendus mediina ning uuslinna vahel käib üksnes Peade värava kaudu, ükskõik kelle pead on siis küsimuses.

*

Tuneesia ja Alžeeria liiklemises on raudteil otsustav tähtsus. Samuti on ka Marokos hobune ja kaamel taganemas. Kuid nende asemele ei tule vahenditult ometi mitte raudteevedur.

Tõsi, ka siin leidub rohkesti kitsarööpalisi teid, juba vallutamisajast peale. Kuid need on maanteedest vahel poole pikemad, kõnelemata muust. Ja nendega ei sõida ammu enam keegi, peale vedurijuhtide eneste.

Hoopis moodsam liiklemisvahed on Marokos ülevõimu võtnud. Autoliinid on siin kujunenud millekski väga täpseks ja kindlaks, nii sõiduplaanide kui muugi poolest. Neil on maalgi jaamahooned-vaksalid ja linnade lõppjaamad on tihti varustatud söögisaalide ning hotellidega. Nende omanikel, suurtel eraseltsidel, on kasutada palju moodsaid sõidukeid ja suur teenijaskond. Ja nii veavad nad igapäev suurel määral inimesi ning kaupasid ühest Maroko äärest teise. Lisaks kiirusega, mis ületab paarikordselt hariliku raudtee.

Nii loobun minagi Udždas pikiks ajuks raudteest. Algab esimene sõidujärk, peatamata Taza linnani, kakssada kolmkümmend kilomeetrit. Luksusautobusside karavan, millesse kuulub viis-kuus sõidukit, läheb teele.

Jätkub paakunud savi- ja kivikõrb, mida piiravad kauguses mäed. Ei mingit inimelu ja vaevalt mingit haljustki. Nagu imed pikkade vahede järel mõned lumivalged alevid, peamiselt sõjaväe jaoks. Samuti siin-seal harva teede ääres nomaadide rusked ja mustad telgid. Muidu ainult kõrbeorg ja sellel aeg-ajalt nähtavale tulev raudtee, kaks telegraafiliini ning maantee — seesama, mis ühendas juba ürgseil ajul Egiptust Atlandi ookeaniga.

Nüüd mõistan Udžda endist üksindust. Ühel pool oli alati vaenulik Alžeeria, teisel eraldas teda muust Marokost paarisaja-kilomeetrine kõrb. Nii kujunes linn ainult mingiks vahejaamaks-oaasiks. Ta oli ikka ahne-näljane, ikka hädaohus nii rändajate kui ründajate poolt. Kuid kui kahel pool läbikäimine ajuti täiesti katkes, siis oli ta otse hukatusele määratud.

Õhtu lähenemisega muutub maastik ikka süngemaks ja süngemaks ka taevas selle kohal. Tuulispead tõstavad tolmu, ja siis rabistab vihma auto akendele. Ikka tihedamaks ja tihedamaks muutub tuuline sadu. Ning varsti ei näe läbi õhtu hämaruse ja vihmavalingu enam midagi. Kuulda ainult masina mühin, vee kohin auto lael ja pori pladin kihutavate rataste all. Pikast sõidust väsinud reisijad kõiguvad istmeil sinna-tänna ega taju enam palju.

On hiline õhtu, kui väljun Taza autojaamas. Mõned inimkogud liiguvad kõhnade tulukeste valgel. Kuid see kuma kaob siinsamas ja ümbrus on kui kottpime keldrisein, millel kuuldub vee nirinat. Ainult kuskil kõrgel taevarannal viirastuks nagu tulekübemeid. On seal Taza linn? Või tuksuvad ainult mu väsinud silmad sädemeid?

Leian pime-porisel platsil üksiku hotelliauto ja istun sellesse. Kuid puudub autojuht ja teised reisijad. Vihm vihiseb lakkamata sõiduki katusele, mina istun ja ootan. Fessi autod on lahkunud, viimsedki inimkogud kadunud, jaamahoones kustuvad tuled üksteise järel. Ja siis valitseb täielik üksindus, pimedus piirab mind, vihma vihin uinutab. Ah, siia ainult jäädagi, sellesse pimedasse sõidukisse, vajuda unne oma väsimusega, hoolimata sellest, kus oled või kuhu jõuad . . .

Äkki virgun auto liikumisest. See sihib esiti otse ja hakkab siis kerima kuhugi kõrgustikele. Mulle näib, et see kestab lõpmatu aja. Tee keerleb spiraalina läbi märja pimeduse. Ja jälle tahaksin kõik unustada ning magada, ükskõik, kas saabuksime või Paabeli torni tippu.

Siis lähenevad mingid tuled ja varsti liigub auto vaevalt valgustatud majade vahel mööda sillutamata tänavaid, läbi kahele poole lainetavate lompide.

Ning siis istun ma juba võõrastemaja saalis laua taga. Ruum on päratu suur, kuid siin pole kedagi muud peale minu ja omaniku enese perekonna. Tuul rabistab akende taga, kõikjale tungib külm niiskus, vihm nõrgub halli laiguna lae ühest otsast sisse. Sallidesse mässitud perenaine istub sõnatult oma tütardega näputöö kallal. Ja ma ei tea, mis rahvusest nad õieti on — prantslased, hispaanlased või juudid...

Kuid halb ilm ainult paheneb järgmisel päeval. Kui vihma küll ainult hookaupa tuleb, siis kasvab tuul otse mürisevaks maruks. Ta pühib tuulispeana üle põhjatute, savitaignaste tänavate, tõstes lompidest veetuisku nagu torm laineharjult. Võitlus selle maruga käib üle inimliku jõu.

Ja nii näengi ma sest linnast ainult üksikuid katkeid: varisevaid majarägastikke, süngeid võlvialuseid, verstade kaupa venivaid sakilisi välismüüre ning metsikjärske kuristikke nende taga. Kõikjal vesi ja pori, milles lohistavad märjad berberid ning tuulest pahupidi pööratud kõrvadega eeslid. Metsik maastik linna ümber kaob vihma läbitungimatu loori taha.

Midagi vana, ürgaegset on ses mäestikulinnas. Ikka on inimene oma rännakuil, rahu- ja vaenukäikudel siin peatunud. Muistsed koopad kuristiku küljel osutavad, et juba kiviajal siin pikemat püsi peeti, ja varasemal rauaajal oli siin juba kindlustatud inimasundis. Ja siis Taza aastatuhandeisse ulatuv ajalugu, täis lakkamatut heitlust olemise eest! Üheksasaja aasta eest vallutasid ta vaenlased, tema kaitsja viidi vangipuuris Fessi ja rebiti siis sultani lõvikoopas kiskjate poolt tükkideks. Nagu Udžda ja nagu pea kõik Maroko suuremad linnad, nii oli ka Taza hiljem omakord vägeva sultaniriigi pealinnaks, et siis jälle langeda. Veerandsaja aasta eest hävitati üldises kõrilõikamises juutide linnajagu täiesti. Ja

hiljem tuli veel sootuks uusi tõugusid nii vaenlaste kui ka sõpradena.

Mustade müüride vahel hingitseb nüüd vaevalt kümme tuhat elanikku mardikate perena.

*

Mööda veest nõretavaid tänavaid laskub jälle autobuss, et alata saja paarikümne kilomeetrist Fessi sõitu.

Maantee liigub kõrgustikel, ühel pool Hispaania Maroko eelmäed, teisel Atlase harud. Aeg-ajalt kohtame raudteed, mis on Taza ja Fessi vahel maanteest kolmandiku võrra pikem. Ta tuleb keereldes ja kaarelides kuskilt mägede vahelt ning liitub siis maanteega, meeles egoistlik tagamõte: kasutada jõest ülepääsuks maantee vägevat silda. Kuid on ta üle, siis kaob ta jälle omapead, otsekui oheldamatu jalgrada, et ilmuda alles siis, kui uuesti häda käes. Ja kuskil oruveerul näeme isegi rongi: mängukanniline vedur ning mängukannilised vagunid abitus võiduajamises võimsate autobussidega. See terastee on nagu tükike mineviku romantikat proosalise maantee kõrval!

Kuid kui viimane on otsejoonsem, siis on temagi tõusud ja langused imeväärsed. Just maapinna lainetuste tõttu peab see raudtee keerlema mägede vahel, et jõuda vähemalt sel teel viimaks sihile. Kordamööda tõuseme mööda järske rinnakuid, saabume kõrgeile küngastele, laskume jälle peadpööritavas hoos orgudesse ja liigume kõrgete kivisildade kaudu üle tulvaveest roosade jõgede. Ikka viljakamaiks muutuvate mägimaastikkude pildid on imekaunid.

Aeg-ajalt varjutavad taevarandu veel vihma loorid ja mõnigi saosagar kihutab meist üle. Kuid siis võta-

vad sombus pilvemassid ikka kindlamaid kontuure, kuni liiguvad vägev-piduliku rongina kahel pool mägede harjul. Nende vahelt aga purskavad esile päikese kiired, kullates kõike õhtueelse punaga.

Oleme tõusnud jälle kõrgustikule ja saabume selle laskumisäärele. Siis avaneb all küngaste vahel äkki ääretu majade meri. See on puna-valge Fess, imeväärne ulatuselt. Läheneme talle käiku tasandades, nagu palverändajad pühapaigale.

Varstigi laskub jälle tee ja linna üldpilt varjub uuesti. Seda selgemini hakkavad paistma üksikosad. Paremal käel punab sakiline linnamüür, vasakul tõuseb mäerinnak-nekropol loendamatute kalmude ja kuubadega. Sinakas-sünge pilv varjab kogu fooni, kuid õhtupäike annab eesalale mingi läbipaistva kulla hiilguse.

Autobuss peatub hetkeks esimese värava ees, ja mõned reisijad lahkuvad. Kuid meie sõidame edasi, veel verstade kaupa. Keegi osutab käega: see siin on Fess el-Bali, see seal Fess Dždid ja see seal veelgi kaugemal Fess-Uuslinn. Kuid nagu teeb sõiduk poolringi ümber linna, niisama kihutab ka lõunamaa päike tulises kiirus alla taevaranda. Ja kui pöördume linna väravast sisse meiegi ja peatume lõpuks Dždidi ning mellahi vahelises põrgumüras, on juba langenud ruske hämarus.

2

Läbi Fessi.

Kahvaturusked künkad laienevad kahel pool taevaranna kaugusse. Siin-seal künkail rohelust, tolmunud õlipuid, pintslitena tõusvaid palme, käsivarsi õiendavaid agaave, puna-kollaseid õielaikusid. Ja nende vahel ruskeid savimaju, pleekunud minarette, valendavaid kuubasid ja varemeid — elamute ning kalmude varemeid lõpmatuseni.

Selle maastiku keskel laskuvad savipunased ja kohvrusked künkad pikaks lainetavaks lohuks. Ning selle lohu põhjas on kuue-seitsme kilomeetri ulatusel rida inimasundisi-ühiskondi, mis kannavad kokkuvõttes kõik ühist Fessi nime.

Äärmises läänes, lagedal väljal mingi eelaimus moodsast euroopalikust linnast. Mõned laiad nöörsirged tänavad kahel pool kerkivate kohvikute, pankade, äridega. Kuid asfalttänavad katkevad äkki savikõrbes ja Euroopa päädib vahenditult Aafrikasse. Kõik on alles kisendavalt uus, ilma traditsioonideta, otsekui tellingute najal püsti. Nüüd elab siin paar tuhat eurooplast, kuid alles tosina aasta eest polnud veel kedagi.

Autobuss veereb mööda laudsiledaid tänavaid ja väljub siis Uuslinnast. Hetkeks kaovad ehitised, ja kahel pool rohetavad põllud ning palmiaiad. Kuid siis tõuseb ees kõrge, punakas-ruske müür. Sõiduk läbib kitsa värava ja jätkab teed müüride vahel. Ning nende müüridega oleks nagu lõplikult tõmmatud kivine vahevaip kõige selle ette, mis jäi väljapoole.

Oleme esimeses kindlalt piiratud linn-üksuses Fess Dždidis, milline nimi tähendab omakorda Uuslinna. Kuid nüüd on siin kõik juba põliselt vana, üle kuuesaja aasta. Imelik küll, et teatakse isegi sellise linna täpset asutamisaega. See oli nimelt 22. märtsil 1276, mil pandi siin esimene nurgakivi, tolleaegse sultani käsul, kes lõi ise ka linna plaani.

Fess Dždid oli alguses ainult sultanite ja sõdurite linn. Sellest ka ta üldilme: lossid ning kasarmud. Sultanipaleed ühes palmi- ja lõviaedadega võtavad enese alla kaheksakümmend hektarit maad. Kõik on suurejooneline, raske, läbitungimatu. On säilinud sünged maaalused vanglad, tornisakkides näeks nagu praegugi mässuliste alamate päid ja müürid tilguksid nagu veelgi verd. Tõeliselt on kõik vaiksesse unarusse vajumas. Müüride taga hingitsevad ainult mõned endise sultani vanad naised ja tütred koos mõne eunuhhi-raugaga.

Palee süngete müüride ümber laiub Dždidi tänavate rägastik, kus elavad sahaarlased, neeger-sõdurid ja berberid-päevatöölised. Ning kogu see labürint on piiratud kõikjalt kõrgete müüridega, millest pääseb vaid vägevate väravate kaudu.

Ühelt poolt viib tee juutide linna — mellahi, mis on omakord eraldatud kindlus. Ja teisel pool üle oru tõuseb Kasba Šerarda nelinurk, mis ehitatud paarisaja aasta eest giš-hõimust sõdurite jaoks. Nüüd tukuvad ta väravais senegali mustad mehed.

Sõiduk keerleb mööda Dždidi tänavaid. Hallid ja hangunud vere karva müürid venivad igas suunas. Ajuti pealt pooleldi kaetud äriurkaid lõpmatult segiva värvilise inimmassiga. Toore liha ja aedviljade lopsakus lettidel ning silmipööritavad tõmmud näod nende taga. Maa on hall tolmust ja must porist, ning taevaski näib nagu ruskes tahmas.

Jälle monumentaalseid müürikäikusid ja väravaid. Avaneb vaade Dar el-Makhzeni — sultani palee vägevale eesõuele. Kahel pool puna-rusked kõrged müürid, tagaalal sakilised, treppidena tõusvad tornid. Sel monumentaalsel näitelaval-platsil mõistsid kord sultanid kohut alamate elu ning surma üle.

Oleme Dždidist väljas, aga müürid jätkuvad, olgugi et nende taga pole majasid. Maa laskub, silla all suliseb kõhetu Fessi jõgi, üle müüride ulatub aedade haljust. Veel üks värav ja siis juba lõplik peatus.

Oleme tõelise Fessi, Fess el-Bali — Vanalinna-mediina väravas. Ees laiub imelabürint, sipelgapesa, milles elab seitsekümmend tuhat inimest. Kuid selle laialise linna tänavail pole nimesilte, temas on keelatud liikumine ühegi sõidukiga ja see pole ka üldse võimalik. Võib liikuda vaid omil jalul või äärmisel puhul ratsa ning orienteeruda üksnes instinkti järgi.

Leian kohe esimesel rännakul õige abinõu, kuidas umbkaudugi samas suunas liikuda ega lootusetult ühes kohas ümber eksida. Tuleb nimelt jälgida maapinna laskumist: ükskõik, kuidas keerleb tänavate võrgustik, kuid et läbida linna, selleks tuleb minna lakkamatult allapoole.

Ja ma lähen.

Perspektiivid nagu metsas. Puud erinevad küll liigilt ja kõrguselt, kuid mitte nii palju, et neid saaks üksikult meeles pidada. Nõnda erinevad ka need majad, kuid sulavad lõpuks ometi üheks vormituks massiks. Tänavad nende vahel on vaid siira-viira keerlevad jalgrajad. Sipelgapesa, sipelgate teed.

Siin-seal värvikamaid äritänavaid-sukkisid oma kirju eluga, nagu kõikjal idamaa linnades. Nad erinevad siin selle poolest, et pole kaetud kindla katusega, vaid pillirookeppidega, mille üle laotub tihti veel viinapuuvää-

distik. Valgus tungib selle läbi heledate lappidena, keppide varjud muudavad burnuskogud vöödilisteks nagu sebrad, valguse- ja varjuplekid liiguvad lakkamatult ühes liikuvate inimestega. See toob isesuguse õhulise elutunde sellesse õhuvaesusse.

Süngete majade sisemusest tungib esile nii kaupade kui ka nende valmistajate ja müüjate eneste kirevus. Punased maroko-nahad, kuldkollased kingad, punarohelised vaibad, vasetaondid, vesipiibud, idamaine mööbel, käsikirjad. Ja kõige selle keskel istuvad liikumatud mehed värvilistes riietes, kõrgete turbanitega, küüned punaseiks värvitud, sinised mustrid laubal ning lõual. Nende värviliste raamide vahel, mööda kitsast tänavauuret liigub lakkamatu inimvird: mauriülimusi, ruskeid berbereid, paljasjalgseid neegreid ja kõiki võimalikke veresegusid. Siinsamas tuiguvad loomad raskete seljakoormate all ning kisendavad eesliajajad: Balek! balek! — eest ära, eest ära!

Mõned Fess el-Bali sukirajoonid suletakse ööseks väravatega. Ei ole hea jääda nendesse liiga hiljaks. Oled siis nagu metsa eksinud, kust pole pääsu enne päikese tõusu.

Kohe nende elavate liikumissoonte jätkuna algavad aga urgas-perspektiivid, sünged käigud kui kaljulõhed, kangialused, mis näivad lõppevat maa all. Midagi kaamet on nende vaikuses ja üksinduses. Kes peaks elama nende müüride taga ja kas seal üldse keegi elab? Kas pole see linn tervete kvartaalide kaupa surnud ja muutunud ainult kooreks, mille all ei tuksu enam mingit elu? Liiga suur näibki ta olevat, võrreldes tema elanike arvuga.

Ikka allapoole, allapoole läbi selle kivilabürindi. Kuni lõpuks saabub oru põhjas Fessi jõgi. Rohekaslimane vesi loksub seal varisenud müüride vahel.

Ainult väiksem osa Fess el-Balit on teispool jõge. Ja see osa on veelgi surnum, kui mitte vahest süngem kui suurem jagu linna. Tänavate harustik tõuseb jälle mäkke. Linn laskub mingeiks kivitaradeks ja aitadeks ning päädib varemetega. Ja siis jätkub juba täielik tühjus, ainult kivipuruga kaetud küngastik. Ning selle taga lookleb vägev, paarteistkümmend meetrit kõrge müür. Nii ei ulatu tõeline linn pea kuskil välismüürideni, vaid teda ümbritseb kõikjalt rusudeks langenud varemete väli või aedade vöö. See osutab omalt poolt, et linn on kord palju suurem olnud, kuid elanike arvu vähenemisega on tema perifeeriad pikkamööda surnud ja olematusse varisenud.

*

Fessis veedetud päevade jooksul teen palju rännakuid põiki läbi linna, lähtudes enamasti ikka Bu Želu väravast ja saabudes igakord eri teid mööda kord ühele, kord teisele vastaspoolsele väravale. Teed on teistsugused, kuid teeäärsed pildid eksitavalt ühed ja samad. Ning lõpuks selgub mulle täielikult: ei ole ses linnas mingit nähtavat keskkohta, mingit väljapaistvat turgu, ehitist või ehitiste rühma, mille ümber võiks kõike muud mõttes koondada. Samuti kui ta elugi näib esimesel pilgul keskuseta-mõtteta.

Ja ometi tean ma, mis Fess tõeliselt sisaldab. Tean, et kunstiajaloolased teda võrdlevad Granada ja Sevillaga. Tunnen selliseidki ülistusi: «Fess pole linn, ta on terve maailm.» Ja sellise universaalse nähtena võrdlevad prantslasedki teda Pariisiga, kuigi see Pariis kuulub XV sajandisse, Charles VI valitsusaega.

Ja ses valgustuses selgub meile, kui lähedalt sugulane nii elu sisult kui välisilmeltki on olnud Idamaa ning

Euroopa keskaeg. Ei erinenud tolleaegses Pariisis teatud kvartaalidesse keskendatud käsitöö ja ärielu kuigi palju praeguse Fessi sukkidesse piiratud vastavaist harrastusist. Vana Sorbonne'i ehitised, õpetajad, õpilased ja õpetuski meenutab lähedalt seda vaimuharrastuste õhkkonda, mis säilinud Fessi medersades veel tänapäevani. Ja eks vasta keskaegsete Euroopa linnade üldisele ruumikitsusele, õhuvaesusele ning elu naturalismile seesama siin. Nagu mošeede minarette, nii võis ka gooti kirikute torne näha alles linnast eemale minnes. Lähedal kadusid aga kõik suured jooned urgas-tänavate lopsakas-toore elu varju.

Lõplik vahe on vaid selles, et eurooplane järgnevate sajandite jooksul nii materiaalsel kui ka vaimsel alal lakkamata vana on lammutanud ja uut asemele ehitanud, kuna siin kõik on püsinud liikumatuna. Islam päris mõnegi klassika traditsiooni, pärandas need edasi barbaarsele Läänele ja algatas seal suure renessansikäärimise, vajudes ise aga ärkamatusse unne...

«Fess — Maghrebi Firenze, suur usu, teaduste ja kunsti linn, Idamaa vaimne kolle, kõrgema elu ning ilu õitseaed...»

Sajandite jooksul on need varad ja väärtused tuhmunud, nagu linn isegi varisenud. Kuid asutised, milles idamaine intellektuaalne elu kord nõnda lokanud ja ainelisele ümbrusele oma õhetuse andnud, on suurelt osalt säilinud. Nad on aga samuti varjatud selle ruumiahta tänava-naturalismi taha, nagu olid seda keskaegses Euroopaski.

Siingi kõik sissepoole pööratud, süngete müüride vahele varjatud — nii kõrgekunstilised jumalakojad ja islami teaduse ülimad allikad kui ka mauri-aristokraatia luksuspaleed. Mida tähtsam kultuurikeskus, seda süngem, vaiksem ja päratum ta ümbrus. Nendesse temp-

leisse pääseb vaid mööda urgasteid ja neisse paleedesse ainult kangialuste kaudu. Üksnes kahklusvimma kasvamise järgi usklike süngeis silmis aimad, et liigud salapühaliku paiga läheduses...

Kord Fessis olnud 785 mošeest on säilinud 130. Kuid ei või siin tulla küsimussegi nende külastamine. Ja ametivõimud hoiatavad isegi nende väravate ees pikemalt peatuda. Kui ka säärase katsega just elu kaalule ei pane, siis hästi see ometi ei lõpe.

Fessi ja kogu Maroko pühimaid paiku on kahtlemata linna patrooni Mulay Idrise nime kandev kloosterzauia. Nii see ise kui ka ta ümbrus on tõeline «Imede õu», mida uskmatu tohib vaevalt pilgugagi riivata. Hädavaevalt võib ta mööduda kloostri arabeskilisest fassaadist, mille ees põlevad igavesti kustumatud lambid ja istuvad harduses tõmmud palverändajad. Nende ajast mustunud müüride taga puhkab uhkel katafalgil Fessi asutaja Mulay Idris II, prohveti tütre Fatima ja ta kaaslase Ali järeltulija neljandas põlves.

Fessi peamošee Karuiin täidab, nagu harilikult, terve kvartaali. Ta on vähemalt tuhat aastat vana ja suurim Marokos. Tal on praegu neliteist väravat, kuid varem olnud neid paarkümmend. Islami autorite andmete järgi on temas 270 sammast ja temasse mahub üle kahekümne tuhande palvetaja. Ta õu elegantsete marmorsammastega meenutavat Lõukoerte õue Alhambras. Kuid nii see kui ka mošee haruldane raamatukogu ühes teiste kultuurivaradega on suletud uskmatu uurija silmadele!

Kogu keskaja läbi oli Karuiini mošeega ühendatud üks kuulsamaid islami ülikoole. Ja veel praegugi harrastab siin umbes nelisada üliõpilast, nn. *tolba*'t, araabia keeleteadust, teoloogiat ning õigust.

Teise tähtsama jumalakojana tuleks mainida veel

ülejõelisel linna äärel olevat Andaluuslaste mošeed. Siin pühitseb üliõpilaste sultan suure toredusega igaaastast kevadpüha. Kuid ühes sellega olemegi jõudnud Fessi akadeemilise eluni.

Oleme juba maininud Fessi ülikooli. Kuid selle ühe asutisega pole siin kaugeltki veel piiratud muhameedliku kõrgema hariduse saamise võimalused. Tuleb arvestada ka rohkearvulisi medersasid. Tõsi küll, medersa mõiste ei lange ühte euroopa kõrgema õppeasutise mõistega. Medersa ei eelda mingit igakülgset keskkooliharidust, piisab algelisest koraanikoolistki. Kuid medersa õpilased on ometi täisealised mehed, õppeained ja -laad meenutavad meie kõrgemate koolide omi. Ja nii tuleb medersasid pidada ikkagi ülikoolideks ning tolbasid üliõpilasteks.

Euroopas keskajal tekkinud ülikoolid on suurel viisil jäljendanud muhameedlikke eeskujusid. Kuid vaevalt on riigivõim ja ühiskond nendele Läänes kunagi nii palju ohverdanud kui Idas. Uute medersade asutamine ja ülalpidamine on viimases olnud kõigi kultuursemate valitsejate ning rahameeste auahnuseks. Ühelt poolt äratavad ehitised ise veel praegugi meie imestlust. Teiselt poolt oli ja on tihti veel nüüdki õpetus ning ülalpidu neis peaaegu maksuta. Sest medersadele on päranduste ja kingituste teel annetatud suured liikumatud varandused, eriti majapidamisi maal, mille sissetulekutega nad oma kulud katavad.

Nagu keskaegne euroopa ülikool, nii on ka medersa poolvaimulik asutis ja tema õpetus teenib kiriklikke sihte. Igas medersas on ilmtingimata palvesaal, mille kohal ei puudu tihti koguni minarett. Fessis olnud medersa-ehitistest on säilinud tosina võrra. Kui nad varemalt olid eurooplastele täiesti suletud, siis võivad neid nüüd vähemalt mehed eriliste lubadega külastada.

Nii palju kui neid näen, jälgivad nad peamiselt ühte ehitustüüpi. Äratamata väliselt tähelepanu, üllatavad nad juba oma õuede kunstipärasusega. Need õued on harilikult kaetud marmorparketiga, mille keskel purskkaev jalgade pesemiseks. Õue ümber käib tihti sammastik, mille taga hämardub palvesaal. Teisel, vahel ka kolmandal ja neljandal korral ringi ümber õue on üliõpilaste kambrid. Kuid seda üldist ehitustüüpi mitmekesistab ometi lõpmatuseni detailide erinevus. Kõikjal üllatavad mosaiikseinad, kipsornamendiga laed, seedripuust uksed, vasetaondid, lühtrid, kaarkatuste stalaktiidid. Need ehitised on igaüks omaette idamaise arhitektuuri väärtsaavutised.

Loengud peetakse harilikult palvesaalis, kus üliõpilased-tolbad istuvad põrandamattidel ja professorulema nende keskel. Kõik see tundub algeliselt-kodusena. Aga eks istunud kord ka Sorbonne'i üliõpilased samuti õlgedel (isegi mitte mattidel)! Siin on aeg ainult sajandeiks seisatanud. Ja pole ime, et Maroko medersades astronoomia ja keemia kõrval harrastatakse veel ka astroloogiat ning alkeemiat.

Vaevalt rohkem välist tähelepanu kui mošeed ja medersad äratavad ka Fessi ametlikud või poolametlikud paleed, nagu Dar Batha, Dar Beida, Dar Adijel. Ja veelgi enam on see maksev mauri-aristokraatide eramajade kohta.

Kõik on siin kohutavalt kinnine! Elu rõõm ja elu ilu on kõrvaldatud tänavalt. Ainult siin-seal kirendab majanurgal purskkaevu taga mosaiiksein. Ja ainult siin-seal sukkides ning karavanseraides pääseb maksvusele heledam värvimeel.

Ja kui ka asjad ise on rõõmsad, siis ümbritseb neid ometi mingi sünguse õhkkond. Olen just Kisaria sukkides, kus on saadaval kõik idamaa imed ja lõõmavad

kõik idamaa värvid. Kuid ma tean, et vaevalt paarikümne aasta eest siin ka inimesi nagu iga muud kaupa müüdi. Ja üle mu elurõõmu laskub siingi otsekui pilvevari.

3

Mellah ja mediina.

Elan mellahis, juutide linnas, kuid ometi selle äärel, värava lähedal. Hommikul tõustes näen aknast haruldast pilti: kogu vaateväli on täis üksteise üle ulatuvaid kuupe, võrelisi aknaid, rohelisi palkoneid, pleekivat pesu. Vastu roosat hommikutaevast paistavad ehitiste kontuurid kubistliku joontemurruna. Kui aga kummardun alla, siis näen kitsa tänava põhjas äraarvamata palju musti kogusid lakkamatus liikumises. Ja sealt sügavusest kostab niisama lakkamatu häältesumin nagu mingist hiigelmesipuust.

Igal hommikul vaevab mind üks ja sama mure: kuidas saan ma oma korterist tänavale? Kas õnnestub see paremini kui eelmisel hommikul?

Sest kohe mu toa ukse tagant algab sini-valgete tahvelkivist seintega labürint, mis ulatub läbi mitme maja mitmest korrast. Need sini-valged tahvlid on kogu Põhja-Aafrikas tundemärgiks, et ollakse juutide juures ja elatakse labürindis.

Paaripäevase katsetamise järel oskan ma juba juhatamiseta niihästi oma korterisse tulla kui ka sealt lahkuda. Kuid see ei tähenda, et ma kummalgi puhul ühte ning sama teed oskaksin tarvitada.

Oma võõrastemaja ukse leian ma sildi järgi. Ja siis viib mind juba harjumus ja hea õnn vertikaalsete ja horisontaalsete käikude kaudu läbi sini-valge labürindi mu toa ukseni. Mulle ei näi see tee liiga pikk olevat ja ma lepin temaga.

Kuid korterist väljumine on võrratult keerulisem. Kohe alguses pean ma mingi saatusliku eksituse tegema, mõnest järsust käänakust mööduma või mitte õiget treppi tarvitama. Ja siis algab rännak juba sootuks võõras ümbruses. Pikki käikusid, millele ainult sini-valge värv annab mingi puhtuse illusiooni, sama värvi sambaid ja treppe, vaateid kitsastesse õuedesse ja tundmatuile tänavaile, jälle pöörakuid ning treppe — kuni viimaks leian enese äkki tänaval.

Kuid imelikul kombel pole see kaugeltki sama tänav, mille ääres on mu hotell. Saaksin veel aru, kui läbi majade rühma oleksin teisel pool kvartaali olevale tänavale jõudnud. Aga mõistatus on just selles, et ma ei välju üldse sealpool küljes, kus peaks olema see hotell.

Kuidas olen ma pääsenud üle vahel oleva tänava? Siin kohal on see pealt lahti, isegi riba taevast paistab, kuigi väga kitsast. Alles tüki maa taga ulatub üks maja üle tänava. Ja ainsaks seletuseks jääb ikkagi, et ma just sealt kohalt olen siia külge pääsenud, sest seda tean kindlasti, et ma maa all pole käinud ning imesid ei ole.

See käik on küll võrratult pikem, kuid tal on see paremus, et ta toob mind mellahi väravale palju lähemale. Kuid nagu ma ei oska iial korterist väljuda mööda otsest teed, nii ei oska ma sinna kunagi minna selle pika labürindi kaudu. Näib olevat juba saatusest määratud, et tarvitan oma ööpesaga ühenduse pidamiseks kahte õõnt nagu rebane.

*

Nüüd olen ma ometi vabas õhus ja hingan sügavalt, olgugi et seda õhku täidavad võrratud lõhnad ning leitsakud.

Kujutletagu ainult Fessi mellahit. Ta pindala pole näiteks Tallinna raekoja platsist kes teab kui palju kordi suurem. Kuid sel kitsal alal elab ligi kaheksa tuhat inimest ühes oma äride ja seitsmeteistkümne sünagoogiga. Mellah on rahvuslikult, sotsiaalselt ja administratiivselt täiesti iseseisev üksus. Teda valitseb oma šeik el-Ihud ühes kümneliikmelise nõukoguga. Temas mõistab kohut rabide tribunal iisraeli seaduse järgi. Ja lõpuks on see omapärane ühiskond piiratud kõikjalt vägeva müüriga ning peab ainult kahe värava kaudu ühendust muu maailmaga.

Võib juba kujutleda, kui tihedalt on säärases linnas majad üksteise kõrvale ahitud ja kui kitsad on siinsed tänavad. Õieti võibki kõnelda ainult ühest tänavast meie mõttes, kuigi ka see on nagu kuristik; teised on juba sõnulkirjeldamatud urkad. Fessi mellah on küll veel jõukamaid ja haritumaid Marokos. Kuid igal juhul iseloomustab ka see ta elanikke.

Üldse ei või Maroko juutide üle otsustada Euroopa kogemuste järgi. Nende siia asuminegi on teist laadi. Sest esimesed juudiasundised tekkisid Põhja-Aafrikasse juba mõni sajand enne meie ajaarvamist, niisiis palju enne Tituse päevi. Juba siis näib kodumaa kitsus neid sundinud olevat teisi asupaiku otsima. Arvatakse koguni, et nad juba oma suguvendade kartaagolaste ärikontoreis on tegutsenud.

Teine ja suurem juutide vool Aafrikasse tuli muidugi pärast nende rahvusriigi täielikku lõppu. Nüüd toimisid nad siin menukalt ka misjonäridena. Nii pole praegugi suur osa Atlase juute muud kui juudi usku läinud berberid. See on haruldane juhus — Volga kasaaride ja

ühe osa Kaukaasia karaiimide kõrval, — kus juudi rahvus ja usk ühte ei lange. Igatahes oli ka berberite kuninganna Kahena, kes võitles araablaste vastu, juudi usku. Ja kui Mussa Ben Nasseir läks omakorda Hispaaniat islamile vallutama, siis oli ta enda Aafrikas kogutud sõjaväe koosseis usundiliselt küllaltki kirju. Sest selles malevas palvetati kolmel nädalapäeval: Allahile reedel, Jehoovale laupäeval ja Kristusele pühapäeval.

Kolmas suur juutide juurdevool Marokosse oli XV sajandi lõpul ja XVI algul, mil mauride võim Hispaanias murti ning juudidki ühes nendega sealt välja aeti. Need põgenikud asetusid peamiselt Fessi, Meknesi ja Marrakeši. Praegu moodustavad juudid ühe seitsmendiku Maroko linnade elanikest. Ja veidral viisil kutsuvad nad siin end ise vahel vilistlasteks!

Ikka jälle: imeväärselt elujõuline tõug! Nad on keelelt ja kombeilt tunduvalt araabistunud, kuid sellest hoolimata säilitanud oma rahvusliku iseolu. Ja oleksid nende päevad siin veel kerged olnud! Just selle vastu, seesuguse tagakiusamise osalisteks pole nad vahest kuskil mujal saanud kui siin. Ei ole Marokos olnud seda rahvarahutust, mis poleks alganud ja lõppenud juutide veristamisega.

Nagu Euroopas juudid suruti getodesse, nii Marokos mellahitesse. Juba nime etümoloogia on jube. Juutidel oli viisiks hukatute pead, mis asetati linna müüridele, enne sisse soolata, et hoida neid mädanemise eest. Sellest siis ka nende linnaosa nimi: mellah — soolajad.

Juutidel polnud varem luba väljaspool mellahit elada. Ja vaevalt nad seda soovisidki. Sest oma linna müüride ja väravate taga oli ometi lootust ühisel jõul fanaatilistele ahistajatele vastu panna.

Kui kõrgelt siin juutide elu hinnati, osutab kas või

seegi, et ühe beduiinihõimu keskel trahviti juudi tapjat kolmekümne frangiga. Paarikümne aasta eest põletati Fessis vaiksel tulel üks juut, kes oli usaldanud tõusta hobuse selga, milline toredus neile aga keelatud. Teine heideti kividega sellepärast surnuks, et teda oli nähtud araablaste mediinas ramadaani ajal suitsetamas.

Kui nii oli lugu lähemas, mis siis kõnelda veel kaugemast minevikust! Keegi araabia ajaloolane toob õpetliku näite: üks Fessi juut oli sultani sõbraks ja õpetas selle viina jooma. Säärase jumalavallatuse eest hukati aga juut ühes oma perekonnaga.

Endiste mellahite mustus pani pööritama, jutustab teine allikas. Solk ja jätised heideti tänavale, mida ei kasitud kunagi. Aga asi ei piirdunud veel sellega, vaid araablasedki pidasid neid oma prahivedamise paikadeks. Nii tekkis näiteks Marrakeši mellahi väravale viisteist meetrit kõrge sõnnikumägi. Araablastel oli viisiks selle tipule ratsutada, et imestleda oma linna ilu. Sellesse hunnikusse matsid rabid kord ühe juuditüdruku elavana, kahtlustades teda armuühenduses kristlasega.

Väljaspool mellahit ei tohtinud juut ei hobuse ega muulaga ratsutada, vaid pidi käima jala. Tema rõivastus oli täpselt ette kirjutatud. Kõik elukutsed peale mõne käsitöö ja äri olid talle keelatud. Need alati ahistatud vähemusrahva elutingimused arendasid juutides siin nagu mujalgi välja nende haruldase ühtehoidmise.

Säärastes oludes elasid juudid Marokos enne prantslaste saabumist. See asjaolu seletab ka nende suhtumist praegusse valitsusse. Kui võõraste ülevõimul Marokos üldse on poolehoidu, siis kõigepealt juutide hulgas. Sest see võim on avanud neilegi inimväärsemad olemasolutingimused ja selle langemisega oleksid nad jällegi lindpriid.

Prantslased ise väidavad, et juudid avaldavad haruldaselt nobedat assimileerumiskalduvust euroopa, eriti prantsuse kultuuriga. Ja see ongi kindel, et nad vähemalt äri alal uute olukordadega, mis tekkisid pärast maa okupatsiooni, ruttu kohanevad. Mellah on, hoolimata oma idamaisest ilmest, jõukas ja ettevõtlik. Ta elanikud omandavad juba puhtpraktilistel põhjustel ruttu prantsuse keele ning ühes sellega muudki Euroopast.

Ja ometi, kõik see on paljas koor. Kohe selle all algab aga keskaeg ja geto. 1912. a. aprillikuu veresaunas, mis kestis kolm päeva, põletati Fessi mellah suurelt osalt maha. Kuid ta ehitati pea endisena üles ja säilitas oma juudilinna ilme. Endiselt on ta uste kohale maalitud või modelleeritud harali sõrmiga käsi, mis peab peletama kurje vaime. Võib-olla on majad oma uuduse tõttu pisut puhtamad, kuid nende sisseseade on endiselt sopiline. Samuti pole juhuslik välismõju võinud äkki muuta elanike stiiliühtlust ja maitseid.

On parajasti paasapüha ja mellahi peatänav kubiseb jalutajaist. Kõikjal pidulikke nägusid ja rõivaid. Meestel maani mustad mantlid ja nende all sinised ning kollased kuued kuldbrokaadiga. Pikad mustad habemed, samuti laubal pikk juuksesalk, kuid muu osa peast lühikeseks aetud ja väikese pigimütsiga kaetud. Vanemad mehed kannavad vahel pearätikuid, mis seotud just nagu meie talunaistel. Need on küllaltki grotesksed kujud. Seevastu on siinseil naistel laiad valged püksid, tuhandeis litreis sädelevad pihikud ja loendamatud kaelakeed. Haruldaselt kauneid nägusid, rõõskvalgeid, portselan-puhtajoonelisi. Otse arusaadamatu see hele toon, kuna nende suguõed-araablannad, hoolimata näokatteistki, on ruskeiks põlenud.

Iga päev veedan paar tundi mellahis hulkudes. Saalin hommikuti-õhtuti rahvaparves piki tänavaid. Siis astun mõnda sünagoogi või kooli, mille uksed pärani. Istun suure häälega palvetavate või vana seadust lugevate noormeeste sekka. Keegi ei pane seda pahaks, keegi nagu ei märkakski. Suud käivad, üks silm jälgib pühakirja, teine pidurõivais plikasid tänaval. Olen eesõigustatud seisukorras: mul on mõlemad silmad viimaste vaatlemiseks vabad.

*

Mellah on keskendunud ja kitsas, tema elust ning elanikest saab ruttu ülevaate. Mediina on suur, laiali käristatud, ilma keskkohata. Tema liikumine tiheneb ainult mõnel turul, äririajoonis või väravate neelukohas. Ja sellepärast pole ka tema elupilt nii ühtlane.

Tolmkollase taeva all porikollaseil tänavail segib ainult segatõuline mass. Ei ole seal araablasi, berbereid või neegreid, vaid igas üksikus indiviidis oleksid nagu kõik need rahvused koos. See näib tõesti ainult massina.

Kõik haritum on peitunud kuhugi labürintide sügavusse. Nagu kaovad viimasesse lossid, mošeed ja medersad, nii hukkub intellektuaalne elugi selle varju. Ja ilme annab ikkagi ainult labürint ning mass.

Üksnes rikkamais sukkides näeb ehtsamaid mauritüüpe soliid-vaikselt oma äri ajamas. Harva ratsutab läbi väravate-platside uhkerühilisi puna-mantleis ülimusi. Ja veelgi harvemini läbib teadusmees tänavaid, kaenla all palvematt ning käsikiri.

Uites ses kirevas ja kisavas karjas hakkavad pidevamalt meelde ainult üksikud erandtüübid ühes oma erandliku elukutsega. Neidki on palju ja nemadki moodustavad koos oma teisikutega suuri rühmi.

Bu Želu värava lähedal istub keskealine mees laua taga, laual tindipott ja paberid. Ta laua nagu leti ees seisab poolpaljas mees ja kõneleb käsi laotades. Istuja kuulab ja kirjutab — mida? Kes teab, kas palvekirja või sõnumikku omastele-sõpradele kõrbe oaasis. Kirjutaja nägu on asjalik-tähtis, ta sulg liigub väledalt paberil paremalt pahemale, lükkides kauneid varesjalgu.

On see ülesanne täidetud ja tasu saadud, saabub teine abitarvitaja. Seekord on see noorevõitu naine, kaetud näoga. Kartlikult piilub ta ümber, räägib sosinal, peaaegu kirjutaja kõrva. See muigab elutargalt ja kirjutab — mida? Milliseid poeetilisi kõnefiguure, millist klassikalist pildikeelt tarvitab ta abipaluja tundmuste väljendamiseks?

Nõnda kestab see terve päeva läbi, siin ja mujal avalike kirjutajate juures. See amet on vajalik kirjaoskamatute maal, liiatigi rahva juures, kelle keeles üldse ei kirjutata. Nii kirjade sisu kui vorm stiliseerub alles araabia kirjakeelses tõlkes.

Pisut eemal on habemeajaja avanud oma äri. Neegrid, beduiinid ja tundmatud segaverelised istuvad järge oodates maas. Kunde kükitab kivil, ja meister askeldab üleskääritud käistega ta ümber. Pole tal muud varustist kui nuga ja ämbritäis vett. Kuid töö sooritab ta suurepäraselt ja neegri pea läigib lahkudes nagu piljardipall. Habemeajaja oskus ei piirdu aga sellega. Ta tõmbab ka hambaid, paneb kuppu, õmbleb haavu ja toimib veel ümberlõikajana — viimasena küll mitte tänaval. Ning suur lõuamees on ta pealekauba.

Äkki kostab hele kellahelin ja läheneb pikk paljaste säärtega mees. See on veemüüja, kellel ta kaup mingi karvase looma nahast kotiga seljas. Ühest looma jalaharust tuleb vasktoru, mille ots lahti; ainult ettesurutud pöial hoiab vett kinni. Kui leidub janune, tõstab

müüja pöidla ja laseb vett vaskkausikesse, mis tal ketiga kaelas. Ühtesoodu liiguvad veemüüjad rahvamurrus ja helistavad kella. Nad on enamasti noorepoole neegrid, oma märja kandami nagu uitatud koera all küürus.

Päike on juba üle poole taeva, lähenevad õhtueelsed tunnid. Džedidi turunurkadesse, Fess el-Bali varemete vahele, kuhugi puude alla koguneb inimesi. Mingi orkester istub maas. Huilgab kaks suurt vaskvilet ja kõmab külimitusarnane käsitrumm. Keset rahvaringi askeldab ja praalib poolalasti mees. Ta on kuskilt Sise-Aafrikast, poolmust, juuksed pea ümbert ära aetud, kuid keset pealage pikad ja püsti. Kaua kõneleb ta oma kurguhäälel, otsekui manades ja ähvardades. Aeg-ajalt tõstab ta paari räbalatega kaetud vitskorvi ühest teise ja aeg-ajalt lendavad kuulajate hulgast vaskkrossid ta ette tolmusse. Alles pika ootamise järel avab ta korvid — ja ussid roomavad lagedale.

Etendus ise pole suurt väärt, nii palju kui ma neid ka näen. Taltsutaja mässab oma loomadega küll nii, küll teisiti, mässib neid käte ja kaela ümber ning laseb oma nägu hammustada. Huvitavam on vahest juba selle spektaakli sõnaline saade. Ussitantsitaja uhkustab ja praalib, kui vahva mees ta on, orkester aga avaldab kahtlust. Kahekõne paisub näiliseks vihastumiseks ja kärkimiseks ning lõpeb orkestri möönmisega, et meister on ikkagi imeväärsete võimetega mees.

Ei ole veel trükitud kirjandust sel maal, aga suusõnalist seda rohkem. Ja rääkida need inimesed oskavad ning kuulata samuti. Rahvaluule elab siin veel oma kuldset aega. Ta on alles elav sõna ega mitte folkloristi uurimisese. Ta vastab alles täielikult nende inimeste arenemisastmele ega ole veel surmale mõistetud, nagu juba pooleldi kirjaoskavas Tuneesias ning Alžeerias.

Eemal kärarikkaist veiderdajaist on kogunenud suured ringid vaikseid kuulajaid. Nad istuvad mitmes reas maas, kuna tagumised püsti seisavad. Siin on esindatud kõik eluead, poisikestest kuni hallide raukadeni, kuid nende nägudel on ühine tõsidus ja kaasaelamine. Sest nad alluvad kõik alles muinasjutu sugestioonile.

Ringi keskel seisab elatanud mees, habemes juba hallid kiud. Ta nägu ja kogu esinemisviis on kuidagi ülev, vaimust õilistatud. Temas pole midagi räpakat, odavat efekti taotlevat. Soliidse liigutusega tõstab ta aeg-ajalt õhukest neljakandilist trummi, et sõrmedega sellel oma improvisatsiooni saateks põristada.

Ei ole minul võimalik jälgida nende ettekannete sisulist poolt. Kuid ometi võin teha mõningaid märkusi puhtsilmalise kogemuse põhjal.

Küllap on siingi osavamaid ja nõrgemaid autoreid, küllap on mõni varustatud elavama fantaasia ning ilmekama esitamisviisiga kui teine. On kahtlemata ülemaalisigi kuulsusi, kelle nimed varjutavad teiste omi. Sest paljas mehaaniline muistse repertuaari kordamine see igatahes pole, vaid siingi on tegemist põlise materjali teisendamise, kohandamise ja ümberloomisega, nagu oli lugu ka meie andekamate rahvalaulikute juures. Isiku tähtsus ei kao isegi rahvaluules.

Jutustaja tarvitab tihtipeale puhtlavalisi võtteid. Ta peatub äkki kõige põnevamal kohal ja laseb kuulajail enestel arvata, mis nüüd edasi juhtus, ja nad teevadki seda häälekalt. Kuid ei, — kuulutab jutustaja võidurõõmsalt, — lugu oli hoopis teisiti! Ta tõstab ja langetab häält, miimikal ja žestidel on ta esituses suur osa, ta liigub ühest kohast teise, ise kogu olevusega oma jutustusele kaasa elades. Loos esinevad lüürilised kohad ta laulab, pateetilised retsiteerib, põristades tasa oma trummi.

Kes meie kirjanikest oleks varustatud sellise improviseerimisvõimega! Kes suudaks oma loenguil esineda säärase artistina! —

Õhtu läheneb, päike riivab juba taevaranda. Kuid see tähendab enesegi kodu poole kiirustamist. Sest niipea kui päike kaob, saabub öö nagu meie pimedaimad sügisööd. Siis võib liikuda veel euroopa linnas, mellahis, Dževdidi avaramais kohtades ja hädakorral Fess el-Bali algul, kuid ei mediinas eneses, ei linna ääremail ega väljaspool müüre. Seal valitseb aafrikalik ürgöö, milles hiilivad vaid hirmud-šaakalid.

Jälle otsin ma teed oma sini-valge labürindi poole.

4

Piinade aed.

Fessi lõunapoolsel küljel, Dževdidi ja Fess el-Bali ühinemiskohal, kuid veel viimase müüride vahel on Bu Želu puiestik. Siin on olnud sultanilossi aiad, kord haruldaselt haritud, kuid siis unarusse jäetud. Nüüd on nad kuidagi korraldatud ja publikule avatud.

Põgenen ajuti siia, et puhata otsekui mingist nähtamatust tagakiusajast.

Sest juba paar päeva ahistab mind sõnulseletamatu raskustunne. See on kuskil alateadvuses, vaevalt tajutav, kuid alati püsiv. Ta jälgib mind kõikjal, ööd ja päevad, nagu tuikamine närvikavas.

Tahaks näha nagu midagi muud, hingata kui teistsugust õhku. Ikka ümber need tõmmud näod, ikka kõrvus

kärisevad hääled ja ninas selle õudlinna miasmid! Ning ma otsin hetkekski puhkust aia haljuse keskel.

Ma ei tea õieti Bu Želu puiestiku suurust ega tunne ta plaani. Sest ta hargneb jõekäärude ja linnamüüride vahel niisama fantastilisena kui linn isegi. Maapind on madal, paiguti peaaegu soine, kanalid katkestavad teid ja ootamatud seinad varjutavad väljavaateid.

Istun sammaldunud pingil vee lähedal. Ühel pool paistavad üle puude monumentaalsed majad nagu muistse Assüüria tornehitised. Teisel pool on lagendikul siin-seal kahvaturohelisi ja roosakaspunaseid puid. Teeveeril õitsevad pisukesed pärsia roosid, vee ääres longutavad nõtkeid oksi paabeli leinapajud, aga vastasrannal laiub mingi haraline kõrkjas nagu papüürus.

Vesi ise on limakas-sinine ja jookseb hääletult madalate kallaste vahel. Mu lähedal liigub muistne vesiratas imeliku ruigava, rägiseva häälega. Talle vastavad ainiti mingid suured, melanhoolsed konnad. Muidu on aias vaikne ega näe ühtki inimest.

On keskpäev, kuid päikest peidab pilveudu ja valgus on talutav isegi ilma mustade prillideta. Üle kõige on mingi ähmjas vinetis, nagu maremmade aur, haljus on tuhkjas ja taevas roosakas.

Vesiratas liigub ikka endise käginaga. Ta on suur, sülda kaks-kolm läbi mõõta. Paaris kohas on ta põiklaud pehkinud ja välja langenud. Kui säärane koht vette puutub, siis aeglustub ratta käik ja rütm muutub. Kuid inertsi tõttu pääseb ta sellestki kohast üle ja jälle kostab sama hädaldav-aeglane ruigamine. Mööda habemena rippuvat rohelist sammalt jookseb vesi vaikselt nagu vaseliin.

Siis hakkab eemal teine samasugune ratas liikuma. Temast ei näe muud kui ta ülemist äärt, mis pöörleb põuakahvatu taeva tagapõhjal. Ta hääl on veel imeli-

kum-haiglasem ja teda varjutava leinapaju niidilised oksad näivad vabisevat ta valust.

Ma sulen silmad ja kuulan seda rataste korisevat duetti.

Ei, see aed pole puhkamiseks ega meelelahutuseks. Midagi haiglast on ta ülilopsakas rohus, midagi mürgist tema õhuski. See maapind nagu ängistaks oma aurudega ja kisuks oma mädanevasse põue, et muuta mindki ainult mälestuseks.

Mis on siinkohal kord olnud, mis toimunud sajandite eest? Kus käisid siin roosipuude vahel ahastavad haaremi naised-orjatarid? Kus möirgasid sultani lõvid raudpuurides, igatsedes kõrbe järele? Milliseid tragöödiaid toimus siin, kui türanni viha kees, kui vaenlane linna piiras, kui lossid vallutati, kui lõukoerad tänavail jooksid?...

Kuidas see ongi Octave Mirbeau'l? *Jardin des Supplices* — Piinade aed... Maa rammutatud inimlihast, immutatud verest, paabulinnud kraaksuvad piinadest ja õiedki õhkavad valust...

Lõhnab, kõik lõhnab. Maa lõhnab, linn lõhnab ja taevaski ta kohal näib lõhnavat. Nüüd mõistan oma viimaste päevade meeleraskust. See on lõhnade mürgitus, sõnulkirjeldamatute hõngude läägus, mis pööritab pead ja paneb südame kloppima.

Püüan suitsetada, et unustada seda lõhna. Kuid ta läheb veel kangemaks. Ja siis märkan, et mu zergasigaretid lõhnavad niisama. See lõhn on kõiges, igas toidus ja joogis, mu ninarätikus, mu enda käteski. Ta on kõikjal, mediinas, mellahis, isegi euroopa linnajaos. Mis see on, millest ta oleneb? Või on see ainult lehkade hallutsinatsioon, haistmismeele košmaar?...

*

Kohe esimesel õhtul, kui astun mellahi värava ees olevasse luksuslokaali õhtust sööma, jääb see toiming mul pooleli. See imeväärne asutis ise on pooleldi maa all. Nikerdatud sambad, mosaiikseinad ja vaibastatud põrandad juhivad salapärastesse kaugustesse. Neid perspektiive valgustavad seedripuust lagedest laskuvad värvilised laternad ebamäärase õhetusega. Ruume täidavad mingid vilistlaste aristokraadid frakkides, ühes õhtutualette kandvate iludustega. Kuid õhk on siin talumatu. Läbi põrandavaipade ja seinamosaiikide imbuks nagu sajandite pehkimust, nagu mädaneks maakera ise. Seda tundub nii söömas kui joomas. Ja nägu varjates pean ma poolnäljasena põgenema.

Kohe esimesel rännakul läbi Fess el-Bali näen võigast pilti. Pikad alad peatänavaist on kaetud tooreste, veriste loomanahkadega. Loendamatud paljad ja tuhvleis jalad tallavad neist lakkamata üle. Ise katsun ma neist mööda kaarelda, kuid ei pääse. Nahk jala all on libe, samm nõtkub. Ja siis ikka jälle neid nahku veristel kividel. Ning lõpuks tean, et nad on levitatud kindla eesmärgiga: ülekäijate jalad teevad parkimise eeltööd.

Kärbeste parved keerlevad sukkides. Neid on siniseid, kollaseid, halle. Nad tulevad kaameliliha karnist, peatuvad pimedate kerjuste silmaaukudes ja lähevad tagasi karnidesse.

Neeger istub suki letil musta seebi, rasva ja või püramiidide keskel, mis kõik poolvedelad soojusest. Ta tõstab paljaste kätega nii seepi kui ka rasva ja võid.

Berber müüb peasuhkrut, raiub seda nüri riistaga ja kaalub primitiivseil kaaludel. Kui juhtub tükk nõutavast suurem olema, siis hammustab ta pala küljest, et lisada seda teisele ostjale.

Näokatteis naised kaubitsevad linna väravais leivaga. Leivad-karaskid on laotud paljale maale. Kandamitega

eeslid tuigerdavad mööda, komistavad leibadele, pillavad need laiali. Naised kisendavad ja korjavad leibu eeslisõnnikust. Ostjad aitavad kaasa ja ostavad edasi.

Nad on kõik haletsemisväärsed, alates lastega. Poisikeste juuksed on nahani maha aetud, ainult üksikud pikad tutid on jäetud, mõnel üks, mõnel kaks, mõnel rohkemgi; mõnel tolknevad need kahel pool pead nagu kitsad põskhabemed; mõnel on nad piitsataoliseks palmikuks pletitud. Need tutid on märgiks, millisele pühamehele poiss juba sündides on määratud. Kuid ükski pühamees ei kaitse neid lapsi. Nende pead on tihti üleni kärna nagu kübara all. Pimedaina, küürakaina istuvad nad tänava tolmus.

On hea, et naised kannavad näokatteid. Siis ei näe nende hirmsaid nahahaigusi. Aga näokattedki on ühe otse rahvusliku tõve pärast nina kohalt lohku vajunud ja nähtavgi osa palgest lillaks ning punaseks paistetanud.

Meeste sinistele sääremustritele seltsivad roosad ja punased plekid. Punaseiks värvitud küüned hakkavad kestendama. Näen üleni soomustes, üleni verestuvaid inimesi.

Tühjal tänaval tuleb vastu neegerhiiglane. Ta liigub äärmiselt aeglaselt ja pimetab kogu perspektiivi. Ta on pikkuselt koletis, kuid veel koledam on muidu ta keha. Tal pole kaela olemaski, selle asemel jätkub pea paistetanud lihasilindrina kuni kehani. Ta käsivarred on nagu hariliku mehe reied ja reied nagu teise keha. Kõik need liikmed on lillakas-punased, nahk läikivalt pingul. Ja ma ei tea, milline veetõbi, milline elevandihaigus see on.

Linna väravate taga istuvad pidalitõbised tolmus. Nende pead kestendavad, lubjaste käte sõrmed on nagu

maha raiutud. Kähisevate häältega mõmisevad nad midagi ja helistavad kelli. Nende räbalad haisevad.

Ja kui metsik-halastamatud on need inimesed vahel isegi. Nende loomade kohtlemine on kohutav. Võib hirmus olla, kui nahaparkalid oma aastapühal viivad avalikule tapale ühist ohvri-kaamelit, kes peab lunastama kõik nende vaevad. Kes puudutab rongkäigus oma riidepalistusega looma külge, selle haiguse võtab ta enesele.

Näen Bu Želu väraval aetavat lambakarja mediinasse. See on veriseks pekstud, peatu, meeletu ega taha enam kuhugi minna. Siis haaravad poolalasti beduiinid oinaste esimestest jalgadest kinni ja lohistavad õnnetuid loomi edasi, et lambad neile järele tuleksid. Need on nagu paanide ja ahvide heitluspildid keset kära ning tolmupilvi.

Loomi tapetakse tänavail, platsidel. Tolm ja veri segunevad ruskeks taignaks. Lapsed mängivad sellega. Jah, lapsed mängivad isegi veel siin . . .

Kuidas kirjeldada pilti, mida näen kord Fessi ääremail? Mingid kõrbeberberid müüvad-ostavad eeslit. Nad ei lepi tema hammaste ja kõhetute säärte katsumisega. Ostja tungib küünarpeani looma sisikonda, tõmbab sealt pihutäie poolseeditud toitu ja hakkab seda eritlema. Nad on kõik seal tema väljasirutatud pihu kohal oma ruskete nägudega kobaras koos. Nad lükkavad ruskeid teri edasi-tagasi ja väitlevad häältega, mis löövad kõrvad lukku. Üksnes eesel on vait, liigutab tasa oma kõrvu ja vaatleb väitlejaid kannataja silmega.

Näen Fetuh-värava ees suure meeste- ja naistesalga lahingut. Ma ei mõista midagi tüli põhjustest. Näen ainult, et need on mingid maalased, teel linnast koju, kuid peatunud siin oma arveid õiendama. Kisa on sõnulkirjeldamatu. Siis lähevad nad käsitsi kokku.

Räbalad rebenevad, naiste näokatted lendavad, küünitsi on nad üksteise paletes kinni, veri tilgub tolmusse...

Alles nii hilja, vaevalt paarkümmend aastat tagasi, müüs neil platsidel inimene inimest. Kuhu jäid selle järel nii müüjad kui müüdavad? Nad on ikka veel siin, needsamad...

*

Sammun pikad ajad mööda Fessi jõe randa. Loomade raiped mädanevad pooleldi vees, pooleldi maas. Lihatu eeslikolp irvitab hambaid. Mädanemishaisud on talumatud.

Läbin jälle Bu Želu aia ning liigun elutute müüride vahel. Läheneb juba õhtu ja varjud on pikad.

Juba mõne aja kostab kumisevast linnast mu kõrvu vilede häält ja trummide põrinat. See muusika näib nagu ühest teise liikuvat, kuid lõpuks siiski paigal püsivat.

Seba värava kohal kohtangi imelikku rongkäiku. Neli vilepuhujat liigub ratsa kõige ees, nende taga tuleb jalgsi neli trummilööjat. Siis järgneb mitukümmend tantsivat meest. Nende järel astub uhkesti ehitud hobune, kellel istub üleni kollastesse ja valgetesse vaipadesse mässitud inimkogu. Ja selle järel lainetab tolmupilves suur rahvaparv jala ning ratsa.

«Mis see on?» pärin mu kõrval seisvalt prantsuse sõdurilt.

«Peavad pulmi, peletised,» vastab see suurima halvakspanuga.

Pulmaliste read tantsivad vahel käe alt kinni hoides, vahel lahus, vahel ruttu edasi minnes, siis ümber pööratest ja mõrsjale vastu tantsides. Viled huilgavad, trum-

mid põrisevad, tantsijad laulavad, korrates läbilõikavalt ikka neidsamu paari sõna. Nende juhiks on alasti mees, kellel ainult niuete ümber seelik-püksid. Ta juuksed tõmmul peal on maha aetud ja ainult kuklasse harjasena püsti seisev tutt jäetud. Mees on joovastuses, ta märatseb kui derviš, kõigist üle kisendades. Ta taob kätega mööda higist nõretavaid reisi ja hüpleb puhkamata nagu vedrudel. Teda näib kannustavat otse hüsteeriline rõõm.

Mõrsja istub sirgelt, tarretanud kujuna, vaevalt edasi liikuval hobusel. Tema pea on kaetud paksude vaipadega, nii et ta midagi ei näe ja vaevalt kuulebki. Kaks peiupoissi vehivad ta ümber pikavarreliste lehvikutega, nagu peletades putukaid või jahutades õhku.

Nõnda kestab see kaua, tund, vahest enamgi. Ikka ägedamalt töötavad pillimehed, ikka pöörasemalt hüppavad tantsijad. Kuid mõrsja istub niisama tarretanult ja rong edeneb ainult tigusammul.

Selles pöörases tantsus ja mõrsja liikumatuses on midagi ahistavat, nagu tähendaks see minekut vastu kohutavale paratamatusele. Ja miskipärast meenub mulle Reigi õpetaja naise Catharina Wyckeni surmateekond kinnisilmi mööda Tallinna raekoja turgu.

Läheb juba pimedaks. Rongkäik neeldub mediina värava kitsusse. Ma ei näe teda enam inimmurru ja ruskava tolmupilve pärast. Ainult veel see traagiline rõõmuhõiskamine kostab mu kõrvu . . .

*

Ajuti, kui need haisud ja hääled muutuvad talumatuiks, põgenen ma linnast.

Kuigi üksikud Fessi osad moodustavad omaette müüridega piiratud tervikud, siis liidab neid kõiki ometi

ühine välismüür. Ja viimane on kokkuvõttes umbes viisteistkümmend kilomeetrit pikk.

See on massiivne sein, paiguti kuni viisteist meetrit kõrge. Ta on ehitatud kruusasegusest savist ja nõnda siis punast, rusket ning halli värvi. Siira-viira venib ta üle küngaste, jõe ja kanalite, tehes loendamatuid nurki sisse- ning väljapoole. Ta laad vaheldub vanadust mööda, vahel on ta ülaserv sile, vahel aga pikad alad hambuline; samuti vaheldub ta tornide laad. Paarteistkümmend monumentaalset väravat läbistab selle seina.

Jalutus ümber Fessi müüride tähendab haruldaste väljavaadete nägemist. See on vahelduvate panoraamide seeria, mis siin avaneb. Ühelt poolt on nägemisväärt juba linna ümbritsev maastik, teiselt poolt aga paljastub siit linn ise hoopis teises valgustuses.

Teen selle ringi mitmes eri osas ja eri päeval. Ning lõpuks on mul täielik ülevaade Fessi ümbrusest.

Peamiselt minevikust ja kaduvikust vestab see ümbruski. Ainult siin-seal istandusoaase, aga kõikjal nende vahel kõrbelisi savipõlmaid varemete, mälestiskuubade ning hauakividega.

Esimene suur nekropol on linna edelapoolsel küljel. Osa sellest on juba seespool linnamüüre, suurem osa tõuseb aga Fetuh-värava taga piki kõrgeid mäekülgi.

Surnud kalmistu, juba ammu unarusse jäänud. Ei mingit müüri ta ümber ja sellega ka takistusi uskmatule ta külastamiseks. Amfiteatrina tõusevad koolnutekojad-kuubad — varisenud, päratuks jäänud, kõrbekamarasse kasvanud.

Siin on Fessi ülikooli kuulsamate professorite hauad. Siin seitsme anonüümse pühamehe ühine kuubade rühm. Varemeil istuvad rusked burnusmehed harduses. Mis teavad nad nii ühtedest kui teistest? Ei muud, kui

et tarkmees on püha ja pühamees on tark. Ühteviisi austust väärivad mõlemad.

Vaade mäetipult on võrratu. Otse ees on Fess el-Bali majade meri, pahemal pool jõeoru lokkav rohelus. Kui puhas, kui kaunis on siit jälle see linn! Katuste kvadraadid on lumivalged, neilt tõusevad saledad minaretid nagu mänguvigurid malelaual. Kes näeks ühtki neist linnas eneses liikudes! Ja kogu see harmooniline pilt raamub rohelusse, mida samuti lähedalt ei näe.

Teine kord väljun Bab Mahruk-väravast linna põhjapoolsel küljel. Lähen mingit ürgorgu mööda, põlislopsaka taimestiku keskel. Ühel pool tõusevad kõrguses sakilised linnamüürid, teisel savipunane järsak. Kogu see mäekülg on täis latomiaid ja grotte, üksainus «kolesuur koobasmaa». Siit on Fess kord ammutanud oma ehitusmaterjali. Vahel on näha suitsunud auguavaustest, et siin elatakse või on elatud. Oru võsastikus liigub süngeid tüüpe. Millised troglodüüdid asetsevad siin? Millistele seadustele allub nende ühiskond?

Siis tõusen üles mäele. Mu ees on nn. Põhja kindlus, mille ehitas suur sultan Ahmed el-Mansur, — mitte vaenlaste, vaid linna enese elanike hirmuks. Ja ehitajaiks olid kristlased-orjad. Vaevalt on süngemaid vanglaid kui see kindlus.

Ning mu jalgade ees on jällegi Fess oma iluga. Kuid tuul on linna poolt ja õhk täis selle lehka. Otse mu vastu on Fonduk el-Ihudi, kus elasid heebrealased enne mellahi rajamist, ning Hara linnajagu, kus elavad pidalitõbised veel praegugi.

Ja seistes sel kõrgustikul, silmade ees need pildid keskpäeva helenduses, mõtisklen fantastilist mõtet:

Tuleks ehitada uus, valge ja puhas linn ning rahvas siit sinna üle viia, selle mülka väravad aga viiekümneks aastaks kinni müürida. Alles selle aja jooksul oleks

vahest läbi mädanenud ja ära uhtunud tema pööritav saast ning linn oleks uuesti avades nagu vabaõhumuuseum — mälestisena jubedast minevikust.

Kuid selleks vajatakse põhjalikku sotsiaalset ja kultuurilist revolutsiooni selle rahva enese elus. Selleks vajatakse kõigepealt nende ahelate purustamist, milles teda peavad alles nii oma- kui ka välismaised isandad.

5

Aegade pärand.

Miillist ajalist täpsust taotleb idamaalane vahel isegi legendis!

3. veebruarikuu päeval aastal 808 seisis prohveti järglane Mulay Idris el-Azhar praeguse Fessi paigal, sirutas käsi taeva poole ja palvetas: «Oh jumal, tee, et see koht saaks teaduse ja tarkuse asupaigaks, kus austataks sinu püha sõna ja sinu seadusi! Tee, et need, kes siin kord elavad, jääksid ustavaks sunnale ja palvele, niikaua kui püsib see linn, mille ma ehitan!» Seejärel võttis Idris labida ja hakkas uuele linnale esimesi põhijooni tõmbama.

Kuid samal hetkel astus ta juurde saja viiekümne aastane kristlane, kes elas siin läheduses vaga erakuna. «Mis sa teed siin mäestikus?» küsis ta. «Ma asutan linna,» vastas Idris, «kus elaksin ma ise ja minu lapsed pärast mind, ühte linna, kus jumalat kõrgelt austataks, tema kirja loetaks ja selle seadusi ning usku jälgitaks.» Vana kristlane vastas, et siin juba kord olnud

Sefi-nimeline linn, mis aga ammu hävinud. Kuid muistse ennustuse järgi saabuvat kord keegi prohveti suguvõssa kuuluv Idrise-nimeline mees, kes linna uuesti üles ehitab. «Jumal olgu ülistatud!» hüüdis nüüd labidamees, «mina olengi see Idris.» Ja ta jätkas linna rajamist.

Nõnda räägib *Roudh el-Kartas* — Fessi ajaraamat. Labidas on araabia keeli *fas*. Fas on ka Fessi araabiakeelne nimi. Ja vagajutt tuletabki selle nime püha Idrise kuldlabidast, millega kord linna esimesed põhijooned tõmmati.

Tõeliselt pole Fessi nime algupära siiamaale usutavat seletust leidnud. Samuti pole ka legendi antud Fessi asutamisdaatum täpne. Ajaloolised andmed kinnitavad, et linn vähemalt juba a. 801 olemas olnud. Kuid võrdkujuliselt on see legend ometi huvitav.

Ta kinnitab omaltki poolt, et Fessi kohal juba muistsel ajal oli mingi linn. Viimase algust arvatakse tagasi roomlaste ajani. Pärast neid elasid siin aga kristlased, juudid ja tulekummardajad, nagu osutavad muinasleiud. Samuti teeb legend õieti, ühendades linna uuesti rajamisega siin tookord valitsenud kaks rahvast ja kaks usku: Fessi hälli juures seisid kristlane-berber ning muhameedlane-araab. Ja veel praegugi seisab see linn nende kahe rahva asumisala ligikaudsel piirjoonel.

Legendis mainitud daatumist peale on aga Fessi arenemislugu enam-vähem tuttav. Ja seda eriti sellepärast, et linna ajalugu langeb ühte kogu Maroko ajalooga. Sest arvestamata üksikuid lühemaid järkusid on Fess tuhande aasta jooksul olnud selle maa poliitiliseks, majanduslikuks ja vaimseks keskuseks.

See ajalugu kõneleb araabia ja berberi rahvuselemendi lakkamatust omavahelisest võitlusest, millesse

Sise-Aafrika ajuti mustemat värviainet lisas. Igatahes on berberlus kaua aega etendanud juhtivat osa, kuigi see on toimunud islami usu ja araabia kultuuri märkides. Ning ses suhtes erineb Maroko saatus tunduvalt teiste Põhja-Aafrika maade omast.

Üks Maroko hiilgejärkudest oli XI sajandi lõpul, berberi sultani Jussef Ben Tašfini ajal, mil see riik ulatus Ebro jõest Hispaanias kuni Senegalini Sise-Aafrikas. Veelgi vägevamaks paisus ta samuti berberliku algupäraga almohaadide dünastia valitsusajal XII sajandil, mil temasse kuulus kogu Põhja-Aafrika ja Hispaania. Järgmisel sajandil toimub küll riigi lagunemine. Lõuna-Maroko ühes oma pealinna Marrakešiga hakkab siitpeale enam-vähem iseseisvat elu elama. Kuid see ei takista enam Fessi arenemist. Ta on suur, rikas, tark ja püha.

Islami kultuuri inimesed ei ehitanud ainult linnu, vaid nad armastasid neid ka näha, omavahel võrrelda ja neist kirjutada. Sellest siis araabia geograafide ja reisikirjeldajate rohkus. Eriti eelistatud on Fessi minevik kaasaeglaste andmete poolest.

Juba XI sajandil kirjeldas teda suur reisija el-Bekri. Kõne võis siis olla muidugi ainult Fess el-Balist. Kuid nagu näeme, polnud seegi tol ajal üks linn, vaid jagunes kaheks täiesti iseseisvaks müüridega ümbritsetud üksuseks. Ühel pool jõge elasid Kairuanist, teisel pool Andaluusiast saabunud suguharud. Kahe linna peale kokku oli jõel kolmsada veskit ja kakskümmend sauna. Andaluuslaste linnas olid naised, kairuaanlaste omas aga mehed ilusamad. Juute oli juba siis rohkesti.

Geograaf Edrisi kirjeldas Fessi XII sajandi keskel. Linnad kummalgi kaldal elasid ikka veel iseseisvat elu, lüües aeg-ajalt omavahel lahinguid. Kõikjal oli palju kanaleid puhta veega. Elanikud pesid öösiti tänavaid,

nii et need hommikul puhtusest hiilgasid. Linnades oli palju uhkeid paleesid ja lopsakaid aedu.

Veel sadakond aastat hiljem annab *Roudh el-Kartas* ülevaate juba ühisest Fessist. Linnas on 785 mošeed, üle saja tuhande maja, ligi kümme tuhat poodi ja muude tööstusettevõtete kõrval kolmsada paberivabrikut. Umbes samal ajal pidi ka linna elanike arv saavutama oma kõrgeima piiri.

Ajuti tuli Fessile küll raskeid päevi. Aastakümneid kestvad sisesõjad ja revolutsioonid viisid õitsva linna hukatuse äärele. Kuid ta toibus jälle. Ning ligi sajandi väldanud meriniidi-dünastia valitsus tõstab Fessi hariduslinnana ennekuulmata kõrgusele. See on ajajärk, mil rajatakse ta medersad, mil löövad täiele õitsvusele ta teadused ja kunstid ning mil ta Dždidi asutamisega pindalaltki palju laieneb.

Sellises ulatuses arenenud linnana kirjeldab teda kuulus reisija Leo Africanus, — mees, kes sündis muhameedlasena Hispaanias, rändas läbi Põhja-Aafrika maad, Väike-Aasia, Pärsia ja Armeenia ning lõpetas oma päevad katoliiklasena Itaalias. Ta kirjeldab Fessi kvartaalist kvartaalini, ühes ta müüride ja ümbritsevate küngastega. Ta kirjeldab ülikooli, medersasid, kus ise õppis, eramajade imeväärset sisustust ja elu ennastki kõige selle värvirikkusega. Tema andmed on tõepärased ja täpsed, nagu osutavad selle hiilgeaja siiamaalegi säilinud ainelised mälestised.

*

Oli tähtis, et Leo Africanuse «Aafrika kirjeldis», mis esialgu oli sündinud küll araabia keeles, sai kohe ladinakeelses ja hiljem teisteski tõlgetes ka euroopa lugejale kättesaadavaks. Kuid iseenesest piirdusidki selle

järel teadmised Marokost ja ühes sellega ka Fessist tervete sajandite jooksul peamiselt ainult Leo Africanuse andmetega.

Sest Maroko on kuulunud kuni hilisema ajani kõige kinnisemate ja salapärasemate maade hulka. Euroopa tutvus varem Kesk-Aafrika ja Kesk-Aasiaga kui selle nii lähedal oleva maaga! Ja sel puhul ei või isegi väita, et marokolased algusest peale oleksid võõraste vastu olnud just erakordselt vaenulikud. Ajalugu tõendab otse vastupidist.

Kõigepealt tuleb arvestada rahvastiku enamusega. See moodustus berberitest, kes polnud usu asjus kaugeltki nii sallimatud kui prohveti enese rahvas. Suur osa temast püsis veel kaua pärast islami saabumistki ristiusulisena. Ja hiljemgi on ta kaldunud meelsasti «õpetusest» kõrvale ning olnud kõike muud kui õigeusklike rõõmuks. Sallivus või ükskõiksus usu asjus tõmbab terava joone tema ja araablaste vahele.

Nii säilisid Marokos veel kaua kristlikud kogudused ühes kirikute ja vaimulikkudega. Itaalia, Hispaania ja Prantsuse ärimeestel oli siin hiljem kaubakontoreid, samuti kui need maad läkitasid siia aeg-ajalt oma saadikuid. Ja mõned sultanid püüdsid enese algatusel sõlmida veelgi lähemaid suhteid.

See soodus seisukord pahenes alles pikkamööda. Selleks mõjusid tunduvalt kaasa Hispaaniast väljaaetud maurid, kes kiirendasid Maroko üldist araabistumist ja levitasid oma maapagulase kibedust ka ümbrusse. Kuid veelgi vaenu-äratavamalt mõjusid seejärel eurooplased ise.

Kõne on jällegi kristluse ägedast kallaletungist levimisjõuetuks muutunud islami maailmale. Maroko viimase viiesaja aasta ajalugu vestab peamiselt kaitsesõjast maa enese piirides. Tema rannikud on kuulunud

sajandite jooksul rohkem portugaallastele, hispaanlastele ja inglastele kui talle enesele. Seesugune on olnud Melilla, Ceuta, Tangeri, Casablanca, Mazagani ja Agadiri saatus. Midagi selleulatuslikku ei näe me Tuneesias või Alžeerias.

See sajandeid kestnud sõjaseisund äratas marokolastes rohkem vaenu eurooplaste vastu kui usuline sallimatus kunagi. Eriti selgus neile pärast Alžeeria vallutamist, kuhu eurooplaste huvi lõplikult sihib. Sellest peale oli iga võõras neile ühtlasi ka salakuulaja. Ja see umbusu-meeleolu oli seks ajaks lõplikult juurdunud, kui Euroopas tõsi-teaduslik huvi võõraste maade vastu alles tekkis. Loomulik, et seda huvi Marokos enam vabalt ei saadud rahuldada.

Teiselt poolt aga säilis Maroko Euroopa suurvõimude omavahelise kadeduse tõttu ometi kauemini iseseisvana kui pea ükski teine vallutamisohus olev eksootiline maa. Ja ta oli selleks ikkagi liiga tugev, et teadusmees siin kas või sõjaväelise ekspeditsiooni kaitsel oleks võinud tegutseda, nagu Kesk-Aafrika neegerriikides.

Nii oli seisukord Marokos alles paarikümne aasta eest: rannikud ühtesoodu edasitungiva eurooplase mõju all, sisemaa aga despootliku korralageda riigikorra ja fanaatilises vastupanu-vihas elanikkudega. Jõuetu keskvalitsus, seda iseseisvamad aga kohapealsed võimud, kõige lisaks lakkamatud verised rahutused. Nii võisid siin eurooplastest isegi keskvalitsuse loal liikuda ainult diplomaatilised esindajad või väga rikkad inimesed — oma karavani ning kaitseväega.

Lisaks oli see maa peaaegu ilma teedeta, kõnelemata muist reisimugavustest. Kui üks viimastest sultanitest tahtis ehitada paari-verstast mänguraudteed — Fess Džedidist oma suvelossi —, siis pidi ta sest plaanist

rahva vaenulikkuse pärast loobuma. Muist raudteedest ei võinud juba juttugi olla.

Eriti võõraks jäi Maroko sisim olemus ka selle tõttu, et ta pealinnad Fess ja Marrakeš, vastandina teistele Põhja-Aafrika suurlinnadele, on sisemaal. Rannikuil, kuhu pääs oli küll kerge, paistis see teetu ja anarhiline sisemaa ühes oma linnadega juurdepäästamatu Barbaariana.

Eks ole küllaltki iseloomulik, et alles neil päevil pühitseti esimese prantslase ja ühes sellega üldse esimese eurooplase Maroko sisemaa läbimise saja-aastast mälestuspäeva. Sest aprillikuus 1828 saabus René Caillé oma vaevarikkalt Aafrika-rännakult. See ettevõte nõudis temalt tookordseis oludes neli aastat aega, araabia keele põhjalikku tundmist ja näilist muhamedi usku minekut, erakordset ettevaatust ja üleinimlikku pingutust — ning sellest hoolimata pidi ta palju kordi surmale silma vaatama. Tema kannatused Fessis ja Meknesis ei kuulunud kergemate hulka. Ning see kõik toimus ajajärgul, mil naabermaa Alžeeria oli juba küps prantsuse asumaaks saama!

*

Kõige eelmise järel oleks huvitav jälgida, kui palju on meie rahvas võinud teada Marokost. Niisiis väike kirjandusloolline ekskurss raamatukogude makulatuuri. Seejuures olgu kohe alguses öeldud, et andmed pole kuigi rohked, veel vähem täpsed.

Otto Willem Masingi «Pühhapäwa Wahheluggemissed» (1818) ei liigita Põhja-Aafrika maid ja rahvaid veel nimepidigi. Leiame ainult üldise märkuse: «Ahwrika ma on Mori- ehk Murjani-rahwa pärris ma. Peäle sedda et ta on ütlemata pallaw, on temma ka üks kuiw ma... Seal ep olle puud egga kandu, ei wõssu egga

rohho taimekest...» Nende «Murjanite» kohta öeldakse: «Nedsinnatsed käiwad pallawa pärrast muist hallasti, egga polle neil muud katted, kui sedda, mis häbbemete ümber peawad.»

Selle üldistamise kõrval kuulis aga eesti lugeja ka saja aasta eest ometi midagi juba otsekohe Põhja-Aafrika elanikest: «Teised, kes üllemal ehk allamal ellamas, ei ole mitte nenda süssimustad, waid sedda kaugemal parraja soja ma pole, sedda walwakamaks karw hakkab minnema, nenda et wimaks põhja pool aina walged, ehk walge werrega rahwas leietakse.» Nende «ülemal elavate» «valgekarvaliste» all mõeldaks muidugi Maroko araablasi ja berbereid.

1849. a. ilmunud Berend Gildenmanni «Mailma made öppetus'es» loeme aga juba: «Marokko keiserriik, Alsirist wasto õ., 13.700 r. penn. suur; inn. $8^1/_2$ miljoni; pealin Marokko.» See on kõik ja selles vähesuseski on vähemalt pool vale.

Tuntud «Koli-ramatu» viiendas jaos «Keograhwi, ehk öppetus Ma-ilma surusest ja Ma-ilma madest» (1854) leiame juba rohkem andmeid, kuigi mitte täpsemaid: «Marokko, üks keisri-riik; Ma on wäggew ja mäggine õhto pool Atlandimerre äres. Atlassi mäed andwad keiksuggust waske ja kallid kiwwa. Rahwa hulk on 8 miljoni. Linnad: Wes (Fez), tuggew lin, ja Marokko, selle Ma keisri pessa-lin. Seäl walmistakse wabrikutes keige penemat nahka, mis maroking nimmetakse.»

Tõsi küll, «Marokko» linna pole õieti olemaski, kuid teatavasti mõeldakse selle all Marrakeši. Ja viimane on Fessi kõrval olnud samuti vahel Maroko sultani «pesalinnaks». Nõnda on siis nii Gildenmannil kui ka «Keograhwi» kolmanda jao autoril Schultzil vähemalt ses suhtes õigus.

Kreutzwaldi «Maailm ja mõnda» nagu ka «Maa- ja merepildid» ei tea Marokost palju. Esimene heidab ainult pilgu «Jibraltarist» üle väina Ceuta poole, «mis teinepool merekitsust Ahvrika piiril seisab». Ja teistes jutustatakse üksnes laevaõnnetusest Maroko rannikul, kus merehädalised vangi võeti. «Seal veeti neid lojuste viisil turule ja müüdi päris orjadeks, nõnda et aega mööda kõik raskes põlves ära lõpesivad ja üks ainus kogemata õnnel kodumaale tagasi peasis.» Küllaltki jube pilt ühe maa olude esimeseks tutvustamiseks!

Kuid peale ülaltsiteeritud allikate ulatusid kuuldused Marokost varsti ka teist teed kaudu eesti teoorja tarre. Aastail 1859 ja 60 tungisid hispaanlased jälle Marokosse, et õiendada «murjanitega» arveid ning soetada seal võimalikul korral asumaid, sest prantslaste eeskuju Alžeerias avatles. Aga seesugused asjad olid juba maitsepalad isa Jannseni «Perno Postimehe» jaoks, ja ta oskas neist ka rahvalikumalt jutustada kui ükski teine ajakirjanik Eestis.

Küllap on vist järgmine sõnum «Perno Postimehes» 1859 nr. 12 esimene tolle maa kohta meie ajakirjanduses: «M a r o k k o m a a l t. Kus mailma nurkas se ma on? Wata põhja pool Ahwrika kaardi peal, pahhemat kät Alshiriama kõrwas. Seal on nende keiser ehk sultan ärrasurnud ja uus jälle assemele tulnud. Ni hästi Marokkomaal, kui keik põhja ja hommiko poolt Ahwrika ranna innimessed on usso polest umb Türklased, ning tuttaw assi on, et nemmad mitte sured ristirahwa sõbrad ja õnnesowiad ei olle. Hispania rahwal on Marokko meestega praegu kaunis walli nurrin tõusmas. On juba kord sarwed ka kokko lönud ja mõllemilt poolt mõnned langenud, agga suurt sõdda sest küll ei sa.»

Kuid hoolimata Pärnu poliitiku ennustusist sai sel-

lest ikkagi võrdlemisi «suur sõda». Ja Jannsenil oli küllalt põhjust nii «Hispaniameeste» kui «Marokkanide» veretöödest jutustada. Nii kirjutab ta varsti viimaksmainitute puhul: «Hiljuti ollid nemmad õelad lomad liggi 80 Prantsusse soldatid kätte sanud ja neid warsi tullega ärrapõlletanud!» Ja sellepärast süvenes vaenuvahekord veelgi: «Prantsus ja Hispania hakkawad kül kaunis ühe korraga, agga mitte ühhes kous Mauridega sõdda piddama, iggaüks isse omma kasso ja kahjo peale. Mauridel wõib selle kahhe tulle wahhel ello kül kibbe olla. Agga nemmad kurjad innimessed on ka tõeste nuhtlusse wäärt.»

Seda «nuhtlemist» siis kirjeldabki meie ajakirjanduse nestor nädalast nädalasse, ilma et sellest ometi kuigi selget pilti saaksime. Ta on sunnitud isegi kaebama: «Sest sõast ei sa meie ülleültse, senni kui tedda petakse, mitte paljo teäda. Hispania walitsus ei tahha mitte lubbada, et sealt seitungid sest paljo kulutawad. Egga minna tea, mikspärrast sedda ni sallaja petakse? Isse watama minna, polle mul ka aega.»

Ja «Perno Postimehel» ongi õieti ainsaiks sisukamaiks sõjasõnumeiks teade Tetuani vallutamisest ning marokolaste sõjatasu summast — umbes kolmsada miljonit hõberubla.

Kõige lõpuks üpris iseloomulik sõnum: «Marokko sultan on omma wenna Prantsussemale küllasse saatnud. Omma pärdikus Marokkoma mundris peab ta Parisi rahwale, nagu imme loom wahtida ollema. Mis ta senna male otsima tulnud, ei olle mulle mitte teäda antud.»

Sellega kaob Maroko nimi mõneks ajaks eesti ajakirjandusest ja vist ka lugeja mälust. Selgemini ja püsivamini kerkib ta esile alles selle sajandi algul, mil «murjanite nuhtlemine» lõplikult käsile võeti.

Kuid liiga laialised pole meie teadmised Marokost kunagi olnud. Nii mäletame oma koolieast selle maa pealinnana Fessi. Ja sama arvamine näib siiamaale valitsevat geograafilises kirjanduses, liitudes kõiksugu teiste ebatäpsustega.

Nende eksiteadete puhul olgu lohutuseks, et harilikult kättesaadavad võõrkeelsedki allikad pole palju täpsemad. Veel paarikümne aasta eest ilmunud entsüklopeediad sisaldavad otse muinaslugusid. See aga osutab omaltki poolt, kui puudulikult Marokot üldse tuntakse.

6

Elav Meknes.

Pierre Loti Maroko-raamatu kaunimaid kohti on see, kus kirjeldatakse autori saabumist Meknesi, linna esimest vaadet eemalt kõrgustikult, ta müüride üldjooni, minarettide saledust ja taeva helendust nende taga. Isegi autori tarvitatud nimekujus «Mékinez» kostaks juba kui juubeldust.

Sellest, kui Loti käis Meknesis, on kulunud ligi nelikümmend aastat. Ja kuigi linn ise selle aja jooksul pole palju muutunud, siis seda enam ühendusvõimalused tema ning muu maailma vahel.

Loti ajal reisiti sel maal alles ratsa, aeglaselt ja omapead, peatudes seal, kus sooviti, ning nautides seda, mis kaunis näis. Nüüd on aga kuuekümne-kilomeetrine sõit Fessist Meknesi ainult tunni või poolteise küsimus.

Kuid mugavaks saamisega on see reis kaotanud ka palju oma endisest «romantilisusest».

Mäed voolavad taevarannal kui laineharjad ja maastikud vilksatavad mööda nagu kinolinal. Kõrbe suur monotoonsus, üksindus ja vaikus ei pääse iial mõjule säärasel kihutamisel.

Eriti muutub nüüdisaegsele reisijale võõraks see ootustunne, mis valdas varem teelist, kui see pikkamisi oma pingutuste lõppsihile lähenes. Ta nägi igal sammul selle piirjooni muutuvat, värve lõpmatuis varjundeis vahelduvat, kõike üheskoos aga ikka enam ja enam selguvat. Maastikud ja linnad kasvasid otsekui orgaaniliselt taevaranna sinerdavast nebuloosast. Ja ühes sellega sööbisid need pildid unustamatuina ka vaatleja mällu.

Nüüd aga näed — ja hetk hiljem oled juba päral. Nii kaob vahemaade võlu ning kaugete asjade ilu. Raudteede ja lennukite ajajärgul ei või olla enam «palverändajaid».

Jah, liiklemine on saanud kergeks isegi Marokos, kus alles hiljuti leidus ainult suuremate linnade vahel armetuid külateid, mujal aga üksnes eesli jalgradu. Nüüd on nende asemel nöörsirged, enamasti asfalteeritud maanteed. Ja seda isegi kõrbemaastikus, kus ei näe vahel kümnete verstade kaupa inimasulaid, nagu on lugu ka Fessi ning Meknesi vahel.

Näib, nagu oleks vaevalt teele asutudki, kui paistab äkki ühelt kõrgustikult ootamatult juba Meknes ise.

See on sama pilt, mida imestles kord Pierre Loti, seesama, mille skitseeris inglise commodore Stewart juba kahesaja aasta eest oma aruandes: ühel käel valendav majade katustik, teisel kaugusse kaduv hallikas-ruskete müüride rida; üle kõige aga kaksteistkümmend saledat minaretti avara taeva tagapõhjal.

Peatu, rändaja! Kunagi teinekord ei näe sa seda pilti enam niisama värskena!

Kuid ei ole aega peatumiseks. Autobuss hakkab kohe alla orgu laskuma. Läbime Meknesi uuslinna, veel paar kilomeetrit sõitu ja siis bussijaam. Ning sellega on ka teekonnal sedapuhku lõpp.

On hele keskpäev, kui astun tänavale. Soojust on kolmkümmend viis kraadi. Mäkke tõusva tänava perspektiiv mu ees virvendab valgusest ja kuumusest. Tänav ise päädib ülal mediina väravas.

*

Milline vahe Fessi ja Meknesi vahel! Ühel pool orulinna kitsus, teisel mägiasula õhurikkus. Ühel pool tõmmunägude vimm, teisel vaikne lahkus. Maagi oleks siin nagu teine ja teine isegi päike taevas.

Kohalikus keeles on Meknesi nimi Meknassa. Legendi järgi elas kord Maghrebis vägev berber, nimega Meknas. Tal oli mitu poega, kes pärast ta surma maa omavahel ära jagasid. Muude hulgas asutasid nad kaks linna oma isa mälestuseks. Need olid Meknassa Taza, mis kannab praegu Taza nime, ja Meknassa ez-Zitun — «Meknassa õlipuude all» — praegune Meknes.

Nii põhjendamatu kui ongi see lugu, kuid seda väidab ta ometi õieti, et need mõlemad linnad on asutatud ühe ja sama suure berberite zeneti-hõimu poolt, ammu enne araablaste saabumist.

Viimased hävitasid maa vallutamisel Meknesi ja rajasid selle asemele Tagrarti-nimelise linna. XII sajandil külastas seda geograaf Edrisi ja jättis temast kirjeldise. «See on kaunis linn,» ütleb ta, «idast piirab teda väike jõeke, mis pööritab elanike veskeid; kõikjal ta

ümber on aedu ja haritud välju; maapind on viljakas, tuluallikaid mitmesuguseid.» Suurte mantlite ja laiade kaabudega berberid elasid ses linnas «õlipuude all».

Veel mitu sajandit veetis see linn sellist õnnelikku elu, mida segasid ainult juhuslikud vaenuvaevad. Temasse tekkis losse ja medersasid, kuid ta ei kaotanud sellest hoolimata oma väikekodanlikku ilmet. Sellisena nägi ja kirjeldas teda oma külastuse järel ka suur rändur Leo Africanus. Juba muiste eelistati tema tervislikku asendit Fessi omale ja kroonikud ülistavad tema õhku ning vett.

Kui imelik, et just see vaikne linnake sai siis Maroko jubeda suurusaja tunnistajaks ja päris sellelt mälestusmärke, mis panevad jahmatama veel tänapäev!

Ja samuti imelik, et ta selle järel laskus niisama ootamatult jälle oma endisse väikekodanlikku idülli kujutletud «õlipuude all».

Jah, ta kuulub küll endiselt «keiserlike linnade» hulka, kuid on neist kindlasti kõige tagasihoidlikum ja vähenõudlikum. Kogu ta huvi on pööratud enese heaolu eest hoolitsemisele ja vaiksele vegeteerimisele suurte mälestuste keskel. Ning vaevalt olekski ta kolmekümnel tuhandel elanikul jõudu auahnemaiks pingutusiks.

Need elanikud äratavad erilist tähelepanu. Nende hulgas on viis tuhat eurooplast, üle kuue tuhande juudi ja mõni tuhat neegrit. Tõsi, muhameedlaste keskel loetakse siin rohkesti prohveti järeltulijaid, kuid needki oleksid nagu teisest ainest kui muidu sel maal. Kõik on kuidagi tagasihoidlikud, endassesüvenenud, otsekui kuulates mingit mineviku kaja.

Vahest annab ajalugu mõne viite selle nähtuse seletuseks. Kas pole siin elanud tuhandete kaupa kristlikke orje, kellest suur osa siia jäänudki, omandanud islami

ja sulanud ühte selle rahvaga? Võib-olla on säilinud nende järeltulijate alateadvuses mingeid mälestusi nende päritolust. Ei ole muidu mõistetav ka Meknesi elanike suhtumine viimaks väevõimuga saabunud eurooplaste valitsusse. Hoolimata kõigest nende tõsiusklikkusest võtsid nad esimesed võõrad suure sümpaatia-avaldusega vastu.

*

See, mis Meknesis praegu elavat, kuulub ta vanimasse ossa. Tema hilisem toredus ja vägevus on jälle surnud ning varemeisse varisenud. Ainult muistne mediina elab endiselt oma väikekodanlikku elu.

Ebareeglipärase kolmnurgana laiub see vanalinn kõrgel künkal, pool versta ülalpool merepinda. Kõige laiemast kohast on ta läbimõõt umbes kilomeeter. Teda piirab pea kõikjalt kõrge müür. Temaga liituvad niisama omaette piiratud Berrima agul, mellah ja kindluste ning losside surnud rajoon.

Ka Meknesi mediinal on kõik idamaise linna tunnused. Needsamad kitsad urgas-tänavad, kus samuti võimatu liikuda ühegi sõidukiga. Ja siiski suudab päike valgustada selle sipelgapesa sisemust ning peletada ta varje. Mingi intiimsus ümbritseb ometi neid kivikuupe, elanike ilumeel tungib õuedelt tänavailegi ja rõõmustab silma vähenõudlike kunstisugemetega. Siin kauneid üldproportsioone, seal meisterlikult nikerdatud uksi ja aknavõresid ning seal veelgi kaugemal õrnu värvivarjundeid üle kogu fassaadi. Ses kõiges on midagi, mis meenutab juba Euroopa renessansi-aja linnade eneseilustamispüüet, kuigi see peatub häbelikult poolel teel.

Jalutlused viivad mind läbi heledate tänavate ja varjuliste sukkide. Kõikjal kinnisi, kuid ühtlasi sõbra-

likke inimesi, kes andestavad võõra uudishimu, olgugi see võõras ka uskmatu. Muidugi, mošeed on siingi paratamatult suletud, kuid see on juba kord nii, seaduse järgi. Hea seegi, et keegi vähemalt nende ümbruses uitmise pärast ei vihastu.

Pääs teistesse avalikesse või poolavalikesse ehitistesse on aga vaba. Neist on XIV sajandist pärinev medersa Bu Inania huvitav oma haruldaselt detailirikka, portselanist kirendava õuega. Ben Ani palee, mis praegu osalt ametiasutise käes, on peenestiilsemaid ja maalilisemaid idamaa ehitisi. Keset ta parketilist õue tõuseb ümar fontään tasa suliseva veega. Siseruumidesse voolab valgust imegratsioossete värviliste akende kaudu. Sama peene, kuid veelgi õhurikkama mulje jätab ühe endise paša palee, mis praegu on päriskaalaste haigemajaks. Ja samasuguseid kõrgekultuurilisi ehitisi, nende osi või ainult mauriaedasid on säilinud teisigi.

Täiuslikum kõigist on vahest siiski Dar Džamai — endine sultanite ja suurvesiiride asula, nüüd aga omaette muuseum. Hämarad ruumid on täidetud harvade idamaise elu tarbeesemetega, ilma kolikambriliselt üle kuhjamata. Valgus piserdub läbi nikerdatud akende nagu värviline vihm. Õhku täidab praegu hõõguva lõhnapanni aroom, lageda seedripuu lõhn ja veel mingid imalad, pisut pööritama panevad hõngud.

Istun tasa vestleva vanamehe-vahiga endistes haaremiruumides. Araabia lihtmehele näib ikka nalja tegevat, et suurtel sakstel on olnud palju naisi, ja ta ei saa sellest kunagi ilma naermata kõnelda. Kas ta kahetseb endiste aegade kadumist? Küllap vist, vähemalt kuulub see tema nagu muuseumi-inimese hingelaadi. Kuid igatahes tunneb ta ka uute aegade paremaid pooli. Ja lõpuks — eks ole kõik Allahi teha.

Allahi teha on aga Meknesi elanik paljugi jätnud. Linna elavast osast on sümpaatne ja puhas ainult mediina ise. Kõik muu, mis sajandite jooksul selle müüride külge liitunud, on aga räpane ja jube. Siin paljastub jälle ehtne Maroko oma inimeste ning eluga.

Nii on väljaspool linna olnud muiste kõrgete müüridega ümbritsetud kindlus, pool kilomeetrit pikk ja veerand lai. Nüüd on see ala keskelt seinaga kaheks jagatud ja kumbki pool tihedalt täis maju. Kindluse linnapoolne osa moodustab Berrima aguli, kaugem aga mellahi. Neis kummaski valitsevast karjataralisest mustusest on üldse raske anda mingit käsitust. Kuid sama räpasus lööb näkku mujalgi mediina sel küljel olevais välisosades.

Teen poolringi ümber mediina müüride. Näen taas el-Hedimi väljaku veriste nägudega ussivõlujaid, lõpmatuid juudiputkasid müüride ääres, berberite loomalaata avaral väljal, unarusse jäetud kalmistuid ja linna vägevaid väravaid. Ning lõpuks olen teispool mediinat Fekrani jõe oru imeilusas linnapargis.

Pikal ja kitsal alal on siin loodud mauriaed roosiväätidest võlvkäikude, basseinide ja fontäänidega. Kõik see värviküllus ja lopsakus on noor, kuid ometi on ta juba nüüd saavutanud selle imeväärse peenuse, mis omane ainult kõrgele idamaade aiakultuurile.

Istun marmorpingil eksootilise taimestiku keskel. Ümber liigub euroopalikult rõivastatud inimesi, lapsed mängivad samu mänge, mis Pariisi Luxembourgi aiaski. Aga ühel pool tõuseb süngena islami linna välismüür ja üle jõeoru vastaspoolsel kõrgustikul valendavad moodsad mauri stiili majad. Need pildid on nii kontrastsed, et nende tõepärasust ei tahaks uskudagi.

*

Juba aastate eest teadsin, et Meknesis asub elav marabu. Ei teadnud õieti midagi muud linnast peale ta nime ja ta pühamehe. Ei mäleta ka, milline ajalehe seda-teist-kirjutis võis olla teate allikaks. Kuid nüüd siin olles tuli see jälle mu meelde, ja ma ei taha loobuda lõbust näha meest, kes juba maises elus püha.

Vana tõde: prohvet pole kuulus kodumaal ega tõuse õndsate kilda elades. Nii on lugu selgi maal, kus pühade kultus suurem kui vahest kuskil mujal, kuid kus pühasid esindavad ikka alles nende hauakalmud. Teistsugune lugu on juhtunud ometi Meknesis.

Iseenesest saab islami rahva pühakuks mitmel viisil. Selleks võib tõsta vaga eluviis, ebatavalised heateod või ka suur tarkus. Ajaloolised suurmehed muutuvad pühadeks, usutegelased on seda niikuinii, ja lõpuks võib selle eest võlgneda ka ainult järelmaailma juhuslikule fantaasiale. Aga nagu peeti keskaegses Euroopas tihti kehvaarulistki jumala tõe ilmutajaks, nii on lugu veel nüüdki Idamail. Ja Meknesi marabu on just sedalaadi valituid.

Elas Meknesis mees, nimega Mulay Ahmed el-Uazzani, võrdlemisi nõrga taibuga. Ühel õhtul lukustas aednik ta kogemata ülejõe olevasse Sidi el-Uafi mausoleumisse. Narr temp ühe narriga, vahest narrimiseks tehtudki. Kuid järgmisel hommikul oli Ahmed väljas, hoolimata lukustatud uksest. See ime juba üksi tõstis ta kuulsust. Selle järel ennustas ta prantslaste saabumist, mis varsti teostuski. Tema kuulsus kasvas. Enne maailmasõda asetus ta pärismaalaste haigla ette tänavale. Oli ilm ja aastaaeg milline tahes — Ahmed püsis paigal. Sõja ajal tegid usklikud riidest katuse ta kohale ja ehitasid sõja lõpul kauni kuuba ta ümber. Varsti lõi ta seltsi ka *mokaddem* — vahetalitaja pühamehe ja muu maailma vahel. Pühamees ise mammonat ei võt-

nud, küll aga ta vahemees. Nii tekkis keset elavat linna liikumist uus pühapaik uute palverändajatega.

Lugu näib lihtne, kuid eurooplase vaatekohast ometi ilmvõimatu. Sest teisiti koheldaks tõesti seda paljasjalgset, kes Pariisi Suure Ooperi või Tallinna raekoja ees oma aplaagri üles lööks. Kuid idamaa mõtleb teisiti.

Leian pika otsimise peale Ahmedi kuuba. Ehitises on jälgitud vanu traditsioone, nagu jälgib neid pühamees isegi. Kuid minu palverännak ei õnnestu ometi. Kuuba on täis vihaseid eitesid, kes ei oska lisaks sõnagi prantsuse keelt. See on ainult kõrvulukustav kisa, mille äratab mu külastus. Ja nii jääbki mulle saladuseks, kas marabu veel elab või võin teda kohata alles Muhamedi süles, kui mulle osaks antakse rännata ka teise maailma eksootilisi maid.

Kuidagi kurvaks teeb see kontrast nende fanaatiliste vanamooride ja linnaaias kilkavate tütarlaste vahel. Elu uuendub küll siingi, aga veel on tas kuristikke, millest vaevalt meie elupäevil üle hüpatakse.

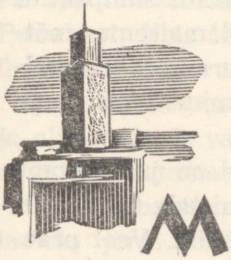

7

Sultan Mulay Ismael.

Mulay Ismael valitses aastast 1672 kuni 1727. Nii enne kui pärast teda möllas Marokos anarhia. Suure administraatorina pani ta varsti maksma sisemise korra. Suure sõjapealikuna lõi ta väliseid vaenlasi ja laiendas riigi piire. Ta muutis selle anarhilise maa pooleks sajandiks isegi väljaspool Aafrikat arvesse võeta-

vaks riigiks. Ajaloolaste ühist arvamist mööda on ta suurim sultan, kes Marokos kunagi valitsenud.

Ta mõistis kohe alguses, et siin ainult tugeva sõjajõuga võib midagi korda saata. Sellepärast lõi ta oma kuulsa neegerkaardiväe, haruldaselt distsiplineeritud ja ustava. See nn. buakheride kaart oli viisteist tuhat meest suur. Oma nime oli ta saanud müstilisest el-Bokhari raamatust, millise fetiši eest neegrid olid valmis surema. Üldse aga tõusis Mulay Ismaeli valjule korrale alistuv sõjavägi saja viiekümne tuhande meheni.

Toetudes sellisele jõule pani Mulay Ismael õieti esmakordselt Marokos maksma keskvalitsuse, s. o. sultani autoriteedi. Tema ajal ei usaldanud alati mässulised berberid end liigutadagi. Tema riik ulatus sisemaal Biskra ja Sudaanini ning sellesse kuulusid tõeliselt ka Kõrg-Atlase alad, mida pole saanud ükski teine sultan ega prantslasedki täielikult alistuma. Rannikuil lõi ta aga välisvaenlasi, nii türklasi kui ka kristlasi, niisuguse jõuga, et need ta kauaks ajaks rahu jätsid.

Kuid kui Mulay Ismael riigimehena pälvib kõrget hinnangut, siis on ta isik kõike muud kui sümpaatne. Ta oli tüüpiline hirmuvalitseja kõige idamaisemas mõttes. Ainult ta paremate omaduste tõttu on teda võrreldud Karl Suure ja Louis XIV-ga, minemata ometi kuigi kaugele.

Mulay Ismaeli poliitilised saavutised on juba ammu unarusse vajunud. Kuid ühel alal paistab tema vari vägev-monumentaalsena veel meie päevini. Veel praegugi ei või sel maal midagi samaväärset ta kõrvale asetada.

Kohe järgmisel aastal pärast troonile tõusmist muutis Mulay Ismael oma residentsi Meknesi. Otsese põhjusena mainitakse Fessi kuuma kliimat. Aga võib-olla

tahtis despoot samuti vabaneda vanade traditsioonidega pealinnast nagu Philipp II oma siirdumisel Toledost Madridi. Siin polnud ees vastupanelikku aristokraatiat ja siin olid hoopis neitsilikumad võimalused sultani lemmikhuvi harrastamiseks. Sest algusest peale oli temas suure riigimehe kõrval peitunud ka suur ehitaja.

Fessis oli ta enne sultaniks saamist elanud linna kauneimas palees. Ta vahetas selle kõhklemata Meknesi väikekodanlike interjööride vastu. Kuid ainult ajutiseks. Sest hetkegi viivitamata algas ta oma suurt ehitamishooaega, mis kestis viiskümmend viis aastat.

Miski kõrvalhuvi ei peatanud teda selle kire rahuldamisel. Ta hoog aina kasvas ajajooksul. Kui ta algul pidi veel aega kulutama maa rahustamiseks ja sõdadeks välisvaenlastega, siis olid kolmkümmend viimast valitsemisaastat pühendatud ainult ehitamisele. Kes teab, kas suutis ta oma kava lõpule viia ja kas sel üldse oli mingit lõppu. Seda ainult teame, et viimse monumentaal-värava ehitamise päätis ta poeg.

Mulay Ismael lõi Meknesi oma näo järgi, nagu Philipp II Escoriali, Louis XIV Versailles või Peeter I Peterburi. Neis loometes peegeldus asjaomaste isikute ilme nende rahvuse ja olude raamistikus.

See uus Meknes sündis vahest ilma kindlama plaanita ja oli üksikosis vahest viimistlemata, kuid kokkuvõttes ometi jahmatama-panevalt grandioosne.

Sest kogusummas ehitas Mulay Ismael kaasaeglaste loetelu järgi viiskümmend paleed. Nende lisaks tuli kümneid mošeesid, magasine, kasarmuid ja talle ning lõpuks nelikümmend kilomeetrit linnamüüre. Kõike seda võib võrrelda juba püramiidide rajamisega.

Kõigepealt laskis Mulay Ismael lammutada Meknesi idapoolse mediina-osa ja linnamüüri. Elanikud paigu-

tati mujale. Praegu seal kohal olev el-Hedimi plats sai oma nime tollest ajast, sest see sõna tähendab ehitusprahti, rämpsu. Selle järel algas hiigelmüüride ehitamine, mis kestis aastakümneid ja ulatus ikka kaugemale ja kaugemale senisest linnast.

Inimmaterjalist polnud türannil puudu. Kroonikute andmeil oli tal aastakümnete jooksul kasutada keskmiselt 55 000-pealine töölisarmee. Seal oli 25 000 sõjavangi, suures enamikus kristlased. Nende lisaks tõi sultan oma maa-alusist vangikeldreist tööväljale 30 000 roimarit või roimariks peetut. Nii ühtede kui teiste hulgas leidus meistermehi, oskusega käsitöölisi, vähemalt tooreks tööjõuks kõlbasid aga kõik. Prantslasest sõjavang Mouëtte jutustabki, et vaevalt oli ta kohale jõudnud, kui talle juba tööriist pihku pisteti ja ta vana müüri lammutama saadeti.

See oli muidugi sunnitöö kõige raskemas mõttes. Seda massi võis kohelda halastamatumalt kui ükski euroopa suurhärra kõige isevalitsuslikumal ajal. Need polnud inimesed, polnud isegi orjad, need olid loomad. Neid toideti ainult vee ja leivaga ning kannustati surmahirmuga.

Peale selle pani aga sultan ääretu töökohustuse ka «vabade» kodanike peale. Maakonnad käisid kordamööda teopäevi tegemas. Kümme tuhat muulameest vedas igapäev materjale. Teised muretsesid söögiaineid suurele kaitseväele ja töölisarmeele. Ehitusmaterjali, mida oma maa ei pakkunud, nagu marmorit, hangiti antiiklinnadest Volubilisest ja Tocolosidast. Nii ehitas sultan, selleks õieti midagi kulutamata.

Ja nii vältas see läbi kogu ta valitsemisaja. Inimpõlved tulid ja läksid. Töö aga jätkus. Sest seda juhtiv vaim ei nõrkenud. Lõpetamata veel ühte ülesannet, kavatses ta juba teist.

Tal oli alati kiire, miski ei edenenud küllalt ruttu. Vähe oli töölistele ülevaatajate — samasuguste orjade — piitsast; veelgi kohutavam oli sultan ise, kes liikus lakkamatult tööväljal. Ta tõusis müüridele, ta võttis kas või mustatöölisena asjast osa. Kuid see oli türanni ja metslase hoolitsemine.

Kord näisid talle telliskivid olevat liiga õhukesed. Ta kutsus selle tööala juhataja ning peksis poolsada kivi mehe pead vastu puruks. Ta oleks vahest rohkemgi ohverdanud seks õpetuseks, kui mehel veel pead oleks olnud. Harilikuks ergutamiseks oli aga töölise müüridelt allaheitmine. Ja keegi ei hakanud kunagi vastu! Mäss oli tundmatu ses orjakarjas.

Kõigi nende pingutuste lõplikku tulemust on meil raske nüüd veel hinnata. Peame toetuma ses suhtes peamiselt kaasaeglaste arvamisele. Ja nende kirjeldiste järgi langeb Mulay Ismaeli ehitiste üldmulje ühte veel praegu säilinud mauripaleede omaga. Ainult nende valdava ulatuse puhul võime väita, et nad ületavad kõik muu, mis tuleks võrdlusele.

Inglane John Windus, kes kuulus a. 1720 Meknesi läkitatud saatkonda, toob pika ülevaate sultani paleedest, haaremitest, relvamuuseumidest ja -magasinidest, tallidest, aedadest ning õuedest. «Kõik ruumid, kõik galeriid, suured saalid, koridorid ja võlvialused on kaetud mosaiigiga; nende haruldaselt pikkade ehitiste perspektiivid on erakordselt kaunid, suurepärased ja ülev-lihtsad.» Vaatleja pilgud eksinud lagede stiliseeritud lilledesse nagu eksootilisse metsa.

Üks teine reisija, kes oli käinud Idamail, Türgis ja Kreekas, ütleb: «Ma pole näinud nende rahvaste nii mineviku kui ka oleviku ehitiste hulgas midagi, mida võiks võrrelda sultan Mulay Ismaeli omadega.»

Meknesi hakati juba varakult kutsuma Maroko Ver-

sailles'ks. Kuid — on ka öeldud — õigem oleks kutsuda Versailles'd Prantsusmaa Meknesiks. Viimane võidab vähemalt ulatusega. Muidu on aga mõlemad sündinud just samal ajal ja täiesti iseseisval algatusel.

See oli suurte isevalitsejate-ehitajate hiilgeaeg. Jumalatena valitsesid nad alamate vara ja vere üle. Jumalatena lõid nad ka võrratuid rakendusteoseid. Rahvas oli ainult orjakari käsutamiseks.

Aastal 1685 töötas Versailles's 36 000 meest, hoolimata külmast, lumest ja epideemiaist; inimesi suri nagu kärbseid, kuid see ei peatanud valitsejat ta tujude täitmisel. Just samal ajal piitsutati Meknesis taga Mulay Ismaeli 55-tuhandelist orjakarja, sundides teda looma ikka uusi müüri-kilomeetreid. Ja paarkümmend aastat hiljem suri ka Neeva soil mõnel ööl rohkem töölisi külma kätte, kui neid päeval suudeti juurde hankida. «Peeter nimetas uut pealinna oma «paradiisiks»,» ütleb üks vene ajaloolane, «kuid rahvale oli see suureks surnuaiaks.»

Kuid Peeter I jälgis oma ehitamishoos riiklikke sihte ja Louis XIV vähemalt isiklikku hiilgust. Mulay Ismaelil polnud õieti mingit eesmärki. Tema kirg oli kire enese pärast, nagu ihnurile raha kogumine raha pärast. Tema hiigelehitisi ei vajanud riik ja ta ise ei saanud mahti neis mõnuleda. Ta ei ehitanud, et elada, vaid elas, et ehitada. Tema Versailles ei saanud kunagi valmis. Kõik võõrad, kes seda aastakümnete jooksul külastasid, kõnelevad ainult ehitajaist-orjadest ja sultanist-ehitusmeistrist. Siin raiuti, taoti, saeti lakkamata, lubjatolm ei lahtunud kunagi õhust.

Misjaoks Mulay Ismael üldse ehitas? Keegi inglise reisija küsis temalt sedasama ja sai järgmise vastuse: «Sellepärast, et oman kotitäie rotte; kui ma neid lakkamata ei raputaks, siis otsiksid nad teed välja.»

Kott — see oli riik, rotid — rahvas, raputaja aga sultan. Tema ehitamispalavik võimaldas lakkamatut pinevust ülal pidada, nagu mujal sõjaseisund. Ta ei andnud oma rotikarjale hetkegi aega puhkamiseks ja mõtlemiseks.

*

Ühelt poolt neegrimalevat juhtiv suur väepealik, teiselt taltsutamatust ehitamiskirest kannustatud maniakk — sellisena tunneme Mulay Ismaeli. Kõik on kuidagi ebausutavalt dekoratiivne, näitelavaline, hingeeluliselt juurdepäästamatu. Tahaks teda näha lähemalt, inimesena, eraisikuna. Kuid siin põrkame jälle kokku kommete ja oludega, mille reaalsust suudame vaevalt tajuda.

Prantsuse vaimulik Busnot käis Meknesis läbirääkimisi pidamas kristlike vangide vabastamise asjus. Tema memuaarest saame hea kujutluse selle idamaise despoodi audientsist.

Ta istus mullast kõrgendikul lahtise taeva all, säärad paljad, kollased tuhvlid jalas, valge mantli ja turbaniga. Ta oli keskmist kasvu, pikerguse kõhna näoga. Viimane oli peaaegu must, kuid habe juba vanadusest valge. Sellest hoolimata olid aga sultani silmad täis tuld ja hääl mürisevalt vali. Vanadus polnud vähendanud ta jõudu ja hakkavust.

Ta ümber oli paarkümmend musta ihukaitsjat paljaste mõõkade ja suurte püssidega. Ta taga seisis kaks musta poisikest, kellest üks hoidis ta pea kohal päevavarju. Kirjutaja seisis ta ees, raamat käes, kõrval seitse-kaheksa ametnikku, palja päi ja palja jalu.

Sellisel ametlikul hetkel, eriti kokkupuutes eurooplastega, oli Mulay Ismael viisakas ja diplomaatlik. Ta armastas küll meelitusi, kuid ütles neid ka teistele.

Tõeliselt oli ta aga tooremaid hirmuvalitsejaid, keda maailm näinud. Juba noorusest peale oli ta julm, ja eaga ainult kasvas temas see kalduvus. Inimesetapmine kuulus ta igapäevaste lõbude hulka. Hoolimata timukate paljusest raius ta vahel vabal ajal ise päid, läbistas ohvreid odaga ja kägistas neid oma käega. Iga päev hukkas ta vähemalt kolm-neli inimest, nagu jutustavad kaasaeglased. Kord tappis ta odaga kaksteist inimest ja kägistas siis lossi minnes lisaks veel kolm oma naist. Mõni päev hiljem surmas ta isiklikult üle poolesaja inimese. Ta asetas ohvrid kahte ritta, torkas igaühte kord odaga ja laskis siis õukonnal töö lõpetada. Isegi raugaeas kuulus ta lõbude hulka joostes hobuse selga hüpata ja samal ajal mõõk tupest tõmmata ning jalarauda hoidva orja pea ühe hoobiga maha lüüa. See oli juba peade raiumine spordi pärast. Kokkuvõttes öeldakse, et see metslane on hävitanud nelikümmend tuhat inimelu.

Despoodina sallis ta ainult orje enese ümber. Olgu need ka teistele kui suured härrad tahes, temale olid nad paljalt orjad. Ta hirmuvalitsus püsis püsti orjade julmusel ja argusel. Ta oskas kasutada igasugust inimmaterjali ses terrori-mehhanismis. Seal oli küllalt eurooplasigi juhtivail kohtadel, nagu prantsuse renegaat Gaillard relvamagasinide ülemana; kuid see ei muutnud asja. Igasugune eriarvamus oli halvatud.

Ja seda mitte ainult pealinnas, vaid kogu riigis. Must kaardivägi levitas hirmu. Linnad vabisesid selle ees. Armastades äärmiselt raha oskas sultan seda ka elanikelt välja pigistada. Ta sõjavägi elas nende kaelas. Ja lihunikud ning pagarid tõid iga päev tasuta, mis lossides vajati. Mulay Ismael kurnas alamad, eriti juudid, lõpuni välja.

Kuid kokkuvõttes ei erinenud ta palju mõnest Rooma langusaja keskmisest keisrist. Nii siin kui seal toimus kõik ühe inimese huvide ja vajaduste seisukohast. Ning sellest seisukohast ehitas Mulay Ismael ka oma uue pealinna Meknesi.

Siingi arvestati ainult tema isikut ja perekonda, tema kaitseväge ning teenijaid. Pealinn tähendas ainult keiserlikku laagrit. Siin võis kõne olla ainult paleedest, kasarmutest, tallidest ja moonaladudest. Siin polnud midagi «eraisiku» jaoks.

Ja on arusaadav, et sultani perekond, teenijaskond ja kaitsevägi vajas palju eluruume ning põhjatuid moonaladusid. Busnot ajal oli ta haaremis viissada naist, igast rahvusest. Iga naise teenijaks ja vahiks oli üks neegrinaine ning üks eunuhh. Ta poegi oli üle viiesaja, tütred peale selle. Need vajasid hoidjaid ja kasvatajaid. Mustast kaitseväest oli alati neli tuhat meest sultani läheduses. Kakssada šeriifi ja kaidi järgnesid talle. Losside uksehoidjaiks üksi oli tuhat kakssada musta eunuhhi. Keiserlike hobuste arv oli kümme tuhat. Nagu näeme, see oli hiigelmajapidamine!

Haarem ise oli Dar el-Makhzenis — Keiserlikus palees, kolmekordsete müüride taga. Juut Maimoran muretses sinna naistele nende õli, või ja muud toiduportsjonid, kuid salaja ka tubakat ning viina. Vahel järgnesid naised sultanile ta jalutuskäikudel aias, tõusid muulade selga ja tegid lõbusõitusid. Siis paugutasid eunuhhid püsse, et peletada mehi eemale. Kes aga kohe põgeneda ei saanud, see viskus kummuli maha, sest keegi ei tohtinud heita pilku sultani naistele.

Sultanna, vana orjatar Lalla Aiša, oli Mulay Ismaeli armuosaline. See oli must, suur, vormitu. Ta valitses haaremis, lastes teenijannal kanda paljast mõõka enese ees. Peale selle oli suur võim ühel inglannal-renegaadil,

kes juba 15-aastasena oli haaremi sattunud. Ainult Lalla Aiša ja inglanna võisid vabalt linnas liikuda.

Näeme äkki inimlikku joont selles despoodis: ta armastas tihti oma pisemaid lapsi kätel kanda. Vähem armastust oli tal naiste vastu: kui need said 30-aastasteks, saatis ta nad harilikult Fessi vanasse seraili või kuhugi provintsi.

Naisi ei lastud sultani söögilauda. Iseenesest oli see õieti kasin: siin oli kõige lihtsam toit ega iial muud jooki peale vee. Samuti rõivastus sultan lihtsalt. Võõraste saatkondade vastuvõtul tõstis ta oma hiilgust ainult sellega, et teenijad kalliskividesse ehtis.

Ta oli üldse kitsiduseni kokkuhoidlik. Ta hoolitses ise nagu vürtspoodnik hobuseraudade, toiduainete ja muude asjade tagavara eest, mis olid ta aitades. See oli poolteisetuhandelise perekonna pea mure!

Ainult hobuseid ta armastas ja hellitas. «Koheldes inimesi elajatena kohtleb ta elajaid inimestena,» ütleb Busnot. «Tallid on ilusaim osa ta paleedest.» Ahne alamate ja kitsi perekonna vastu, ei keelanud ta hobustele midagi.

Ühes tallis oli kuussada hobust, keda sultan iga päev külastas. Iga kümne hobuse kohta oli kaks orja-teenijat, üks kristlane ja üks neeger. Mõned hobused olid palverännakul Mekkat näinud, ja need olid vabastatud kõigest tööst ning Mulay Ismael ei istunud iial nende selga. Peale hobuste oli suurel arvul muuli, kaameleid, valgeid dromedare, keda iga päeva tagant seebiga pesti.

Loomaaias oli lõukoeri, leoparde, tiigreid, karusid, hunte, jaanalinde. Ja orjad, kes kiskjaid toitsid, pidid vahel ise nende toidu aset täitma.

Sultan armastas vaadelda lõvide või huntide võitlust koertega. Ta ise hoidis viimaste poole, ja kui neil hal-

vasti läks, siis pidid orjad neid päästma. Kuidas orjadega omakorda läks, see ei huvitanud enam valitsejat. —

Säärase koletisena kerkib meie ees Mulay Ismaeli — selle suure väepealiku ja imeväärse ehitaja kuju.

*

Mulay Ismaeli ajal oli Maroko Euroopale kättesaadavam kui kunagi muidu kogu oma ajaloo kestes, välja arvatud ainult viimased poolteistkümmend aastat. Seda läbikäimist hõlbustas muidugi see eeskujulik kord, mis valitses siis sel muidu nii korralagedal maal. Mitte ainult, et tol ajal siin rohkesti välissaatkondi käis, vaid isegi harilikke huvireisijaid saabus siia, et hiljem oma tähelepanekuid teistelegi edasi jutustada.

Teiselt poolt polnud ka Mulay Ismael muude maade suhtes selline barbaarne võhik, nagu võiks arvata. Ta kogus võõramaade esemeid oma magasinidesse-muuseumidesse. Ta oli huvitatud Euroopast, selle poliitikast ja valitsemisviisidest. Ühe saadiku sõnade järgi imestles ta prantslaste teadlikku truudust oma valitsejale, kuna pidas enese alamaid mässavaiks metslasteks. Ta kõneles halvakspanuga inglastest, kelle kuningas oli ainult mängukanniks parlamendi käes, ja hispaanlastest, keda valitses naine.

Nagu öeldud, Mulay Ismael oli Louis XIV kaasaeglane. Need olid kaks päikesekuningat, üks Meknesis, teine Versailles's, ja kumbki oli suur oma maa olude kohaselt. Ning polnud ime, et nad teineteisega kokkupuutesse sattusid.

Kui Peeter Suurt, seda «Põhjamaa barbarit», Louis hiilgelinn enese poole tõmbas, siis mõjus ta samuti Lõunamaa despoodisse. Mulay Ismael ei läinud sinna küll isiklikult, kuid ta läkitas ometi väärika saatkonna.

Ühel novembrikuu päeval 1698 randus Brestis haruldane seltskond. See oli barbari-ülimuse Ben Aiša juhatusel olev Mulay Ismaeli saatkond Louis XIV juurde. Triumfikäigul liikus ta Brestist Pariisi. Amboise'i võitlusväljal, kus Charles Martel oli kord murdnud mauride edasitungi, palvetas Ben Aiša. Saabunud Pariisi, asetati seltskond Saadikute Paleesse korterisse.

Järgmise aasta veebruari keskel oli audients Versailles's. Ben Aiša pidas kõne, milles avaldas Mulay Ismaeli sõprust «Euroopa suurimale ja vägevamale monarhile». Ta teatas, et on tulnud sõlmima Prantsusmaa kuningaga lahutamatut liitu ja läbi rääkima kaubanduslikest küsimustest ning vangide väljaostmisest. Kuningas vastas, et saadik on teretulnud ja ta ettepanekud samuti. Järgnes kingituste edasiandmine.

Vaheajal tutvusid Ben Aiša ja ta kaaslased Pariisi ning selle ümbrusega. Versailles's näidati neile suurte fontäänide tegevust, nagu jutustab «Mercure Galant». Iga päev pakkus neile palju vaatamisväärset. Saatkond omalt poolt äratas oma orientaalse hiilgusega üldist tähelepanu. On säilinud isegi maal, mis kujutab Ben Aišat ja ta kaaslasi.

Kuid läbirääkimised ei edenenud, ja maikuus lahkus saatkond, ilma midagi saavutamata. Lugu ise aga ei lõppenud veel sellega.

Kõigist imedest, mis Ben Aiša koju jõudes Mulay Ismaelile jutustas, paelus viimast kõige rohkem printsess Conti. See oli Louis XIV ja preili de Lavallière'i tütar, Marie-Anne de Bourbon. Ben Aiša oli teda näinud Palais Royali ballil. Isegi printsessi pildi oli ta kaasa võtnud.

Sama aasta novembris saabus Ben Aišalt pikk kiri «Prantsuse keisri vesiirile, targale ja ülimõistlikule krahv Pontchartrainile». Algul sisaldab see ülevoola-

vaid komplimente krahvile, siis aga järgneb Mulay Ismaeli käsk Ben Aišale: «Kirjuta oma sõbrale vesiir Pontchartrainile, et ta paluks oma käskijalt seda printsessi, kuninga tütart ja troonipärija õde, kel pole praegu meest, mulle abikaasaks.» Järgneb jälle rida diplomaatilisi viisakusi ja seletusi, kui tähtis see oleks, et kaks maailma vägevamat vürsti sugulussidemete kaudu seotaks.

Võib juba kujutleda, millise naerulaginaga võttis prantsuse naljaarmastav rahvas vastu selle kosjaettepaneku, kui see laiemalt tuttavaks sai. Siin oli juba ainet karikaturistidele ja epigrammikutele: prantsuse kuninglik printsess mooramehe haaremisse, lisaks ta viiesajale naisele! On säilinud ühe naljahamba õnnesoov «jumalate ja amorite tütrele», nagu kutsuti printsess Contit:

Votre beauté, grande Princesse,
Porte les traits dont elle blesse
Jusques aux plus sauvages lieux.
L'Afrique avec vous capitule,
Et les conquêtes de vos yeux
Vont plus loin que celles d'Hercule.

Lühemalt ja drastilisemalt: milline au teie ilule, printsess, et see isegi inimesesööjate südameid sulatab!

Pontchartrain ei reageerinud ametlikult Ben Aiša ettepanekule, vaid laskis kaudsel teel vastata, et sellest abielust siiski asja ei saa, kuna ta ei sobi kummagi rahva kommetega. Nii jäi kogu ettevõte ainult humoristlikuks episoodiks Ida ning Lääne lähendamiskatsete ajaloos.

Ja jällegi huvitav paralleel: paarkümmend aastat hiljem saabus Peeter Suur Pariisi, et pakkuda oma 8-aastast tütart Jelizavetat naiseks 7-aastasele kuningale

Louis XV-le. Ta ebaõnnestus oma diplomaatilises kosjasobituses just niisama nagu ta eelkäijagi. Versailles tundis enese olevat liiga kõrgel ülalpool Meknesi ja Peterburi.

8

Surnud Meknes.

Kui tühistena osutusid aga Mulay Ismaeli saavutised! Sest kohe pärast ta surma oli ka ta elutöö surmale määratud. Maa langes varsti oma harilikku anarhiasse, ja ühes sellega oli ka Meknesi lossidelinnal lõpp.

Mitte ainult, et need paleed olid liiga valdavad harilike silmapilgu-sultanite elamiseks ja nad sellepärast tühjaks jäid ning üldises korralageduses keegi enam nende eest ei hoolitsenud. Veel pahem: neid hakati kohe rüüstama, anastades neist kõike, mis oli vähegi väärtuslikku: metalle ja portselani, marmorit, telliskive ning puud. Sellest materjalist ehitasid väikesed järelpõlved oma väikesi mošeesid, losse, elumaju ja kasarmuid kõigis Maroko linnades. Ning Fess maksis oma ajutise kõrvalejätmise eest täielikult kätte: tema anastas kõige rohkem.

Seda rüüstamist on jätkunud pea meie päevini. Kuid juba saja aasta eest oli suure sultani imelinn ainult varemete kogu. Ja nüüd on järele jäänud see kõige väheväärtuslikum.

Varemed, ainult varemed! Ja nende ümber roomalistraagiliste mälestistega maastik. Üksnes väikekodanlik mediina on säästunud, vahest just oma vähenõud-

likkuse tõttu. Kuid kõige suure kohal on olnud nagu needus.

Isegi Mulay Ismaeli hiigel-isik on muutunud lihtsameelse järelmaailma silmis ainult legendaarseks olendiks. Palja muinasjutu varjuna elab ta veel sel varemete maastikul. Sest kuidas kujutleb praegune põlv ta paleedelinna sündi? Sultanil olnud Saalomoni sõrmus, ja ta ei tarvitsenud muud, kui seda sõrmes keerata, kui saabusid loendamatud džinnid-pisuhännad temalt tööd nõudma. Nende abil ehitaski ta oma imelossid. Kuid surmahetkel heitis ta sõrmuse kaevu, kust seda enam keegi ei usalda otsida. Paljas katsegi seda teha tooks juba surma.

Legendi loojail on osalt õigus: suure sultani surnud linn on veel praeguselgi kujul nii valdav, et seda vaevalt võib pidada inimkätetööks.

*

Oleme mediina kõrval el-Hedimi turul, kust algas ka Mulay Ismael oma poolesajandilist ehitamissõjakäiku. Pikergune müüridega piiratud plats on hall-tolmune ja huvivaene. Kuid ühes ta otsas avaneb Bab Mansurvärav — vägevaim mälestismärk, mis üldse säilinud Meknesi suurusajast.

Kõrge, monumentaalse, ülal vaevalt sakistatud seina läbistab suur poolovaalne avaus. Kahel pool selle kõrval moodustavad marmorsammaste kantud kaared avarad tühemed. Ja kahel pool nende kõrval väljuvad üldisest müürist veel mingid dekoratsioonseinad marmoralustel. Nii need kui ka tühemete ja värava enese kohal kerkiv sein on kaetud ornamendirikka portselaniga. Kuigi üldiseks ehitusaineks on telliskivi, siis ei näe seda

palju portselani ja mosaiigi tagant. Viimaste värvitoonid on haruldaselt harmoonilised ja peenemaitselised. Müüri ülaserva lähedal jookseb kaunis tähtede rida, mis kuulutab Mulay Ismaeli suurust.

See on teatraalne kompositsioon, tõesti midagi Louis XIV ajast. Kuigi ta üksikosad on detaili- ja värvirikkad, ometi on üldmulje haruldaselt ühtlane ning monumentaalne. Eriti valdavana esineb värav päikeseloojakul oma suuruse ja säraga.

Bab Mansur oli Mulay Ismaeli viimseks ettevõtteks. Nagu ta algas oma elutööd el-Hedimi turul, nii tuli ta selle lõpul siia jälle tagasi. Kuid ometi ei suutnud ta seda ehitust enam lõpule viia, vaid pärandas oma pojale-sultanile. Otseseks tööjuhiks olnud keegi kristlasest ususalgaja, paar värava marmorsammast on itaalia algupära. Pärast Mulay Ismaeli andsid linna valge paša ja buakheri-neegrite must paša kahel pool väravat olevais tühemeis audientsi.

Samal platsil on veel Bab Džama en-Nuar, vormidelt küll lihtsam, kuid väga harmooniline. Ta on ehitatud oma kaaslasega umbes samal ajal ja viib en-Nuari mošee müürikvadraati.

Vaevalt võib aga olla uhkemat sissejuhatist Mulay Ismaeli lossidelinna kui on Bab Mansur. Läbi selle vägeva kangialuse saabume teisele, veel palju suuremale ja elutumale platsile. Ja selle üht poolt piirabki Dar el-Kebira — Suur palee, mille ehitamisega algas Mulay Ismael oma fantastilist elutööd.

See oleks nagu üksainus ehitis, kuid hargneb lähemal vaatlemisel ometi terveks ehitiste rühmaks. Siin nagu elataks veel, ja ometi tundub kõik ainult varemete labürindina. Igal pool halle ja ruskeid müüre, pärani lahti väravaid ja igaveseks lukustatud uksi, unustatud õuesid ja aedu, kus kasvab põliseid küpresse

ning viinapuid. Kogu see labürint on igas suunas vahest kolmandik versta läbi mööta.

Neis urgastes elab veel tänapäeval Mulay Ismaeli rohkearvuliste laste järeltulijaid. Neid ümbritsevad ainult varemed ja ajalugu. Kui mineviku mälestised liiguvad need vaesed inimesed levkoipeenrakeste vahel oma suure suguvõsa kalmistul.

Üks neist järeltulijaist olevat õpetatud mees ja harrastavat ajalugu. Keegi prantslane-arheoloog kirjeldab oma visiiti tema juurde. Rauk tuletanud meelde perekonna suusõnalisi pärimusi. «Ma tahan ehitada müüri,» nii hoobelnud sultan, «mis juhiks pimedaidki Meknesist Marrakešini!» See müür jäi ehitamata. Ja oma õpetatud järeltulijale pärandas vägev valitseja ainult kurva lõbu jälgida olemasolevategi müüride varisemist.

Ei ole see järelpõlv suutnud hoolitseda vääriliselt isegi oma suure esiisa viimse puhkepaiga eest. Siin läheduses mõne platsi ja monumentaal-värava taga puhkab küll ka Mulay Ismael oma viimast und. Kuid see rohelistest kividest katusega lihtne kuuba, mis varjab ta maisi jäänuseid, ei kuulu alguslikult temale, vaid pühamees Sidi Abd er-Rahman el-Meždubile. Ka see oli ehitaja, kuigi ei käsitsenud kive ja metalli, vaid nõrka inimsõna. Kuid kui Mulay Ismaeli viiskümmend paleed on juba ammu varemeisse varisenud, siis elavad Abd er-Rahmani riimitud mõtteterad ja tarkussõnad veel tänapäevani. Ning oma kehvas lauliku-mausoleumis on ta võinud viimset ulualust anda isegi vägevale valitsejale.

Mulay Ismaeli puhkepaigast peale algab juba peaaegu elutute müüride labürint. Need on valdavamad kui Fessi või ühegi teise selle maa linna omad. Nende sünget vägevust rõhutab eriti just see elutus. See on sisutu koor, surnud kest. Jätkuvad ainult kõrged, enamasti

sakilised seinad kilomeetrite kaupa, risteldes omavahel ja moodustades turgusid ja õuesid monumentaalsete väravate ning kangialustega. Ehitusmaterjaliks on olnud peamiselt kruusasegune savi, mis aga nii tihedaks tambitud, et tundub peaaegu telliskivina. Ainult väravais, võlvides ja tornides on tarvitatud tõelist kivi. Kuna müürid on üldiselt sikatuuritud ja kollakasruskeks lubjatud, siis ei aimagi nende õiget ehitusainet.

Astun videv-jahedasse Bab Reirri kangialusesse. Rida doorilisi sambaid kannab vägevaid võlve. See lossialune käik on võigas-hämar, üksiku berberi siluett viirastub kolonnaadis nagu kodukäija oma. Kuid kui need sambad ise võiksid rääkida, mõjuks see kohutavamalt kui suurimgi kõrilõikaja nende varjus.

Sammastiku teises otsas avaneb kolossaalne koridor ehk kuluaar, nagu teda siin kutsutakse. Umbes versta võrra jätkuvad kaks nöörsirget paralleelset seina. Kõrgete ruskete müüride ülaserval kasvab rohtu, puid ja põõsaid. Siin-seal paistab toonekurepesi ühes nende ääril tukkuvate lindudega. Kuid see on ka ainus elu ses surmariigis. Lähed nagu kaljuprao põhja mööda, päike lõkendab pea kohal, õhk on lämmatavalt liikumatu, perspektiiv ees surmlikult ühetooniline. Ei tunne ookeanilgi nõnda enese väiksust kui nende kurtide seinte vahel.

Paremal pool märkad müüris aeg-ajalt umbselt lukustatud väravaid. Nende taga ongi Mulay Ismaeli suurim ehitis — Dar el-Makhzen — Keiserlik palee. See on veel praegugi ühes oma õuede ja harudega üle poole versta pikk ning lai.

Alles koridori teises otsas pääsen vähegi tutvuma selle labürindi sisemusega. Kõikjal ainult varemed. Kuid kus siin veel siiski elukübet tuikab, sinna ei pääse ka lähedale. Kuskil peab siin veel elama endiste haare-

mite naisi eunuhhide ja neegrite vahi all. Kuid üldiselt näib, et isegi uutel peremeestel-prantslastel pole kõigest veel täit ülevaadet. Sest nii hämarad ja ebamäärased on nendegi teated.

Keiserlikule paleele järgneb Bab Merah müürirägastik. Siin elavad Mulay Ismaeli musta kaardiväe järeltulijad. Siia-sinna varemete vahele on püstitatud õlgonne. Vahel on need kinni mosaiik-seinas nagu taelad puus. Esiisad on kord käsu peale kaitsnud nende luksusehitiste loomist. Pojapojad elavad varemete vahel nagu ritsikad pragudes, tundmata juba mingit «luksust».

Millest elavad nad siin? Ma ei tea seda. Igatahes on Mulay Ismaeli viljamagasinid juba ammu tühjaks söödud. Ainult nende magasinide vägevad müürid on siin läheduses veel näha.

Need koosnevad kahest osast. Enam-vähem tervena on säilinud suur kuubiline ehitis, mis veel praegugi prantsuse sõjaväe kasutada. See päratult sünge ja pime ehitis ulatub sügavale maa alla, kus haigutavad vastu põhjatud keldrid ning kaevud. Teine pool on aga ainult punerdavate välismüüride ja vaheseinte rägastik. Põrandast kasvavate põõsaste vahel looklevad kõrges rohus mõned jalgrajakesed. Kuigi päikese valgus tungib vabalt sellesse katuseta ruumi, ometi mõjub see ümbrus võikana. Sellesse magasini mahtus omal ajal suur protsent Maroko lõikusest. Sest maksud maksti ju viljaga, ja see veeti kõik siia kokku.

Pärast seda hiigelehitist avarduvad väljavaated. Siinseal punavad veel üksikud müürikatked, kuid nende vahel laiuvad lopsakad niidud ning sõjaväe harjutusplatsid. Mõne aja takka leidub keset seda rohelust jälle mošeesid ja paleesid. Siin on Dar el-Beida — palee, mille ehitas XVIII sajandil keegi sultan ja milles on veel praegugi pärismaalaste ohvitserikool. Suure vae-

vaga võimaldatakse mulle selle külastamine. Mõned ruumid avaldavad haruldaselt peent maitset. Kõikjal ümbruses leidub küll veel müürijäänuseid. Kuid üldiselt võtavad võimuse kalmistud, agaaviväljad ja aedadesse uppuvad talud.

Aga surnud linn jätkub veel! Poole versta pärast paeluvad tähelepanu Mulay Ismaeli kolossaalsed tallid. Neisse mahtus vanade autorite andmeil kaksteist tuhat hobust ja muula. Varemed pakuvad veel praegugi monumentaalse pildi. Nüüd aga närib variseva müüri ääres üksik eesel apaatselt agaavilehte...

Siinsamas lähedal oli el-Mansuri nimeline palee, mis koosnes kahekümne neljast paviljonist. Üks neist oli sada küünart kõrge; lisaks kerkis ta kohal veel torn, millest avanes väljavaade üle kogu linna ja ümbruse. Nüüd on vaevalt varemeidki säilinud!

*

Olen tulnud kolm tundi peaaegu ühes sihis, ainult ajuti vaatlemiseks peatudes. Kuid ma pole veelgi jõudnud Mulay Ismaeli imelinna teise äärde. Ikka veel ruskab ees varemeid ja piirab taevaranda sakiline sein. Ning ma ei ulatugi selleni.

Pöördun tagasi, kasutades osalt endist teed, osalt põigeldes kahele poole kõrvale, kus leidub ses surmariigis ka elavamaid oaase. Nii on mu esimeseks peatuspaigaks jaanalindude kasvatis.

Sellele asutisele pandi alus juba kahesaja aasta eest. Keegi Sahara araablane oli annetanud sultanile paari neid linde. Nad sigisid ruttu, kuid hävisid vahel ka epideemiate tõttu pea viimseni. Praegu ulatub nende arv igatahes üle poolesaja, kuigi osa on viidud veel Marrakeši, kus kliima on neile kohasem.

See on hiigelala, mille võtab see asutis enese alla. Seletuseks öeldakse, et jaanalind üldse kitsamais tingimusis ei või areneda. Tal peab olema ruumi jooksmiseks, või muidu ta degenereerub. Kui aga arvestada looma suurust ja jooksuhoogu, mis ületab parima ratsahobuse oma, siis on selge, et ta vajab laialisi välju, kus võiks end tunda vähegi loomulikes oludes. Oma jahti sisalike, usside, skorpionide ja hiirte peale peab ta ikka joostes. Lisaks on vaja, et tema asukohas oleks künkaid, mille varjus ta võiks end külma ja kuuma tuule eest peita. Kuid kõigepealt vajab ta lokkavaid niitusid, sest iga päev sööb ta vähemalt kümme kilo rohtu.

Kaunis puiestee viib jaanalindude aiale. Selle väraval on kiri: koerte kaasavõtmine keelatud. Ei tea, kummale on see hädaohtlik — koertele või lindudele? Pigemini küll esimestele. Väidetakse nimelt, et jaanalind vähemalt leopardi võib jalaga surnuks lüüa.

Suur rohune lagendik. Sellel siin-seal mõni äratallatud koht mõne lapsepea-suuruse valge keraga. Paremat pesa see lind ei vaja. Jahilt saabudes heidab ema pesa kõrvale maha ja veeretab munad tiivakontsude abil enese alla. Küllap on kogemus osutanud, et need munad ema äkilist pealeistumist välja ei kannata, hoolimata tugevast koorest. Kuid selle veeretamise tõttu vahetab ka pesa ühtesoodu oma kohta.

Kui palju ebatõelisi lugusid vestetakse selle looma eluviisidest! Eks tunne kõik vähemalt jaanalinnu peapeitmist, kui teda hädaoht ähvardab. Vana Masing kordab meiegi kirjanduses neid lõbusaid asju. Ja Kreutzwaldki jutustab, et jaanalind oma munad pesas püsti paneb, et need sel kombel vähem ruumi võtaksid. Samuti munevat ema pesa ümber veel hulga mune, millest siis koorest välja tulnud pojad võiksid end toita.

Kahjuks pole need teated saadud jaanalindude eneste käest.

Maa müdiseb, — läheneb kümmekond lindu. Ja siis paistab neid eemal terve kari kihutavat, nagu ratsanikesalk lagendikul. Loomad on tõelisuses küll hall-proosalisemad kui neid kujutleme, kuid nende hulgaline liikumine pakub ometi suurepärase pildi.

Liigutav-naljakad on aga pojad, kes õpivad alles vanemate kombeid. Nad on liiga õrnad eluvõitluseks ja sellepärast on ka surevus esimese kuue kuu jooksul nende hulgas suur. See takistabki jaanalindude nobedamat siginemist. Tõenäoliselt on neid kord ka Põhja-Aafrikas rohkem olnud, nagu osutab mošeedele annetatud munade paljus. Kuid nüüd võib neid ainult veel inimese hoolitsemisel kasvatada.

Kas see end tasub? Küllap vist. Suled on väga väärtuslikud. Munad kaaluvad umbes poolteist kilo ja sisaldavad mitmekümne kanamuna eest toiduainet. Lind ise kaalub seitsekümmend ja rohkemgi kilo ning pakub suurepärase prae.

Kui vaadelda jaanalinnu liikumist, siis torkab silma imelik sarnasus tema ja kaameli vahel. Kõrbeliiv on arendanud kummagi jalad nõnda, et pehme pind neid peal kannaks. Kuid midagi sarnanevat on ka nende kaela ja pea ehituses. Nende jalgade ja kaelte õõtsuv rütm ning pea kõikumine aeglasel kõndimisel on eksitavalt ühesugune. Ja seda pudevast kodupinnast pärit rütmi ei unusta nad iial, ükskõik kus tõeliselt elavad.

Teine oaas pärast jaanalindude tara on Meknesi botaaniline katseaed, üks Maroko kaunimaid kohti. Siin oli kord sultan Mulay Hassani ja tema haaremi puhkepaik, ning sellepärast on koht ümbritsetud kõrgete müüridega. Kogu ala on täis ilupuid ja lilli, kuid ka tulutaimestikku.

Aia serval on haruldaselt peenestiilne maurikiosk, mis suutnud aja rüüstamisele vastu panna. Milline mõnu on puhata selle jahedas videvikus, silmade ees aia lopsakus. Jälle võluvad ja liigutavad mind kõrged paabeli leinapajud, mida ei taha pidadagi puudeks, vaid mingiks hiigelrohuks. Läbi nende lüürilise lopsakuse tõusevad karmid küpressid sinavate mõõkadena taeva poole. Kõikjal on eksootilisi puid ja põõsaid, mille nimegi ma ei tea. Juba paljaid roose leidub siin sada viiskümmend seltsi.

Ja jälle jätkan ma teed, läbin uuesti moonamagasini varemete labürindi ning poetun kuskilt müüripraost teisele poole. Ees on puna-ruske surnud maastik ja selle keskel suur kunstlik tiik. Mulay Ismaeli ajal tehti sellel lõbupurjetusi, hiljem oli ta Meknesi veereservuaariks, nüüd on aga päratuks jäänud. Küllap ammutaski suur sultan just siit materjali oma kolossaalsete saviseinte jaoks. Ühes tiigipooles sätendab veel vesi, kuid teine pool mustab juba ilge rabasoona melanhoolsete kallaste vahel.

Astun läbi Keiserliku palee aia, mis algab kohe tiigi järel. Surnud linn on jäänud selja taha, kaugel ees aga kerkivad praeguse Meknesi minaretid. Ümbrus on inimtühi ja päratu. Igal pool piiravad kaugemat väljavaadet muistsed müürid, kuid endisest imeaiast nende vahel pole jäänud enam jälgegi. Maa on künklik, siin-seal takistavad teed kanalid ja kraavid seisva veega. Ajuti leidub aedviljapeenraid ja viinapuuvõsastikku, enamasti on aga maa paljas ning paakunud. Pärastlõunane päike lõkendab rammestavalt üle selle unarusse jäänud puustuse.

Kas siin oli kord aed, mis võistles omal kombel Versailles pargiga? Kas siin kirendasid portselanpaviljonid ja vikerkaaretasid marmorfontäänid? Ja kas siin liiku-

sid haaremi iludused ühes päevavarje kandvate mooramaa paažidega roosikuhilate keskel? Nüüd otsin ma vaevalist rada kellegi kehvamehe küüslaugu virgeste vahel.

Kaduviku kurbus! Mineviku melanhoolia!

Olen läinud vahest versta võrra, ja ikka lähemale tuleb Meknesi majastik üleval künkal. Kahesaja aasta eest oli kogu see ümbrus üksainus suur linn, täis kihavat elu. Nüüd on suurem osa temast surnud, elab ainult veel üks serv, nagu tiisikeri kopsu viimne veerand. Aga mu meeled on väsinud surmapiltidest ja elu tõmbab jälle enese poole, olgugi ta nii vähenõudlik kui tahes.

9

Rabat.

Sõit Meknesist Rabatti, ligi poolteistsada kilomeetrit, mööda muistset *trik es-soltane*'t — keiserlikku maateed. See on osa sest igivanast teest, mis ühendas kord Egiptust Atlandi ookeaniga, kaudu Liibüa kultuurikeskuste. Seda mööda liikusid oma vallutamisretkil roomlased, vandaalid, araablased. Siis aga ununes ta, kasvas maakamarasse. Kuni alles poolteistkümne aasta eest kindral Moinier ta Fessi ekspeditsioonilt saabudes uuesti avastas.

Maastikud täis mälestisi, teetolm täis sajandite jälgi, kahel pool ääril ajaloo puhkekivid . . .

Ikka lääne poole, ookeani poole, mööda muistset sõjateed. Ja esialgu ikka veel kõrgustikke, kauneid väljavaateid, orgusid jõgede ja vägevate sildadega. Kuid

viimaks laiub ees vaevalt lainetav lagendik, viljakas ja hästi haritud. Lumivalgeid kuubasid sel lagendikul, nomaadide musti telke; nende vahel kääbuspalmide, asfodeelide, fenokijuure välju. Ning esimest korda Aafrikas mitte kuskil kogu taevaranna sõõris enam mägesid.

Siis õhus mingi uus hingus, otsekui tuul teisest maailmast. Kas on see juba ookeani eelaimus? Ei, esialgu alles haljendava metsa lähedus. Maapind on küll liivane ja puud hõredavõitu. Kuid nad on ometi küllalt kõrged ja neid on siiski sedavõrd palju, et üheskoos metsa nime kanda.

See on Mamora korgipuumets, versta kuuskümmend pikk ja kolmkümmend lai, sada kolmkümmend tuhat hektarit. Riivame teda oma sõidul poolteistkümne kilomeetri ulatusel.

Tolmkahvatu varjuvaene lehestik, jändrikud nülitud tüved, nende vahel kooreriidad nagu tallanaha virnad. Siin-seal söepõletajate telgid ja töölised askeldamas nagu meiegi metsamehed. Mingi suitsuvinetis puude all, otsekui keemiliste protsesside ving. Näib, nagu oleks isegi õhk ses metsas pargitud. Ja asfalteeritud bensiinilõhnaline maantee lõikab nöörsirgelt läbi selle looduse aseaine.

Metsa lõpul avaneb madal maastik. Selle keskel veeretab lai Regreg-jõgi aeglaselt oma süngeid laineid. Ta soised rannad mustavad nagu turbaväljad ja ta keskeltki tõusevad tuššmustad kõntsaseljandikud. Üle selle maremmade maastiku on tõmmatud kord pikk betoonsild. Kuid mingid vaiad ei peatu ses põhjatus pinnas, ja sild lookleb üles-alla nagu kümneküüruline kaamel.

Autobuss peatub, usaldamata kihutada täies koormas üle säärase silla. Väljume kõik, et minna jala teise

randa. Pikk inimvird liigub lakkamata ühes ja teises suunas üle selle ussisoo.

Pilgud jälgivad punakasmusti voogusid, kuni peatuvad all jõesuudmes. Kaks lumivalget linna: paremal kaldal Salee ja pahemal Rabat. Nende taga aga ookeani sini-valge virvendus päikese pimestavas helenduses.

See on jällegi rannatu vesi! Kui ammu see oli, kui nägin teda viimast korda Orani rannakaljudelt! Tahaks viskuda kõigi meelte-mõtetega ta karastavasse vahutuisku! Tahaks enese ta jaheduses kord ometi tühjaks hingata sisemaa läkastavast tolmust! Sest iial ei näi ta nii hellitav-elavana kui tulles kõrbemaastike surnud tarretusest.

*

Kuid see värske vesi on siiski veel kaugel. Enne teda on veel palju müüre-kaitsevalle ja nende vahel tolmavat inimelu. Enne teda on veel Rabat kõigi oma nähtavustega.

Siin ta laiub mere ja Regreg-jõe suudme vahel suurel kolmnurksel maa-alal kogu oma mineviku, oleviku ja tulevikuga. Kohati täis kaduviku idülli, kohati kui tuline tänapäev, kohati aga juba saavutanud tuleviku suurlinna piirjooned. Keskaegsest müüri-linnakesest vahest aafrika riigi kõige huvitavamaks pealinnaks — see on tema tee.

Jah, kes teab harilikult, et Rabat on Maroko pealinn? Ja ometi on ta seda olnud juba poolteistkümne aasta jooksul, jättes enda varju vanad residentsid Fessi ja Marrakeši ning mereäärse suurlinna Casablanca, vaesest «keiserlikust linnast» Meknesist juba kõnelematagi. Ta on neist väiksema nimega ja väiksema elanikearvugagi, kuid ometi suuremate tulevikuperspektiividega.

Alles tutvumine kohapealsete oludega teeb arusaadavaks, miks just Rabat on valitud uueks pealinnaks. Fessi ja Marrakeši traditsioonid on liiga tarretanud ning ebasõbralikud uue elu vastu. Oli tarvis pääseda «lähemale Euroopale» — avara mere äärde. Kuid Maroko Vahemere-kallas kuulub Hispaaniale, Atlandi rannikul olev Casablanca on aga juba ammu muutunud ebamugavalt rahvusvaheliseks. Selle vastu pakkus väheldane Rabat kõigiti soodsaid eeldusi. Siingi ei puudunud ajaloolised traditsioonid ega suurusaegade mälestised. Kuid need traditsioonid ei aheldanud, nagu ei takistanud ka varemeteväljad uue ja avara linna asutamist. Minevik ja tulevik võisid siin harmooniliselt liituda.

Nagu selle pealinna üksikud vanemad osad kuuluvad ajaliselt hoopis eri järkudesse, nii on ta praegu ruumiliseltki fragmentaarne, täis tühje vahekohti. Aga võib kujutleda, kuidas aastakümnete jooksul need lahus olevad linnaosad orgaaniliselt liituvad, sulatades oma tervikusse isegi praegu alles täiesti iseseisvalt elava Salee linna. Ja siis nähakse Atlandi rannal Regreg-jõe suudmes ühtainust suurlinna Rabatti.

Seni on siin kõik alles kujunemas, vormi võtmas, nagu pole isegi linna nimi veel täpselt fikseerunud. Kord on see Rebat ja Ribat, kord Rbat ning Arbet, pärismaalaste eneste keskel aga vahel koguni Sla el-Dždid — Uus Salee.

Praegu koosneb see linn kahest sootu vastandlikust poolest. Jõesuudmes on vana mediina, valge, idülline ja kitsas. Midagi erakordset siin küll ei leidu, kuid ometi paelub ta nagu ikka oma idamaise ehitus- ja elulaadiga. Ajuti avavad üle tänavate heidetud tugimüürid kauneid kangialuste perspektiive. Elu nende müüride vahel on vaiksem ja puhtam kui üheski seni nähtud Maroko mediinas.

Kuid see mediina on väike, võrreldes uuslinnaga, mis laiub ta külje all. Siin kerkib Maroko avaralt planeeritud uus pealinn. Laiade ja sirgete tänavate, bulvarite ja avenüüde ääres tõusevad riiklikud ning eraehitised. Kõik on siin pealinnalikult kavatsetud ja teostatud kui mitte suurtes mõõtudes, siis vähemalt suure maitsega. Kõikjal tundub lähenemispüüet kohaliku arhitektuuri vormidele, kuid ühtlasi ka eurooplase avaruse ja vaheldavuse nõuet.

Mediinale lähedam ala on kujunenud juba kompaktseks linnaks. Mida kaugemale aga äärte poole, seda avaramaiks ja aiarikkamaiks muutuvad noore linna väljavaated. Seal moodustavad kaks tähtsat ehitisrühma omaette kvartaalid: uus sultaniloss ja Prantsuse asevalitseja palee.

Praegu on see uuslinn täis liikumist ja elu. Teda ehitatakse lakkamata ja ta näitab oma ehitisi. Ta kihab võõraist ning kirendab plakateist. Sest linna taga avaral väljal on suur mess. Siia on tekkinud terve linn, kus dekoratiivses värvirikkuses on näha kõik, mis see maa praegu võib pakkuda. Ja uutel peremeestel on põhjust uhke olla.

*

Kuid sel messil ja ta külastajail on isiklikult ka minu kohta oma mõju. Sellise võõrastehulga jaoks on see linn ikkagi veel väike. Ma ei tea, kuidas on lugu teiste hilisemate saabujatega, kuid mina riskin sõna otseses mõttes jääda ööseks tänavale.

Ei aita siin tundidepikkused korteriotsimised ega järelepärimised. Linn on viimse võimaluseni elanikke täis. Hotelliustel on eranditult silt «complet», et hoiduda tülitamise eestki. Ja kui küsin teateid naaberlinna

Salee kohta, siis vastatakse niisama. Soovitatakse sõita veel kaugematesse linnadesse, Knitrasse või Casablancasse. Ma tänan sellise võimaluse eest.

Kuid tagantjärele tänan ma Rabatti ka selle korterikriisi eest. Sest ainult selle tõttu rikastusid mu reisimuljed kogemustega, mis muidu kahtlemata oleksid jäänud tundmata.

On saabunud kõledavõitu õhtu, kuid lõpuni väsinuna otsin ma ikka veel öömaja. Ei ole seda leida ei prantslaste, ei hispaanlaste ega juutide juurest. Hüva, teen siis veel viimse katse, enne kui otsustan lõplikult tänavale jääda.

Süvenen mediina sopilistesse urgastesse. Jäävad selja taha rahvarikkamad äritänavad ja ümber on ainult tummad müürid alati suletud ustega. Mis korterit võiks saada siit neetud kristlane! Kuis võiks ta rahvakeelt oskamata end isegi mõistetavaks teha! Kuid ma jätkan visalt oma teed. Ja siis näen süngel seinal sünge ukse kõrval primitiivset kirja, teadmata kas söe või tõrvaga: hotell.

Hotell — kellele ja milline? Kuid täna pole mulle selliseid küsimusi. Võib-olla on see imelik silt ilmunud siia alles praegu, arvestades kisendavat korteripuudust linnas. Ja olgu see kas või röövlikoobas, kuid nüüd ei möödu ma sellest mitte.

Näen hämaras eeskojas kahte-kolme idamaist tüüpi. Korterit? Jah, see neil on. Neil on tuba, kus varemgi eurooplasi elanud. Näha? Võib küll, kuid see on kõrgel ja kaugel. Ma jäävat aga kindlasti rahule. Mina omalt poolt olen arvamisel, et kõige hullemgi urgas pole tänavale jäämisest pahem. Ja nii maksan ma nõutud summa ning lähen uuesti linna hulkuma.

Jälle mediina urkaid ja kaupluste tulesid, tõmmude kogude saalimist ning uuslinna kohvikute suminat.

Kogu linn on pidulik-ärevalt liikvel. Kaon ta kohinasse nagu veepisar koske.

Mõni tund hiljem, juba hilja õhtul, tulen ma sama teed tagasi. Ikka veel on mediina kaubapoed lahti, karbiidilambid ja küünlad suitsevad ning heidavad must-jaspunast valgust. Kahel pool tänavat istuvad pimedad kerjused. Nad kordavad lakkamatult ühteainust sõna: Allaa! Allaa! Allaa! Kuid see on öeldud sellise häälejõu ja rõhuga, et kostab nagu tulekahjukella rõkkamine.

Siis on mu ees pime ja vaikne urgas-tänav. Vaevalt ulatub siia selja tagant veel tulekuma ja kostab kerjuste kisa. Ning varsti ümbritsevad mind ainult mustad vaikivad müürid.

Hädavaevu leian oma imeliku hotelli. Eeskojas ikka samad tüübid. Sõnalausumata annavad nad mulle ühe puntpükstes poisikese saatjaks ja ma algan teed oma öökorteri poole, mis peab olema kõrgel ning kaugel.

Eeskojale järgneb teine, suurem ruum. Näkku lööb saunaline soojus ja niiskus. Ja nii ongi, see on mauri saun. Alasti tõmmud mehed lamavad pikali pinkidel või liiguvad aeglaselt hämar-ruskes valguses. Ma läbin kogu ruumi, ilma et ükski saunaline mu ilmumist imestleks. Ja siis algavad peaaegu pimedad käigud.

Trepid viivad ühe korruse võrra ülemale ja siis on tükk maad tasast teed. Ning siis jällegi trepid. Kuskilt õhkuva tulekuma valgusel näen ma iga sammu taga uksi, mis ei ulatu aga ülemise piidani, vaid jätavad ukseavast kolmandiku võrra lahti. Ja siis jälle trepid ning tükk maad tasast käiku. Kuid nüüd aiman ma juba peaaegu täielikult pimeduses samasuguseid uksi ja kuulen nende tagant inimeste hingamist. See on siis ometi mingi hotell, kuigi pisut teist laadi, kui oleme harjunud nägema. Need on pigemini inimlatrid kui

hotellitoad meie mõiste järgi. Siin-seal viirastuvad käigu põrandalgi inimesed istumas ja siit-sealt nurkadest kostab kurguhäälelist sosistamist.

Olen tõusnud oma arvestamise järgi neli majakorda kõrgemale. Käik läheb ikka kitsamaks, ja siis näen poisikese kogu kaduvat kui truupi. Peaaegu püsti astmetega trepp juhib üles, kuni tunnen äkki õhu vahetusest, et olen jõudnud lageda taeva alla.

On pime, kuid sedavõrd valgustavad ometi suured lõunamaa tähed, et näen enese olevat kõrgel maja lampkatusel. Selle ääred tõusevad igalt poolt kuni poole inimkehani. Ja keset seda neljakandilist tasast pinda mustab ning sätendab ähmastes klaasides otsekui tibatilluke eri ehitis.

«Seal!» osutab poisike käega ja kaob samal hetkel luugi pimedusse. Pisut imelik korter, mõtlen ja süütan tiku. See põleb heledasti ja valgustab väikest klaasust. Avan ukse, näen küünalt ning süütan selle.

Olen ruumis, mis vaevalt üle sülla kõrge ja niisama pikk ning lai. Igatahes igapidi mitte suurem kui harilik matusekuuba. Kuid ta on ehituselt habras ja õhuline, sest rohkem on siin klaasi kui portselanseina. Terveni üheksa värvilist miniatuurakent ja neist kuus veel kahepoolsed. See on pigemini mingi aiapaviljon kui korter.

Poole matiga kaetud põrandast võtab enese alla paari tolli kõrgune punase riidega pealistatud lavits. Selle peal rulli käänatud kare kaamelikarvadest vaip. Ja sellega piirdubki nii toa mööbel kui ka magamisseade.

Astun uuesti katusele. Öö on tuulevaikne, pimepehme. Ainult lopsakad tähed tuikavad sametmustas taevas. Kummardun üle ääremüüri, — alt tänava sügavusest tuikab mingit valguskuma. Teispool tänavat on samuti kõrge maja ja selle taga näen hämaralt valen-

davat terve lagendiku samasuguseid lampkatuseid. Paiguti laiuvad nende vahel mustad kuristikud, paiguti heidavad valgustatud tänavad üles oma õhetust. Eemalt aga paistab palju üksikuid tulukesi. Ja ma püüan nende järgi arvata kohti: seal on Rabati uuslinn, seal messiväli, seal sadam Regregi suudmes, seal aga Salee teispool jõge. See tulede täpistik kaob niisama taevaranda nagu tähesari, mis kummuli ta kohal.

Imelikke üksindusmõtteid huljutab selline öö. Olen kuskil Atlandi ääres muistses aafrika linnas. Oli käsitamatu mu siiasattumine, nagu olen isegi käsitamatu enesele sel hetkel. Kõik pidev-loogiline mõtteis hargneb olematuks. Jäävad ainult üksikud valgustatud punktikesed, nagu need tähed taevas või tulukesed maas. Olen irdunud maamõtteist, kuid taevamõtted jäävad niisama võõraiks. Nõnda ripun kuskil usklike linna kohal. On ainult tuulevaikne, endasse süvenenud öö...

Lähen tagasi oma kambri ja süütan jälle küünla. Tean, et idamaalased ei tunne voodipesu ja et neil burnus selle aset täidab, kuid see lohutab mind vähe. Nii laman poolrõivastes kõval lavitsal kaamelikarvadest vaiba all, peaaegu põrandal. Küünal põleb matil mu näo kõrgusel, ta kõrval tiksub põrandal mu taskukell. Muidu on täielik vaikus. Värvilised aknaruudukesed mustavad. Vahin mõne aja lakke ja kustutan siis tule. Nüüd näen klaaside kaudu rohekaid, punakaid ja sinakaid tähti. Siis tuleb täielik pimedus.

Öösel kuulen samme luugitrepil ja kurguhäälelist sosistamist katusel. On see ilmsi või unes? Ja siis tunnen nagu valguskoormat oma laugudel ning kuulen tiibade kahinat enese ümber.

Avan äkki silmad. Ruum on täis heledat värvilist valgust. Mu käsi ulatub magamiskohalt ukseni, ja ma lükkan selle lahti. Sealt tulvab otse pimestav valgus. Ning

ses helenduses näen ma imelikku olendit enesele lähenevat.

Siit maast paistab ta imekõrge ja veider. Ta liigub kahel nõtkuval jalal, peatub, pöörab pead kord ühele, kord teisele poole, mõtleb ning astub jälle. Nüüd on ta peaaegu juba uksel, kuid samal hetkel liigutan ka mina. Äkiline rabin, ümberpöördumine, mõni samm jooksu, ja siis tõuseb suur toonekurg vägevail tiivul õhku ning kaob üle katustemere.

Ma hüppan üles ja jooksen välja. Milline helendus ümberringi! Ja milline panoraam igas suunas! See ärkamine ja sellele järgnev vaade tasub kõik õhtused vintsutused korteri otsimisel.

Näen esimesel hetkel ainult kahte erinevat pildipoolt: ookeani ja linna.

Pool taevaranda on üksainus sinendav väli. Siin-seal tõuseb ta pinnalt hommikuudu, siin-seal aiman kerges tuules pikki madalaid laineid. Mõned valged purjed kaovad pisitillukestena kumerasse kaugusse.

Selle sinise välja ääres valendab ääretu arv lumivalgeid ehitisi. Kõikjalt piiravad mind lampkatused nagu pleekivad laudlinad. Naabermajade katustel näen inimesi liikumas. Mida kaugemal nad on, seda väiksematena paistavad. Ja lõpuks sulab kõik üheksainsaks haljusse kaduvaks rägastikuks.

Ja jälle püüan ma avastada kohti, mis mind huvitavad. Siinsamas lähedal, mere ja jõe vahel, paistab sakiliste müüridega piiratud vanade majade rühm — eks ole see Udaia kindlus? Siis libisevad pilgud üle mediina ja uuslinna ning leiavad varemeteväljal mingi vägeva tornitüüka, — kas pole see Hassani mošee minarett? Ja sealt veel palju edasi, peaaegu taevaranna haljuses, — kas ei räbustu seal Šella salapärane müüristik? Kuid üle jõe see lumivalgete mängukuupide pikk rida

kollendaval liival, — see on juba vähimagi kahkluseta Salee linn.

Nii avaneb mu ees nagu maakaardil tänase päeva vaatluste väli.

10

Regregi suudmes.

Nagu Kartaago oli ajaliselt vanim ja ruumiliselt lähim Rooma asumaa Aafrikas, nii jäi see ka lõpuni tema tähtsaimaks tugikohaks ses maailmajaos. Mida kaugemale Kartaagost, seda nõrgemalt ja hõredamalt suutsid vallutajad maad koloniseerida. Igatahes ei või Maroko roomaaegseid mälestisi võrreldagi Tuneesia või Ida-Alžeeria omadega.

Kuid ometi asusid nad siiagi, okupeerides vähemalt oma verivaenlaste-puunlaste kaubakohad. Omalt poolt polnud kartaagolasedki Maroko sisemaale tunginud, kuid rannikuil oli neil igatahes kaubakontoreid ja nendega ühenduses kindlustusi. Leidus selline ka Atlandi ääres praeguse Regreg-jõe suus. Ja oli loomulik, et roomlased hiljem sellegi asunduse üle võtsid.

Pomponius Mela kõneleb meie ajaarvamise esimesil aastakümneil Sala Colonia'st. Ja Plinius omakord ütleb, et see Sala oli sõjaväepost samanimelise jõe ääres. Nagu tõendavad uurijad, oli viimane üks Regregi haru, mis ühines siinkohal peajõega. Nii polnud see asundus mitte nüüdse Salee kohal, vaid jõe vastaspoolsel rannal, praeguse Rabati piirkonnas. Ja siin on Sala nimigi säilinud Šella kujul.

See asundus oli roomlaste ajal väike ja vaene, nagu tõendavad ka kaevangud. Kuid araablaste saabumisel hakkas ta jõudsalt kasvama. Sajandite jooksul ehitati siia vägevaid müüre, paleesid ja mošeesid, — kuni kõik jälle varemeisse varises. Ja sellise varemete koguna näeme seda Sala-Šellat veel tänapäeval.

Praeguse Rabati maapoolsel piiril tõuseb ebareeglipärane müüride nelinurk, vahest veerand versta igas suunas. Müürid on põlised, kuid hästi säilinud, eriti vägev ja stiilne on peavärav. Kujutlus sisustab selle müürikvadraadi fantastilise muinaslinnaga. Kuid väravast sisse astudes üllatab tühjus. Kus on siin linn? Pole isegi varemeid, paiguti ainult puid ja viljavälju. See on midagi Tlemseni Mansura taolist — koor ilma sisuta.

Kindluse väraval on pikk kiri, mis algab sõnadega: «Allahi juurest otsin ma kaitset hukatuse saatana vastu.» Alles mööda mäeveeru alla minnes võib näha neid kaitseasutisi. Keset romantilist padrikut tõusevad siin mošeede, minarettide ja kuubade varemed. Neis on nii palju unaruse ilu, et neid võiks vahest võrrelda inkade džungli-templitega.

Siin on pool-legendaarse «musta sultani» Abu el-Hassani mausoleum. Nagu jutustab kivikiri, maeti see assüüria naise poeg esiti Marrakeši, kust siis siia üle toodi. Mausoleumi lähedal on varemeis mošee, kus prohvet ise olevat palvetanud. Seda peetud nii pühaks, et seitsmekordne ta ümber käimine andnud samuti hadži-aunime nagu palverännak Mekkassegi.

Sultani haua lähedal on ka tema armsama Šems ed-Duha — «Hommiku päikese» viimne puhkepaik. See oli kristlane-orjatar, kes siirdus aga islami usku ja sai selle maa pühakuks. Lella Šella — Šella naise nime all elab nüüd ta mälestus siin. Valge naisena kummitleb ta

oma musta mehe kõrval. Aga see koht on ka muidu täis kummitisi, kes valvavad maa põue peidetud suuri varandusi ja seemendavad lihtmeelse inimese mõttekujutust.

Vana mošee veekogu juures kummardavad veemüüjad oma kaitsepühaku — Ristija Johannese mälestust. Erilistel pühadel tuuakse siia väikesi lapsi, et neid looduse hõlmas jumalusele lähendada. Kõik kõneleb siin ühelt poolt mineviku müstikast, teisalt aga looduslikust elurõõmust. Üle varemete, nende vahel ja neist läbi lokkavad põlised puud, roosipõõsad, iirised. Siin on segamini ajalugu ja legend, kivikirjad ning lilled. Kõik koos aga sulab üheksainsaks idülliks, hoolimata ümbritsevaist sõjakaist müüridest.

*

Surnute linn Šella algatab juba oma nimega meelde elavate linna Salee. Ja nagu näha, ongi Šella oma asundustraditsioonid pärandanud esialgu ülejõe olevale Saleele, kes neid siis jälle jaotanud ka siinpoolsele Rabatile. Iseenesest on kõik need kolm linna arenenud osalt samal ajal, osalt vaheldumisi. Kuid lõplikuks tulemuseks on see, et Šella kui vanim on täiesti surnud ja Rabat noorimana võidu võtnud. Keskmine, Salee, elab aga samasugusena, nagu oli sajandite eest. Vanadus pole teda tapnud, kuid uus aeg ka mitte noorendanud.

Kuigi Saleed ja Rabatti lahutab ainult jõgi, siis on tee nende vahel ometi neli-viis versta pikk, — ikka sellesama kaameli-küüralise silla kaudu. Otsemalt pääseb ainult venede ja parvede abil, — ja siis ei kesta rännak üle kümmekonna minuti.

Liiv ja surnuaiad piiravad Saleed. Sel kuival ja kurval pinnal tõuseb linnamüüride nelinurk, versta

võrra pikk ja pool lai. Linn ise on aga omal kombel ilus, nagu ta ajalugugi huvitav.

Tema keskaegne arenemine meenutab Madalmaade ja Põhja-Itaalia rannalinnade oma. Seda ilmestab elanike äriline ettevõtlikkus ja meremehelikkus. Oldi elavas ühenduses Vahemere randade, Flandria ja Inglismaaga, vahetati kaupasid veneetslaste, genualaste ja kataloonlastega. Hiljem oli üks Salee alus ulatunud isegi Gröönimaani. Samuti olid euroopa kaubavõõrad teretulnud külalised Salee sadamas.

Kõik see kasvatas linna jõukust, mille järelduseks olid uhked ehitised — medersad, mošeed, eramajad. Siin avaldus eht-renessansilise linnakodanluse vaim. Ja polnud ime, et kui Salee kord ka Rabati enese võimu alla sai, siis ta end uhkelt nimetas «Kahe ranna vabariigiks».

Aga sellega kaasas käisid ka teistsugused nähtused: alalised kokkupõrked võistlejate portugaallaste ja hispaanlastega ning vägivallateod merel. Ometi püsis läbi vaenugi lähem kontakt eurooplastega. Just Salees resideeris kaua aega prantsuse Maroko konsul. Ja seda ametit pidas siin ka kuulsa revolutsiooni-eelse luuletaja André Chénier isa.

Kuid kui Saleel oli rohkesti riidu võõrastega, siis polnud tal seda vähe ka lähimate naabritega. «Rabat ja Salee täiendavad teineteist nagu sama luuletise kaks riimivat rida,» ütleb üks ilukõneline prantslane. Kohalik kõnekäänd ütleb aga: «Ennem muutub Regregi vesi piimaks ja rannaliiv viinamarjakobaraks, kui Salee ja Rabati elanikud sõpradeks.» Need linnad on olnud kaks kadedat, võistlusvihast üleaedset, kes teise menule on ainult hambaid kiristanud. Sest ühe õnn on tähendanud ikka teise õnnetust.

Regreg-jõe pahempoolne asundis ei piirdunud sajan-

dite jooksul kaugeltki ainult Šellaga. Otsekui Salee kiuste tekkis seal ikka mõni sõjakas linn-ühiskond, kelle püüdeks oli oma naabrit varjutada. Ja see on jätkunud tänapäevani, mil Salee kodanik peab vastasrannal nägema koguni terve Maroko uue pealinna võrsumist.

Rabati vana nimi on Ribat el-Fath. All Niger-jõel asutati kord sellenimeline võiduvendlus, mida võib võrrelda keskaja Euroopa sõjakate ordudega. Sealt siirdus ta Marokosse ja asetus laagri Šella ning ookeani vahele — praeguse Rabati kohale. Ta eesmärgiks oli peamiselt ususõda portugaallaste ja hispaanlaste vastu. Kuid rohkem muret tegi ta küll saleelastele kui uskmatuile.

Selles «ribatis» olnud sada tuhat meest. Ta peakantsiks ehitati mere ja jõe-vahelisse nurka Udaia kindlus. Hiljem pikendati linna müüri ligi kuue kilomeetrini. See müür on veel nüüdki alles ja tema vahele mahub suurem osa praegusestki Rabatist, hoolimata viimase avarusest. Noil kaugeil ajul võrreldi aga seda linna Egiptuse Aleksandriaga, mis oligi ehitamisel eeskujuks olnud. Hiljem suvitasid siin Maroko sultanid oma suurte õukondadega. See oli ikka edasi võidulaager, kuigi peamiselt Salee elanike kiusuks.

Aga saleelased leidsid vahel ka kahjurõõmsat rahuldust. Nagu nende vaenlased tõusid, nii ka kadusid. Šella oli juba ammu surnud, suri ka Rabat, aga Salee elas edasi. Kui Leo Africanus Rabatis käis, siis leidis ta seal paari tänava ääres veel sadakond kehva maja. Endise suurlinna asemel olid ainult varemed ja aiad. Ning hiljem vajus asundus veelgi suuremasse viletsusse, — kuni tuli jälle uus tõusuaeg.

*

1608. aasta lõpul randus Salee sadamas imelik laevastik imelike reisijatega. Need olid osalt kui väljarändajad, osalt nagu põgenejad — kaasas naised ja lapsed ning rutuga üheshaaratud varanduse riismed. Nad olid vaevatud meresõidust, vihased osakssaanud ülekohtust ja rahutud tumeda tuleviku pärast.

Kes olid need veidrad võõrad? — Hornachose linna maurid, kes ühes teistega Hispaaniast välja aetud. Sest just neil ajul leidis Hispaania ülikatoliiklik valitsus kohase olevat puhastada maad haritumaist ja töökamaist elanikest — mauridest ning juutidest. Halastamatult kihutati kõik minema, kes aga kuidagi olid kahtlased püha inkvisitsiooni silmis. Milles küll ei kahtlustatud ka neid Hornachose kodanikke! Nad pidid olema viimseni kelmid, teeröövlid ja valerahategijad. Mis aga eriti andestamatu: kuigi nad tunnistasid ristiusku, siis ainult sunnipärast ja pidasid ikkagi kinni ümberlõikamiskombest.

Kuid ei pakkunud nad suurt rõõmu ka Aafrika-poolsetele suguvendadele. Olid küll nagu araablased, ja siiski mitte; ütlesid enese olevat ka muhameedlased, kuid olid ometi ususalgajad. Nende naised käisid paljaste nägudega ja nende muudki eluviisid võõrastasid. Olid üldse igapidi euroopastunud ning meenutasid rohkem hispaanlasi, kelle eest põgenesid, kui suguvendi, kellelt abi otsisid.

Saleelased olid nendega igapidi hädas. Ei tahtnud neid oma linna vastu võtta, kuid ei usaldanud ka väevõimuga tagasi merele ajada. Liiatigi peeti tol ajal Aafrikas heaks kombeks tagakiusamise eest põgenevaid usuvendi toetada. Ja seda kõike arvestades tulid saleelased targale mõttele: mingu võõrad üle jõe Rabati varemetelinna ja katsugu seal iseeneste eest hoolitseda;

õnneks ei näi nad just kehvad olevat — seda vähem muret meil...

Ja emigrandid asusidki Rabatti. Kõigepealt okupeerisid nad vana «ribati» kindluse Udaia. Nad olid töökad, omasid kõiksugu oskusi ja lisaks olid nad põgenemisel päästnud oma kulla. Ja sellepärast märkasid saleelased varsti oma imestuseks, kuidas ammu surnud linn jälle elama hakkas. Üksteise järel tõusid uued kantside ja majade müürid. Aga mis saleelasi kõige enam imestas, see oli võõraste eriline huvi laevanduse vastu. Ja varsti selguski, millise nuhtluse Salee kaubasaksad olid enestele kaela võtnud.

Küllap oli hispaanlastel ses suhtes õigus, et Hornachose mauridel olid kõvad bandiidi-kalduvused. Vähemalt nende uues asukohas lõid need kalduvused täies ulatuses välja. Vanast Rabati kindlusest olid nad loonud enestele otse röövlipesa, kust nende sissilaevad, mille arv tõusis sadadeni, oma vägitegudele välja läksid. Esialgu ahistasid nad peamiselt oma verivaenlasihispaanlasi, kuid ei piirdunud kaugeltki ainult nendega. Ja varsti olid nad pea niisama kuulsad kui Alžiiri mereröövlid. Tekkis vaid loomulik tööjaotus: kui alžiirlased tegutsesid peamiselt Vahemerel, siis rabatlased ookeanil, nii Euroopa kui ka Aafrika rannikul.

Saleele oli eriti kahjulik, et kõik need vägivallateod toimusid tema nimel. Sest Rabati nimeks oli tol ajal Uus-Salee, ja keegi võõras ei suutnud siin vahet teha süüdlaste ning süütute vahel. Kui saabusid eurooplaste karistusekspeditsioonid, siis suutsid Rabati röövlid end oma kõrgete müüride taga kaitsta; kes aga kannatada said, olid saleelased.

Rabati röövlipesa kujunes varsti omapäraseks ühiskonnaks, mis meenutas Alžiiri piraatide vabariiki. Ja sellisena tõmbas ta enese poole mujaltki rahutut ele-

menti. Ning mitte väikest osa etendasid siingi eurooplased-renegaadid. Nii oli kõrgel ametkohal keegi Mami Rais, — tõeliselt hollandlane Jan Jansen. Hiljem oli linna kohtunikuks keegi Abd el-Hadž, — endine protestant Lõuna-Prantsusmaalt, nimega Pillet. Suurem osa mereröövlite laevu osteti Hollandist või ehitasid neid hollandlased ka koha peal koos röövlitega. Inglased omalt poolt muretsesid relvi ja laskemoona. See oli kõigiti kristlik ühistöö!

Neil ajul omandasid ka «Salee mereröövlid» oma klassikalise kuulsuse, mille jälgi leiame veel praegu kirjandusest. Sest eks lasknud Voltaire oma «Candide'is» Palestrina printsessi ja paavst Urban X-da kauni tütre viia mereröövleil just Saleesse, kust ta pidi algama oma orjateekonda läbi kogu Põhja-Aafrika, Väike-Aasia ning Venemaa. Ja eks olnud ka ettevõtlik nooruk Robieon Crusoe mõne aja saleelaste vangiks, enne kui pääses vangistama kogu maailma noorukite mõttekujutust. Kuid kuna «Robieoni» autor Daniel Defoe oli saanud oma andmed kaudsel teel ühelt inglise vangilt ja Voltaire jälgis ainult oma ülemeelikut fantaasiat, siis annavad prantslase Mouëtte'i mälestised ta vangipõlvest, mis ilmusid a. 1683, tõepärase kirjeldise selle röövlipesa oludest.

Ühe õienduse peab aga tegema kõigi kolme autori puhul: kus nemad kirjutavad Salee, seal tuleb nüüd lugeda Rabat. Sest ainult viimasega on seotud kõik need jubedad mälestised.

•

Milline idüll valitseb nüüd ses kord nii sünges röövlipesas! Ma veedan palju tunde Udaia kindluses, ilma et kordki meelestuks ta tõeline minevik. Ainult valged

majad ja vaikivad inimesed, lilled ning toonekured, lisaks kaunid kunstikogud, — see on kõik.

Eemalt on aga see kindlus ikkagi küllalt sünge. Seal mandri äärmisel tipul, ühel pool jõgi ja ookean, teisal kalmistu ning mediina, tõusevad ta sakilised seinad. Nende ooker-ruske mass on vägev-raske, kuid sakistik pehmendavalt stiilne ja monumentaalsed väravad haruldaselt kunstipärased. Olen vist harva tundnud sellist vormirõõmu, kui astudes läbi selle piraatide pesa majesteetlike kangialuste.

Iseenesest jaguneb Udaia kahte ossa. Suurema ala võtab enesele Udaia linn, mis ehitatud juba seitsmesaja aasta eest. See oligi esialgne «võidulaager», moodustab nüüd aga omaette üksuse, olles otsekui Rabati vanemaks mediinaks. Sopilised tänavad valgete majakestega vaikivad ainsa mošee ümber, mäletamata enam nende vahel kihanud sõjakat elu.

Võrratult huvirikkam on aga Udaia kindlus ise. Läbi kangialuste ja kitsaste käikude saabume ta ainsasse suuremasse ehitisse, mida kutsutakse medersaks, kuid mis on tõeliselt olnud pašade ja röövlipealikute eluhooneks. Suure õue ümber rühmituvad tüüpilise idamaa lossi ruumid, mis korraldatud nüüd muuseumi jaoks. Rohkesti roomaaegseid mälestisi Volubilisest ja mujalt, peamiselt aga mauride ning berberite tarbekunsti esemeid. Siinsamas ka uuema kunstkäsitöö jätkuvad näitused.

Kuid kõik see kaunis kribu-krabu ununeb, astudes lossi aeda. Juba seda ümbritsev kivikoor üllatab oma haruldase arhitektuuriga. Sakilised seinad, sakilised tornid, kuubilised majakesed, — üks pind teisega täpses kooskõlas, üks joon teisele motiveeritult paralleelne või perpendikulaarne, — kõik igatahes kindlas sõltuvuses, kuidagi sisemiselt tingitud, ilma et seda teisiti saaks

kujutleda. Kogupilt kõneleb nende muistsete ehitajate erakordsest arhitektuursest maitsest.

Trepid viivad üles müüridele, seal keerlevad käigud ümber kogu aia. Ühel käel vaade aia haljuskvadraatidele, teisal aga müürisakkide vahelt linnale ja jõele. Iga silmapilk panoraam muutumas, kuid ikka ühteviisi majesteetlik.

Kuskil kõrges müürikäigus kuulen enese ees tasast krabinat ja näen varsti suurt toonekurge. Ta on ainult paar jalga minust eemal, kuid kui püüan talle läheneda, kaugeneb tema niisama. Mitte aralt, ainult pisut umbusklikult vaatab ta oma tarkade silmadega inimest; ei põgene, kuid ei lase end ka puudutada.

Peale selle ühe on siin aga kümnete kaupa neid suuri linde. Kõikjal on nende pesi, tornidel, müüridel, majakatustel, ja kõikjal seisavad nad ka ise üksikult või paarikaupa oma filosoofilises rahus. Udaia on toonekurgede kuulsamaid asukohti.

Püha lind, puutumatu lind! Õnnelik see, kelle majale ta oma haopesa ehitab! Kuid ühtlasi ka saladuslik lind, kelle eluviisid on mõistatuslikud. Veebruarist kuni septembrini elab ta siin, kuid kaob siis äkki mõneks kuuks — kuhu? Ja kohalik elanik arvab, et toonekuredki on inimesed, kes ainult ajuti linnu kuju võtavad. Nende tõeline kodu on kuskil kaugel ookeani saarel. Seal elavad nad inimestena, seal on neil linnad ja külad, seal harivad nad põldu ning ajavad äri. Aga kui see neil igavaks läheb, siis tulevad nad meie juurde. Kuid oma inimliku olemuse tõttu viibivad nad siingi meeleldi inimeste ligidal...

See vastab umbes neegrite vaatele, et ahvidki pole muud kui inimesed. Kuid nad on laisad ja kavalad ning teevad enese meelega rumalaks, et keegi ei võiks neid tööle sundida...

Udaia aed ise on ta praegusel kujul küll alles õieti noor, ainult paarteistkümmend aastat vana. Kuid ta võlu on juba nüüd võrratu. Tüüpilise andaluusia aiana on ta intiimne ja värvirikas. Sümmeetriliste teekeste ääres õitsevad idamaa õilsamad taimed, mööda müüre roomavad värvilised väätkasvud. Ei ole siin midagi üllatav-suurt, ei kasva ühtki tõelist puud, kuid kõik on just oma miniatuursuses rahustav-kaunis.

Aia treppidel istuvad elatanud burnusmehed, tasa vesteldes või hoopis vaikides. Küllap vihkavad nad kõik eurooplasi. Aga küllap tunnevad nad sedagi, et need eurooplased ka siin päratuks jäänud lossiõue on muutnud lilleaiaks ja lossi kogutud kunstiesemete kaudu idamaalastele näidanud, mis nende kultuur kord olnud ja milleks peab kord uuesti saama.

Siinsamas aianurgas, järsult Regregile laskuval terrassil on mauri kohvik. Istun väikese lauakese ääres, millel aurab aroomiline araabia kohv. Trepil melanhoolitseb punastes puntpükstes teenija. Kõik kõneleb kaugest minevikust, see jõgi ja need müürid ning inimesed. Kuid ühtlasi tundub juba kõiges paratamatut kultuuride segunemist. Ainus lohutus: neist nii erinevaist kultuurest on siin valitud just nende väärtuslikumad pooled.

*

Peale Udaia ja Šella on Rabatis säilinud veel üks vägev mineviku tunnistaja. See on Hassani torn ühes ta kõrval olevate mošee varemetega. Kuid kui teised ta kaasaeglased tõmbuvad ääremaile, siis domineerib tema praegugi moodsa linna kohal.

Siin Regregi kõrgel kaldal pidi kord teostuma islami kirikukunsti suurim kavatsus. Kõik mõõdud pidid ületama seniste templite omad. Kuid küsimus polnud

ainult mõõtudes, vaid ka üksikasjade viimistluses. See hiigelmošee oleks pidanud varjutama kõik teised islami maailma pühad kojad!

Sellest on üle seitsmesaja aasta, kui tolleaegsesse «võidulaagri» saabus suur almohaadi sultan Jakub el-Mansur. Temap see oli, kes laskis ehitada kindlused ja linnamüürid ühes vägevate väravatega. Linn oli määratud sultanile ja tema sõdureile. Kuid kui oli antud keisrile, mis keisri kohus, siis pidi ka jumal saama, mis jumala kohus. Ja sellepärast asus sultan niisama energiliselt hiigeltempli ehitamisele. Ning et ta kulusid ei kartnud ja omas suure hulga oskuslikku tööjõudu, siis pidi ka tulemus olema erakordne.

Kui kahju, et nüüd võime kõnelda õieti ainult selle suurteose põhiplaanist! Sest säilinud pole muud, kui ainult mõned müürijäänused ja uuesti jalule aidatud sambad. Kuid need omaltki poolt võimaldavad tõestada vähemalt templi erakordset suurust.

Ta võttis enese alla 26 500 ruutmeetrit ja oli nõnda siis Louvre'i paleest suurem. Temal oli kaksteist väravat ja kolm õue. Tema seedripuust lage kandsid ligi nelisada marmorsammast.

Iseenesest ei saanud see hiigelehitis iial täiesti valmis. Sest hariliku idamaa viisi järgi ei jätkatud pärast rajaja surma enam tema tööd. Poolikuna oli aga ehitis liiga nõrk ajale vastu panema. Lisaks üllatasid teda erakordsed õnnetused, kuni a. 1756 maavärisemine ta lõplikult segi paiskas. Aga varemete osaks langes juba harilik saatus: neid kasutati kivimurruna uute ehitiste jaoks. Ja nii valendavad nüüd keset põõsastunud maastikku ainult katkenud sammaste read.

Aga ometi on siin midagi enam-vähem ehedana säilinud. See on mošee minarett. Seegi polnud kunagi lõplikult valmis, kuid nagu ta oli, nii on ta ka püsinud. See

neljakandiline monumentaal-ehitis on põhijoonises igapidi kuusteist ja kõrguselt nelikümmend neli meetrit. Ta siluett mõjub kuiv-geomeetrilisena, kuid lähemal vaatlemisel üllatab ta oma külgede lopsaka kiviornamendiga.

Alles tõustes torni saab aru, miks see ehitis nii visalt on võinud vastu panna ajale, looduskatastroofidele ja inimeste barbaarsusele. Kui mošee suurelt osalt oli ehitatud ikkagi kruusasegusest savist, siis on torni ehitamiseks tarvitatud monumentaalseid kivimürakaid, mida pole suutnud hiljem keegi liigutada. Millise jõuga kord need rusked kivikuubid siia üles vinnati, seda me ei tea. Kuid midagi püramiidiehitajate vaimust avaldub siin tõesti.

Tõusul üllatab teinegi asjaolu. Puuduvad nimelt trepid, nende asemel keerleb müüride õõnsuses spiraalne tee kuni torni tippu, — just niisama nagu Sevilla Giralda tornis. See käik on nii avar, et tema kaudu võivat kolm ratsanikku rinnutsi üles sõita.

Kogu tõusuaeg võlub nende enam kui süllapaksuste müüride kükloobiline ehitusmaterjal. Aeg-ajalt avaneb aknatühemete kaudu vägevaid väljavaateid, kord ühes, kord teises suunas. Kuid raske on võrrelda millegagi panoraami, mis avaneb lõpuks selle pooleli ehitatud torni tipult.

Kogu ümbrus on siin maakaardina ees: Rabat ja Salee, sisemaa ja Mamora mets, jõgi ning ookean. Kaks peatooni võistleb: sisemaa hall sina ja mere mõõtmatu helendus. Seistes torni lagedal lael, ümber avaruse õhk, näivad all laiuvad linnad ainult valge võrguna. See pilt on sajandite jooksul lakkamatult muutunud, kuid kas ei paistnud ta suurtes joontes ka ehitaja-sultanile ikkagi samasugusena, kui see kord uhke hobuse seljas siia üles ratsutas, — nagu pajatavad pärismaalased?

11

Casablanca.

Ligi saja-kilomeetrisel teel Rabatist Casablancasse unustad juba täiesti, et oled «metsikus Aafrikas». Kõigepealt on tee algusest lõpuni asfalteeritud. Ja kahel pool teed laiuvad kogu aeg tasased, hästi haritud põllud. Ainult ajuti mitmekesistavad seda pilti sügavad jõeorud järskude kallaste ja kõrgete sildadega. Üldiselt ei kao teekonnal ookean pea kunagi silmist. Kuid sellegi rand on madal, kuidagi argipäevane. Ainult laialt veerevad vahuharjased lained kangastavad kujutelmi muistseist meresõitjaist, kes otsisid ümber Aafrika uusi imemaid.

Nüüd näed seal taevarannal vaid proosalisi aurikuid ekvaatori poole sihtimas. Veavad traktoreid ja koloniaalametnikke ning reostavad taevast kivisõe suitsuga.

Kuid maantee rannal on veelgi uusaegsem. Ta on ilmlõpmatuist autorattaist läikima hõõrutud. Vastu päikest sätendab ta silmisõgestavalt, lõõmab tulijõena. Kuum õhk ta kohal virvendab. Sõidaks nagu laevaga vastu loodenevat päikest. Ja mul on jube tundmus, et autojuht hetkeks õige suuna kaotab — ning siis on kõigega silmapilkne lõpp.

Bensiini lõhna joom läbi lokkavate põldude — see on «tsiviliseerimata Aafrika» maantee. Ühtesoodu kihutavad vastu autobussid, autod ja mototsiklid. Ja enesega samas suunas, oma ees ja taga, näed kihutavat teisi sõidukeid. Veerevad luksus-limusiinid, araablasi täistuubitud puuritaolised autobussid ja suurejõulised

kraamiautod, mille kõrged koormad kõiguvad nagu tornid.

Sõidukiirus ei tohi olla üle kolmekümne viie kilomeetri tunnis. Tõeliselt sõidavad autobussidki seitsmekümnekilomeetrise kiirusega, kõnelemata autodest. Ja isegi üksteise kohtamisel ei vähendata seda kihutamist. Suurejõu- ja -mahulised sõidukid mööduvad paaritollise vahega; kuuldub ainult vinguv õhutõmme, ja juba ollakse üksteisest kaugel. See nõuab juhilt täpset silma ja osavat kätt. Kuid inimene on siin juba isegi masinaks muutunud.

Ja lõpuks, mis ongi viga kihutada laudsiledail ning enamasti nöörsirgeil maanteil. Masinal tuleb arvestada ainult omasarnaseid. Hobusemees vankriga puudub täiesti, nagu näib vanker üldse puuduvat Marokos. Endised teed polnud talle igatahes kohased. Ja sellepärast oli ainsaks koormakandjaks kaameli, hobuse või eesli turi. Ning sedamööda kujunesid isegi linnade tänavad, kus ei või tihti kujutledagi sõidukiga liikumist.

Sõidan paar tuhat kilomeetrit mööda Maroko maanteid, kuid ei näe kordagi kohalikku elanikku vankriga. Ta liigub jala või ratsa kivitee kõrval keerlevail jalgradadel, mille pehme pind talle enesele ja loomale mugavam. Seal astuvad rütmilisel sammul kõrbelaevadkaamelid üksteise järel, vaadeldes nukra alistumisega möödakihutavaid jõuvankreid. Need on kaks sootuks ise maailma, millest üks kuulub minevikku, teine tulevikku. Praegu on nad juhuslikult kaasaeglased, kuid kasutavad kumbki eri teid ega ole üksteisega mingis kokkupuutes.

Ja ometi on üks mineviku sõiduloomist, kes äratab ka automeeste tähelepanu, kuigi erilisel põhjusel. See on nimelt eesel, see omast kohast tark, kuid siiski juhm-

jonnakas loom. Panin esialgu juhuslikult tähele, et autobuss ainult eeslist möödumisel oma sõidukiirust tunduvalt vähendas. Nägin ka, kuis eesliajajad autobussi lähenemisel ärevaiks läksid ja loomi innukalt nüpeldama asusid. Siis hakkasin asja juba teadlikult jälgima, kuni mulle selgus, et eesel otsekui kiusu pärast möödakihutava auto alla kipub.

Lõpuks nägin Mamora metsa vahel, millise katastroofini võib viia see looma juhmus. Siledal ja sirgel maanteel lamas autobuss täiesti kummuli, ülemine osa koledal kombel lömastatud. Ja sealsamas vedeles ka eesli laip. Oli nähtavasti küllalt eeslisuuruse looma jäämisest pöörase hooga kihutavate rataste alla, et auto õhku lendas, enese seal ümber pööras ja puruks paiskus. Võib ainult kujutleda, mis toimus sõitjatega, kes selle uperpalli kaasa tegid ja siis peaga vastu maanteed paisati, kuna auto raudvärk veel tagant peale vajutas ning kogu vaguni purustas.

Traditsiooni tõttu kerkib Aafrika rännakute puhul ikka veel mõte mingeist «romantilisist» hädaohtudest, röövleist, kiskjaist ja muust. Ning selle juures üldistatakse kogu manner üheksainsaks inimesesööjate maaks.

Muidugi, ka siin toimub igasuguseid kuritegusid, ja vaevalt vähem kui «kultuurses» Euroopas. Muidugi vajatakse siin mõnes paigas erilist ettevaatust, iseäranis seal, kus veel pinnaalune sõda köeb. On maakohti, kuhu ei soovitata minna enne sõjavõimudega läbi rääkimata. Tihtipeale liitub kõige kriminaalsema roimaga veel poliitiline kõrvalmaik. Ja kes suudab arvete õiendamise hoos vahet teha, kes meist on just prantslane või hispaanlane ning kes muidu valge!

Ettevaatus on vajalik. Mäletan, kui sõitsin Udždast Tazasse, siis läksid autobussid karavanina teele ja hoidusid kogu vihm-tormise öö võrdlemisi üksteise lähe-

dale. Küllap oli selle põhjuseks tühi ja sünge mäestikutee Rifimaa ning Kesk-Atlase vahel. Ei oleks seal raske peatada üksikut autot ja toimida reisijatega oma verise heaksarvamise järgi — nagu on juhtunudki.

Kuid üldiselt on siinsedki reisiohud ikkagi palju «proosalisemad». Teateid neist leian tihtipeale ajalehist ja olen olnud isegi paari juhuse tunnistajaks. Nii nägin kord maanteel alles suitseva autokere ja teisal koledal kombel purustatud auto kraavis. Ning mõlemal puhul tuli õnnetuse põhjust otsida vaevalt mujalt kui sest meeletust kihutamisest, milles pole aga vist midagi erandlikult aafrikalist. —

Õhtupooliku päikesest läikiv maantee jookseb tulise lindina — masin aina kui neelaks seda. Tuulest hõõguvais silmis lendavad lumivalged teesambad ja telegraafipostid, norutavad kaamelid ning mustad beduiinitelgid, kuni viimaks ilmuvad ekraanile Casablanca euroopa kvartaalide monumentaalsed majade read.

Teel on sedapuhku lõpp. Ja ees on jälle autobussijaam, segivad araablased ja tuhat teejuhti, kes kui just sind oleksid oodanud, ning siis kohviku peegelklaasi taga rahulik koht, mis samuti otsekui just sinu jaoks valmistatud.

*

Casablanca — suuruselt teine, euroopalikkuselt aga kahtlemata esimene Maroko linn. Kuid sellisena ei paku ta ka idamaa kultuuri harrastajale kuigi suurt huvi. Igatahes on ta kahvatuim selle maa linnadest, kui on küsimus orientaalsest värvingust. «Minge Casablancasse,» soovitas mulle lihtmees-prantslane Fessis, «siis alles näete ilu ja uhkust!» Parem oleks ta juba soovitanud Pariisi minna.

Casablanca on paari tuhande aastase ajalooga linn, ja välimuselt ometi ilma ajaloota. Selle pika aja jooksul pole ta kunagi täielikult välja surnud, kuid alati on tema üle käinud mingid lagastavad tuuled. Ja nii pole ta minevikult midagi pärinud, mis kõneleks suurist kultuurijärkudest. Ei ühtki väärikat paleed, mošeed või medersat, ei ühtki huvitavat vaadetki mediinas. Kunstihaigele turistile ei ütle ta midagi.

Juba tema hispaaniakeelne nimi mõjub ses aafrikalises ümbruses stiilitu mõttetusena. Ometi oli ta esialgseks nimeks Anfa. Kes aga selle linna asutasid, kas berberid, puunlased või roomlased, see on jäänud siiamaale saladuseks. Siis oli siin araablaste ajal väike mereröövlite vabariik, kel oli rohkesti tegemist inglaste ja portugaallastega. Lõpuks vihastusid viimased nõnda, et linnakese vallutasid. Sellest on juba ligi pool tuhat aastat, ja sealtpeale algab siin eurooplaste mõju. Vallutajad andsid linnale uue nime: Casa Branca. Õnn vaheldus, araablased olid jälle peremehed ja ristisid linna Dar el-Beida'ks, millise nime hispaanlased lihtsalt oma keelde tõlkisid: Casablanca — Valge maja. Ning selleks on ta jäänudki, üksnes selle vahega, et kohalikud elanikud teda lühendatult veel Casaks kutsuvad.

Kuid küsimus pole kaugeltki ainult nime euroopastamises. Eurooplus ise on juba ammu siia tunginud ja vanalinnagi ebastiilistavalt mõjutanud. Vähemalt sada aastat on hispaanlased ja teised siin peaaegu täisõiguslike kodanikena tegutsenud. Juba tollest ajast peale tekkis mediinasse endasse terve hispaanlaste kvartaal ja on seal veel praegugi. Ning sellepärast pole Casablancas isegi härjavõitlus tundmatu lõbu!

Linn ise sattus lõplikult prantslaste kätte juba enne maa üldist okupeerimist, nimelt aastal 1907. Ja sellest ajast algab ka ta muinasjutulik kasvamine. Kahekümne

aastá jooksul paisus ta kehvast rannaalevist palavikuliselt elavaks suurlinnaks. Selle arenemise pärast ongi teda nimetatud «linnaks-šampinjoniks». Kuid sel rõõmustaval edul on olnud ka omad pahad pooled, eriti mis puutub linna välimusse.

Kohe okupatsioonist peale otsustasid prantslased luua Casablancasse kaubandusliku tugikoha. Paljas teade sellest tõmbas siia kokku hulga ettevõtlikke inimesi. Hangeldamine kruntidega võttis ameerikaliku ulatuse. Maa hind ei tõusnud enam päevade, vaid tundide jooksul. Ühes sellega algas ehitamispalavik. See oli nii äge, et valitsusvõimud seda juhtida ei jõudnud. Puudusid plaanid uutele linnajagudele. Ja sellepärast ehitati kuhu juhtus ja kuidas juhtus. Rikuti mediinat ja labastati uuslinna.

Kuid kõigepealt, selle hangeldamise alus polnud kaugeltki nii kindel. Sadamal puudus nimelt loomulik kaitse. See tuli kunstlikult soetada. Ja kui see poleks õnnestunud, oleksid kõik muud kulud olnud maha visatud. Ehitati esimene muul, kuid meri pühkis selle nagu puupurde. Ja silmapilkselt vahetus hangeldamine linnas üldise paanika vastu. Hakati uuesti muuli ehitama, ja kohe tõusis ka linnas ehitamistempo. Lõpuks selgus, et merre aetud määratu kivide hulk ometi vastu peab. Ja sellega olid ka muud kapitalid päästetud!

Casablanca sadam oma mitmeverstaste hiigelmuulidega, mis rajati kümmekond sülda sügavasse merre, osutab tõesti inimpingutuste vägevust. Kuid ka praktilised arvestused on olnud õiged: 1927. aastal läks läbi Casablanca sadama juba üle seitsmekümne protsendi Maroko väliskaubandusest.

On selge, et sel võimsal majanduslikul alusel linna arenemine on jätkunud. Ja kindlasti tervemas vaimus kui algpäevade spekulatsiooni-õhkkonnas. Pealinn

Rabat on leidnud Casablancas vägeva võistleja. See on saanud maa kaubanduslikuks ja tööstuslikuks keskkohaks, tema elanike arv ületab Rabati oma enam kui kahekordselt. Kuid asudes võrdlemisi lähestikku, täiendavad nad ka mitmeti teineteist. Ning nendevaheline äärmiselt elav läbikäimine tundub täiesti loomulikuna.

Casablanca tähendab esimesel pilgul pettumust. Ilmetu mediina! Stiilitu vanem euroopa linnajagu! Ja isegi ookeanist ei näe palju sadama kuuride tagant! Kuid varsti õpitakse hindama ka seda, mis siin väärtuslikku.

On siiski hea tunda end vahel jälle euroopalikus õhkkonnas. On hea näha seda suurlinna ta ehitiste, parkide ja monumentidega. On hea uita mööda ta rahvusvahelisi tänavaid, astuda ta kihavaisse kohvikuisse, silmitseda ta mitmekeelseid ajalehti. Kõik kõneleb siin elurõõmust ja ettevõtlikkusest.

*

Casablancas satub mõningaile mõtteile, mis mujal vahest nii kergesti meelde ei tuleks. Ümbrus ise avatleb võrdlema Ida ja Lääne. Vahe nende vahel avaldub muidugi kõiges, ükskõik millisele elu poolele aga pilgu heidame. Kuid kõige kergem on seda vahest jälgida arhitektuuris. Ja just ses suhtes pakub Casablanca huvitavaid lähtekohti.

Iga Põhja-Aafrika linna puhul tuleb toonitada üldist tõde: kui eurooplane armastab laiu sirgeid tänavaid, siis lepib pärismaalane oma sopiliste kitsaste urgastega. Uuslinn ja mediina — need on kaks võhivõõrast maailma, millel pole kohtamispunkti. Ühel pool näeme lakkamatut arenemist, teisel paigalseisu. Vahe keskaegse mediina ja nüüdispäevase uuslinna vahel ei taha väheneda.

Tõsi, mediinasid tuleb elamiseks kasutada, kuna nad kord on juba olemas. Tõsi ka, et eurooplased on siin poliitiliselt ja majanduslikult algatajad ning neil on nii kapitali kui kõige muu suhtes paremad tegevuseeldused. Kuid siis näeme jälle, et need asjaolud veel kõike ei seleta. Sest laiendavad ju pärismaalasedki oma ettevõtteid ja rajavad uusi ehitisi. Kuid kuhu ja kuidas? Ikka neissamades mediinades ja ikka niisama, nagu tegid nende esiisadki. Miks ei loo nad avaramaid linnaosi ega lase end mõjutada eeskujudega, mis seisavad lakkamata silme ees?

Casablancas võib näha ainulaadset imet: pärismaalaste uut linnajagu. Kuid see pole sündinud nende eneste, vaid eurooplaste algatusel — peaaegu vägivaldselt.

Linna laiendamisel ja korraldamisel olid uued peremehed sunnitud lammutama mediina kõrval oleva kõige räpasema linnajao. Et aga elanikele peavarju muretseda, selleks tuldi mõttele, mis esialgu näis küll äärmiselt kahtlasena: ehitada sootuks teise linna kanti tuliuus pärismaalaste kvartaal. Kavatsus teostatigi, jälgides võimalikult mauriarhitektuuri vorme, kuid ühtlasi ka euroopalikke avaruse, otstarbekuse ja tervishoidlikkuse põhimõtteid.

Nüüd on seal paarsada maja ja sadakond äri, milles keeb elav tegevus. Miski poleks nagu muutunud: naised käivad niisama kinniste nägudega ja mehed istuvad samuti lettidel kauba keskel. Ja ometi on suur samm edasi saadud.

Kuid see, mis prantslased siin pärismaalaste jaoks teinud, kahvatub nende eneste ettevõtete kõrval. Ja siin näeme, kuidas nad kohalikke stiilitraditsioone uuesti kasutades otse imeväärseid tulemusi on saavutanud. Isiklikult ootasin Põhja-Aafrika mineviku arhitek-

tuurilt igasuguseid üllatusi. Et aga siin ka moodne rakenduskunst niisama üllatavalt suudab mõjuda, seda ei osanud aimatagi.

Kuid enne sääraseid saavutusi tehti ka siin ometi palju kurbi eksitusi. Eurooopluse sissetungis Põhja-Aafrikasse, nii palju kui see avaldub linnade välisilmes, võib märkida koguni kolm ajajärku.

Kuigi orient oli saja aasta eest Prantsusmaal moes, ometi ei osatud tema võlu tegelikult hinnata. Vähe teadsid sõjahärrad ja esimesed kolonistid idamaa arhitektuuri ilust! Mitte ainult, et linnad sõja all kannatasid, vaid nende purustamine jätkus veel aastakümneid. Lõhuti muistseid müüre, lammutati terveid linnajagusid. Asemele ehitati stiilituid-maitsetuid euroopa kasarmuid. Pärismaalaste mošeed, paleed ja eramajad jäid haledate anakronismidena nende keskele. Ühtlane linnapilt oli täiesti purustatud. Sellest barbaarsusest kõneleb Alžiiri, Orani ja Konstantiini välimus.

Juba õnnelikumad olud valitsesid Tuneesia vallutamise ajal. Sõda oli lühem ja hävitamisvõimalused samuti. Liiatigi ei asunud prantslased siia ainuõiguslike peremeestena, vaid ainult ülemvalitsejatena. Ja liiatigi oli arhitektuuri-maitse üldse paranemas. Sellepärast ei tunginud eurooplased enam mediinadesse, vaid lõid nende kõrvale ja ümber omad linnaosad, nõnda Tunises, Kairuanis, Susas. Need uued kvartaalid varjutavad oma vägevusega küll mediinade ilu. Kuid viimased on siiski säästunud nagu arhitektuursed tervikud. Ja nüüd ollakse nende säästmisvajaduses juba enam kui teadlikud.

Kuid veelgi õnnelikumas seisukorras on olnud ses suhtes Maroko. Ametlikult ilmusid võõrad siia enamasti «päästjatena», ja sellepärast ei võinud tahtlikult purustamisest juttugi olla. Teiselt poolt olid pärismaalaste

linnad algul nii kohutavad, et eurooplased meeleldi nendesse või nende lähedalegi ei asunud. Ja kolmandaks oli nüüd lõplikult selge ka Ida ja Lääne ehitusstiili täielik vastandlikkus. Neid ei võinud segada, isegi kõrvutada mitte! Ja sellepärast jäid pärismaalaste linnad enamasti hoopis puutumata. Eurooplaste asulad tekkisid kilomeeter või paar neist eemale, harilikult seni täiesti tühja kohta. Uuslinn — see nimi ütleb, kus elavad eurooplased oma isoleeritud elu, nii Fessis, Meknesis kui Marrakešis.

Kuid mis niisama tähtis, nende uuslinnade eneste arhitektuur hakkas lähenema traditsioonidele, mis olid arendunud kohaliku kliima, ehitusmaterjali ja elulaadi järgi. Ses ümberloomingus ja uuestiloomingus on prantsuse arhitektid avaldanud haruldast leidlikkust. Kogu Põhja-Aafrika on täis nende poolt rajatud koolimaju, vaksaleid, kohtumaju, postkontoreid ja muid avalikke ehitisi, milles ühineb kohalik koloriit uue aja nõuetega.

Kuid kuna see mauristiili renessanss mujal on ikkagi hiljaks jäänud ja tema avaldised kaovad maitsetumate aegade sigri-migrisse, siis olid Marokos eeldused ta üldiseks mõjulepääsemiseks kõigiti soodsamad. Sest siin alustati kõik algusest peale, kindla sihi ja täie teadvusega. Siin ei piirdunud stiiliühtluse nõue enam üksikute majade, vaid tervete tänavate, linnajagude ja linnadega. Vähemalt ei tunta siin ametliku ehituskunsti alal enam ühtki euroopalikku kasarmut. Veel vähem võiksid siin küsimusse tulla need karrast ja puust lobudikud, mis harilikult esindavad «asumaade arhitektuuri».

Sellest kõrgest esteetilisest tasemest tunnistavad Rabati ja Casablanca loendamatud ametlikud ehitised. Esimene pakub näite sellest, kuidas isegi katoliku kirik on püütud kooskõlastada muhameedliku ümbrusega.

Ja kui teises ta ehitamispalaviku esimesest ajajärgust on pärandunud mõndagi maitsetut, siis püütakse seda parandada uute ettevõtetega. Mida kaugemale keskusest, seda ühtlasemaks muutub linna pilt.

Kõige eelmisega koos aga märkame, kui palju ühist on ometi idamaa kodanliku arhitektuuri «kubismi» ja moodsa euroopaliku konstruktivismi vahel. Kui detailides ja sisustuses sammutakse eri teid, siis valitseb üldvormides ometi ühine tendents: seesama suurte pindade harmoonia, kuubiline ruumijaotus, joonte monumentaalne loogika.

Oleme oma teades avastanud sootuks uue ilumõiste, mis peab vastama nüüdisaja inimese hingeelule ja praktilistele vajadustele. Kuid tõeliselt näib meie konstruktivistlikul kunstil olevat palju eeskujusid Idas. Euroopa on uhkena levitanud oma kultuuri oriendis, kuid lasknud viimasel end ise tähelepanematult mõjutada. Ja pole ime, et konstruktivistlik arhitektuur tekkis kõigepealt just Prantsusmaal, kus ollakse idamaaga vahenditus kokkupuutes.

On peamiselt ainult teisendatud, avardatud ja otstarbekohastatud vanu vorme. Palju on selle juures dikteerinud teine kliima ja teised ehitusained: raud, betoon, klaas. Ajanõuete ja aineliste võimaluste kohaselt ületavad need katsed idamaa kehvamehe kunsti. Kuid kõik see ei varja ühiste vormide sugulust.

Uuslinn ja mediina hakkavad väliselt teineteisele lähenema. Kuid sisuliselt on nad ikkagi võhivõõrad. Ja see lähenemine võibki tulla alles idamaise ühiskonna siirdumisel keskajast olevikku. Viimast pole aga veel nii pea loota.

12

Marrakeš.

Veel kord sisemaad, veel kord palmioaase... Veel kord punaseid lagendikke ja sinisеid mägesid ning neil silmil talumatut valguse mängu...

Tee läheb Casablancast otsejoones lõunasse, kaldudes ainult pisut edela kanti. Esiti sadakond kilomeetrit ikka veel haritud tasandikku, ainult siin-seal viljatuid kivinõmmesid. Ja maantee ikka veel asfalteeritud.

Kuid pole see maa olnud alati nii haritud. Seda osutab kas või teel oleva Settati linnakese saatus. Kord elatas end siin pärismaalaste hõim maksust, mida võttis läbiliikuvailt karavanelt vee eest. Oli rahvajutu järgi nii kehv asundis, et tal isegi nime polnud. Siis aga saabus ühel päeval oaasi suur seltskond, tervenisti kuusteist inimest. Olid ülbed isandad, jõid oaasi kaevust ja jootsid kaameleid ning täiendasid oma veetagavara, kuid lahkudes vastasid tasunõudmisele ainult naeruga. Kõike seda poleks nad aga pidanud tegema. Sest asundise mehed saavutasid nad teel, lõid nad maha, tõid nende pead koju ja asetasid ringi ümber kaevu — hoiatuseks teistele teekäijatele. Sellest kuueteistkümnest peast — *settašen ras* — sai siis Settat oma nimegi.

Ei näe nüüd enam muistset kaevu ega jubedat hoiatust, kuid maksu manguma on oaasi rahvas veelgi vali. Peade raiumiseni asi küll ei lähe, kuid nende santimine on peaaegu niisama kohutav. Seda kerjuste kisa, mis tõuseb bussi peatumisel nii Settatis kui teisteski

oaasialeveis! Milliseid kogusid ja nägusid, milliseid hilpude imenäitusi siin näeb!

Küllap on kõik need oaasi-ühiskonnad end muiste elatanudki peamiselt rändajate maksustamisest — ühel või teisel kujul. Sest nende kaudu käis ju suur ühendustee Fessi ja Marrakeši vahel. Ning aeglaselt liikuvad ja pikki puhkusi vajavad karavanid ei pääsenud kaugeltki nii kergesti kui nüüdisaegsed reisijad.

Autobusside läbisõit on aga tähtis sündmus kogu ümbrusele ja tõmbab kokku muudki publikut peale kerjuste. Väljak on täis süngeid pärismaalasi ja oaasiigavust tundvaid eurooplasi. Nähakse ometi uusi nägusid ja midagi elavat ses unisuse riigis. Kuid seegi lõbu kestab ainult mõned minutid. Keegi lahkub sõidukist, keegi tuleb juurde; antakse posti maha ja võetakse uut peale. Ning siis jätkub jälle kihutamine lõuna poole.

Kaovad silmist tõmmud näod ja valged majad ning ollakse uuesti keset kõrbelist üksindust. Ainult kuumus ja päikese helendus on endised. Ning suurte kuubade sarnased sambad suurte kirjadega osutavad teekonna edenemist.

Nüüd juba sadakond kilomeetrit rahutut küngasmaastikku. Ja ühtlasi ilmuvad kahele poole taevarannale mägede read. Nagu sinine müür venib Kõrg-Atlase eelmäestik. Maa ise on punakas kruusakõrb, sigimatu ja harimatu. See meenutab juba «Sahara suu» meeleheitlikke väljavaateid.

Ja ometi näib siin aeg-ajalt keegi veel elavat. Siinseal tee ääres on suuri mustast riidest nomaaditelke. Neile seltsivad niisama mustad õlgmajad, mis täiesti meie heinakuhjade sarnased. Vahel on neid musti koonuseid rühmade kaupa koos, moodustades terve küla. Ja nende ümber liigub patriarhide-aegseid inimesi,

kariloomi ning koeri. Kuskil kuivavais ojalohkudes peab leiduma ikkagi haljust, mis elatab neid loomi ühes inimestega.

Kurvad ühiskonnad! Miski ei pehmenda nende elu halastamatut ühetoonlust. Ainult tulise päeva ja kottpimeda öö külmuse vaheldus — terve inimelu, terved sajandid läbi...

Millest küll peaksid kõnelema need inimesed omavahel ja millega täitma peatoiduse murest ülejäävat aega? Mida pajatavad isad lastele oma mustis telkides, mida vestavad oma minevikust? Ja millised kujutlused ja käsitused maailmast, selle elust ning avarusest valitsevad siin?

Meie aga kihutame edasi, ikka edasi lõuna poole. Veel kümneid kilomeetreid, kuni kord ühelt kõrgustikult avaneb imelik pilt, mille olemust esialgu ei mõista. Näib, nagu laiuks ees olevas orus hiigeljärv, mille pinnal käivad vahupäised lained. See vaade ulatub taevaranna vinasse, kust tõusevad tume-sinised mäed. Vaatlen seda pilti, uskumata ta tõelisust, nagu silmapetet.

Kuid siis selgub äkki: see on ju Marrakeši madalik, ta roheliste palmimetsade ja heledate savimaa-ribadega nende vahel. Need värviplekid on küll liikumatud, kuid meie eneste kiire kihutamine annab nagu neilegi elu. Sünnib rohe-ruske fatamorgaana.

Mõni minut hiljem süüvime isegi Marrakeši palmimetsade varju. Need on nimelt juba metsad, ei näi neid keegi harivat ega näi nad ka korralikku vilja kandvat. Suured alad kõverdi kasvavaid suuri puid, siis kõrbenud lagendikke ja jällegi puid-hiiglasi. See on tükk tõelist Aafrikat.

Aga juba vilgub selle haljuse all Marrakeši uuslinna ehitisi. See linn on avaralt planeeritud, ta asfalteeritud tänavad ristlevad laiade palmialleedena. See on midagi

Boulogne'i metsa taolist, ta teede, majade ja inimestega.

Siis jälle tükk varjatud kõrbelagendikku ja selle lõpus punane müür, mille kohal kerkib hiigelkõrge minarett. Veel mõni minut sõitu ruskavate ehitiste keskel ja siis peatus. Oleme Marrakeši südames, suurel Džema el-Fna turul.

*

Marrakeš — viimane Maroko ja esimene Sahara linn, ühel hoobil oaas ja maa suurim keskus, midagi põliselt püsivat ja ometi täiesti käsitamatut keset kõrbe surnud ümbrust.

Kes võis teada ta olemasolugi siin sügaval sisemaal, ülepäästamatu Atlase varjus? Ja ometi on ta mõjutanud kogu maad ning andnud sellele isegi üldise nime. Sest Marrakeš-sõnast on tuletatud nii hispaanlaste Marruecos, prantslaste Maroc kui ka paljude teiste rahvaste Marokko-nimi. Viimane omalt poolt on siirdunud jälle linnale, nii et sedagi vanemate autorite juures tuntakse Maroko nime all. Igatahes on kauge lõuna pealinn Marrakeš olnud üldsusele tuttavam kui lähedane Fess.

Marrakeš — ainus suurem linn berberlikul maa-alal. Ja võib-olla just sellest on võrsunudki ta elujõud. Millestki sügavamast, ürgsemast, algjuurelisemast kõneleb ta kui rahutute araablaste linnad. Ta on olnud mingiks sõlmpunktiks kõrbe ja ranniku vahel. Tema kaudu on läinud ja temas vormunud selle maa suured põhivoolud. Berberid ja tuareegid, neegrid ja araablased — kõik on siin sõna kaasa rääkinud. Kuid kõigepealt tundub tema taga ikkagi lõuna — Sahara.

Saharast saabusid siia almoraviidid. Need olid näokatteis nomaadid, kes elatasid end puuviljast ja piimast. Nad ei harinud maad ega söönud leiba. Olid fanaatilised usumehed, alistasid nii Sudaani neegrid kui Maroko berberid ja tungisid kuni Andaluusiani. Nende pealikuks oli Jussef Ben Tašfin, samuti Saharas sündinud. See oli rohkem askeetne pühamees kui kuningas, kandis ainult linast riiet ja tegi tarbekorral ka ise müüritööd.

Aastal 1062 ostis see Jussef ühelt eidelt praeguse Marrakeši koha. Ta ehitas siia kaamelitara, mošee ja väikese kindluse oma varanduse ning relvade hoiu jaoks. See oli Marrakeši algus. Linna ja koos sellega kogu Maroko nimi peab tähendama «kiiret käiku». See olnud sultani hüüdsõnaks ta nomaadi-sõdureile: marssige kähku!

Kehvast Marrakešist algas kuuskümmend aastat hiljem almohaadide dünastia asutaja Abd el-Mumen kogu Põhja-Aafrika vallutamist. Aga veelgi kuuskümmend aastat hiljem käsutas siin juba suur ehitaja-sultan Jakub el-Mansur. Ja siis oli ka linna välimus juba sootuks teine kui karjaste pealiku Jussefi ajal. Geograaf Edrisi kirjeldab seda. Linn oli pealinnalikult suur, penikoorem igas suunas läbi mõõta. Tänavad olid laiad, turud avarad, mošeesid palju. Paleede ümber olid hästi niisutatud aiad, nagu üldse veevärk oli heas korras. Marrakešis müüdi lõhnaõlisid, peeni seepe, kuldbrokaati ja muid luksusesemeid. Kuid, nagu toonitab Edrisi, oli säilinud ometi mingi komme nomaadide ajast: elanikud sõid nimelt rohutirtse.

Veelgi suurem õitseng algas aga Marrakešil saadisultanite valitsemisajal XVI sajandil. Enne seda olid kristlased islami maailma tugevasti löönud. Nüüd järgnes sellele nii poliitiline kui ka kultuuriline vastuvool.

Ja seda renessanssi peegeldab Marrakeš. Mida olid meriniidid Fessile, seda saadid lõuna pealinnale: suure kultuuritõusu algatajad.

Eriti tuleb siin rõhutada suure riigimehe, ehitaja ning kirjanduse harrastaja Ahmed el-Mansuri tegevust. Aastal 1578 asus ta oma «imeteose» — el-Bedi palee ehitamisele. Marmorit osteti Itaaliast, andes vastu suhkrut sama kaalu järgi, nagu kõnelevad kroonikud; muid materjale koguti üle kogu Maroko, mõnda isegi Timbuktust; meistermehi värvati kõigist maadest. Ja kui see hiigelehitis oli valmis, siis võidi teda võrrelda ainult Damaskuse kuppelpaleede ja Kairo püramiididega, nagu väidab kroonik. Ehitise sisemus oli valgest ja mustast marmorist ning igat värvi oonüksist. Seinu peitis lilleline portselan, laed olid inkrusteeritud kullaga. Mööda seinu, sambaid ja kuplialuseid käisid idamaised värsikirjad. See oli maine paradiis, maailma ime, kunsti täius.

Kui kõik tööd olid lõpul, korraldas sultan suurepärase peo. Kogu riigist kutsutud suurte sakste hulgas oli ka mees, keda peeti ühel hoobil pühaks ja narriks. «Mis sa arvad sest paleest?» küsis temalt sultan. Ja püha narr vastas: «Kui see kõik kord laguneb, siis pole jällegi muud kui ainult suur kivihunnik.»

Kahjuks ei või praegu kõnelda isegi suuremast kivihunnikust. El-Bedi palee kohal on säilinud ainult mõned huvivaesed varemed. Selle lõhkumisega sai hakkama teine suur ehitaja — Mulay Ismael, kes ei võinud näha midagi ta enda töödega võrreldavat. Isegi väärtuslikuma ehitusmaterjali laskis ta Meknesi vedada!

Kuid kui el-Bedi on hukkunud, siis on säilinud ometi palju muud samast ajastust: medersasid, mošeesid, kõigepealt aga saadide mausoleum.

Saadi-sultanite õueelu oli hiilgav. Sellest annab hea

kirjeldise hispaania saadik Juan de Medina. Sultani aukaart koosnes sajast hallebardidega varustatud mehest, ülimused kandsid sulgedega ehitud kübaraid, renegaadid olid rõivastatud türgi moodi, viiskümmend suguharupealikut esinesid uhkelt valjastatud hobustel. Saadik tutvus lähemalt ka el-Bedi palee ruumide ja fontäänirikaste õuedega. Audients möödus eraldi seks otstarbeks korraldatud kaunis kuubas. Seal istus sultan lumivalgeis rõivais neljal mitmevärvilisel siidpadjal, juhtides tseremooniat suurepäraselt.

Kahjuks aga lõppeski see Marrakeši kultuuritõus el-Mansuriga. Tema poeg oli joomar, ja kui ta viimaks katku suri, siis algas pikk sisesõda, mille jooksul jäid hooletusse isa ehitised. Võimu kiskusid eneste kätte renegaadid, nagu kord pretoriaanlased Roomas. Enamik sultaneid langes nende käe läbi. Ja Marrakeši riik ei tõusnudki enam sest alandusest. Hegemoonia siirdus jälle Fessile.

Kuid veel kaua ei vähenenud linn ise, vaid ta elanike arv tõusis koguni neljasaja tuhandeni. Ja kuigi ta jäi poliitiliselt tagaplaanile, siis mängis ta vaimseis liikumisis ikkagi esimest osa. Tema kultiveeris vanu traditsioone ja temast ammutasid jõudu uued liikumised. Sisesõdade ajal on siin mitu sultanit troonile kuulutatud ja veel paarikümne aasta eest tegutses siin üks fanaatilisemaid võimuhaarajaid — el-Hiba. Sellega kõrvuti on siin alles läinud sajandi lõpul sündinud viimased mauri arhitektuuri suurteosed.

Marrakeš — kõrbe- ja kultuurilinn.

*

Istun el-Fna turu ääres oleva euroopaliku restorani akna juures. On hiline õhtu, kuid pärani lahti olevaist aknaist voolab ikka veel kuumuselaine sisse. Väljak

akna all kaob pimedusse, ainult kaugelt ta vastasäärest vilgub ähmaseid tulukesi. Mõned inimkogud ületavad platsi, kuid sametine pimedus takistab nägemast, kes nad on ja kuhu kaovad.

Restorani alumisel korral olevast kohvikust kostab omapärane muusika. Selle helides on midagi tuttavat ja midagi ometi nii võõrast. Nägin aga juba õhtupoolikul seda «orkestrit»: klaver ja kaks trummi! Niisiis erakordne häälte ja kultuuride kakofoonia.

Näen tänavanurga heledamas valguskumas jälle kahte inimkogu. Nad paistavad võrdlemisi selgesti: kaks paljapäist ja paljajalgset neegrit. Nad seisavad, vehivad kätega ja vaidlevad — mis keeli ja mis üle? Siis lahkuvad ja kaovad kumbki pimedusse.

Aga üldse tundub siin juba kõikjal tolle kuuma ja musta maailma hõngu, otsekui ulatuks Sahara tuline tuul üle lumise Atlase harja siiagi. Sealt mägedetaguselt lagendikult on pärit need kõhnad, saledad, kahvatunäolised liivaelanikud, kutsutud teiste poolt tuareegideks, nende eneste poolt aga imokharideks, s. o. vabadeks. Ja sealt liivatagustest metsadest on tulnud need mustadki mehed, kelle paljaks aetud pead sätendavad metallpallidena ning kes vahivad oma mustil silmil otse päikesesse. Tundub kõikjal siin nende lagendike liivatolmu ja nonde metsade vürtsitud lõhna. Kuidagi on need ometi siia kandunud ja kanduvad ikkagi veel. Ega kõnele nad alati kaugeltki ainult pööritavast barbaarsusest.

On olnud oma kultuur ka tol mustal maailmal ja vahel võrdlemisi kõrge. Sellistel linnadel, nagu Gao, Bamaku, Timbuktu või Dženne, on oma ajalugu, nagu kogu Nigeerial. Seal tekkis enam kui tuhande aasta eest vägev songhaide riik, mis pikapeale küll islamiseerus, jäädes olemuselt aga ikkagi «mustaks». Kuis

kirjeldabki riigi pealinna Timbuktut Leo Africanus, kes käis seal nähtavasti 1514. a. paiku? Seal oli uhkeid kuninglikke paleesid ja haruldaselt elegantne mošee. Elanikud olid ettevõtlikud ja jõukad, välismaalasi oli palju, äri käis laialt. «See on suurim linn, mille jumal loonud!» hüüab teine reisimees.

Timbuktus oli must ülikool, kuulus üle kogu Aafrika. Vanasõna ütles: «Põhi varustab meid soolaga, lõuna kullaga, hõbe voolab valgete maadest; aga jumalasõna, teadus ja kõnekunst on Timbuktu and.» Mustist teadlasist olgu mainitud Ahmed Ben Baba, Sidi Uahia, Mohammed Ben Abu Berk ja marabu Mohammed Katu. Neilt käisid valgedki õpetust saamas. Ülikoolil oli rikkalik raamatukogu ja teadusliku kirjanduse harrastus oli üldse suur. Nii leidus musta professori Ahmed Ben Baba erakogus tuhat kuussada köidet (muidugi käsitsi kirjutatud), kuid tema suguvõsas oli isikuid, kelle kogud olid veelgi suuremad. Auväärt arvud tol ajajärgul ja nois oludes!

Kuid siis kohtas seda kultuuri purustav hoop. Suur Maroko sultan Ahmed el-Mansur — el-Bedi ehitaja — koostas berbereist, araablasist ja eurooplasist vägeva maleva. 1590. a. sügisel lahkus ta sellega Marrakešist lõuna suunas. Ta läbis Sahara, liikus kuni Timbuktuni, läks üle Nigeri, hävitas songhaide riigi. Kuidas oli selline sõjakäik võimalik, seda me ei tea. Mõni aeg hiljem saabus sultan jälle tagasi, kaasas neliteist tuhat musta orja, päratu palju kullaliiva ja elevandiluud. Ta oli nii rikas, et teda ennastki kutsuti siitpeale el-Dehbi, s. o. Kuldne.

Nigeri kultuur oli aga loojunud, Timbuktu ülikool hävitatud, ta biblioteegid rüüstatud; ainult raamatute pealkirju on säilinud ajaloolaste teostes. Õpetatud neeger Ahmed Ben Baba toodi sõjavangina Marrakeši, kus

ta veel vaevalîselt püüdis jätkata oma tegevust. Kuid sellest peale tundub ka Marrakešis eneses selle musta kultuuri hõngust, nagu näeb siin veel nüüdki nonde neljateistkümne tuhande sõjavangi järeltulijaid.

Aga ühtlasi tekib paradoksaalne kujutelm: kas ei istunud tolle musta professori-sõjavangi kuulajate keskel vahel ka mõni tõmmurüüline valgemees meretaguseilt mailt? Kas ei peatunud seal ajaviiteks mõni inglise usumees või hollandi kaubasaks, et oleks võinud kõnelda koju jõudes sellisestki imest?

Sest hoolimata kõigest kaugusest on Marrakeš olnud eurooplastega lähemas läbikäimises kui ükski teine Maroko siselinn, välja arvatud vahest ainult Meknes Mulay Ismaeli päevil. See on nii üllatav nähe, et seda esimesel hetkel ei tahaks uskudagi.

Kuid just sellest kaugusest tulebki otsida seletust tõsiasjale. Fessi ja Marrakeši vahekord oli peaaegu alati vaenulik ning puhkes tihti veristeks sõdadekski. Kuid ühtlasi oli Fess ikka sõjajalal talle lähemal olevate kristlastega. Ja nii suhtuski siis Marrakeš, kel polnud endal vahenditut kokkupuudet eurooplastega, viimastesse sõbralikumalt — kas või ainult Fessi kiuste. See sündis hariliku poliitilise tasakaalu taotlemise loogika põhjal, vana retsepti järgi: liitusid luuakse üle vaenlaste peade.

Kuid veel rohkem: ajuti on Marrakešis lastud kristlastel vabalt isegi misjonitööd teha. Nii saabus siia a. 1219 viis frantsiskaani munka. Keegi ei takistanud nende jutlustamist ega misjonijaama rajamist. Alles siis, kui mungad avalikult Muhamedi mõnitasid, anti käsk, et nad Ceutasse viidaks ja sealt Hispaania saadetaks. Kuid mungad põgenesid teel vahtide käest ja tulid tagasi Marrakeši, kus leidsidki oma soovitud martüüriumi.

Umbes a. 1233 asutas paavst Gregorianus IX Marrakešis isegi piiskopikoha ja esimeseks piiskopiks oli keegi vend Agnelo. Üldiselt oli ristiusu tunnistamine lubatud, kuigi avalik misjonitegemine keelatud. Ja selline seisukord kestis kolm sajandit ning halvenes alles siis, kui Hispaanias hakati muhameedlasi halastamatult taga kiusama.

Eriti sõbralik oldi hugenottidele nagu õigeuskliku Hispaania vastastele. Kui aga saabus teade suure armaada hukkumisest, siis süüdati Marrakešis rõõmutuled ning muhameedlased pidutsesid koos protestantidega võitu ühise vaenlase üle!

Vähemalt on kaubanduslik läbikäimine Euroopa ja Marrakeši vahel kestnud pea vahetpidamata, välja arvatud ainult viimane sajand. Marrakešis elasid ajuti Portugali, Hispaania ja Inglismaa saadikud. Samade maade ja prantsuse ning hollandi ärimeestel olid siin kaubakontorid. El-Mansur tellis el-Bedi ehitamisel meistermehi Euroopastki. Ja kristlased on siin vabalt ringi liikunud nagu turistid meie päevil.

Pole sellepärast ime, et Marrakeši minevikust leidub nii palju teateid ka eurooplaste reisikirjanduses. Samuti kui pole ime, et eurooplaste keskel isegi Marrakeši nimi on lõpuks muutunud kogu maa üldnimeks.

Kuid võrratult kergemaks on ometi nüüd muutunud tutvumine selle oaasilinnaga. Kui prantslased a. 1912 Marrakeši vallutasid, oli siin ainult kolmkümmend eurooplast. Nüüd on neid elanike paarisaja-tuhandelise arvu hulgas juba ligi neli tuhat.

Inimesed segunevad ja kultuurid segunevad. Kuid see on ikka nii olnud. Kõige võõramadki kultuurid on pikkade aegade ja vahemaade tagant üksteisega ühenduses olnud, üksteist mõjutanud ning mõjusid vastu võtnud. Meie päevil toimub see ainult järsemalt,

vahenditumalt, vahelgi vägivaldselt, nagu näeme asumaadel. —

On juba hiline õhtu. Kohviku orkester mürtsub lõpueelses hüsteerikas. Klaver ja trummid! Põhi ja lõuna! Need on äärmised kontrastid, liitunud siin aga ühise ülesande täitmiseks.

Kuid samasuguseid kontraste näeb siin igal sammul. Mediina ja uuslinna vahel liikuvad omnibussid kannavad araabia- ja prantsuskeelseid, uuslinna ja mellahi vahel aga prantsus- ja juudikeelseid silte. Vaevalt näeb küll midagi sellist kogu maailmas. Kuid mootori käigusse ei mõju see nii ega teisiti. Samuti kui jõuab sõitja ikkagi ühteviisi pärale.

13

Marrakeši päevi.

Olles Fessis kujutlesin ka Marrakeši sealsete kogemuste järgi. Ainult paar korda jubedam oli see kujutlus, nagu linn isegi on paar korda suurem. Õnneks on tõelisus heledam ja sõbralikum, kui oli kujutlus. Kas on see veelgi palavama päikese mõju, mis põletab saasta ja peletab varje? Või on see lihtsalt harjumus selle elulaadiga, nii et kõige drastilisemadki vaatlused enam ei üllata? Igatahes on mul tundmus, et siin võib ometi hingata ja et need müürid inimest lõplikult ei varjuta.

Muidugi on ka siin kõik sedasama idamaist laadi. Linn tähendab labürinti ja elanikud sipelgate ühiskonda. Aga majad oleksid nagu madalamad, tänavad

laiemad ja inimesed kõiges groteskuses siiski sõbralikumad.

Mediina on versta kolm pikk ja kaks lai. Teda ümbritseb kõikjalt savisein paljude väravate ja loendamatute tornidega. Nende seinte vahel tänavad, sukid, kaubapoed — kõik nagu mujalgi. Tänavad on peaaegu kõik ilma nimesiltideta, nii et linnaplaanistki pole orienteerumisel kasu.

Ainsad asutised, mis torkavad vahest teravamalt silma, on algkoolid. Lähed kuskil maja veert mööda ja kuuled äkki nagu mesipuu häälte suminat. Maja sein pole siin savist, vaid püsti laudadest. Kuid ta on ainult süllakõrgune ja lõpeb ülal jala võrra enne räästast. Pole siin veel kommet akendele suuremal määral klaasi kulutada. Liiatigi kisuks tänavaelu nägemine tähelepanu jumalasõnalt. Parem siis juba leppida laudplanguga, mille pragudest ja mille üle tungivast valgusest peab piisama.

Kurvad on need lastekongid ja haledad need õpiaastad, mis siin kuluvad! Kujutlen neid mudilasi põrandal istumas, valju meistri valve all. Silmad jälgivad kirjatähte ja suud käivad mehaaniliselt, aga kõrvad kuulavad tänava hääli: eeslid röögivad, neegrid sõimlevad, kannused kõlisevad... Tahaks nii sest süngest sulust sinna päikese helendusse! Ja nagu protestihoos kasvab lastekoori hääl otse kisendamiseks.

Ikka jälle kohtan neid sumisevaid mesipuid. Ja ikka jälle tunnen plangu tagant inimigatsuse hoovamist.

Nagu mujal, nii piirduvad Marrakeši mediinagi ehituslikud vaatamisväärsused mošeede, medersade ja tänavafontäänidega. Kuid esimesed on siingi võõrale paratamatult suletud ja teistest on näha ainult üks. Mis puutub aga purskkaevudesse, siis on nende tüüp ühine kogu Põhja-Aafrikale. Mingi avaliku ehitise

või kuuba sein on kaetud värvilise mosaiigiga ja varjatud ülalt kitsa katuseräästaga. Sellest värvilisest pinnast väljub üks või mitu toru, millest voolab vesi all olevasse kivinõusse. Suurt mõttekujutuse lendu need fontäänid nende loojais ei osuta, küll aga tehnilist oskust ja värvimeelt. Ja kui nad kaameleid ja eesleid esteetiliselt ei õilista, siis vahest küll inimesi, kes loomadega segamini neist kivinõudest joovad.

Suurim mediina ehituslik väärtteos on medersa Ben Jussef, Marrakeši islami kolledž. Ta rajati juba kaheksasaja aasta eest, kuid toimib veel praegugi. Ja sellepärast saangi teda külastada vaid erilise loaga.

Marrakeši tähtsamad rakenduskunsti teosed pole ometi otseselt mediinas, vaid ta ääremail või väljaspool teda. Mediina on ikka olnud läbi ja läbi kodanlik maailm. Aga idamail on ainult valitsejad võinud enestele lubada midagi tõesti suurt. Kuid siis on nad vajanud ka avaraid alasid ega ole lasknud end varjutada «pisiinimeste» väikeste ettevõtetega.

Ei või keegi saabuda Marrakeši, ilma et kohe esimesel pilgul ei näeks Kutubia mošee vägevat minaretti el-Fna turu lähedal. Uskmatule on nii mošee kui ka torni sisemus küll suletud, kuid nende välimust peab ta kas või tahtmatagi imestlema.

See mošeegi rajati juba kaheksasaja aasta eest. Nimi «Kutubia» tähendab «raamatukauplejate mošeed», sest endisil ajul oli ta ümber paarsada poekest, kus müüdi käsikirju ja raamatuid. Nüüd on need kõik kadunud, samuti kui templi enesegi välimus muutunud. Varem oli minarett keset mošee esiseina, nüüd aga ta nurgal. Pool mošeed on lammutatud. Kord põgenenud mässajad mošeesse, et oma elu päästa. Kuid hariliku kombe vastu tunginud jälgijad siiagi ja surmanud oma ohvrid.

Aga ühes sellega oli osa templistki rüvetatud ning kuulus hävitamisele.

Mošee minarett on ehitatud sama almohaadi-sultani Jakub el-Mansuri poolt, kes rajas ka Sevilla Giralda ja Rabati Hassani torni. Isegi ehitajad olnud samad. Ja sellepärast meenutab torn mitmeti oma kaaslasi. Just samuti nagu eelmistes, viivat siingi trepi asemel spiraalne tee torni tippu.

Kutubia minarett on omal alal kaunimaid ja täiuslikumaid. Ta põhiplaan on kvadraatne, iga külg kaksteist ja pool meetrit, kuna kõrgus on kuuskümmend seitse ja pool meetrit. Nii on ta Maroko kõrgeim ehitis, just niisama nagu Giralda on selleks vist siiamaale Hispaanias. Kõik torni küljed on ilustatud rikkaliku kiviornamendiga. Ta lõpeb umbes viiekümne meetri kõrgusel sakiliste äärtega. Kuid seal algab veel poolteistkümne meetri kõrgune kuubataoline kitsam torn, mida kroonib kuppel.

Sellega pole aga ehitis veelgi lõpul, sest kuplist tõusva raudora otsa on aetud kolm metallpalli, millest esimene on kaks, teine üks ja kolmas pool meetrit läbi mõõta. Kuna kaks esimest olevat kullatud vasest, siis viimane puhtast kullast. Võib juba kujutleda, kuidas nad aafrikalises päikeselõõmas sätendavad! Legend väidab, et pallide püstitamisel olevat nende üle loetud maagilisi manamisi, et hoida neid röövimise eest. Ja nii püsivat nad seal maailma lõpuni!

Kui almohaadide dünastia on pärandanud Marrakešile sellise kaugele paistva mälestusmärgi, siis on kolmsada aastat hiljem valitsenud saadide pärand väliselt küll tagasihoidlikum, kuid sisuliselt veelgi kunstipärasem. See on nimelt saadi-sultanite mausoleum. Nagu nad oskasid hoolitseda oma maise elu, nii ka viimse puhkepaiga eest.

Kui Põhja-Aafrikas kasutatakse matmispaigaks harilikult vabaõhukalmistut, mida ilustavad tähtsamaile isikuile pühendatud kuubad, siis on siin seks otstarbeks rida kinniseid ruume. See on mingi panteon euroopalikus mõttes.

Praeguse keiserliku palee ja kasba mošee vahele, tänavate rägastiku taha peitub see puhkepaik. Lähenedes talle mööda urgas-käikusid ei või aimatagi ta kõrgekunstilist väärtust. Kuid ta oligi ununud ja avastati alles meie päevil.

Kõigepealt nn. mihrabi — altarisaal. Neli rusket marmorsammast kannab vägevaid võlve. Ühel pool on palvesein, mille kohal kaardub suurepärane lagi kuldsete, siniste ja roheliste arabeskidega. Ses ruumis on mõned laste hauad ja pärimusteate järgi ka legendaarse «musta sultani» esialgne puhkepaik.

Suurepärane värav, mis kirendab üleni stalaktiitidest, arabeskidest ja stiliseeritud kirjadest, viib siit peamausoleumi, nn. kaheteistkümne samba saali. Need sambad on rühmitatud kolmekaupa igas neljas nurgas ja laiuvad ülalpool rikkalikult dekoreeritud seinteks-võlvideks. On raske kirjeldada ruumi erakordset värvirikkust, ta vormide elegantsust ja joonte peenust. Kuna mauriarhitektuur jätab kõrgusdimensioones harilikult ikka midagi puudu, siis valitseb siin otse gootiline saledus. Ruum virvendab soojast ja subliimsest valgusest, mis läikleb tagasi värvilistelt seintelt, sammastelt ning laelt.

Sellesse ruumi on maetud kümmekond sultanit XVII sajandi algupoolelt, lisaks nende naisi ja lapsi. Haudade kohal on pikad ja kõrged, peene kirjaga kaetud tumedast marmorist kääpakivid. Timbuktu vallutaja ja el-Bedi ehitaja Ahmed el-Mansuri haual on lugeda muu seas järgmist: «Siin on Ahmedi puhkepaik, kes on või-

nud olla uhke oma kuulsusele, kelle sõjalipp on olnud võidukas ja kes on võinud nautida kõike au. Oh taevalik halastus... võia seda maad lõhnaga, mis hoovab palsamit, nagu tema mälestus...» Me teame, kui «palsamlik» oli näiteks ta Timbuktu hävitamine!

Sellele suuremale ruumile järgneb veel üks väiksem, mida kutsutakse kolme tüheme saaliks. Teda valgustab kaks ümmargust laeakent, täites ruumi pehme kumaga. Kolm nišši on kaetud rohelise, musta ja kuldse arabeskiga ning suurte lilledena põimuvate kirjadega. Tühemete laed laskuvad stiliseeritud stalaktiitide tihnikuna.

Saadide muud paleed on hävitatud, kuid nende viimne puhkepaik on jäänud puutumata. Ja kui ka miski ei põhjustaks enam nende nime meenutamist, siis esineb see ühenduses selle mausoleumiga vähemalt kunstiajaloos. Sest seda võib võrrelda ainult maurikunsti täiuslikema saavutise — Granada Alhambraga.

•

Näib, nagu oleks loov vaim idamaa arhitektuuris enese juba sajandite eest lõpuni kulutanud, pärandamata enam ülesandeid ja ettevõtlikkust hilisematele põlvedele. Üldiselt ongi see nii. Kuid et sest reeglist tuleb teha ometi erandeid, seda näeme kõigepealt Marrakešis.

Siin veendume nimelt, et islami ehituskunst püsis elujõulisena, niikaua kui islami kultuur üldse võis veel omapead avalduda, ilma vägivaldsete vahelesegamisteta. Ei olnud ju Marokogi seisukord ses suhtes kuigi hiilgav, kuid ta püsis vähemalt väliselt kuni meie päevini enam-vähem iseseisvana. Ja kui temagi igavesti ärritatud rannalinnad ega isegi Euroopale lähedam

Fess ei usaldanud enam midagi püsivamat algatada, siis tegi seda vähemalt oaasilinn Marrakeš.

Kõne on nimelt ettevõtteist, mis teostati siin otse läinud sajandi lõpul kahe viimase iseseisvama sultani Mulay Hassani ja Mulay Abd el-Azizi ajal. Esimene neist valitses a. 1873—94 ja kuulub Maroko suurimate sultanite hulka. Ta oli osav riigimees ja püüdis veel päästa paratamatult allakäivat maad. Teine astus troonile poisikesena ja valitses kuni a. 1909, kuid riikliku iseseisvuse lõpp oli siis juba selge. Igatahes langeb aga nende kahe sultani valitsemisaega kahe Marrakeši suurima palee sünd.

Mulay Hassan armastas Marrakeši ja viibis siin tihti. Kuigi siin oli olemas juba varem keiserlik palee, siis ehitas ta selle lisaks Agedali aeda suure Dar el-Beida lossi. See on tüüpiline Maroko palee, õuede, aedade ja basseinidega. Ruumid on dekoreeritud täiesti idamaises maitses ja tehniliselt laitmatud, äratamata ometi erilist tähelepanu.

Võimalik aga, et just Dar el-Beida ehitamine andis tõuke teise, veel palju huvitavama suurteose rajamisele. Kuigi selle ehitajaks ja omanikuks polnud enam sultan, siis ometi kõrgelseisev härra — nimelt suurvesiir Ba Ahmed.

On aga üllatav kuulda, et seda kõrget kohta pidas valgete riigis must mees! Samuti kui on üllatav, et just neegri osaks langes viimse stiilikindla mauripalee teostamine!

Ba Ahmed põlvnes Mulay Ismaeli buakheri-kaardist. Ta must vanaisa-ori oli sultani kammerteenriks; isa, juba võrdlemisi jõukas mees, oli majaülemaks; pojast aga sai Mulay Hassani nõuandja. Ta oli sultani igapäevaseks kaaslaseks, ja see kutsus teda familiaarselt ba'ks, s. o. isaks.

Küllap avaldus juba Mulay Hassani riiklikus tegevuses palju selle lühikoivalise, kuid kaugepilgulise musta mehe mõju. Võrratult suuremaks kasvas see aga sultani järglase Abd el-Azizi ajal. Kui Hassan suri, oli Ahmedi soosik-troonipärija alles kolmeteistkümne-aastane. Ahmedil õnnestus sultani surma mitu päeva saladuses pidada ja sel teel hoiduda neis oludes hariliku anarhia ning sisesõja eest. Kui siis lõpuks usaldati poisike Aziz sultaniks kuulutada, sai Ahmed ise tema kõrval regendiks. Seda ametit on ta pidanud valjult, idamaise türanni kombel, kuid üldiselt targalt ja riigile kasulike tagajärgedega.

Oma nime on see neeger aga põlistanud ikkagi teisel teel. Ta teostas idamaise arhitektuuri viimse unistuse, realiseeris tuhande ja ühe öö fantastilise nägemuse. See on Bahia palee, milline nimi tähendab «hiilgav», kuid milles peitub sõnamänguliselt ka Ahmedi lemmiknimi Ba.

Regent oli pärinud oma isalt Marrakešis väheldase maja ning aia. Sellest algpunktist laienes Ahmedi rakenduslik tegevus. Ta ostis aeg-ajalt uusi krunte juurde ja pikendas sedamööda oma palee harusid. Ning lõpuks on see imeehitis ligi veerand kilomeetrit pikk ja viiendik lai.

Juba teose sünnilugu seletab ehitise üldplaani juhuslikkust. Tõsi, kõik ei sündinud küll ainult neegerregendi enda pea järgi, vaid pärismaalasest arhitekt Mohammed el-Mekki oli talle abiks, lisaks aidanud veel keegi Marrakešis viibiv prantsuse ohvitser. Kuid nemadki ei suutnud õiendada seda kaootilist kompositsiooni. Ja, tõtt öelda, vaevalt olekski mõeldav tõsi-idamaine ehitis loogilis-sirgjoonelisena. Juba selle olemusse kuulub midagi labürindilist, igal sammul üllatavat. Eriti aga käesoleval korral, kus ehitisel polnud

vähimatki praktilist otstarvet, vaid ta sündis ainult ehitamiskirest ja vabast fantaasialennust.

Kui palju üksikuid ruume Bahia palee just sisaldab, seda ma ei tea. Kuid ta põhiplaan on tunduvalt suurem ja keerulisem kui Granada Alhambra oma, kõnelemata juba Sevilla Alcázarist. Lisaks on Bahia paiguti veel kahe- ja kolmekordne. Aga kõigist neist suurepäraseist ruumest ei kasutanud see neegerülimus rohkem kui ühteainust väikest tuba enese elamiseks! Ta ehitas oma hiigelpalee ainult sellepärast, et see ilus näis ja talle rõõmu tegi!

Arhitekt el-Mekki elas alles mõne aasta eest. Ühele prantsuse kunstiajaloolasele on ta jutustanud oma mälestusi Bahia ehitamise ajast. Arhitekt ise polnud iial Marokost välja saanud, kuid seal rohkesti liikunud, näinud palju kunstiväärtuslikke ehitisi ja oli isiklikult kodus mitmes kunstkäsitöö harus. Selle vastu polnud tal arhitektuuris mingeid teoreetilisi teadmisi ja Eukleidesestki teadis ta ainult nii palju, et see olnud üks muinasaja tark. Kõik põhines temal traditsioonis, «kõik oli peas». Kuid just sääraseid meistermehi kogus Ba Ahmed kogu islami maailmast, et teostada oma fantastilist kavatsust. Ja vabal hetkel, oma riiklike toimingute vahel, võttis ta isegi pintsli kätte, et katsuda õnne mõne ukse lillornamendi kallal...

Bahia asetseb mediina ja keiserliku linnaosa vahemail. Nagu enamasti ikka idamaa hiigelehitised, nii ei ärata temagi väljaspoolt mingit tähelepanu. Kuid kohe sisse astudes satutakse ta võlu võimusesse. Algul on väiksem õu ja kohe selle järel suur *riad*, s. o. õueaed. Viimane kuulub ühes tema poole avanevate ruumidega palee kauneimate osade hulka. Aed lokkab hiigelküpresside, apelsini- ja banaanipuude ning jasmiinipõõsaste haljusest. Ta teerajad, mille ristlemiskohtadel

sulisevad fontäänid, on kaetud marmorparketi ja värvilise mosaiigiga. Kahelt poolt avanevad siia suurte luksusruumide uksed.

Läbi kauni värava siirdume järgmisse õue, mida kutsutakse ta sillutise tõttu marmoriseks. See on avar, viiekümne meetri pikkune sile pind, mida elustavad ainult kolm suurt purskkaevu. Igast küljest piirab teda lai varjuline katusealune, kuhu avaneb hulk tubade uksi. Vahest ainult selle õue teostuses kogu palees tundub ruttamisest olenevat ebaküpsust. Kuid ka sellisena, nagu ta on, oma suurte joonte ja päikesekiillusega, mõjub ta ometi imposantsena.

Palee ruumide rägastikust on aga võimatu anda lühidalt mingit ülevaadet. Olgu mainitud ainult paar tähtsamat ruumi. Kõigepealt pakub nn. lemmiknaise saal maurikunsti kõrgeima näite. Selle uste maalid, seinte ornamendid ja värvilised aknad on teostuselt viimse võimaluseni peened ning diskreetsed. Nn. nõukogu saal on kõrge, kakskümmend meetrit pikk ruum, suurepärase lae ja üldse erakordse dekoratsiooniga. Kuid nende tähtsamate ruumide vahel on loendamatuid tube ja käikusid, millel on vaevalt olnud muud otstarvet peale võimaluse meistreil oma maitset ning oskust demonstreerida. Kaua aega tuleb sammuda ainult ühest ruumist teise ja imestleda kuldseid, siniseid, rohelisi ning punaseid ornamente, puunikerdiste peenust, kipsarabeskide ja portselanpaneelide värvirikkust ning valguse vaheldust fantastiliste akende kaudu. Kõigest kõneleb idamaa peen värvi- ja joonemeel. Kokkuvõttes mõjub see ilu rahustavalt, nagu muinasjutt, mille tõelisust ei tarvitse uskuda.

Kui olen küllalt sammunud mööda neegerregendi fantastilise palee ruume, tõusen üles terrassile, et saada sellest vähemalt siit mingit ülevaadet. On kesk-

päev, päikese kiired langevad silmipimestavalt rohelistele kahhelkatustele ja lumivalgetele terrassidele. Kõikjal mu ümber on selle ehitise harud ja nende vahel suured ja väikesed õued ning aiad.

Pole teada, kas Ba Ahmedi kavatsused sellega, mis teostatud, veel lõppesidki. Vahest oleks ta oma elupäevade jätkumisel ka seda ilusat mängu jätkanud. Kuid igatahes, kui ta 1900. aastal sellesama palee ühes väikeses toakeses elavate kirjast lahkus, siis oli ta enne seda osutanud mauriarhitektuuri täit elujõudu. Ta pärandas selle traditsioonid elavaina veel meiegi sajandile.

*

Marrakeši lagendik on kuiv savikõrb. Ei ole siin suuri loomulikke veekogusid ega saja pea kunagi vihma. Kuid kunstliku niisutamise läbi on inimene siin imesid korda saatnud. Niisiis äärmised vastandid: ühel pool sigimatu maa, teisel igihaljad aiad. Kuid kui on hoolitsetud tulutaimestiku, siis niisama ka iluaedade eest. Muidu ei kuulukski Marrakeš elu ilu hindavale rahvale.

Mauriaedu on juba mediinaski rohkesti. Seda rohkem on neid asutanud need, kel oli peaaegu piiramatu vägi ja võim. Bahia palee kõrval on ligi pool versta igas suunas lai, haruldaselt rikkalik istandis, mis muudetud nüüd botaaniliseks katseaiaks. Sultani lossist peale algab kolm kilomeetrit pikk ja poolteist lai kõrgete müüridega ümbritsetud Agedali aed, mis asutatud juba seitsmesaja aasta eest. Otsekui metsas laiuvad siin palmide, sidruni-, mandariini- ja granaatõunapuude istandised. Mitte kaugel Kutubiast on muistne Mamunia aed juba saadide ajal istutatud õlipuudega. Kõik need aiad on tekkinud otsekui kõrbe enese kiuste.

Kuid julgeim väljakutse sellele surmariigile on

vahest ometi kaunikõlalise nimega Menara aed — keset laudsiledat viljatut lagendikku, paar kilomeetrit linnast eemal.

On keskpäev, kui algan teed selle aia poole. Päike paistab pilvitus taevas tulikuumana, õhk ei liigu, pole vähimatki varju. Näib, nagu oleks sel paakunud pinnal kasvanud kord mingeid rohukõrsi, kuid siis tolmuks kõrbenud. Ei vähimatki elu ega liikumist. Ainult kaugel ees virvendavad puiestiku ladvad tulises taevas.

Ei ole küll kaugeltki veel kuumim Marrakeši aeg. Kesksuvel võib siin soojus tõusta varjuski ligi viiekümne kraadini. Kuid kui ka Lõuna-Maroko kuulub kuumimate kohtade hulka maakeral, siis on siin õhk vähemalt kuiv ega lämmata saunalise leitsakuga. Ei, mitte kuumus pole siin nii raske taluda kui valgus.

On raske kujutleda, et see võib olla siin mitu korda intensiivsem kui meil kõige heledamalgi suvepäeval. Tema eest võib peita küll silmad tumedate klaasidega, kuid ei saa varjata käsi, nägu, kogu kehagi·ta vastuhelgi eest. See piinab, ärritab närvikava, tekitab otse mingi valgusehirmu.

Nõnda on see lagendik praegugi üksainus helenduse meri. Valgus on segatud nagu mingi ollus kristallselgesse õhku, nii et tunned teda otse ainelisel kujul sisse hingavat. Mulle paistab, nagu näeksin temas juba kõiki spektri värve eraldi. Ja esimest korda elus tärkab päikesepiste võimaluse vastik tundmus.

Siis kuulen äkki heledat veesulinat. Jah, siinsamas savirennis voolab väledalt allikselge vesi nagu kevadine oja, tulles kuskilt lagendiku kaugusest. Ma kummardun ja pistan käe vette. Kuid seegi on soe, ei, peaaegu kuum!

Viimaks pärale jõudnud, istun ma tüki aega liikumatult küpressi varjus. Näen nagu unes suure basseini

virvendust ja tõmmude poisikeste hüppeid selle sinirohelisse sülle. Näen taeva helenduses ja marmori valenduses lillasid toone.

Otse vee ääres kerkib suur kahekordne paviljon. Ma tõusen ta teise korra jahedasse ruumi. See nagu polekski enam pärit mauride maalt, vaid meenutab pigemini kergemeelseid rokokoo aegu. Kõik on siin imekerge ja elegantne, seinadekoratsioonest kuni valguseni. Oleksid nagu kuskil Trianonis või Villa Favoritas. Ja pole raske mõtteis sisustada seda elumeelse sultani Abd er-Rahmani paviljoni ta kaasaegse elu, inimeste ning kõnelustega.

Kuid palju versailles'list on üldse Menara aia vaates, mis avaneb paviljoni rõdult. Ta kvadraatne, paarsada meetrit läbi mööta bassein on aga huvitaval kombel palju ülalpool maapinda. Nii on see oma laias valges kiviraamis nagu hiigelliud, täis sinist taevahelendust. Ta vesi valgub madalamatesse basseinidesse, kus sulisevad purskkaevud. Nii nende tiikide kui puurühmade kontuurid on sale-monumentaalsed.

Suure basseini ja paviljoni ümber laiub umbes ruutverstane aed, täis igipõliseid õlipuid ja ilutaimi. Kui idamaa aiad on harilikult intiimsed, ilma kaugemate väljavaadeteta, siis on Menara siin erandiks. Ainult ta serval olevad kaks eksootilist asutist — jaanalindude kasvatis ja siiria sõdurite asula — meenutavad, et ollakse eksootilisel maal. Oh ei, veel enam meenutab seda aeda kõikjalt ümbritsev halastamatult ruskeks põlenud kõrbemaastik.

Uidan kaua mööda aia teid ja istun ta veestute ääres, kuni neisse ilmub juba õhtutaeva punane vastuhelk. Põletav kuumus on taganenud videva jaheduse eest ja puude varjust kostab nõrka häälitsust. Meenuvad kellegi sõnad Menarast nagu lindude paradiisist.

14

Marrakeši õhtuid.

Džema el-Fna — see on jube nimi. Ta tähendab otseselt «koolnute kohtamist», kaudselt aga Surmaturgu. Sel kohal hukati kord inimesi ja siia asetati nende pead elavaile vaatamiseks. Nüüd aga ei meenuta siin miski enam surma ja elavadki on siin elavamad kui harva mujal.

El-Fna on Marrakeši liikumise keskkohaks. Ta on õieti küll mediinas, kuid selle avaramal serval ja otseühenduses kõigi sihtidega, olgu siis kõne mediinast, keiserlikust kasbast, mellahist või uuslinnast. Ikka on sel avaral platsil liikumist, ja paratamatult tuleb päeva jooksul eneselgi teda palju kordi ületada.

Kuid el-Fna tõeline elu algab ometi alles siis, kui päevane palavus on lahtumas ja inimene jälle saab kergemini hingata. Iga päev kella neljast kuni päikese loodeni on el-Fna Marrakeši loengute auditooriumiks, tsirkuseks, tantsulavaks ja muusikasaaliks. Kuskil kogu Marokos pole need vabaõhuetendused keskendunud nõnda ühte paika nagu Marrakešis. Ja seda võimaldabki siinse kogunemiskoha avarus.

Ühe õhtupooliku tervena pühendan ma nende etenduste vaatamisele.

Varsti pärast kella nelja tõmbuvad tagasi habemeajajad ja rahvaarstid, talismanide kaubitsejad ning maagiliste pulbrite müüjad, kes seni platsi kasutanud. Siis saabuvad salapärased mehed üksikult või mitmekesi, asetavad oma kompsud tolmusele maale ja hakka-

vad ettevalmistusi tegema. Sedamaid kogunevad nende ümber esiti hõredad, kuid peagi tihenevad inimringid. Ja varsti on vaatajaid nii palju, et kogu väljak on üksainus rahvaparv, milles võib näha ainult iga tembumehe ümber väikest vaba sõõri. Üle selle suma kostab trummide põrin, vilede huilgamine ja kõnemeeste kõvemad hüüded.

Millal need kunstid on sellisteks kujunenud, nagu siin näha, seda ei tea keegi, samuti kui ei tea keegi el-Fna etenduste traditsiooni algust. Ainult päevast päeva ja aastast aastasse on kõik samasugusena kordunud ning kordub vist kaua veel tulevikuski. Ikka veel püsivad kunstid siin ürgrahvalikena, otsimata enesele arenenumaid vorme.

Palju on siin seda, mida mujalgi küllalt nähtud, palju aga sootuks uut või vähemalt uuel ning ulatuslikumal kujul.

Ikka kõigepealt jälle kõnemehi, muinasjutuvestjaid, lugudelaskjaid. Nad on varustatud samasuguse oraatorliku oskuse ja küllap ka samasuguse eeskavaga kui mujalgi Maroko linnades. Ainult esinejaid on siin enam ja kuulajaskondki kehakam.

Kuskil suurest sumast eemal pajatab halli habemega rauk kaalukalt oma lugu, ja kuulajad istuvad mitmekordsete ringidena maas ta ümber. Midagi pühalikku on rauga hääles ja kuulajate nägudeski. Ning mullegi saab nagu mõistetavaks vana berberi müüdi sünge tõsidus. Kes teab, ei näe ma seda, mis teised, kuid ma näen ometi: ürgaja kosmogoonilisi seiklusi, vägevate agelithide heitlusi ja jubedaid hirmu ning õuduse avantüüre. Vaevalt leidub ühegi rahva muinasluules nii süngeid siluette kui berberite omas.

Kuid sealsamas keset inimparve räuskab punase narrimütsiga mees, vehkides kätega ja veiderdades näoga.

Ning kuulajad pahvatavad aeg-ajalt häälekasse naeru, mida kuulen siin maal vist küll esimest korda. Millest kõneleb too mees? Kas rõvetseb või vestab niisama naljajutte? Kui kõneleb rahvakangelasist-nsänidest, noist ilmvõimatuist don juanidest, siis teeb küll mõlemat.

Hoopis uut pakuvad siin aga võõrale šleuh-berberite tantsud. Neid esitab kümmekond noort olendit, kellest ei saa esimesel pilgul aru, on nad tüdrukud või poisid. Rõivaste, ehete ja näogi järgi peaks neid küll esimesteks, kuid see on ometi võimatu, arvestades maa kombeid. Need on siiski poisid, kuigi kannavad pikka otsajuust, punast paela pea ümber, helmeid kaelas ja valget hamet, mille küljel naiste käsitasku. Šleuh-berberid ise peavad poisikesi ilusamaiks kui naisi, ja kogu etenduses ongi midagi perversilt-naiselikku.

Seltskonda kuulub veel trummilööja ja vilepuhuja ning vanem tantsujuht, kes mängib veidrat ühekeelelist neegriviiulit.

Moosekandid algavad mängu ja poisid tantsu. Nad hüplevad kaks-kolm tükki reas, nagu mingi sõjaväerühm, tilistavad kastanjettide aset täitvaid hõbeplaadikesi. Nad liiguvad mõned sammud edasi, pööravad ümber ja hüplevad jälle tagasi. Nii näivad need tantsud esialgu ühetoonilised ja igavad. Kuid sedamööda, mida lähemale jõuab õhtu, muutuvad ka nemad väledamaiks. Ja kui tulen neid teist korda vaatama, siis on neis kirglik, peaaegu hüsteeriline hoog. Ning õhkkond nende ümber avaldab, miks neid poisikesi naistest ilusamaiks peetakse.

Kõige rohkem on aga siingi ussivõlujaid. Mehed ise on enamasti sügavalt sisemaalt ja metsikuma-näolised kui teised tembutegijad. Ussid on harilikult hallid, suured, loiult-vihased, kuid hulgas on ka väledamaid ja

värvikamaid. Ja jälle mässavad mehed oma loomadega niisama mõttetult nagu mujalgi. Mõned teesklevad hirmu, teised lasevad ussidel hambad oma näkku lüüa. Nii kõnnivad nad rahva keskel raha kogudes, ussid veristel nägudel rippumas. Ja raha tuleb, sest sel rahval näib olevat otse eriline kirg nende loomade vastu.

Üks taltsutaja tahab mind oma ussi abil ilmtingimata marabuks — pühameheks teha. Olgu talle siis see lõbu ja need mõnikümmend santiimi, mis maksab see pühadus. Ta tõmbab oma suurima ussi ja võtab minust sellega igatepidi, küll pikuti, küll ümber mõõtu, otsekui rätsep uue ülikonna tegemisel. Kuid ma ei tunne endas mingit pühaduse tõusu. Selle pettuse eest maksab aga uss ka suurepäraselt kätte: äkki on ta oma vihased hambad löönud taltsutaja käeselga. See number on juba täiesti üle programmi, seda näeb taltsutaja ehmunud näostki. Ja kaua-kaua peab ta ühes abimeestega looma lõpustest pigistama ning muid kunste katsuma, enne kui see suu avab.

Aga edasi — ikka jälle uusi imemeistreid uute pealtvaatajate keskel. Siin on laulumehi, keeva vee joojaid, keppidega vehklejaid, silmalummajaid, tsirkuse tempude tegijaid. Ja kõik nad pruugivad häälekalt suud, hooplevad ja manavad, ragistavad trumme ning vingutavad vilesid.

Kuid lõpuks on imeväärsemad kõigist tempudest ometi tembumehed ise ja nende imestlejad. Milline tüüpide galerii, misuke nägude panoptikum! Esimesel korral üle el-Fna minnes tundus, et siin on tegemist mingi erakordse inimvalikuga. Kuid varsti selgus, et siin on üldse kõik kuidagi erakordsed.

Kõik on nad siin segamini — araabia rahvamehed, berberihõimude esindajad, kõrbeelanikud, igat seltsi neegrid. Eriti fantastilised on viimased. Ühe läikima

hõõrutud pealuu vorm oma muhkude ja lohkudega on kordumatu. Teise näo alumine partii on nii ette venitatud, et paistab rohkem looma koonuna kui inimpalgena. Kolmas saavutab oma hõreda kitsehabemega võrratu efekti. Igaühe näos, kujus, liigutusis on ikkagi mingi tõistumatu joon.

Vaadeldes neid inimesi, nende nägusid ja kogusid, pean iga päev mõtlema Viiraltile. Tema peaks neid põlistama, mitte mina. Sest neid jooni, vorme ja värve ei saa väljendada sõnadega.

Surmaturu spektaaklid jätkuvad. Mida madalamale laskub päike, seda ägedamaks nad muutuvad. Ja lühikesel videvikuhetkel tõuseb nende kirg tipule. Kogu plats on üksainus trummide ja inimhäälte rõkatus. Näib, nagu tahetaks teha kõik, mis vähegi võimalik, et võtta päevalt, mis see veel iganes anda võib. See oleks nagu mingi pateetilise sümfoonia lõpp, mil undavad kõik instrumendid viimse jõuga. Ja siis tuleb äkiline, peaaegu jube vaikus.

Hetk hiljem on juba pime ja kõik lahkuvad hääletult. Turu ääres löövad näokatteis eided oma söömaputkad lahti. Ja neegrid istuvad maas ning õgivad ube, nende rahvustoitu.

*

El-Fna mediina-poolsel küljel on vana mauripalee, mis kuulunud kord ühele inglasele-renegaadile. Nüüd on selles linna ametiasutised. Maja ülemisel korral on lahtine rõdu-terrass, kõrgem kui Marrakeši ehitiste enamik.

Veedan ses suurepärases vaatetornis mõned õhtueelsed hetked.

On soe ja tuulevaikne ilm. Punane poolkuulipp ja prantsuse trikoloor ripuvad loiult terrassi nurkadel.

Nende all istuvad mõned üksikud eurooplased. Kõik on vaiksed päeva rammetusest ja ümbritsevast ilust.

Kõikjal ümberringi laiub Marrakeši katustik. See on geomeetriline joontevõrk, üks kvadraatne terrass teise kõrval, üks ainult pisut suurem või kõrgem kui teine. Minaretid tõusevad sest lamedast pinnast obeliskilise saledusega.

Kuid ühes suhtes erineb Marrakeši üldvaade teiste seni nähtud idamaa linnade omast. Kui teised on helevalged, siis tema tumepunane. See oleneb ta üldisest ehitusainest — savist. Õhk on siin kuiv ja vihma sajab imeharva. Sellepärast püsivad ka sikatuurimata savimajad aastakümneid ning -sadu. Kuid sellest ka Marrakeši lisanimi — «Punane».

Linn lõpeb siin-seal aedade rohelusega. Kuid veelgi ulatuslikumad on Marrakeši palmimetsad. Tumeroheliste viirudena kaovad nad kaugusse. Nende vahel aga ruskab ja kollendab kõrb. Eemalt ei usukski seda maaks, vaid sogaseks veekoguks, mille kohal kerkivad need rohelised saared. Nii laiub Marrakeši lagendik, paarsada versta pikk ja sadakond lai.

Kõikjalt piirab teda mägede hambuline rõngas, mis katkeb ainult läänes. Kõigist kõrgemale ulatuvad aga lõunas Atlase vägevad lumiharjad.

Lumised mäed! Ainult poolsada kilomeetrit sellest tuleorust! Kuid nad nagu ei kuulukski enam sellesse maailma. Marrakeši palmimetsad lõpevad kauguse sinipilves, ja kõrgel selle kohal näed äkki valendavat sakilist seina, millel nagu polekski enam tuge maas. Tundmatud, salapärased tipud, mis oma neljakilomeetrisel kõrgusel peavad kandma kogu taevalage...

Võib minna päevi, mil ei näe neist läbi uduvine siia midagi. Kuid praegu on nad imeselged, otsekui siinsamas, mõni verst linna taga. Õhtupäike õhetab nende

tippe ja roosatab külgi. Näeb suuri lumelagendikke ja orgusid nende vahel. Kuid kõik see on nagu lummutuslik maailm, midagi ebatõelist, katke taevalaotuse legendist...

Ikka madalamale vajub päike. Kutubia minareti kuldpallid sätendavad. Ja taevaranna suur tulekahi paisub.

Aga siinsamas terrassi kõrval sügavuses jätkub Surmaturu spektaakel. Värvide kirendus: valge, punane, kollane. Kõik liigub, voogab lakkamata. Tantsumuusika, eeslite hääled ja üksikud kõvemad hüüded kostavad siia nagu sordiini alt. Vastu laskuvat päikest tõuseb sellest sumast kuldne tolmupilv, mis laiub sätendava loorina üle kogu turu.

Aga päike laskub ikka kiiremini ja kiiremini. Juba puudutab ta palmilatvu, juba on ta maad ligi ja juba taevaranna taga. See toimub sellise kiirusega, et otsekui tunneksid maakera keerlemist. Kõik lendab kuhugi pimedusse: see suur punane linn, see maja su jalge all ja sa isegi! Ei ärata õhtu siin melanhoolset unistust, vaid jumalate hukkumise kosmilist hirmu.

Kui ärkan silmapilgu pärast sest lummutusest, on kõik juba muutunud. Atlase lumiharjade asemel lillatab ainult taeva tinane sein. Linna katustiku tuhmunud panoraamis on midagi fataalselt-kurba. Turg all on kahvatanud hämaraks, vaevalt seletan seal veel midagi. Ja kui jõuan mööda pimedaid treppe alla isegi, on juba tähed taevas ning elekter maas süttinud.

*

Elan otse el-Fna turu ääres. Hotell on küll euroopalaste oma, kuid ehituselt ometi pisut idamaine, nagu nõuab kohalik kliima. Ühekordne maja piirab neljakan-

dilist õue, mille keskel on apelsini- ja roosiaed. Liigse päikese varjuks käib õue ümber lai katusealune, mida kannab valge sammastik. Ja selle videvasse jahedusse avanevad kõik tubade uksed ning aknad. See mõjub pigemini sanatooriumi kui hotellina.

Täna ma ei lähe kuhugi, vaid veedan õhtu kodus. Püüan lugeda, kirjutada, mõtiskleda. Olen liiga roidunud päevasest päikese lõõmast. Ja kogu närvikavas on palavikulist rahutust.

On alles valge ja soe. Päike punab apelsinipuude latvu ja vastaspoolset seina. Roosid lõhnavad ja linnud vidistavad. Tubade aknad ja uksed on pärani lahti sellesse idülli. Eemalt kostab el-Fna turu järjekordsete etenduste tilin ja põrin. Täna on selleski midagi rammestavat.

Kuid ikka jälle pean ma imestama siinset rutulist õhtut. Nüüd on päikese puna juba aiast kadunud. Ja samal hoobil paisub el-Fna turu mürgel äge-kirglikuks. Hetkeks kostab ta nii selgesti, nagu tuleks siitsamast aia nurgast. Kuid kohe selle järel saabub vaikus ja pimedus.

Minagi olen sunnitud tule süütama. Kuid nüüd näib kõik nii sünge ja melanhoolne. Ma püüan veel mõne aja voodis lugeda, kuid siis väsitab ka see. Ma kustutan tule ja jään vahtima pimedusse.

Mu voodi ümber on moskiitovõrk. Vähemalt praegu pole teda vaja ja ma kahtlen, kas ta siin kunagi oleks ilmtingimatu. Laman ta all nagu laps kätkis. Ühelt poolt ta rahustab kuidagi, eraldades muust maailmast; kuid teiselt poolt tunnen läbi pimedusegi ta silmuseid enese ümber.

Ei, liiga palju olen ma täna liikunud ja liiga palju näinud. Silmad on täis valgust ja kogu keha õhetab sest helendusest. Ning väike palavik huljutab nägemusi.

Esialgu koosnevad need ainult joontest ja värvidest. Ma näen tuliseid ornamente-arabeske, hiigelseinad täis, maast kuni taevani. Nad hargnevad, varieeruvad ja võtavad keerulisemaid kujusid, kui võiks kombineerida ükski mauri-meister. Kuid siis hakkavad nende tagapõhjal selguma mingid pildid ja sündmuste katked nagu kinos. Näen neegrite ja berberite nägusid, ussivõlujaid, vanameest palmi all, tuareegi kaameli seljas... Ning uni ei tule.

Aken on lahti, kuid servlaudadest luugid kinni. Vaevalt nirgub sealt mingit valguskuma. Ma püüan kuulatada hääli väljast, et unustada seda joonte ja piltide tantsu. Keegi läheb mu akna tagant mööda, pehmena kuuldub ta paljaste jalgade astumine kivitahvleil. Siis kriiksub kuskil uks ja vaikib kõik. Suure pausi järel kuuldub veel mingi linnu vidin õues apelsinipuus või sammastiku räästas. Ja siis on kõik jällegi vait.

Püüan kuulatada koguni linna hääli. El-Fna turult kostab pisut auto võrinat, kuid varsti kaob ka see. Maroko suurim linn on öösel provintsiaalselt vaikne.

... Kas ei kosta sealt sügavusest siiski mingit kuma, kõminat, pominat, nagu unesrääkija juttu? Mu mõte rändab mööda sukkisid, keerleb mošeede ümber, tungib urgaste labürinti, mis päevalgi pimedad, saati siis nüüd. Kuskil siin kivide vahel peavad olema inimesed, eeslid, koerad. Miski liigatub põhus, pilliroost lae all, savi vahel. Ja milliseid uni, mihukesi luupainajaid huljutab siin öö?

Terielid-nõiad käivad mööda süngeid teid, mägede tagant tõusevad vuarssenid-hiiglased. Must õhk on täis jubedaid olendeid, veskikividena langevad nad peale.

Ajab üles end lapha, seitsmepäine madu, — kes pääseb ta laksuvaist lõugadest? Ringleb süütunäoline hobueesel, kell kaelas, kuid ei ole loom, on kohutav vaim, on imsisen. Aga veelgi hirmsam on chtaphlaräith — suur, nähtamatu, kuid kui hingab inimesele, siis muutub see kiviks...

Ei, nüüd on nad juba mu endagi kallal! Ma pingutan enese jälle ärkvele. Kuid mõttevärtnad veerevad.

...Nägin päeval, kuis viidi araablast hauda. Ta oli alasti raamil, ainult hele riie üle visatud. Ta neli kandjat läksid jooksujalu üle Surmaturu, nagu oleks neid keegi taga kihutanud. Ma jõudsin vaevalt neid jälgida. Siis kehvarahva surnuaed linna taga. Madal auk maa sees kaktuste ja agaavide vahel. Surnu heideti sinna ilma mingi pidulikkuseta, pandi kivitahvel näo kaitseks ja aeti kinni...

Langen ajuti ise kui sügavikesse. Sammun mööda maa habrast kamarat, see murdub ja ma langen...

Nii, kus see oli? Läksin kord kaugel Meknesi surnud linnas üle muistse kalmistu. Rohtunud kääpaid võis vaevalt veel seletada. Valged orhideed laiusid suurte ringidena, ulatudes rinnuni, kui kahlasin neist läbi.

Siis murdus äkki maa mu all ja ma vajusin jalgapidi hauda. Vesi oli murendanud lubjakivist tahvli surnu pea kohal, nii et see mind enam ei kandnud. Tõmbasin jala välja ja jätkasin teed. Siis murdus teine haud, varsti kolmas ja neljas. Ma läksin kui murduvat jääd pidi, iga sammuga tülitades surnuid...

Teine kord tulin samas Meknesis eurooplaste linnast mediinasse. Oli pilkane öö ja tibas vihma. Lahkusin kiviteelt ja võtsin sihi otsejoones mediina tulede poole,

Kuid eksisin jällegi surnuaiale. See laius mühklikuna mu ümber, sihituna, teetuna. Komistasin libedal hauakivil ja kukkusin sellele istuma. Ma ei teadnud, kui vana oli surnuaed ja kas mul oli luba siin olla või mitte. Teadsin ainult, et nüüd mind siin keegi ei tülita. Sest usklikele on nende esiisad öisel ajal igatahes kohutavamad kui mulle.

Oo milliseid hirmusid liigub kalmistul, mida kutsutakse elavate elukohtade järgi koolnute külaks! Uidab seal naisvaim zuera, kasvab taevani kõrgeks, kummardub maani maha, ajades terava ninaga keedetud liha lõhna. Lohistub ringi aidit-ndhi, juues ohvriõli halbade inimeste haudadelt ja ehmatades elavaid surnuks. Aga võrratult hirmsam on msisil-is'-huen, õudne hüään, keda ei saa tappa ka seitsmekümne püssilaenguga ja kes pole lõpuks siiski midagi muud kui ainult kotitäis verd . . .

Kuidagi kitsaks tõmbub moskiitovõrk mu ümber. Ta aheldab jäsemeid ja mõtteid. On nagu raske hingatagi läbi ta silmade. Ja ma tunnen ahistava paratamatuse survet.

Muistsed tekstikatked kumisevad kõrvus.

. . . Araablast maetakse. Kuhu jõuab ta siis, kui «saabub üllataja (ja ep ole ühtki hinge, kes seda üllatust valeks peaks), ühte alandades, teist ülendades; kui maa kõikudes kõigub; kui mäed laiali vajudes laiali vajuvad ja muutuvad tuiskavaks tolmuks . . .»?

Aga edasi?

«Siis jagunege kolme ossa: ühed, kes seisavad paremal pool (kes on need, kes seisavad paremal pool?), ja need, kes seisavad pahemal pool (kes on need, kes seisavad pahemal pool?), ning need, kes seisavad otse ees (kes on need, kes seisavad otse ees?).

«Need on jumalale lähedal. Nad on õndsuse aedades (neid on arvamatu hulk muistsest rahvast ja pisku uuemast), kalliste kividega ehitud istmeil, toetudes neile ja istudes üksteise vastu. Igavesti noored poisikesed kannavad neile ringi karikaid, kruuse, vaagnaid joomaajaga, millest nad ei jää uimaseks ega saa joobnuks, — puuviljadega, mis nad ise tahavad valida, — lindude lihaga, mida nad aga soovivad. Mustasilmalised, põlevapilgulised neitsid, hoitavate kalliskivide sarna, saavad neile palgaks selle eest, mis nad varem on teinud...

«Paremal pool seisjad... Kes on need paremal pool seisjad? Nad on lootoste keskel, mil ep ole okkaid, banaanipuude vahel, mille otsas ripuvad viljakobarad, laiali levitatud varjus, avaralt tulvava vee ääres, mis ei lõpe iial ja mida ei keelata kunagi; nad on kõrgeil asemeil. Aga neitsid... need on loodud erilise loominguga. Me määrasime nad neitsiteks, meestele armsaiks, ealt vastavaiks. Nad on paremal pool seisjate jaoks...

«Aga pahemal pool seisjad... Kes on need pahemal pool seisjad? Nad saavad olema keset tulist samuumi ja keeva vett, musta suitsu varjus: ep ole neile jahutust ega kosutust! Enne seda nautisid nad kõike ja kalestusid kangekaelselt suures patus. Nad ütlesid: kas tõesti meid pärast surma, kui saame luudeks ja põrmuks, kas tõesti meid siis veel üles äratatakse? Ja samuti meie muistsed esiisad?...

«Ütle: jah, nii muistsed kui hilisemad. Jah, nad kogutakse teatud päevaks kokku. Siis peate teie, eksijad ja valeuskujad, sööma zakkumipuu vilja, täitma sellega oma sisikonda, peate keeva vett peale rüüpama ja jooma nagu kustutamatu janu käes vaevlevad kaamelid! Seesugune on nende osa kohtupäeval!... Ma vannun tähtede loojenemise kohtade juures (aga

see on, nagu teate, suur vanne), see õpetus on auväärt Koraan.»

Tunnen, on asjatu püüdagi magada. Nii süütan ma siis tule. Ja selle valgusel näib kõik jälle nii reaalne ning mõistusel tajutav.

Kui sõltuvad aja ja ümbruse oludest on ometi meie «igaviku» unistusedki! Neiski ei tehta muud, kui ideaaliseeritakse ainult neidsamu reaalseid olusid, milles elame tõeliselt. Näeme sealgi üksnes oma praegust materiaalset eksistentsi, ainult mingeis ülimateriaalseis dimensioones. Iga kõrgema kultuuriastmega kultuuristub ka taevas ja põrgu, nagu kultuuristuvad abinõudki pääseda esimesse ja vältida teist — ning see on kõik. Kuid lähemale «igaviku» olemusele ei too see meid mitte.

Marrakeš on müstika, nõiduse, ebausu linn. Teda kutsutaksegi ta seitsme kaitsepüha järgi Sebatu Ridžal'iks — seitsme mehe linnaks. «Jumal ja seitse meest!» — see oli ta hiilgeajul öiste linna vahtide hüüdsõnaks. Nende seitsme hulgas on pimedate kaitsja Sidi Bel Abbes, kes sooritas imetegusid Guelizi künkal. Seal on Sidi Bennur, pidalitõbiste pühak ja ise pidaline, saabunud muistseil ajul mägede tagant. Ja seal on Ibn Askar, imeväärseist nägemusist pajatav askeet. Kuid igaviku hirmus inimene haarab nende kõrval iga teisegi imetegija ja kerjuse-marabu järele.

Kõik nad on omal kombel juhatanud teed õndsuse riiki, mõistmata, et nende tõed on võrsunud tühjast kõhust, põlevast maast ja haiguses vinsklevaist ajudest. Surmaturg kuulas neidki sajandite eest ja kummardab veel tänapäevani. Kuid asja kindlustamiseks ostab ta fetišeid ja amulette: skorpioni jalgu, hüääni nahku, imetegevaid juuri ning vormitud tinakujukesi.

Kuid «igaviku tõde» on jäänud lõplikult leidmata. On jäänud äramõistmata see mõistatus, millest laulis pärsia tark Omar Ibn Ibrahim Khayam juba kuue-seitsmesaja aasta eest: «Ei ole keegi maailma-saladuse loori tõstnud. Meie hinge silmad on peidetud pimedusse. Vaevalt aitab unistuski, mis on nii magus. Maailma mõistatus jääb seletamata surmani.»

Ja autor koostas oma elutarkuse, mis, hoolimata suurist õpinguist, sisaldus ühteainsasse lausesse: «Tulin kui tuul, lahkun kui laine.» Ning tegi testamendi: «Kui jumal viimsel päeval mu järele pärib, siis otsige mu maisi jäänuseid selle kõrtsi tuhast, kus ma oma eluajal nii õnnelik olin.»

... Öö kulub, mu viimne öö Marrakešis.

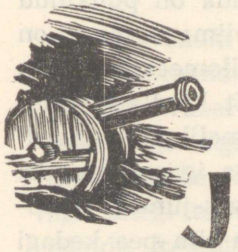

15

Diplomaatia ja relvad.

Jälle on ees pikk teekond: lõunast põhja, läbi kogu Lääne-Maroko. Jälle öid-päevi Casablancas ja Rabatis, mis näivad uuesti saabumisel põliste tuttavatena. Ning siis juba sõit läbi seni nägemata maastikkude — üles Gibraltari poole.

Seegi tee liigub ookeani läheduses, kuid ometi näeb merd ainult veel harva. Algul lainetab veel viljakaid künkaid, siis aga laiub täiesti tasane, peaaegu soine

lagendik. See on muistne merelaht, mida meenutavad veel praegugi siin-seal madalad veeväljad. Tee põikab nende maremmade eest ikka sügavamale sisemaale. Sel laial maa-alal ainult mõned harvad linnakesed: Knitra, Suk el-Arba, Arbaua.

Aga juba tõusevadki ees Hispaania Maroko mäed. Jälle piiripunkt, toll ja passirevisjon ning ümber juba hispaaniakeelne kõne. Oleme teises riigis, kuigi samal maal!

Nüüd keerleb tee mööda kõrgeid harju, laskub orgudesse ja kerkib veelgi kõrgemale. Ühel käel ruskavad Rifi-mäed, teisel sinab ookean. Maa aga enamasti viljatu nõmm, kuiva rohu ja kõhetu põõsastikuga. Ajuti laiuvad ses kõrbes kui imed lillad, kollased ja punased lillelaigud. Kõik vormid ja värvid on ülev-uhked, nagu piduliku lavastuse dekoratsioonid. Ilm on kaunis, õhk kristallselge ja taevas täis suuri valgeid pilvi nagu meil ilusaimal sügissuve päeval.

Aga miski ometi takistab nautida täielikult neid maastikke ja seda ilma. Liigume maal, mida on pühkinud lakkamatult sünged tuuled ja kust viimane maru on viinud viimsedki elu jäljed. Kümnete kilomeetrite kaupa ei näe siin ainustki inimasulat. Ainult kindlate vahemaade järel kerkivad mäetippudel imelikud ehitised: hallid kivitornid kitsaste piluakendega igasse suunda. Need on sõjaväelised vahipostid — Mars-jumala templid üle Hispaania Marokomaa. Ei näe siin pea kedagi peale mundrimeeste, ja neli korda revideeritakse siin passe mõne tunni jooksul.

Jälle peatus ja jälle mundrimehed. Tuleb täita väike küsimusleheke. Kuid mehed on rõivastatud hoopis teisiti kui senised ja lehekenegi on ootamatult ingliskeelne. Jah, oleme saabunud uue riigi Tandža — Tangeri piirile. Siitsamast piirilt paistabki pealinn ja ühes sellega

riigi ainus linn ise. Veel mõned minutid sõitu, ning olemegi päral.

Ees on meri ja üle selle paistab Euroopa kõrge ning kaunis kallas — nii pika vaheaja takka!

Oleme olnud täna kümmekond tundi teel ja sõitnud maha ligi kolmsada kilomeetrit, riivates kolme riigi maa-ala. Seistes nüüd õhtueelsel tunnil linna taga künkal näen Maroko sisemaad, Rifi-mägesid, Gibraltari väina ja Euroopa randa. See kõik ei puutu ainult geograafiasse, vaid ka ajalukku. Siin on ikka olnud maailma-probleemide üks traagilisemaid sõlmpunkte. Ja paaril viimasel aastakümnel pole need probleemid olnud vähem valulised kui kunagi varem.

Need ajaloolised maastikud algatavad meelde ühe riigi iseseisvuse kadumise ja uue ajastu alguse ta rahva elus.

*

Ei ole enam palju näiliseltki iseseisvaid maid suurel Aafrika mandril: ainult galla-berberite Abessiinia ja neegrite vabariik Libeeria, lisaks pikkamisi iseseisvusele tungiv Egiptus. Kõik muu on vallutanud Euroopa, must manner on jagatud valgete vahel! Vaevalt sobiks aga ühegi teise eksootilise maa saatus nii hästi suurriikide koloniaalpoliitika pildistamiseks kui Maroko oma.

Prantsuse imperialistil ja koloniaalkapitalistil on põhjust uhkustada oma maa menuga. Eriti õnnelik oli kolmanda vabariigi koloniaalpoliitika enne Maailmasõda. Siis omandas Prantsusmaa kolmekümne aasta jooksul kaheksakümmend viis protsenti oma asumaist. Vaevalt oli üks vallutamisaktsioon lõppenud, kui algas

teine, ikka enam-vähem kindla kava järgi. Aastal 1881 anastati Tuneesia, 1885 Indo-Hiina, 1894 Madagaskar ja samuti 90-ndail aastail kogu Kesk-Aafrika. Ainult Maroko saatuse otsustamine jäi päranduseks käesolevale sajandile.

Et kord sellenigi jõutakse, see oli selge nii prantslastele kui ka nende võistlejatele vähemalt juba läinud sajandi viimase veerandi keskel. Kui aga teostus viibis, siis just suure võistluse tõttu saagijagajate eneste vahel. See oli viimane anastamata eksootiline maa Euroopa läheduses, omapärase kultuuriga, tihedalt asustatud ja suhteliselt jõukas. Olles lisaks Gibraltari ääres, tähendas ta omanikule ka võimu lisandumist Vahemerel, kõnelemata tema Atlandi-ranniku väärtusest. Sellisest saagist ei tahtnud keegi kergesti loobuda! Kuid neil tingimusil tähendas Maroko anastamine mitte ainult väikest vallutussõda, vaid ka üldise Euroopa sõja võimalust. Liiga veetlev suutäis, liiga suur riisiko — selles on Maroko iseseisvuse kauase säilimise saladus.

Prantsusmaa nagu esimese kandidaadi osa oli määratud juba ta teiste asumaade asendi ja üldse ta koloniaalpoliitika aktiivsusega Aafrikas. Kuid paratamatult pidi ta arvestama teistegi riikide isu ja astuma juba varakult sobitavaid samme.

Hispaaniat polnud vaja küll sõjaliselt karta, kuid Maroko lähima ülemere-naabrina ja oma vanade Aafrika-poolsete traditsioonide tõttu pidi ta piiratavast karust ometi osa saama. Ja ta leppiski kitsa ribaga põhjarannikul, kus tal oli juba sajandite jooksul tugikohti. Itaalia oli eemal, ja talle piisas sellestki, kui Prantsusmaa juba a. 1902 salajases kokkuleppes tõotas, et jääb Tripolitaania vallutamise puhul erapooletuks. Tähtsaim võistleja oli Inglismaa, kes varem ei tahtnud miski hinna eest lasta prantslasi Gibraltari lähedusse.

Kuid siis saabus pöördeaasta 1904, mil sõlmiti Inglise-Prantsuse liit, millel oli seesugune tähtsus kümme aastat hiljem. Ja selle kokkuleppe üheks salapunktiks oligi, et Inglismaa annab prantslastele Marokos täieliku tegevusvabaduse.

Kõige eelmise järel ei jäänud Prantsusmaale enam muud muret kui ainult Maroko sõjaline vallutamine. Ja see oli tühine asi tema kogemuste juures! Kuid — arve oli tehtud ilma Saksamaata.

See riik polnud kuni läinud sajandi viimase veerandini üldse huvitatud asumaist. On teada, kui skeptiliselt suhtus Bismarck sellisesse meretagusesse toredusse. Siis tulid teised ajad: ruttu paisuv tööstusriik vajas turgusid inimestele ja kaupadele. Aga oh häda: ta oli hiljaks jäänud, maailm oli juba jagatud! Ja nii pidi Saksamaa leppima mõne kauge ning metsiku kolooniaga, mida ei võinud võrreldagi Inglise ja Prantsuse asumaade väärtuslikuma osaga.

Oli «peremeheta» ainult veel Maroko. Selle saamine tähendas võrratut poliitilist võitu, samuti kui see kaalus majanduslikultki rohkem kui mõni kümme korda suurem mustanahksete maa. Ja sellepärast tegi Saksamaa enesele Marokost otsekui eluküsimuse. Tal oli sajandi algul siin juba otseseidki huvisid, kuid sootuks suuremaid väljavaateid võis näha veel tulevikus. Ja kui polekski olnud lootust Marokot kord täielikult enesele saada, siis võimaldasid siinsed pretensioonid oma võistlejailt vähemalt mujal väärikat vastutasu välja pressida.

Maailmasõja suurimaid põhjusi oli üldse suurriikide võistlus asumaade pärast. Kuid siin oli raskuspunkt ikkagi kõigepealt Marokos. Ja leidub ajaloolasi, kes väidavad, et Wilhelm II rumal Maroko-poliitika provotseeris mitu korda enam ülemaailmset verevalamist kui

need paar revolvripauku kuskil Sarajevos. Ainus vahe: kui esimene ulatus suure hulga teadvuseni ainult summutatud kuminana, siis kõnelesid viimased kõigile tajutavat drastilist keelt.

Kuid enne selle diplomaatilise sõja kirjeldamist olgu heidetud põgus pilk ohvriks määratud maa enese sisemisele olukorrale.

Nagu varem öeldud, sai a. 1894 Maroko sultaniks kolmeteistkümne-aastane poisikene Mulay Abd el-Aziz. Sellest hoolimata püsis aga riik veel küllaltki jõulisena, tänu neegerregendi Ba Ahmedi tarmukale valitsemisele. Ahmed suri a. 1900, ja asjata rõõmutses täisealiseks saanud sultan, et pääses meelevaldsest eestkostjast. Sest Ahmedi surmadaatum tähendab nii Abd el-Azizi valitsusvõimu kui ka Maroko iseseisvuse agoonia algust.

Eestkostjast vabanenud sultan langes järsult eurooplaste mõju alla. Kuid ta polnud kellegi Peeter Suur, kes oleks osanud euroopalike reformide abil tõsta oma arenemata maad. Võõras mõju tähendas siin ainult senistegi traditsioonide loidumist ja valitsuse autoriteedi lõplikku langust rahva silmis. Sultan, kes oligi kristlanna-tšerkessitari poeg, muutus ise küll «eurooplaseks», kuid tema rahvas jäi täiesti endiseks. Abd el-Aziz mängis piljardit ja murutennist, kihutas autoga ringi, päevapildistas oma haaremit, rõivastus inglise ohvitseriks jne. Ja seejuures pidi ta veel olema oma alalhoidliku rahva vaimulikuks peaks! Tema valitsus kestis küll veel kaheksa aastat, kuid see oli täis sisesõda, ühesoodulist eurooplaste vahelesegamist ja pealesunnitud lepingute sõlmimist. Ning vaevalt olekski siin aidanud ka suurim riigitarkus: et maal anarhia ei kaoks, selle eest hoolitsesid juba saagiahned suurvõimud.

Nagu öeldud, olid prantslased 1904. a. lepingu kaudu saanud enesele täieliku tegevusvabaduse Marokos. See

tõsiasi kannustas sakslasi esmakordselt avalikult toimima. Kuid kuna Inglis- ja Prantsusmaa olid ajanud oma koloniaalpoliitikat vaikse järjekindlusega, siis tundis Saksamaa, vähemalt oma valitseja Wilhelm II näol, ainult räuskavat, piiripidamatut, mõõkakõlistavat taktikat. Kuidas mõeldi näiteks nüüdki takistada prantslaste Maroko-vallutamist?

Kohe järgmise aasta algul pärast inglise ja prantsuse kokkulepet saabus Wilhelm oma jahtlaeval isiklikult Tandžasse ning pidas seal saksa koloonia banketil sõjaka kõne. Ta rõhutas, et peab Marokot täiesti iseseisvaks riigiks ja sultanit kellestki sõltumatuks valitsejaks. Rohkem polnudki vaja öelda, et mõista kogu esinemist väljakutsena Prantsusmaale. Teiselt poolt pidid aga marokolased saama mulje, nagu oleksid sakslased nende iseseisvuse tõelised kaitsjad. Prantsusmaal ja mujalgi Euroopas tõusis avalik torm.

Kuid prantslased ei võinud tol hetkel mõeldagi sõjale Saksamaaga. Sellepärast püüdsid nad küsimust lahendada diplomaatilisel teel, pakkudes Saksamaale lepituseks tüki sestsamast ikka alles «iseseisvast» ja vallutamatust Marokost. Kuid sakslaste isud käisid suurema peale, ja sellepärast nõudis Wilhelm käsitamatu jonnakusega, et Maroko küsimus lahendataks rahvusvahelisel konverentsil, lootes sealt enesele kes teab mis head. 1906. a. algul koguneski selline konverents Lõuna-Hispaania linnakeses Algecirases. Seal kestis kauplemine kolm kuud.

Ning tulemused? Prantsusmaa ei saanud küll täielikku voli Maroko kohta, kuid siiski õiguse koos Hispaaniaga kõigis rannalinnades politseid korraldada. Sellega olid Maroko rannikud faktiliselt antud juba võõraste voli alla. Kõik konverentsist osavõtjad riigid said ühesugused majanduslikud eesõigused Marokos, raha-

asjandus jäi aga peamiselt prantsuse eestkostmise alla. Mis aga puutub Saksamaasse, siis ei saanud ta erandlikult midagi!

Kuid Algecirase otsused sidusid ometi Prantsusmaa käsi ega lasknud tal vabalt ja avalikult Maroko vallutamisele asuda. Tuli tegutseda diplomaatiliste ja majanduslike abinõudega ning oodata põhjusi sõjaliseks vahelesegamiseks. Ja viimased ei jäänudki, eriti hea soovi puhul, tulemata!

Nii tapeti 1907. a. algul Marrakešis üks prantsuse arst. See õigustas prantslastel kohe Udžda ja suure tüki Ida-Maroko okupeerimise! Sama aasta suvel tapeti Casablancas märatseva massi poolt üheksa sadama ehitusel olevat eurooplast, kellest viis olid prantslased. Ja otsekohe vallutati see linn ühes tagamaaga!

Nõnda lähenesid prantslased tasapisi riigi kummastki äärest oma eesmärgile. Ja arusaadav, et neis agoonilistes oludes sisemaal anarhia ainult kasvas. See tõusis haripunkti, kui järgmisel aastal Abd el-Azizi vend Mulay Hafid enese Marrakešis sultaniks kuulutas. Millist osa etendasid siin prantslased, seda me ei tea. Tõsiasi on ainult, et Mulay Hafid sai neilt sada üks miljonit franki võlgu, mille vastu andis garantiiks kõik sisetollid ja sadamad. Abd el-Azizile ei jäänud aga muud üle, kui troonist lahkuda ja nendesamade prantslaste juurest varju otsida.

Kõik need aastad valitses Prantsus- ja Saksamaa vahel Maroko pärast lakkamatu pinevus, mida ei püütudki pehmendada. Sest, nagu arvas riigikantsler Bülow, pidi Maroko saama selleks Prantsusmaa haavaks, mida puudutades Saksamaa võiks ühtesoodu mõjutada oma naabrit.

1908. a. sügisel leiti jälle juhus seda haava ärritada. Mõned võõrasteleegioni sõdurid, nende hulgas ka saks-

lasi, deserteerisid ja peitsid enese Casablancas Saksa konsuli majja. Mõni aeg hiljem tegi konsul katse mehi saksa laevale toimetada ja sel teel päästa. Kuid sadamas piirati nad Prantsuse võimude poolt ümber ja viidi vangla, hoolimata konsulaadi ametnike vastupanust.

See iseenesest väike vahejuhtum äratas ennekuulmatu kära. Wilhelm nõudis väejooksikute vabastamist ja vabandumist konsulaadi ees. Prantsuse tookordne peaminister Clemenceau lükkas kõik sellised nõudmised kategooriliselt tagasi ja nõudis omalt poolt konsuli karistamist. Tüli oli nii äge, et juba siis näis sõda olevat paratamatu. Ometi läks küsimuse lahendamine viimaks Haagi konverentsile, kus Prantsusmaa tegevus üldiselt õigeks tunnistati.

Aastail 1909—1911, niisiis juba uue sultani Mulay Hafidi ajal, jätkus prantslaste edenemine Marokos. See oli aeglane ja ettevaatlik, kuid järjekindel ning peatumatu. Seda juhtis kindral Lyautey, kes varem juba tegutsenud Indo-Hiinas ja Madagaskaril. Võtted, millega ta möödus Algecirase konverentsi otsusist ja teistest rahvusvahelisist lepinguist, on otse geniaalsed.

Kuuldub paradoksina, et Prantsusmaa vallutas enesele Maroko, olles liidus viimase valitsusega! See polnud sõda sultaniga, vaid just viimase kaitsmine mässuliste alamate vastu! Sõjavägedele antud instruktsioones nõuti selge sõnaga «sultani iseseisvuse ja prestiiži» kaitsmist. Iga sõjalise sammu astusid prantslased sultani otseste «palvete» peale, kuna ta ise oma alamaist enam jagu ei saanud. Ja vormiliselt ei võidud selle vastu midagi öelda: see oli ju Maroko «sisemine asi»!

Seda maa vallutamist nimetati «rahulikuks sissetungimiseks», kuigi see teostati sõjajõuga. Lyautey leidis iga pealetungi õigustamiseks suurepärase sofismi: «Peab kaitsma end liikumisega.» Kui aga Jaurès parlamendis

uue koloniaalsõja vastu protestis, siis vastas Lyautey: «Peab näitama jõudu, et ei sunnitaks seda tarvitama.»

Põhja-Aafrikas on käibel kõnekäänd: «Kui tuneeslased on naised ja alžeerlased mehed, siis on marokolased sõdurid.» Kuid just see sõdurite rahvas suutis end kõige vähem vallutajate vastu kaitsta. Ta valitsejad toimisid reetlikult-aralt ja ta ise peatult-juhuslikult. Kõik piirdus ainult kohalike veresaunade ning mõttetute mässudega.

1911. a. kevadtalvel olid vallutamata veel ainult mõned Maroko tähtsamad keskkohad. Käärivale massile oli selge, et sultan oma maa prantslastele lihtsalt maha mängib. Ja sellepärast tõusis anarhia tipule ning Mulay Hafid oli sunnitud aprilli lõpul prantslastelt kõige kiiremat abi paluma. Seda polnud vaja kahte korda öelda. Mai keskpaiku jõudsid prantslased Fessi, mida ümbruse suguharud piirasid ja rüüstasid, ähvardades sultanit surmaga. Juuni algul vallutati Meknes ja mõni aeg hiljem Rabat. See tähendas Maroko iseseisvuse täielikku lõppu.

Kuid see tähendas ka Prantsuse ja Saksa vahekorra lõplikku segiminekut. Tekkis pinevus, mida ei lahendanud enam miski muu kui kolm aastat hiljem alganud ülemaailmne verevalamine.

Saksamaal oli jälgitud kasvava ärritusega prantslaste tegevust Marokos. Nähti selgesti, kui osavalt viimased kõigist rahvusvahelisist takistusist mööda hiilisid ja millega lugu viimaks lõpeb. Maroko on prantslaste käes ja jääbki neile! Kuidas kahetseti nüüd, et ei lepitud a. 1905 pakutud Maroko osaga, kust oleks võinud praeguses segases olukorras maa vallutamist omaltki poolt jätkata!

Nüüd haarati sellestki võimalusest kinni ja hakati nõudma endale Marokost kas või ühtainust sadama-

linna ühes sellele kuuluva tagamaaga. Valik langes Agadirile, mis on viimaseks suuremaks punktiks Maroko Atlandi-rannikul, ligi kuussada kilomeetrit Casablancast lõuna poole. Kuid prantslased ei tahtnud sellest enam kuuldagi, vähemalt ei andnud nad mingit kindlat vastust.

Siis astus keiser Wilhelm sammu, mis lõhnas juba püssirohu järgi. 1. juulil 1911 ilmus saksa sõjalaev «Panther» Agadiri ette. Teade sellest mõjus Euroopas pommiplahvatusena. Ajakirjandus, eriti saksa oma, rõkkas sõjast, ja ärevus kasvas iga päevaga. Tunti, et küsimus pole kaugeltki enam mõnest Agadirist, vaid lõplikust arveteõiendamisest Euroopa suurvõimude vahel. Kolmenädalase ootamise järel teatas aga Inglise valitsus, et ta sõja puhul Prantsusmaa poolele asuks. See teade tekitas Berliinis paanika, mida võib võrrelda Maailmasõja algpäevade omaga. Börsil oli segadus täielik ja pankade ees seisid inimesed päevade kaupa sabas, et oma hoiuseid välja võtta. Briti laevastik sai käsu võitlusvalmis olla.

Ja loo lõpp? Saksamaa taganes abitult nîng aralt. «Panther», mis seisnud mitu nädalat rumalal kombel Agadiri ees, lahkus. Sügisel tunnustas Saksamaa ametlikult Prantsuse protektoraati Marokos, saades vastutasuks tüki unehaiguse poolest kuulsat soomaad Prantsuse Kongost. Kuid Saksa valitsuse kibedus ja naeruväärsus oma nõudlikumate alamate ees oli nii suur, et sellest pääsemiseks vähem kui kolm aastat hiljem lõplik lahendus provotseeriti.

Nüüd ei takistanud aga miski enam ka prantslasi Maroko avalikul vallutamisel. Ja nad viisidki selle ülesande suurtes joontes juba enne Maailmasõda lõpule. 1912. a. kevadel kirjutati Fessis Prantsuse valitsuse ja sultani vahel protektoraadileping alla. See kutsus pea-

linnas esile küll hirmsa veresauna, milles hukkus palju eurooplasi ja juute, ning kogu maa tõstis mässu. Kuid Fess vallutati prantslaste poolt uuesti ja samuti lämmatati vastuhakk mujal. Sultan Mulay Hafid, kes oli valitsenud ainult kolm aastat, oli aga kõigest tüdinud ja loobus. Tema asemele astus troonile ta vend Mulay Jussef. Kui see a. 1927 suri, hakkas valitsema ta noor poeg Sidi Mohammed — niipalju kui tal selleks prantslaste kõrval veel võimalusi jääb.

Nagu öeldud, jõudsid prantslased Maroko vallutamisega kuni Maailmasõja alguseni õieti kaugele. Kuid siis muutus seisukord Marokos — Prantsusmaa enda hädaohtlikku asendisse sattumise ja vägede asumaadest väljatõmbamise tagajärjel — peaaegu katastroofiliseks. Kordus seesama, mis Alžeerias 1870—71. a. Saksa-Prantsuse sõja ajal, ainult selle vahega, et sakslased nüüd asumail plaanikindlalt oma agentide, relvade ja muu ainelise abiga vastuhakkusid korraldasid. Oli hetki, mil näis, et ükski prantslane elavana Marokost ei pääse. Kuid nad pidasid vastu ja likvideerisid hädaohtliku seisundi varsti. Ainult riffide suur vastuhakk pärandus hilisemale ajale.

Vallutamistingimuste, valitsemishõlbustamise ja osalt ka rahvusvahelise surve tõttu ei muutnud prantslased Marokot mitte lihtsalt asumaaks, vaid ainult eneste protektoraadi all olevaks riigiks. Sultanile on jäänud siseasjus teatud õigused, igatahes suuremad kui Tuneesia beile, kuid ta allub kõiges muidugi prantslaste kontrollile. Eriti on hoolitsetud selle eest, et maa sõjaline jõud oleks nende käsutada!

Kõige sellega pole aga «Maroko küsimus» muidugi lõplikult lahendatud. Siin on tegemist just eriti vastupaneliku objektiga. Sultanlik õukond, feodaalne ülemkiht ja nõrk pärismaine kodanlus lepib küll võõra

ülemvõimuga, sest et see teda ennast oma rahvamasside vastu kaitseb. Kuid kogu rahvast pole nii kerge taltsutada. Tema sotsiaalne viletsus on enam kui kisendav. Ta on ühtlasi selleks liiga erinevate keeleliste, usundiliste ja kombeliste iseäraldustega, et teda oleks võimalik ümberrahvustamise teel liita teise riikliku organismiga. Teiselt poolt ei või eriti palju loota ka maa otsesest koloniseerimisest. Kui Alžeerias tuleb iga kuue ja Tuneesias iga kaheteistkümne, siis Marokos alles iga neljakümne elaniku kohta üks eurooplane. Ja needki pole kõik veel prantslased. Ning üleöö ei või siin ses suhtes miski järsult muutuda. Enne seda võib «Maroko küsimus» hoopis teisiti laheneda.

16

Tanger ja Tetuan.

Vähemalt kaks ja pool tuhat aastat minevikku — see on Tangeri ajalugu. Nii on temagi siis vanimaid praegu veel elavaid linnasid. Ikka on sel kõrgel rannakaljul kahe maailmajao vahel olnud rühm inimpesi. Ikka on siit heidetud igatsevaid pilke üle rohetavate voogude niisama kõrgele vastasrannale. Ja just samuti on vaadeldud sealtpoolt läbi kauguse sina neid kõrgustikke ning kuuldud Aafrika avatlevat kutset.

Lakkamata on käinud rahvaste laine mööda Põhja-Aafrika randa kuni Tangerini, viskudes sealt üle merekitsuse Hispaaniasse. Ja just samuti on voolanud vastu-

laine Euroopast Tangeri ning sealt piki rannikut ida poole. Kõik on nad siin laagris olnud: puunlased ja roomlased, vandaalid ja araablased, nagu hilisemadki maailmavallutajad. See on värav kahe maailma vahel, kus on pilguks peatatud, et astuda siis sootuks uute olude valdkonda.

Muidugi oli see Tingis'e-nimeline linnake roomlastelegi tähtsaks tugikohaks Marokos. Temast sai isegi kogu maa oma tookordse nime: Mauretania Tingitana. Ja kaua on Tanger olnud hilisemailegi eurooplastele õieti ainsaks Maroko esindajaks. Kui oli Tangeris käidud, siis oli nähtud araablasi, nende elu ja ehitisi, siis tunti Marokot ning kogu Aafrikat! Eks põhine ka vist esimene vähegi pikem eestikeelne kirjeldis Marokost ainuüksi Tangeri tundmisel («Kaheksa päeva Marokkos», raamatukeses «Laiast ilmast», 1895).

Maroko sisemaalt tulijale ei ütle aga Tanger enam kuigi palju. See on ilus idamaa linnake kõigi selle omaduste ja tunnustega, kuid mitte rohkem. Kõike seda, mis ta pakub, on mujal mitu korda ehtsamana nähtud. Kui ta millegagi veel üllatab, siis selle erakordse oskusega, millega siin kirjuis riideis giidid ja kaubitsejad Euroopast saabunud turisti pöavad. Jah, Tangeris on paljugi lavastatud ainuüksi selle lühiajalise «eksootika imestleja» jaoks. Ruske mees võtab raha ja naerab pihku, kui naiivne valge laseb end mööda väikelinna tänavaid ringi talutada ning kallist kribukrabu kaela määrida.

Tanger on ainult välisilmelt idamaine, sisult aga täiesti rahvusvaheline. Küsimus pole ainult selles, et ta enam kui poolesajatuhandelises elanikehulgas on ainult kolmkümmend tuhat araablast, berberit ja neegrit, kuna hispaania keelt kõnelevaid juute on kaksteist tuhat, hispaanlasi endid kuus tuhat, prantslasi paar tuhat ning

lisaks veel mõni hea sada muist rahvusist eurooplasi. Vaid Tanger on, tänu Algecirase konverentsi otsustele, ka oma valitsemisviisilt rahvusvaheline. Ükski suurvõimudest ei raatsinud teda teisele anda, ja nii nad siis valitsevad teda koos: prantslased, inglased ning hispaanlased. Kõigi nende riikide raha on maksev, igaühe keel on ametlikuks keeleks ja igaühel neist on siin oma post ning muud asutised. Kuid kõige lisaks kuulub see linn ikkagi veel kuidagi ka Maroko sultanile!

Igal sammul üllatab see imelik rahvusvahelisus. Ma istun mauri kohvikus, kirjutan prantsuse postkaardile, frankeerin selle inglise margiga ja maksan lahkudes hispaania rahaga. Siin mõistetakse üldse kõiki keeli ja arvestatakse kõigi valuutadega. See on mingi polüglottide maa, teoks saanud internatsionaal, Paneuroopa Aafrika pinnal, — võttes asju irooniliselt.

Tanger ei võigi sisemiselt olla ehtne idamaine linn. Liiga tihti on siin ka minevikus valitsenud eurooplased, vahel sajandite kaupa. Ja igal säärasel puhul hävitasid nad siin midagi aafrikalist ning jätsid enda järel midagi euroopapärast. See ulatub ehitistest kuni rahvavereni. Ja kui ka pärismaalased olidki siin peremehed, siis ei lasknud vaenulik võõraste lähedus neil ometi püsivalt oma kultuuri arendada.

Uidan mööda kesklinna pool-euroopastunud tänavaid, peatun ta turgude rahvasumas ning tõusen siis läbi vingerdavate käikude üles kasba-linnajakku. Siin leiduvad siiski mõned ehitised, mis pälvivad tähelepanu oma stiiliühtlusega.

Väikese turu ümbruses on rida vanu valitsusasutisi, alates sultanilossiga ja lõpetades vanglatega. Siin on kõigepealt vanaks varakambriks kutsutud valge kuubiline ehitis, mille esiküljel avaneb kolm kaarvõlvi. Ta stiilselt kunstipärased siseruumid osutavad aga ometi,

et on tegemist maavalitsejate eluaseme ega mitte mõne magasiga.

Lähen sultanilossi ilma loata ja kõnnin ta lõpuni omapead läbi. Jälle marmorsammastega ümbritsetud õu, mosaiigilised toad, värvitud laed, terrassid ja väikesed aiakesed. Kõik nii vaikne ja melanhoolne, ilma ühegi hingeliseta. Siis satun aga äkki ruumi, kus hulk katmata nägudega noorepoole naisi. Vaevalt on see mingi sultani haarem, kuid olen astunud ometi üle lubatud piiri. Ja mind võtab vastu ning saadab minema naeruga poolitatud pahameel.

Keegi prantslane ütleb, et Tanger pole kunsti, vaid kunstnike linn. Sellega on öeldud, et Tanger ise ei paku küll palju kunstipärast, kuid on andnud siiski paljuile euroopa kunstnikele esimese äratise oriendi ilu mõistmiseks, alates kas või Delacroix'ga. Alguseks on siinselgi elul küllalt värvi ja vormi võluvust. Ning kui ei päästud kaugemale, siis piisas sellestki.

Kui palju kauneid vaateid avaneb merele ja rannikule sultanilossi katuselt, vana patarei terrassilt või linnataguseilt kõrgustikelt! Viimased meenutavad oma looklevate teekeste, eks-sultanite losside ja rikaste eurooplaste mauri-villadega juba Alžiiri ümbruse igiilusaid pilte. See maastik on õieti huvitavam kui linn ise. Ja eks otsita siit jällegi hesperiidide aia asukohta! Pole ime, et Tanger oma ilusa ümbruse ja pehme kliima tõttu on saanud talvituskohaks eurooplastele ning suvitamispaigaks aafriklastele.

*

Sõidan Tangerist Tetuani — Hispaania Maroko pealinna. Ei ole pikk teekond — ainult seitsekümmend kilomeetrit. Kuid selle jooksul kontrollitakse kolm

korda passe. Loomastikuks on sel maa-alal peamiselt sõdurid, taimestikuks püssitäägid ja ehitusstiili ideaaliks sõjaväetelkide oma. Vihm-tuuline päev sobib nii hästi selle ümbrusega.

Autobuss on väga peen, kuid väike ja kerge — kohane sõiduks neil kitsail mäestikuteil. Sõitjaid on ainult kolm: mina ja keegi juudi daam oma poja — suure pool-idioodist poisikolaskiga. Sõidame esialgu orgudes ja tõuseme siis kõrgustikule, et pääseda üle mäeharja. Tee on võrratult järsk ja looklev. Väljavaated on suurepärased, kuid säärasel sõidul siiski jubedad. Kihutame haigutava kuristiku kohal mööda kitsast kalju karniisi, sööstume siis järsult alla, et silmapilgu pärast niisama tõusta. Daam on näost valge, idioot tükib peadpidi pingi alla ja ulub hirmu pärast. Lohutan end mõttega, et autojuhilegi on ta elu armas ja ta oma asja tunneb.

Ning me jõuamegi pärale. Veereme mööda tuulispäis tuiskavaid euroopalikke tänavaid Hispaania platsile keset linna. «Vastuvõtt» on erakordne: ma pole veel kunagi näinud sellist pakikandjate ja teejuhtide laviini, nagu sööstub see sõidukile Tetuani saabumisel. Kuid juutidelt nagu kohalikelt elanikelt pole neil midagi võtta, ja minult mitte rohkem. Aga nad piiravad veel kaua kohvikut, kus teen oma esimese peatuse.

See on siis see numiidlaste Tamuda, araablaste Tsettaun ja eurooplaste Tetuan. Kurb-sünge linn nii välimuselt kui ajaloolt. Jälle põline inimpesa, mis olnud kord aga kogu sajandi täiesti ilma elaniketa, kes viimseni maha tapetud või vangi viidud. Siis XV sajandi lõpul uuesti asustatud maapagulaste — portugali juutide ja hispaania mauride poolt. Nüüd 1913. aastast saadik lõplikult hispaanlaste käes ja nendele kuuluva

Maroko osa peakomissari asukohaks. Praegu umbes kakskümmend viis tuhat elanikku, neist pooled pärismaalased, üle nelja tuhande juudi ja kaheksa tuhande eurooplase; viimased pea erandita hispaanlased.

Ma uidan mööda linna. Selle euroopalikud osad on igav-tuulised, kasarmutaoliste majadega, mille mauri varjund mõjub ainult ebastiilselt. Ja inimesed isegi paistavad hallidena ning abitutena.

Seevastu on vana Tetuan ometi huvitav, hoolimata kõigist teda tabanud saatusehoopidest. Oma seitsmeteistkümne mošee, süngete tornide, sakiliste müüride ja vanade väravatega peidab ta enda siia mägede kurdu nagu võigas koopaelukas. On kadunud araabia linna heledad üldtoonid, nende asemel kabiilide mägiküla kivine hallus. Siin-seal aga üllatavad monumentaalsed jooned: kõrged aknalagedad seinad, ülal sakiliste servadega tornid, all väravad-kangialused. Kõik on vanadusest räpatanud, nagu varemeisse varisemas ja sellepärast veelgi süngem.

Mediina ise on paiguti juba kui mingi koobaslinn. Pole ma seni näinud veel ühtki nii võigast inimpesa. Pooltänav, pool-trepp viib lohku, kahel pool majad-kuubid. Kuid siis kaob see tänav üldse majade alla, hargudes ja risteldes seal teistega. Aeg-ajalt langeb ülalt mõnest avausest hele päevavalgus, kuid kaob siis jällegi.

On täiesti vaikne ega näe ühtki inimest. Tahad mingi käsitamatu arguse pärast astuda isegi kikivarvul. Siis võpatad äkki: otse su näo kohal on seinas auk ja selles istub inimene kerrakiskunult. Ta jalad ja käed on peidetud burnusesse ega näe tast muud kui nägu: pärgamentpõsed, kongis nina, tõmmu habemetutt lõua otsas ning pilgutamatult vaatavad silmad, täis ürgviha. Ja mõne aja pärast näed jälle umbes samasugust kogu kuskil trepil või värava all. Miks istuvad need inime-

sed siin nõnda üksikult, keda luuravad, mida mõtlevad?...

Aga avaramais paigus näeb siingi samu pilte, mida kõikjal selle maa linnades. Samasuguseid äritänavaid ja eitesid maha laotatud leibadega, samasuguseid jutumehi ning ussivõlujaid. Ainult kõik toimub veelgi kinnisemalt-loiumalt, berberliku rahvatõu kohaselt. Erandlikult torkavad silma eitede ilmatu suured õlgkaabud, mille servad on nii laiad, et püsivad ülal ainult kübara põhja külge kinnitatud nelja nööri abil. See on ehtberberlik peakate, araablaste keskel tundmatu.

Vaene rahvas, vägistatud rahvas, viimse lootusetuseni jõudnud. Näed neid tudisid liikuvat, käes kardnõud, mis kannavad hispaaniakeelseid silte. Tõepoolest, tublisti on siin töötanud soomusautod, kui bensiininõudest jätkub veel siiamaale kogu rahvale toiduastjaiks...

Olen jälle mediina ja euroopa linna vahemail. Saabub õhtu, kõle-tuuline, tolmutuiskav. Ja pimedus laskub üle linna...

*

Järgmisel päeval ei ütle Tetuan mulle enam midagi. Ikka seesama tuuline ja tolmune uuslinn ning äärmiselt endassetõmbunud mediina. Siis lahkun ma linnast, et eksida mõned tunnid ta ümbruses.

Järsult tõuseb linna taga maa. Liigun mööda majade kohal keerlevaid jalgradu, kuni jõuan ülal mäel vana kindluseni. Tuul paisub, ragistab kasarmute kardkatustes ja paiskub vastu, nii et raske jalul püsida. Kuid läbi tuule mühina kostab lakkamatu trummide põrin kindlusest. See on muusika, mis näib kõike siin juhtivat, jube ja sümboolne. Nüüd kostab ta kaja üle kogu riffide maa!

Lahkun siit, et siirduda kaugemale mägedesse. Mu ümber on rusked nõlvakud, all hahkjas linn tuules keerlevate palmidega, eemal madal meri, kuid seal idas — milline suurepärane vaade! See on rifi-mägede hambuline lõpmatus, üks saetera kõrgem ja teravam kui teine, üks koonus teises nii lähedalt kinni, et ei suuda kujutledagi nende vahel orgusid inimasulatega. Ja siiski tean seal elavat mõnisada tuhat inimest, kes alles äsja on heidelnud lõpuni oma traagilise vabadusvõitluse. Nüüd vaikivad nad ses päratus kivihunnikus, jäetud oma saatuse hoolde, mis niisama sünge kui see pilvestik nende kohal. Kes suudab nende tundmusi mõista! Ja kas võivad nad uskudagi, et neid üldse keegi mõista tahab?

Kohtan mäestikuteel kolme keskealist kabiili. Samad berberite lühikeses habemes näod, samad terava pilguga silmad, peaaegu samasugune riietis, kui olen neil ikka näinud.

Peatun, püüan kõnetleda. Nad on vastutulelikud, omast kohast sõbralikud, kuid kõnelusest ei tule ometi midagi. Nad oskavad ainult mõne sõna hispaania keelt ja väänavad neidki nõnda, et võimatu aru saada. Jääb üle oma vastastikku sümpaatiat ainult sigarettide vahetamisega väljendada.

«Hispaanlane? Prantslane?» pärivad nad suure vaevaga.

«Ei, ei,» vastan, ja tean, et see neile kõigepealt meeldib.

«Inglane? Sakslane?» kordavad nad.

«Ei, veelgi kaugemalt,» ning viipan käega põhja poole.

«Türklane?» katsuvad nad veel viimast õnne.

Kuid ka seda pole ma. Aga rohkem rahvaid nad ei tunne. Ja nii pole vähimatki võimalust selgeks teha, kes

ma tõeliselt olen. Kuid saab sellestki, et nad teavad, et ma kõigepealt ei kuulu nende otseste vaenlaste hulka. Kõik teised rahvad vähemalt *võivad* nende sõbrad olla. Ja samuti võivad nemad olla neile sõbrad.

Aiman seda mõttekäiku, kui äkki üks meestest käe ida poole sirutab ja erilise rõhuga kordab:

«Riff, riff.»

Selle riff-sõnaga näivad nad kõik ütlevat, mis ühele kaugele võõrale öelda tahavad. Ja me lahkume tundmusega, nagu oleksime pika jutu maha rääkinud.

Jah, seal idas sinavad ja mustavad ikka veel Rifimaa mägised kontuurid. Ta on kolmsada kilomeetrit pikk ja laiemast kohast sada ning kitsamast vaevalt viiskümmend lai. Nii võiks temast ta kõrgemailt mäetippudelt, mis ulatuvad kuni kahe ja poole kilomeetri kõrguseni, vabalt üle vaadata. Sel alal pole ühtki tõelist linna, ei sisemaal ega rannikul. Sest Hispaania Maroko linnad Tetuan, Ceuta ja Melilla on Rifimaa äärtel, esimesed kaks läänes, viimane idas. Samuti ei vii pikuti läbi selle maa ühtki teed, vaevalt mõni jalgrada. Ei või kõnetki olla seal reisimisest, kui see üldse oleks praegu lubatud.

Ja ometi suutis näputäis rahvast ses metsikus mäestikus mitu aastat kahele suurele Euroopa riigile nõnda vastu panna, et viimased peaaegu kogu oma jõudu pidid pingutama. Prantsusmaa üksi olnud sunnitud kohale toimetama terve kolmandiku oma maailmasõja-aegseist tehnilisist jõududest, kõnelemata juba Hispaania valitsusest, kellele riffide võitmine tähendas otse eluküsimust. Ja kõigest sellest hoolimata õnnestus riffidel ajuti isegi oma maa piiridest välja tungida, nii et nad kord olid ainult viiskümmend kilomeetrit Fessist eemal!

Muidugi, mäestik oli neile loomulikuks kindluseks. Kuid see ei seleta ometi kõike. See kindlus on pikk ja

kitsas, nii et alati oli olemas ta üksikute osade eraldamise hädaoht. Liiatigi polnud see kindlus kuidagi kaitstud lennukite vastu. Arvestades rahva väiksust pidi ka tõelisi võitlejaid vähe olema. Ja sellepärast, kuigi maa on juurdepäästamatu, siis pidi ta elanikegi vaprus olema ometi erakordne.

Millest elati sel maal neil hirmsail aastail, kust saadi relvasid ja muud abi? Viidatakse siia ja sinna, kuid täit selgust pole vist tänaseni. Ja küllap saidki rifid suurema osa oma sõjavarustisest põgenevate hispaanlaste käest. Igatahes oli rannik blokeeritud ja tagamaa täielikult prantslaste käes, läbipääs igalt poolt suletud.

Riffide iseseisvusvõitlus peaks olema üldjoonis veel meeles, nii et pole vajadust siin selle arengut kirjeldada. Samuti mäletatakse veel selle võitluse andekat juhti Abd el-Krimi. See oli omast kohast intelligentne mees, kes tundis Euroopa poliitilisi voolusid ja oskas neid kasutada. Tema poolt juhitud ettevõte polnud mingi stiihiline vastuhakk, vaid algusest peale ühenduses maailmasõja-järgse üldise rahvaste vabanemise liikumisega. Abd el-Krim rõhutas lakkamatult Wilsoni rahvaste enesemääramise punkti ja apelleeris rahvasteliidu poole — muidugi asjata.

Sõda ise kestis ligi viis aastat. Esialgu õnnestus Abd el-Krimil kogu maa oma võimu alla saada, nii et hispaanlaste kätte jäid ainult linnad ääremail, ja needki hädavaevalt. Siis püüdis Abd el-Krim Rifimaa iseseisvuse tunnustamise põhjal rahu sobitada, kuid seda ei võetud kuulda. Ja siis tuli traagiline vahekordade katkemine Prantsusmaaga, mis varem või hiljem oleks ikkagi esile provotseeritud. Ka ses sõjas õnnestus Abd el-Krim veel esialgu, kuigi ettevõte oli lootusetu. Tarvis oli prantslastel end ainult kokku võtta ja sõjaväljale saata selline maailmasõja-aegne autoriteet nagu

marssal Pétain, kui riffide meeleheitlik vastupanu murdus. Lõpuni purustatud, pidid nad kahe suure riigi jõududele viimaks alla andma. See oli maikuus 1926. Ja nüüd veedab Abd el-Krim kaugel Réunioni saarel prantslaste vangina kurbi pagulaspäevi. Kuid ta rahvakangelase nimi jääb elama, nagu Alžeeria vabadusvõitluse juhi Abd el-Kaderi omagi.

Just täna ostsin Tetuanis hispaania kunstniku karikatuure, mis kujutavad riffide sõdureid ja sõjapidamisviise. Muidugi, lõpuks võib võitja sellistki verist nalja heita. Kuid tõeliselt oli sõja ajal hispaanlastest igasugune nali kaugel. Võib-olla polekski nad omal jõul riffidest iial jagu saanud. See mannetus tõotas neile muutuda otse rahvuslikuks skandaaliks. See õõnestas monarhia aluseid ja ähvardas revolutsiooniga. Ainult ses õhkkonnas ongi arusaadav diktaator Primo de Riviera võimulepääsemine ja võimulpüsimine: temap oli see kangelane, kes päästis riigi sest häbist! Nii vähemalt ametlikul valgustusel.

Kuid sellistel karikatuuridel on ka hädaohtlik kõrvalmaik: kui riffide sõjavägi oli nii armetu ja naeruväärne, milline pidi siis olema veel vastaste oma, kes end aastate jooksul nii haledalt peksta lasi? —

Mu ümber laiub kõrbeline maastik, täiesti tühi ja elutu. Kas ei leidu Hispaanias eneseski küllalt sellist surnud maad, mida võiks pineva tööga muuta viljakaks? Kas võivad need sõjakulud, mis maetud siia, mitte ainult nüüd, vaid juba sajandite jooksul, end iial tasa teha? Kuid kes on sellest kunagi küsinudki! Riffide armetu kodumaa vallutamist nõudis Hispaania «rahvuslik au»!

Liigun jälle edasi, kord tõustes, kord laskudes. Kohtan huvitava surnuaia, mis aga mulle nagu uskmatule suletud. Kuid siis saabun ühe oru nõlval muistsele kal-

mistule, mis isegi sellekohase välimuse kaotanud. Ainult suured kivitahvlid lamavad kõrbemaal, mis tallatud täis karjateid ja uuristatud vihmavee nõgude nagu punaste haavadega. Ei mingit kirja ühelgi kivil, selle asemel aga kõigil suurejooneline, omapärane ornament. Vaatlen neid kaua, kuni arvan neis nägevat inimese luukere stilisatsiooni. Ja neid on lõpmata palju, terved künkad täis, nagu lahinguväljal.

Suur lahinguväli on kogu Rifimaa. Kuid vaevalt on suudetud kõigile langenuile teha isegi mullakääpaid, kõnelemata aastasadu säilivate kivide püstitamisest...

17

Aafrikast Euroopa.

Sõidan esimest korda Maroko raudteega — Tetuanist sadamalinna Ceutasse. Tee on pisut primitiivne, kuid vahemaa pole ka pikk. Ometi on sellegi neljakümne kilomeetri kohta terveni kaheksa jaama. Igaühes neist peatutakse ja segitakse perroonil. Pole palju neis väikesis vaguneis pärismaalasi. Enamik sõitjaid on hispaania sõdurid ja muud kehvad eurooplased oma kimpsude-kompsudega. Kostab ainult hispaaniakeelne kõne.

Esialgu läheb raudtee mööda madalat orgu, muistset merepõhja. Meri ise on kord ulatunud Tetuanini, kuid taganenud siis mõne kilomeetri kaugusele. Ja vaevalt läheneb see madal hall veeväli, kui algavad ta rannal ka mäed. Raudtee püüab hoiduda küll vee äärde, kuid on sunnitud läbima ometi viis-kuus tunnelit. Nende

vahel lainetavad viljatud künkad, eemalt aga vilguvad kauged kalurite purjed.

Siis lõikab rong läbi poolsaare, liigub mingi ehitiste vahel ja peatub laevu loksutava sadama ääres. Sellega on lõpp sõidul ja tõeline lõpp ka mu Aafrika-rännakuil.

On päikesepaistene, kuid viluvõitu päev, kui lähen sadamast Ceuta poole. See tee pole lühike, sest linn ise on pikal mägisel poolsaarel. Ta meenutab oma asendiga mitmeti Sürakusat, olles ainult ilma viimase suurte mineviku mälestisteta. Algul on poolsaar kitsas ja madal. Sellele kaelale kaitseks on ehitatud kindlus ja tõmmatud roheliselt roiskuva veega kanalid. Nende taga laieneb ja tõuseb poolsaar, ning ees on Ceuta linn.

Kuid liikudes mööda selle linna tänavaid unustad täielikult, et oled veel Aafrikas. Ei ole siin midagi, mis meenutaks maure või nende ehitisi. See on läbi ja läbi hispaania linn hispaanlastest elanikega. Ei mingit mediinat, ei ühtki mošeed, ainult euroopalikud majad ja katoliiklikud kirikud. Kogu päeva jooksul näen ainult paari pärismaalast sadama piirkonnas.

Tõusen mööda mägist peatänavat linna tsentrumi. Aafrikaliselt kitsas on küll seegi linn, kuid ka ses suhtes ei erine ta ometi palju Lõuna-Euroopa rannalinnadest. Tänavail kihab murdu mustaroivalist rahvast.

Peatun kiriku ees, lükkan kõrvale raske uksevaiba ja astun sisse. On vilu ja hämar, ainult altari ees tuikavad mõned küünlad. Paar mustis rõivais kahvatunäolist naist põlvitab palves, kurvad silmad pööratud Maarja poole. Eurooplaste müstika ja melanhoolia — nii kaua aja takka! Ja äkki üllatab mindki mingi raskustunne ning kahetsus rõõmsamate värvide järele, mis jäävad nüüd paratamatult taha...

Hiljem, kui olen Ceuta risti-rästi läbi põigelnud, jätkan teed poolsaare lõppu. Maa tõuseb ja laieneb veelgi. See siin on suur el-Acho kõrgustik, paarsada meetrit üle merepinna, vägevakontuuriline, uhkete väljavaadetega. Mööda looklevaid mäestikuteid tõusen ikka kõrgemale ja kõrgemale, kuni olen viimaks Acho vana kindluse hallide müüride kõrval.

Milline vaade avaneb siit! Kõikjal ümber sinab ja valendab vahune Vahemeri. Maa pool mustavad vägevad mäed, ees üle mere aga tõuseb kaheharjalise püramiidina Gibraltari kalju. Lapsepõlvest peale on kuuldud seda nime ja seotud temaga kõiksugu kujutelmi. Siis kahvatusid need, kui nähti, et suurtegi nimede taha peituvad vahel õieti väikesed asjad. Kuid Gibraltari kalju esimene mulje ületab ometi kujutelmad. See on tõesti vägev väravasammas Vahemere suus.

Praegu valgustab teda õhtupooliku päike ja ta lubjakivine pind roosatab. Õhk on nii selge, et näeb mäenõlvadel isegi üksikuid valendavaid ehitisi.

Milline vastuoksus: Inglismaa on asetanud oma vahiposti Hispaania alale, ja viimane on pidanud samaks otstarbeks kasutama üle mere olevat teise mandri randa. Nii seisavad need Vahemere vahid, ühel pool Gibraltar, teisal Ceuta. Ja nende peremeeste vahetusest ei või olla kõnetki, nii kaua kui Inglismaa on üldse veel suurriik.

Aga mitte ainult sajanditega ei piirdu nende vahipostide ajalugu, vaid ulatub tagasi tuhandeisse, jah, isegi eelajaloolisse legendi. Eks olnud see Herakles-Herkules, kes tõukas üheainsa vägeva lükkega püsti need sambad: sinna Gibraltari, siia Acho kalju. Siis tulid juba ajaloolised rändurid — foiniiklased — ja ehitasid Achole Abyla- ning Gibraltarile Calpe-nimelise linna. Ajul, mil teised rahvad pidasid Herkulese

sambaid alles maailma piiripostideks, usaldasid nemad purjetada siitkaudu kaugele tundmatule ookeanile, oma jumala Melkarti juhil. Need on küll juba ajaloolised teekonnad, kuid tunduvad meile peaaegu niisama legendaarsetena nagu Herkulesegi rännakud.

Muidugi saabusid siia foiniiklaste jälil hiljem ka roomlased. Nad ehitasid Abyla naabrusse oma linna, mis kandis imelikku nime Ad Septem Fratres — Seitsme venna linn, ta taga oleva mäe seitsme tipu järgi. Sellest septa-sõnast on siis tulnudki linna praegune nimi Ceuta.

Hiljem vahetas see linn oma peremehi samas järjekorras nagu kogu maagi. Siis aga vallutati ta a. 1415 Portugali kuninga Don Juani poolt. Poolteistsada aastat hiljem siirdus ta hispaanlastele ja jäigi neile, hoolimata sellest, et Mulay Ismael teda terveni kakskümmend seitse aastat piiras ning blokeeris. Nii on ta ilma vaheta püsinud üle viiesaja aasta eurooplaste käes. Pole siis ime, et siit on kustunud isegi mälestused mauride ajast ja linna kolmkümmend viis tuhat elanikku on pea viimseni eurooplased. See on ainulaadne linn kogu vanas Aafrikas.

Tulen mööda Acho harja tagasi. Õhtu hämardub ja väljavaated muutuvad veelgi uhkemaiks. Tuul paisub ning järsu kaljumäe all mühiseb mustav meri. Näha läbi pimeduse ainult kobrutavaid vahujooni kivide ümber. Pika loogana kaugusse kaduvas linnas süttivad esimesed tuled. Ja siis hakkavad Tarifas ning Gibraltaris vilkuma signaalid, millele vastavad siinpoolsed majakad. On, nagu pilgutaksid Euroopa ja Aafrika teineteisele sätendavaid silmi.

*

Mu viimne öö sel rannikul...

Väike mauri-hispaania võõrastemaja Ceuta siselinnas. Tänava pool restoran rõdudega, siis õu kõhetute apelsinipuude ja viinamarjaväätidega ning selle ääres rida võõrastetube ühekordses kerges ehitises, mille taga laskub järsk mäerinnak.

Laman väsinuna voodis. Valgus on kustutatud, kuid läbi väikese akna näen pergolast tulekuma ja kuulen jutukõma. Keegi vestab mingeist rännakuist ja seiklusist. Teine tõmbab aeg-ajalt üle kitarrikeelte, otsekui hajameelseks kaasmänguks jutule.

Minagi püüan enesele uuesti jutustada sellest, mis olen näinud. Millised mälestused jäävad mulle sest teekonnast, mihukesed pildid on lõikunud teravamini meelde, mida näen veel hiljemgi elavana silmade ees? Olen ju lähemalt näinud õieti ainult linnasid ja teeääril olevaid maastikke. Maa ise oma sügavama eluga on jäänud nägemata. Et sellesse süveneda, seks ei piisa mõnest kuust, selleks kuluks kogu elu. Peaks jääma lõplikult siia, saama siinseks inimeseks, ainult siis võiks kõnelda sest maast täie teadmisega. Kuid elu on lühike, temast ei jätku mitme kodumaa jaoks.

Vaadeldes linnasid ja nende ehitisi satutakse aga paratamatult vaatlema neid nende arenemise ning ajaloo seisukohalt. Põlismetsas ja avamerel võib imestleda ainult oleviku ilu, kuid inimkäte töil on minevik ja nende otstarvet ning harmooniat võibki tihti mõista üksnes ajaloolises valgustuses. Mis oleksid ilma viimaseta Roomagi varemed? Ainult kivihunnikud. Kuid see vaatlemisviis näib eemale viivat elavast elust ja selle tänapäevast.

Aga ometi kohtad rännakuil lakkamatult ühte elavat nähet. See on rahvas ise, kelle keskel liigud. Temasse süüvid sisema huviga ja teda pead vahel vastu

tahtmistki vaatama. Nädalate ja kuude jooksul tabavad silmad hulga massipilte, mis ei unune, ning üksikuid nägusid, mis ei lähe iial meelest. Ja neist üksikuist kildudest moodustub mälestiste mosaiik, mis on lõpuks niisama oluline kui ühe maa ehitiste laad või maastikkude iseloom.

Jah, viimaks mõistad, et nad üksteist tingivadki, et nad on vastamisi loogilises sõltuvuses. Neist kõigist kokku moodustub see sõnul nii raskelt selgitatav nähe, mida võib nimetada ühe maa, rahva ja tema kultuuri stiiliks. Kuid siis mõistad ka, et kirjeldades ühte, oled kirjeldanud õieti juba teistki. Nii peaks sugestiivselt edasi antud linna pilt andma sisulise käsituse ka selle linna rahva elust. Sellega oleks elutu saanud elava, inimese kätetöö ta enese võrdkujuks ja väljendajaks.

Kuid loomulikult peab sedasama meetodit võima kasutada ka vastupidises järjekorras. Ja nüüd püüangi kontrollida oma siinseid kogemusi, lähtudes inimesest. Kui palju olen vaadelnud nende nägusid, askeldusi ja liigutusi, küll massina, küll üksikuna võttes. Mõnes linnas olengi ainult selle uudishimuga päevade kaupa ringi liikunud. Selle lisaks olen nendega lähemaltki kokku puutunud, saanud tuttavaiks, «sõpradekski». Kuid tagantjärele on mul ometi äärmiselt raske neid üksteisest eraldada. Kõik ähvardab sulada üheksainsaks tõmmude nägude burnusmereks. Ma ei näe indiviidi, vaid tüüpi, mitte isikut, vaid massi.

Kuid kas ei ähvarda just samuti segi minna ja ühte sulada ka kõigi nende linnade pildid? Kas ei tuleta üksteist eksitavalt meelde need paleede, mošeede ja medersade interjöörid, mis olen näinud? See kõik on kokkuvõttes nagu üksainus suur ornament, arabesk. See pole individuaalne, vaid kollektiivne looming. See kõik on alles rahvakunst, kuigi võrratult täiuslik, just nii-

sama nagu keskaegses Euroopas. Aga just samasugune arabesk on ka rahvas ise. Inimene oma näo ja hingega on ainult üks ühiskondliku ornamendi joonekene, mil poleks omaette väärtust, kui teine teda ei jätkaks.

Kuidas võiksin mina eraldada neid üksikuid jooni, kui ei suuda seda teha kohalikudki eurooplased. Kord nägin, kuis kuskil ametiasutises kirjutati isikutunnistust pärismaalastele. Sinna märgiti kõik ta võimalikud tunnused. Mees ise oli kirjaoskaja ja pani väledalt oma allkirja dokumendile. Kuid kõigest sellest oli vähe, ja sellepärast lisati veel tätoveeringu kirjeldis ta käerandmelt, nagu viimne tõend.

Mis aitaksid siin nimed, kui needki on nii ühesugused. Pooled neist on Muhamedid, Ahmedid või Alid. Tõelised perekonnanimed puuduvad, hädakorral lisatakse kodukoha nimetis või mõni hüüdnimi, nagu meilgi orjaajal. Aga parimaks abinõuks on ikkagi esivanemate loetlemine, ja sellepärast kordubki neis nimedes nii tihti sõna ben, s. o. poeg. Mõne isiku nimi sisaldab terve genealoogilise tabeli, nagu loeme vanast testamendistki, sest suurest seemilaste raamatust: Abraam sünnitas Isaaki, ja Isaak sünnitas Jakobi, ja Jakob sünnitas Juda... Ning nõnda lõpmatuseni.

Üheks idamaade keskajast väljumise tingimuseks oleks indiviidi ärkamine, isiku leiutamine, nagu oli seda Euroopaski renessansi algul. See oleks üksiku joonekese mäss ornamendi üldkompositsiooni vastu. Alles sellele järgneks joonekese-isiku enda arenemine individuaalseks väärtuseks, ta nõtkestumine ja ilmestumine, ta mõtte- ning tundevarade omapärastumine.

Lamades ses hispaania linna võõrastemaja toakeses, juba väljaspool idamaa kultuuri elavat piirkonda, näen läbireisitud maad laiuvat enese ees mingi kirju vaibana. Ta on omast kohast ilus ja veetlev, kuid mu sil-

mad ei peatu kuskil eriliselt, nagu ei saanud kauemini peatuda mõne mauripalee mosaiikseina üksikosal. Ainult ta suur värvide ja joonte harmoonia jälgib mind uneni.

*

Olin lahkunud Euroopa mandrilt üle Skylla ja Charybdise. Nüüd tahtsin tagasi sõita Herkulese sammaste kaudu. Mõlemad nii klassikalis-kuulsad, nii sugestioonirikkad teed. Kuid kohutavaid asju on pajatanud igikaval Odüsseus esimesest reidist:

Küll oli kole see koht, kuhu kaebades sõitsime sisse:
Siit poolt ähvardas Skylla, sealt kohutas kole Charybdis!
See seal soolaseid vooge nii neelukalt kugistas kurku:
Kui tema puristas välja, siis kees nagu tulises katlas
Varinal vesi, kui tuld ülearu ju aetakse alla,
Nõnda et kõrgesse vaht kaljutipuni ülesse purskas;
Kui aga neelatas sisse ta ahnesti soolaseid laineid,
Hakkas kõik mässama sees, ning koledast' mõirgasid kaljud
Ümberringi, ja alt tuli nähtavaks kivine põhi.

Tõeliselt oli Skylla ja Charybdise vahe imeidülline koht. Ei pühkinud merre ega neelanud seal ükski koletis kedagi. Isegi terve raudteerong viidi tükikaupa üle peegelsileda väina Päikese saarele. Ustagu pärast seda veel poeete!

Mina omalt poolt pöördun meelsamini laevakontori poole. Kuid kui pärin seal sõiduvõimaluste järele Ceuta ja Algecirase vahel, siis vastatakse, et laev läheb iga päev, kui ainult ilm lubab. Viimane lausepool näib mulle käsitamatuna. Mis hoolida siin ilmast, kui reisisiht silmaga näha, otsekui käega katsuda! Kuid varsti mõistan minagi, et see kahklus on vähemalt enam põhjendatud kui muistse lauliku hirmulood.

Ei ole just väike meie laev ega ole ka mingi maruilm, vaid paraja tuulega päikesepaistene päev. Kuid vaevalt oleme lahkunud Ceuta ranna varjust, kui algab loksumine nagu nõiakatlas. Mingi nähtamatu jõud surub laeva kord ühele, kord teisele poole; hädavaevu suudab see suunda pidada. Siis jälle laine — ja kohinal uiutab ta meid üle. Laevatekk lainetab, kaitsepuldanid on üleni märjad, ning iga hoobiga kastub kõik ikka rohkem ja rohkem.

Ja ometi on väin siitkohalt ainult paarkümmend kilomeetrit lai, liiatigi peaksid teda kõrged rannad varjama. Kuid ta on paiguti ligi kilomeeter sügav. Temas käib lakkamatult kaks voolu: üks põhjas Vahemerest ookeani ja teine pinna pool ookeanist Vahemerre; viimane kuni kaheksakilomeetrise kiirusega tunnis. Sellest siis see alatine loksumine ja keemine. Sini-roheliste massidena pahisevad veed vastu maailma lõpu piiriposte, mille ümber keerlevad tuulispead.

Mõtted kanduvad nende poole, kes muistseil ajul siit üle purjetanud. Milliste abinõudega, mihukeste laevade ja parvede varal transporditi siin inimhulkasid suuril sõjakäikudel ning rahvaste rändamistel? Kuidas läks siit üle Hamilkar Barkas Hispaaniat vallutama? Kuidas viidi siit üle Hannibali sõjaelevantide kari, kõnelemata ta ratsaväest? Kuidas liikusid sisemaa rändurid gootid ja vandaalid? Ning kuidas korraldasid siitkaudu omi vallutamisretki araablased, kes polnud siis veel kellegi mererahvas? — Me ei tea sellest midagi.

Oleme keset väina. Ikka kõrgemaks ja selgemaks muutub Gibraltari vägev obelisk. Kuid siis pöörduvad silmad sinna randa, kust on tuldud. Kui vägev näib see nüüd, veel palju vägevam kui Euroopa kallas. Ei, see pole siiski Ceuta Acho küngas, mida võisid muistsed meremehed pidada Aafrika-poolseks Herkulese sam-

baks, vaid kaugemal taga olev Džebel Mussa — Moosese mägi, mis Gibraltari kaljust üle kahe korra kõrgem. Monumentaalse siluetina tõuseb see üle musta mandri.

Aga ikka lähemale jõuab Euroopa rand. Avaneb Algecirase ümar laht, üle kümne kilomeetri pikk ja seitse-kaheksa lai. Suures kaares lõikavad teda valged purjekad. Paremal käel tõuseb järsuna Gibraltari kalju. Ta hahkjal pinnal paistavad üksikud ehitised, kuid ta kooresse uuristatud patareisid võib vaevalt aimata. Mäe jalal lahe rannal laiub aga Gibraltari linn või nagu teda tõeliselt kutsutakse — North Town ise. See on tükk ehtsat Inglise riiki, kuigi võõral pinnal ja enamikus võõra rahvagagi.

Paar tundi hiljem uidan ma juba mööda Algecirase tänavaid. Linnakese majad on suuremalt jaolt ühe- või kahekordsed, punaroheliste või sammalkollaste kivikatustega. Üldvormides on rohkesti barokki, ornamentides aga mauride mõju. Ja eks ole isegi linna nimi laenatud viimaste keelest: see on väänatud sõnadest al-Gezira al-Khadra, mis tähendavad «rohelist saart». Ning rohelist ongi siin rohkesti.

Algeciras on üldtuntud linn, kuid kaugeltki mitte oma ilu või paariteistkümne tuhande elaniku pärast. Hoopis väliseil põhjusil olid kord maailma silmad temalegi pööratud ja pärast seda kordub ta nimi igas vähegi täielikumas uuema ajaloo ülevaates.

Casa Consistorial — linna raekoda — on väliselt huvitav, kuid sisemuselt võrdlemisi keskpärane ehitis. Teener näitab selle maja ja ühtlasi kogu linna pühimat paika — koosolekute saali. Just ses valgusvaeses, tumedate riietega drapeeritud ruumis peetigi 17. jaanuarist kuni 7. aprillini 1906 nn. Algecirase konverentsi, kus püüti lõplikult otsustada ühe riigi ja rahva saatust.

Kes küll olid esindatud siin — kuni Hollandi ja tsaari-Venemaani, kel igaühel pidid olema Marokos omad «huvid» kaitsta! Ei tea, mis ime jaoks olid kutsutud kohale veel Maroko endagi esindajad. Küllap vaatlesid suurriikide saadikud siit üle mere paistvat Marokomaad nagu kütid alles elavat karu. Praegu ehivad raekoja seinu sellesse konverentsi kuuluvad ülesvõtted, samuti kui marmortahvel osavõtjate nimedega. Ja tähtsuseta linnake elab selle suure sündmuse kuulsusest veel aastakümneid. —

Uuesti uidan ma mööda linna. Aga siis hakkab mind kuidagi vaevama siin valitsev vaikus ja eluaeglus. Ärid on suletud ja harvad tumedarõivalised inimesed liiguvad varjudena imepuhtail tänavail. Järele mõeldes jõuan otsusele, et täna peab kristlikus maailmas olema pühapäev. Seesugusel eraasjal polnud tolpool väina kuigi suurt mõju üldisse ellu. Siin aga lööb ta pitseri kõigesse ja levitab kogu linnale nagu surnurüü. Ning ma tunnen, kui raske on harjuda jälle selle väikekodanliku vagatsemisega, mis ootab siitpeale kõikjal ees.

*

Paar päeva hiljem olen juba Kordovas. Peaaegu täpselt viieteistkümne aasta eest olin siin esimest korda. Siis tutvusin siin mauride suurusaja kultuuri mälestistega. Sellest peale tõmbas see maailm lakkamata enese poole. Nüüd tulin siia temaga sedapuhku jälle jumalaga jätma.

Sest Kordova on piiripunktiks ida ja lääne või õigemini lõuna ja põhja kultuuri vahel. Siiani on Aafrika, siitpeale Euroopa.

Jälle kõnnin ma Kordova mezquita sammastemetsas, jälle kaarduvad mu üle ta kirjud võlvid ja langetavad

ta tihniklaed mulle oma hämarust. Ning imelik hardus valdab mu mõtted.

Kui võõrastena ja vaenulikena näivad inimesed, kiseldes oma lühikese elu jooksul maakera kitsa pinna pärast. Kuid keset seda vaenu ja võõrust suudavad nad luua ometi sellistki, mis kõneleb otsekui nende kõigi ühisest hingest veel aastatuhandeidki pärast neid endid. Vaadates teiselt planeedilt paistaksid nad ikkagi ühise perena, keda juhib üks ja sama elu ning ilu instinkt.

1928—1930.

SISUKORD

TEEKOND HISPAANIA

1. Maakaardid 7
2. Püreneed ja San Sebastian 10
3. Hispaania ajaloost 15
4. Burgos 20
5. Burgose mustlased 25
6. Valladolid 29
7. Kastiilia 34
8. Madridi karneval 38
9. Prado muuseum 43
10. Ernesto Bark 48
11. Minevikust ja olevikust 52
12. Madridi elu ja ümbrus 58
13. Toledo 63
14. Inkvisitsioon 68
15. La Mancha ja Don Quijote 73
16. Kordova 77
17. Väikerahvad 81
18. Sevilla 86
19. Sevilla tänavail 90
20. Alcazar ja Pilatuse maja 96
21. Murillo ja Don Juan 100
22. Andaluusia 107
23. Granada 114

24. Alhambra ja Generalife 118
25. Mauri kultuur 124
26. Granada idülle 130
27. Mööda Ida-Hispaaniat 134
28. Barcelona 139
29. Kataloonia tänapäev 143
30. Öömajad 148
31. Härjavõitlus 152
32. Lahkumine 169

TEEKOND PÕHJA-AAFRIKA

TUNEESIA 175

1. Palermost Tunisi 175
2. Berberid ja araablased 182
3. Läbi Tunise 189
4. Dar el-Bey, Bardo, Belvedere 198
5. Kartaago varemeil 205
6. Kartaago häving 214
7. Flaubert'i «Salammbô» 222
8. Tunisest Susasse 232
9. Kairuan 241
10. Olevikust ja tulevikust 251

ALŽEERIA 264

1. Legende ja ajalugu 264
2. Konstantiin 272
3. Päevad Konstantiinis 280
4. Batna ja Timgad 286
5. Biskra 296
6. Kõrbe ääres 305
7. Öine Biskra 314
8. Islam 322
9. Alžiiri poole 337
10. Alžiir 347
11. Alžiiri vange 353
12. Alžeeria vallutamine 363
13. Blida ja Šiffa 374
14. Oran 384
15. Tlemsen 394
16. Surnud linnad 404

MAROKO

1. Teel tundmatusse 411
2. Läbi Fessi 420
3. Mellah ja mediina 429
4. Piinade aed 439
5. Aegade pärand 449
6. Elav Meknes 459
7. Sultan Mulay Ismael 467
8. Surnud Meknes 480
9. Rabat 490
10. Regregi suudmes 500
11. Casablanca 513
12. Marrakeš 524
13. Marrakeši päevi 535
14. Marrakeši õhtuid 548
15. Diplomaatia ja relvad 561
16. Tanger ja Tetuan 573
17. Aafrikast Euroopa 584

Туглас Фридеберт Юрьевич
СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ
Том IV

На эстонском языке
Оформление: М. Лаарман

Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

•

Toimetaja E. Hiedel
Kunstiline toimetaja H. Vitsur
Tehniline toimetaja K. Einberg
Korrektorid L. Golberg ja E. Karus

Ladumisele antud 22. IX 1960. Trükkimisele antud 22. XII 1960. Paber 54×84, 1/16. Trükipoognaid 37,5 + 1 kleebis. Formaadile 60×90 kohaldatud trükipoognaid 31,56. Arvutuspoognaid 25,75. Trükiarv 14 000. MB-08944. Tellimise nr. 3324.
Trükikoda «Ühiselu», Tallinn, Pikk tn. 40/42.

Hind rbl. 1.14

7—3

A-21420
-4

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00377749 9